

આત્માર્થી આત્માઓ માટે નિરંતર અનુપ્રેક્ષણીય
શ્રી જિનાગમથી અવિરૂદ્ધ પ. પૂ. શ્રી ઉમાસ્વાતિજી રચિત

卐 'તત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર' 卐

(ગુજરાતી-વિવેચન સહિત)

તત્વાર્થ સંબંધક :- નિરંતર-સ્મરણીય-સત્તાધીશો (૨૭) મંત્ર

સકળ વિશ્વ	વિશેષ	વિશુદ્ધિ-વિભાકરં
(૧) જીવતત્તં સદ્ધામિ	નમો અરિહંતાણં	પહેલે પદે નમો શ્રી શ્રી અરિહંત
(૨) અજીવતત્તં સદ્ધામિ	નમો સિદ્ધાણં	બીજે પદે નમો શ્રી સિદ્ધ ભગવંત
(૩) પુણ્યતત્તં સદ્ધામિ	નમો આચરિયાણં	ત્રીજે પદે નમો શ્રી આચારજી શિવસંત
(૪) પાપતત્તં સદ્ધામિ	નમો ઉવજાયાણં	ચોથે પદે નમો શ્રી ઉવજાયા ગુણવંત
(૫) આશ્રવતત્તં સદ્ધામિ	નમો લોએસવ્વસાહુણં	પાંચમે પદે નમો શ્રી સાધુ-ક્ષમાવંત
(૬) સંવરતત્તં સદ્ધામિ	એસો પંચનમુક્કારો	છઠ્ઠે પદે અહો જ્ઞાન-વિશુદ્ધ
(૭) નિર્જરાતત્તં સદ્ધામિ	સવ્વ પાવપ્પણ્ણાસણ્ણો	સાતમે પદે લહો સમ્યક્ત્વ શુદ્ધિ
(૮) બંધતત્તં સદ્ધામિ	મંગલાણંચ સવ્વેસિં	આઠમે પદે ધરો ચારિત્ર ચારૂ
(૯) મોક્ષતત્તં સદ્ધામિ	પઠમં ઉત્તમં મંગલમં	નવમે પદે તપો-તપ મુક્તિ સારૂ

સકળ વિશ્વ-વિશેષ-વિશુદ્ધિ વિભાકરં
પરમ મહોદય-સાધક-સાધન-કારક-કારણં
તત્ત્વ-અરથ-ગમિક-ગમના, આત્મનિ-અનુપ્રેક્ષિતં
ભવતિ-ભાવુક ભણિત-ભક્ત્યા, સકળ ભય ભીડ-ભંજકં

વિવેચક :- સિદ્ધાંત પાલિક પંડિત શાંતિલાલ કેશવલાલ (૭૪)

વીર સંવત ૨૫૧૪

વિક્રમ સંવત ૨૦૪૪

પ્રત ૧૦૦૦

મૂલ્ય : પઠન-પાઠન

શ્રી મહાવીરાય નમઃ

PH ૬૭૬

સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી ચરમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર પરમાત્માની
દેશનામૃત રૂપ, શ્રી અંગશ્રુતાગમથી અવિરૂદ્ધ,
પ. પૂ. શ્રી ઉમાસ્વાતિજી વિરચિત અંગપ્રાહ્ય સૂત્ર

卐 તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર 卐

(ગુજરાતી વિવેચન સહિત)

વિવેચક :—

સિદ્ધાંત પાક્ષિક પંડિત શાંતિલાલ કેશવલાલ (૭૪)

પાપ નહિ કોઈ ઉત્સૂત્ર ભાષણજીર્યો, ધર્મ નહિ કોઈ જગસૂત્ર સરિષ્ણો,
સૂત્ર અનુસાર જે ભવિક કિરીયા કરે, તેહનો શુદ્ધ ચારિત્ર પરષ્ણો.

ધાર તરારની સોહલી, દોહલી ચૌદમાં જનતણી ચરણસેવા.

—શ્રી આનંદધનજી કૃત સ્તવન્

મૂલ્ય :

પ્રકાશક :-

સિદ્ધાંતપ્રાક્ષિકાં પુસ્તિકા શાંતિલાલ કેશવલાલ
પાલડી, જૈન મથાન્ટ સોસાયટી સામે,
વર્ધમાન ફ્લેટ નં. ૪૪,
અમદાવાદ-૭.

વિક્રમ સંવત ૨૦૪૪

પ્રત : ૧૦૦૦

વીર સંવત ૨૫૧૪

પ્રાપ્તિસ્થાન :

એસ. ખી. ટેક્ષટાઈલ,
૬૬, આનંદ શોપીંગ સેન્ટર,
સ્તનપોળ, ગોલવાડ,
અમદાવાદ-૧.

(સૂત્ર કંઠસ્થ કરેલ શાસનપ્રેમી શ્રાવક-શ્રાવિકાને ભેટ)

મુદ્રક :

પં. મફતલાલ ઝવેરચંદ ગાંધી
નયન પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
ગાંધીરોડ પુલ નીચે,
ઢીંકવાવાડી, અમદાવાદ-૧.

श्री उभास्वाति वाचक-विरचित तत्त्वार्थाधिगम सूत्रानुं
गुजराती भाषांतर

मंगलाचरणः

यथातथ्य गुरोर्भक्त्या भावौ कौ वृत्तिर्भवेत् ।
देवधर्मं प्रति श्रद्धा मोक्षसंसार हेतवे ॥

प्रथम अध्याय-पद ३८

सम्यग्दर्शनं ज्ञान चारित्राणि मोक्षमार्गः । (१)

सम्यग्दर्शन, सम्यग्ज्ञान अने सम्यक्चारित्र ते त्रये समुहित शुद्ध आत्मिक गुणाना
विकास वडे, आत्मा मोक्ष पुद्गलार्थी जनी, सर्वे कर्मोना क्षय करी, मोक्ष (सिद्धि पद)
प्राप्त करी शके छे.

आ भाटे सौ प्रथम अनादि मिथ्यात्व-मोक्षनीय कर्म (तत्त्व भूढता) ने (यथा
प्रवृत्तिकरण, अपूर्वकरण अने अनिवृत्तिकरण वडे) हर करी सम्यग्दर्शन गुणने प्राप्त
करवे। जइरी छे. आ संभंधी शास्त्रमां स्पष्ट जख्खावेळ छे के,

नादंसणिस्स नाणं, नाणेण विणा न हुंति चरण गुणा ।

अगुणिस्स नत्थि मोक्खो, नत्थि अमुक्खस्स निव्वाणं ॥

वणी आ सूत्रकारे पणु संभंध कारिकां प्रथम ज जख्खावेळ छे के,

सम्यग्दर्शनं शुद्धं, यो ज्ञानं विरतिमेव चाप्नोति ।

दुःखनिमित्तमपीदं, तेन सुलब्धं भवति जन्म ॥

तत्त्वार्थं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् । (२)

लुवालुवादि नवतत्त्वात्मकं समस्तं जगतने, योताना आत्मद्रव्य संभंधे, यथार्थ-
अविसंवादी डेयोपादेय भावे, निश्चय करवे, याने श्रद्धानं करवुं तेने सम्यग्दर्शनं गुणनी
प्राप्ति समजवी.

आ भाटे पडे-स्थान स्वइपी आत्मतत्त्वने। मोक्ष आवश्यक छे.

तन्निर्गर्गाधिगमाद्वा । (३)

મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ, કેટલાક જીવોને નિસર્ગ ભાવે પણ દૂર થઈ જાય છે. જ્યારે બહુલતાએ ઘણા જીવો, ઉપર જણાવ્યા મુજબ ષડ્-સ્થાન સ્વરૂપી આત્મ-તત્ત્વના (જીવાજીવો તત્ત્વ સ્વરૂપનો) સંવિજ્ઞપાક્ષિક ગીતાર્થ ગુરૂ પાસેથી, યથાર્થ, અવિરૂદ્ધ બોધ પ્રાપ્ત કરવા થકી, મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મને દૂર કરીને, સમ્યક્દર્શન ગુણને પ્રાપ્ત કરે છે. નિસર્ગભાવે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ એટલે દેવ-ગુરૂ-ધર્મ તત્ત્વના આલંબન (નિમિત્ત) વિના-અન્ય નિમિત્તોથી એમ સમજવું, એટલે બાહ્ય સિદ્ધ કારણ નિરપેક્ષ હેતુતાએ એમ સમજવું. પરંતુ યદ્યપિ તત્ત્વે એટલે નિમિત્ત કારણ નિરપેક્ષતાએ પ્રાપ્ત થાય છે. એમ સમજવું નહીં.

જીવાજીવા શ્રવબન્ધ સંવર નિર્જરા મોક્ષાસ્તત્ત્વમ્ । (૪)

જીવ-અજીવ-આશ્રવ-બન્ધ સંવર-નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત (૭) તત્ત્વોનું સ્વરૂપ, તત્ત્વાર્થ સૂત્રકાર જણાવશે. તેઓએ પુણ્યતત્ત્વ અને પાપતત્ત્વને એક આશ્રવતત્ત્વના પેટા વિભાગ રૂપે સ્વીકારેલ છે. કેમકે

તેમના મતે (મોક્ષ પુરૂષાર્થી) માટે તે બંને હેય એટલે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યભાવ તસ્તન્ન્યાસઃ । (૫)

શ્રી જૈન શાસન વિષે કોઈપણ વસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન કરવા માટે, તે વસ્તુને ઓછામાં ઓછા નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ઉપર જણાવેલ ચારે નિદેશથી ભિન્નાભિન્ન સ્વરૂપે અવશ્ય જાણવી જોઈએ. એમ સ્પષ્ટ જણાવેલ છે તે માટે અત્રે પણ ઉપર જણાવેલ સૂત્રથી સાતે તત્ત્વોને ચારે નિદેશથી જણાવીએ છીએ.

[૧] જીવતત્ત્વ : (૧) નામ જીવ :- જેને જીવ કહેવામાં આવે છે, આત્મા કહેવામાં આવે છે, તેમજ ચૈતન્ય શક્તિ કહેવામાં આવે છે તે નામ જીવ.

(૨) સ્થાપના જીવ :- કોઈ પણ જીવ દ્રવ્યની સંદ્ભૂત કે અસંદ્ભૂત (કલ્પિત) આકૃતિ વિશેષ, તેને તે જીવનો સ્થાપના નિદેશ જાણવો.

(૩) દ્રવ્ય જીવ :- લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણુ અસંખ્ય પ્રદેશી, જ્ઞાનાદિ અનેક શક્તિનો એક અખંડ સ્વતંત્ર પુંજ તેને દ્રવ્ય જીવ જાણવો.

(૪) ભાવ જીવ :- જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય ઉપયોગાદિ સ્વગુણ શક્તિમાં જે-જે જીવનું જેવું જેવું પ્રવર્તન તેને ભાવ જીવ સમજવો.

[૨] અજીવ તત્ત્વ :- જેનામાં ચેતના શક્તિ નથી, તે અજીવ તત્ત્વના શાસ્ત્રમાં પાંચ લેહ જણાવેલ છે. અત્રે માત્ર પુદ્ગલ દ્રવ્યને ચાર નિદેશથી જણાવીએ છીએ.

- (૧) નામ પુદ્ગલ :- પુરણ-ગલન યાને મળવું અને વિખરાઇ જવું, તેમજ વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ અને શબ્દ ગુણ ધર્મયુક્ત જે જે વસ્તુને જે જે નામથી ઓળખવી તે નામ પુદ્ગલ.
- (૨) સ્થાપના પુદ્ગલ :- પુદ્ગલ યાને વિવિધ પરમાણુઓનાં મળવાથી બનેલ સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ સ્વરૂપની વિવિધ આકૃતિ વિશેષથી તેને જાણવી તે સ્થાપના પુદ્ગલ જાણવું.
- (૩) દ્રવ્ય પુદ્ગલ :- વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શાદિ ગુણોથી યુક્ત, પુરણ-ગલન સ્વભાવવાળું રૂપી યાને દર્શ્યમાન દ્રવ્ય (તત્ત્વ) તેને દ્રવ્ય પુદ્ગલ જાણવું.
- (૪) ભાવ પુદ્ગલ :- જીવાદિ દ્રવ્યોની સાથે, પોતાના વર્ણાદિ ગુણધર્મો (સહિત) સાપેક્ષ સ્વતઃ યા પરતઃ વિવિધ ભાવ સ્વરૂપે પરિણામ પામતું તત્ત્વ તે ભાવ પુદ્ગલ દ્રવ્ય.

[૩] આશ્રવ તત્ત્વ :- આશ્રુચતે યેન ઇતિ આશ્રવઃ । એટલે જે દ્વારા (કર્મનું) આવવું થાય. (આત્મામાં પ્રવેશ પામે) તે આશ્રવ.

- (૧) નામ આશ્રવ :- ભલે પધાર્યા, WELCOME, સુસ્વાગતમ વિગેરે આમંત્રણ વાચક શબ્દાત્મક સંજ્ઞાઓ તે નામ આશ્રવ.
- (૨) સ્થાપના આશ્રવ :- પ્રવેશદ્વારો, ખારીખારણા, દરવાજા, કમાનો, તોરણો, ટીકીટો, આમંત્રણ પત્રિકાઓ વિ. સ્થાપના આશ્રવ.
- (૩) દ્રવ્ય આશ્રવ :- જેમાં આવવું (વાડી-ખગીચા) પ્રવેશવું (હીલો) ઉપજવું થાય (૮૪ લાખ યોનિ દ્વારા) તે દ્રવ્ય આશ્રવ.
- (૪) ભાવ આશ્રવ :- મિથ્યાત્વ, અવ્રત, કષાય અને મન, વચન, કાયાનો યોગ પરિણામ તે ભાવ આશ્રવ. કેમકે તે દ્વારા આત્મા કર્મ ખાંધે છે.

[૪] સંવર તત્ત્વ :- જે વડે આવતા કર્મ (કર્મખંધ થતો) રોકાય તે સંવર તત્ત્વ.

- (૧) નામ સંવર :- 'રજા સિવાય અંદર આવવું નહિ.' એ પ્રમાણે લખેલા ઝોર્ડો (પાટીયા), તેમજ મનાઈ હુકમ, પ્રવેશ ખંધી, ફરમાન વિગેરે નામ સંવર જાણવો.
- (૨) સ્થાપના સંવર :- ખંધ કરેલ ખારી-ખારણા, પ્રવેશ દ્વારો વિગેરે પ્રવેશ રોકવા સુકેલા લાલ સીગલો વિ, સ્થાપના સંવર.
- (૩) દ્રવ્ય સંવર :- જે દ્વારા ગમનાગમન રોકાય. એટલે એકાંત સ્થાનનો આશ્રય કરવો તે. તેમજ મન-વચન-કાયયોગની પ્રવૃત્તિઓને રોકવી અથવા તે અવિવેકને રોકવો તે દ્રવ્ય સંવર.

(૪) ભાવ સંવર :- મિથ્યાત્વ, અવ્રત અને કષાય ભાવ તેમજ પરસંયોગથી આત્માને અળગો કરવો તે ભાવ સંવર.

[૫] નિર્જરા વત્તવ :- આત્માએ પૂર્વે બાંધેલ કર્મોને, તપાદિ પરિણામ વિશેષથી વિશેષ પ્રકારે આત્માથી અળગા કરવા તે.

(૧) નામ નિર્જરા :- જન્મટીપની સભ, દેશ નિકાલની સભ, ન્યાતિ બહાર કરવો, પચ્ચક્રખાણુ કરવું વિગેરે અળગા કરવા યોગ્ય સૂચનો, ફરમાનો તે નામ નિર્જરા.

(૨) સ્થાપના નિર્જરા :- દેવ મંદિરો, ઉપાશ્રય સ્થાનકો વિગેરે જ્યાં જ્યાં અવિવેકી ભાવે કર્મ કરવાની ચોક્કસ મનાઈ સાથે, વિવેક પૂર્વકની ક્રિયા કરાતી હોય તેવા સ્થાનકો તે સ્થાપના નિર્જરા.

(૩) દ્રવ્ય નિર્જરા :- કર્મોનો ક્ષય, ઉપશ્રમ (સ્થિતિ-રસની અહપતા કરવી) યા તે ક્ષયોપશ્રમ કરવાવાવાળી પંચાચારની પ્રવૃત્તિ તે દ્રવ્ય નિર્જરા.

(૪) ભાવ નિર્જરા :- સૌ પ્રથમ તે મિથ્યાત્વના પરિણામને અળગો કરી, આત્માએ પોતાને પ્રાપ્ત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ આત્મિક શુભો વડે આત્મ-ભાવમાં સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કરવો. અર્થાત્ પ્રશાંત ભાવ તે ભાવ નિર્જરા.

[૬] બંધતત્તવ :- બંધન (બંધાયેલ ભાવ)નું સ્વરૂપ.

(૧) નામ બંધન :- ધરમાં પુરાઈ રહેવું, જેલમાં પુરાઈ રહેવું, આચુબ્યથી બંધાવું વિગેરેનો જે જે શબ્દોથી (નામથી) બંધનનો વ્યપદેશ થાય તે નામ બંધન.

(૨) સ્થાપના બંધન :- જીવ કે અજીવને જે જે સ્વરૂપે બંધન (બંધાવું) પ્રાપ્ત થતું હોય તે સ્થાપના બંધન.

(૩) દ્રવ્ય બંધન :- જે થકી કર્તૃત્વ પરિણામ તેમજ ક્રિયત્વ ભાવને અવરોધકતા પ્રાપ્ત થાય તે દ્રવ્ય બંધન.

(૪) ભાવ બંધન : સ્વ-સ્વભાવ પરિણુમનમાં પ્રતિબંધ ઉપભવે તે ભાવ બંધન.

[૭] મોક્ષ તત્તવ :- મુકાવું, મુક્ત થવું અર્થાત્ બંધનથી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી તે....

(૧) નામ મોક્ષ :- જે કોઈ જીવતત્તવ યા અજીવતત્તવ જે જે બંધન પરિણામથી છુટો થાય, તે તે સ્વરૂપને જે જે શબ્દ (નામ)થી વ્યપદેશ કરાય તે નામ મોક્ષ.

(૨) સ્થાપના મોક્ષ :- જે કોઈ જીવદ્રવ્ય કે અજીવદ્રવ્ય, જે થકી, જે ભાવે મુક્ત (અળગો) જણાય તે સ્વરૂપ તે તેની સ્થાપના મોક્ષ.

- (૩) દ્રવ્ય ભોક્ષ : આત્મતત્ત્વ યાને પ્રત્યેક જીવ, એકલો જ જન્મે છે અને એકલો જ મરણુ પામે છે. જે પ્રત્યક્ષથી પણ અવિરૂદ્ધ છે, તે માટે યોતાના આત્માને અન્ય જીવે કે અજીવ દ્રવ્યોના સંયોગ સંબંધથી જેટલો જેટલો અળગો કરાય તેને દ્રવ્ય ભોક્ષ સમજવો.
- (૪) જે કોઈ સંસારી આત્મા યોતાના આત્માને અષ્ટવિધ કર્મના (અર્થાત્ ઉપચારે ઔદારિકાદિ પાંચે શરીરના) બંધનથી જે જે સ્વરૂપે અળગો કરે તે તેનો ભાવ ભોક્ષ જાણવો.

પ્રમાણનયૈરધિગમઃ । (૬)

વળી વિશેષ થકી જીવાદિ તત્ત્વોનો પ્રમાણ અને નયદષ્ટિએ પણ સમ્યક્ બોધ કરવો જરૂરી છે.

જેનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને પરોક્ષ પ્રમાણ જ્ઞાન એ બંને પ્રકારના જ્ઞાનને પ્રમાણરૂપ (આત્માર્થે ઉપકારી) સ્વીકારે છે. તેમજ નયદષ્ટિએ નયોર્મા પણ મુખ્યતાએ (૧) દ્રવ્યાર્થિક નય અને (૨) પર્યાયાર્થિક નય એ બંને નયોને પરસ્પર અવિરૂદ્ધ ભાવે એક સાથે સ્વીકારે છે.

કોઈ પણ રૂપી કે અરૂપી (તત્ત્વભૂત) વસ્તુનો સર્વાંગી સ્પષ્ટ (આત્મ પ્રત્યક્ષતાએ) બોધ તે પ્રમાણ જ્ઞાન છે. તેમજ કોઈ પણ વસ્તુનો એકાંગી અસ્પષ્ટ બોધ પરોક્ષ ભાવે, યાને ઇન્દ્રિયાદિકના આધારે થયેલ હોય તે નયજ્ઞાન છે. પણ જે તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ્ઞાનથી અવિરૂદ્ધ હોય તો તે નયજ્ઞાન દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની સાપેક્ષતાએ અનેકાંતિક ભાવે ઉપકારી છે. અન્યથા સમસ્ત નયજ્ઞાન તે (આત્માર્થે) બાધક જાણવું. આ સંબંધે કહ્યું છે કે,

અનેકાન્તાત્મકં વસ્તુ, ગોચર સર્વસંવિદામ્ ।

एकदेशविशिष्टाऽर्थो, नयस्य विषयो मतः ॥

કોઈપણ વસ્તુમાં અસ્તિ-નાસ્તિ ભાવે રહેલા અનંત ધર્મોનું જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન કરીને તે માંહેલા કોઈ પણ એક ધર્મને સ્થાદ્ થકી જણાવવો. તે પ્રમાણ વચન, તેમજ પ્રમાણ વચનને દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ ભાવાનુસારે ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપે આત્મ હિતાર્થે, હેયોપાદેય સ્વરૂપે જણાવવું તે નયવચન છે. આ બંને જ્ઞાનો શ્રુતાત્મક છે. વળી નયજ્ઞાન સંબંધે કહ્યું છે કે,

जावंता वयणप्पहा, तावंता चैव नया वि सद्दाओ ।

ते चैव परसमया, सम्मत्तं समुदया सव्वे ॥

અર્થ : જે જે શબ્દો (વચનો) વસ્તુ તત્ત્વનો યોધ કરાવનારા છે, તેો બધાએ વચનોમાં પૃથક ભાવે-નય (દષ્ટિ, જ્ઞાન) જરૂરી છે. કેમકે તે અન્યાર્થે અન્ય વસ્તુનો યોધ તો કરાવે જ છે. પરંતુ જે વચન (શ્રુત) સ્વ-પર આત્માને-આત્માર્થે-પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણ જ્ઞાનથી, અવિરૂદ્ધ હેતોપાદેય સ્વરૂપે યોધ કરાવે છે ત્યારે તે નયજ્ઞાન પ્રમાણથી અવિરૂદ્ધ હોઈ સમ્યક્ (નય) જ્ઞાન છે એમ ગણવું.

જેનો અનાદિથી-સંસારમાં કર્મના બંધનથી બંધાયેલ આત્માઓ માટે કર્મના બંધનથી છુટવાના ઉપાય (જ્ઞાન) તરીકે, કેવળી (તીર્થંકર) પરમાત્માએ (પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવંતે) પ્રકાશિત જ્ઞાનને પ્રમાણ માને છે. અને તે અનુસારે (યથાર્થ અવિરૂદ્ધ) રચાયેલ આગમ (શ્રુત) ને આગમ પ્રમાણ જ્ઞાન તે (દ્વાદશાંગી) ને પણ આત્માર્થે (ભોક્ષ સાધનાર્થે) ઉપકારક માને છે, અને તે પ્રાપ્ત કરવા તેની આરાધના પણ કરે છે.

પ્રશ્ન : ઇન્દ્રિયાર્થક-ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન, કે જેના આધારે સમસ્ત જગતનો વ્યવહાર પ્રવર્તે છે. તે જ્ઞાન પ્રમાણ રૂપ છે કે અપ્રમાણ રૂપ છે ?

ઉત્તર : શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે કે,

ના પ્રમાણં-પ્રમાણં વા, સર્વમપ્યવિશેષિતમ્ ।

વિશેષિતં પ્રમાણં, સ્યાદિતિ સર્વનયજ્ઞતા ॥

જે સામાન્ય જ્ઞાન છે, તે પ્રમાણ રૂપ નથી તેમજ અપ્રમાણ રૂપ પણ નથી, પરંતુ ત્યારે જે કોઈ સામાન્ય જ્ઞાન વિશેષ જ્ઞાનનું કારણ બને છે. એટલે સ્યાદ્ થકી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવની સાપેક્ષતાએ, આત્માને, આત્માર્થે યથાર્થ, અવિરૂદ્ધ ભાવે, હેતોપાદેય સ્વરૂપે યોધ કરાવે છે, ત્યારે તે સમ્યક્જ્ઞાન, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની સાપેક્ષતાએ પ્રમાણ રૂપ બને છે. અન્યથા મિથ્યાજ્ઞાન વડે થતો સમસ્ત વ્યવહાર મિથ્યા (આત્માર્થે-બાધક) બાણવો. આ મિથ્યાજ્ઞાનનું લક્ષણ પણ શાસ્ત્રકારોએ નીચે સુજબ સ્પષ્ટ જણાવેલ છે.

‘સદસતોરવિશેષાત્ યદ્દ્વચ્છોપલઙ્ઘ્યેરુન્મત્તવત્ ।’

તેમજ સમ્યક્જ્ઞાન સંબંધે પણ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ જણાવેલ છે કે

‘ચક્ષુઃમન્તસ્ત એવેહ યે શ્રુતજ્ઞાન ચાક્ષુષાઃ ।

સમ્યક્ તદૈવ પદ્મયન્તિ, ભાવાન્ હેયેતરાન્ નરાઃ ॥

જે વસ્તુ તત્ત્વને પરમજ્ઞાની પુરુષોએ કહેલા વચનાનુસારે યથાર્થ અવિરૂદ્ધ હેતોપાદેય સ્વરૂપે બાણ છે. તેને જ સાચો (સમ્યક્) જ્ઞાનારો અને બાણનારો સમજવો જોઈએ. વળી કહ્યું છે કે :-

ગહિ આગમેણ સિદ્ધ્યાદિ, સદ્ગ્રહણં જદિ વિણત્થિ અત્થેસુ ।

સદ્ગ્રહમાણે અત્થે, અસંજદો વા, ણ-ણિવ્વાવિ ॥

અર્થ : કેવળ આગમ વચન લખી જવા માત્રથી આત્મહિત સાધી શકાતું નથી. કેમકે આગમ વચનના અર્થમાં શ્રદ્ધા ન થઈ. તેમજ વળી શ્રદ્ધા પણ કરી હોય. પરંતુ જો તે અનુસારે સંયમ ધર્મનું પાલન ન કરે તો પણ તે આત્મા નિર્વાણ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

તત્વાર્થાઠધિગમ સૂત્રકાર શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજને મુમુક્ષુ આત્માઓ માટે, મોક્ષાર્થે-મુખ્યપણે મોક્ષ પુરૂષાર્થનું સ્વરૂપ જણાવવું. ઈષ્ટ હોઈ, તેઓએ, સાત તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરેલ છે. જ્યારે શાસ્ત્રોમાં સમસ્ત જગતનું સ્વરૂપ નવ તત્ત્વાત્મક સ્વરૂપે જણાવેલ છે, તે માટે આત્મદર્શી આત્માઓને, કંઈક વિશેષ સ્પષ્ટ યોધ થાય તે માટે, અમે અમારા ક્ષયોપધમાનુસારે નવે તત્ત્વોને સિદ્ધાંતાનુસારે પ્રસિદ્ધ એવા સાતે નયથી અત્રે જણાવીએ છીએ.

[૧] જીવ તત્ત્વ ઉપર નયસંપ્તભંગી

- (૧) નૈગમનયદષ્ટિએ : જો પોતે પોતાના પરિણમન ભાવનો કર્તા, લોકતા અને જ્ઞાતા છે. તે જીવ દ્રવ્ય છે.
- (૨) સંગ્રહનયદષ્ટિએ : જીવ દ્રવ્ય કહો કે આત્મદ્રવ્ય કહો તે પ્રત્યેક આત્માઓ, અસંખ્યાત પ્રદેશી-અખંડ, તેમજ અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણે કરી સહિત, ઉપયોગમય, અરૂપી તેમજ અચરુદ્ધુગુણ્યુક્ત છે.
- (૩) વ્યવહારનયદષ્ટિએ : પ્રત્યેક સંસારી આત્મા-કર્મોનો કર્તા-લોકતા અને હતા છે.
- (૪) ઋગુસૂત્રનયદષ્ટિએ : દરેકે દરેક આત્મા-જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ તેમજ ઉપયોગાદિ-સ્વગુણ પરિણામે પરિણામી હોય છે.
- (૫) શબ્દનયદષ્ટિએ : આત્મા-પુદ્ગલ પરિણમન ભાવથી ભિન્ન છે.
- (૬) સમભિરૂઢનય દષ્ટિએ : આત્મા-જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ સ્વ-સ્વરૂપનો કર્તા, લોકતા અને જ્ઞાતા છે.
- (૭) એવંભૂતનય દષ્ટિએ : આત્મા શુદ્ધ સત્ત્વિદાનંદ સ્વરૂપી, નિત્ય અવિનાશી છે.

[૨] અજીવ તત્ત્વ (પુદ્ગલ દ્રવ્ય) ઉપર નયસંપ્તભંગી

પાંચ અજીવ દ્રવ્યોમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ ત્રણે દ્રવ્યો-અક્રિય, અરૂપી, અખંડ એક અને અપરિણામી છે. કાળ દ્રવ્ય ઉપચરિત દ્રવ્ય છે. જ્યારે પાંચમું પુદ્ગલ દ્રવ્ય તે વર્ણુ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શયુક્ત હોઈ રૂપી છે, તેમજ પરિણામી અને ક્રિય હોવા છતાં અકર્તા દ્રવ્ય છે.

- (૧) નૈગમનયદૃષ્ટિએ : જે પુરુષ-ગભન (મળવાના અને છૂટા પડવાના) સ્વભાવવાળું છે, તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે.
- (૨) સંઘ્રહનયદૃષ્ટિએ : જે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શાદિ ગુણયુક્ત છે તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે.
- (૩) વ્યવહારનયદૃષ્ટિએ : જે શબ્દ અંધકાર, પ્રભા, છાયા, આતપાદિ વિવિધ પરિણામવાળું તેમજ ઔદારિકાદિ વિવિધ વર્ગજ્ઞા સ્વરૂપી છે, તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે.
- (૪) ઋગુસૂત્રનયદૃષ્ટિએ : જે ગુરૂ, લઘુ અને ગુરૂલઘુ તેમજ અગુરૂલઘુ પરિણામે પરિણામ પામે છે, તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે.
- (૫) શબ્દનયદૃષ્ટિએ : જે જીવ દ્રવ્યોને-નારકી આદિ ચાર ગતિમાં, એકેન્દ્રિયાદિ પાંચ જાતિમાં, વિવિધ શરીરાદિના પરિણામ પમાડવામાં નિમિત્ત કારણ છે. તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય જાણવું.
- (૬) સમભિરૂઢનયદૃષ્ટિએ : જે જીવાદિ દ્રવ્યોને વિવિધ ચિત્ર-વિચિત્ર દષ્ટાદષ્ટ પરિણામ પમાડવામાં હેતુ છે તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય જાણવું.
- (૭) એવંભૂતનયદૃષ્ટિએ : જે યોતે યોતાના પરિણુમન ભાવનું કર્તા-ભોક્તા અને જ્ઞાતા નથી, તે પુદ્ગલ દ્રવ્ય જાણવું.

[૩] પુણ્ય તત્ત્વ ઉપર નયસપ્ત ભંગી

- (૧) નૈગમનય દૃષ્ટિએ : જે શુભ છે તે પુણ્ય છે.
- (૨) સંઘ્રહનય દૃષ્ટિએ : જે સુખમાં સહાયકારી છે તે પુણ્ય છે.
- (૩) વ્યવહારનય દૃષ્ટિએ : જે બાહ્ય-સ્થૂલ જીવનમાં ઉપકારક છે તે પુણ્ય છે.
- (૪) ઋગુસૂત્રનય દૃષ્ટિએ : જે પરોપકારિતા છે તે પુણ્ય છે.
- (૫) શબ્દનય દૃષ્ટિએ : જે અશુભતાનું નિવારક છે તે પુણ્ય છે.
- (૬) સમભિરૂઢનય દૃષ્ટિએ : ચિત્તની પ્રસન્નતા તે પુણ્ય છે.
- (૭) એવંભૂતનય દૃષ્ટિએ : જે મંગળરૂપ છે તે પુણ્ય છે.

[૪] પાપ તત્ત્વ ઉપર નયસપ્ત ભંગી

- (૧) નૈગમનય દૃષ્ટિએ : જે અશુભ છે તે પાપ છે.
- (૨) સંઘ્રહનય દૃષ્ટિએ : જે દુઃખનું કારણ છે તે પાપ છે.
- (૩) વ્યવહારનય દૃષ્ટિએ : જે ઉન્માર્ગ છે તે પાપ છે.
- (૪) ઋગુસૂત્રનય દૃષ્ટિએ : જે પુણ્યનો નાશ કરે છે તે પાપ છે.
- (૫) શબ્દનય દૃષ્ટિએ : પરભાવમાં આસક્તિ કરવી તે પાપ છે.
- (૬) સમભિરૂઢનય દૃષ્ટિએ : વિષય-કષાયનો પરિણામ તે પાપ છે.
- (૭) એવંભૂતનય દૃષ્ટિએ : પરનો (કર્મનો) સંયોગ તે પાપ છે.

[૫] આશ્રવ તત્ત્વ ઉપર નય સપ્ત ભંગી

- (૧) નૈગમનય દષ્ટિએ : આત્માની સાથે સંબંધ પામેલા દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને (શરીરાદિ) નો કર્મ તે આશ્રવ તત્ત્વ છે.
- (૨) સંબ્રહ્મનય દષ્ટિએ : આત્માના મિશ્ર્યાત્વ, અવિરતિ અને કષાયાહિના પરિણામ તે આશ્રવ તત્ત્વ છે.
- (૩) વ્યવહારનય દષ્ટિએ : આત્માની મન, વચન અને કાયથેાગ દ્વારા થતી પ્રવૃત્તિ તે આશ્રવ તત્ત્વ છે.
- (૪) ઋગ્ચુસૂત્રનય દષ્ટિએ : આત્માને પરભાવનું કરણ, કરાવણ અને અનુમોહન તે આશ્રવ તત્ત્વ છે.
- (૫) શબ્દનય દષ્ટિએ : આત્માને ઇન્દ્રિયાર્થક (પૌદ્ગલિક) વિષયોનું ઇષ્ટત્વ તે આશ્રવ તત્ત્વ છે.
- (૬) સમલિઙ્ઘનય દષ્ટિએ : આત્માએ પરદ્રવ્ય પરિણામમાં આસક્તિ (રતિ-અરતિ) કરવી તે આશ્રવ તત્ત્વ છે.
- (૭) એવંભૂતનય દષ્ટિએ : આત્માએ પર દ્રવ્યનો સંયોગ કરવો તે આશ્રવ તત્ત્વ છે.

[૬] સંવર (આવતાં કર્મને રોકે તે) તત્ત્વ ઉપર નય સપ્ત ભંગી

- (૧) નૈગમનય દષ્ટિએ : લોક વ્યવહારથી આત્માનું સમિતિ, ગુપ્તિ રૂપ પ્રવર્તન તે સંવર તત્ત્વ.
- (૨) સંબ્રહ્મનય દષ્ટિએ : આત્માનો સમ્યક્દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રનો પરિણામ તે સંવર તત્ત્વ.
- (૩) વ્યવહારનય દષ્ટિએ : શ્રી વીતરાગ પરમાત્માએ ખતાવેલ શોક્ષમાર્ગને વિધિ-નિષેધરૂપે આજ્ઞાપૂર્વક અનુસરવું તે સંવર તત્ત્વ.
- (૪) ઋગ્ચુસૂત્રનય દષ્ટિએ : પરભાવની આશંસાનો ત્યાગ કરવો તે સંવર તત્ત્વ.
- (૫) શબ્દનય દષ્ટિએ : આત્માને પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ થાય તે રૂપે પંચપરમેષ્ટિની સેવા, ભક્તિ કરવી તે સંવર તત્ત્વ.
- (૬) સમલિઙ્ઘનય દષ્ટિએ : પંચાચારનું વિધિપૂર્વક પાલન કરવું તે સંવર તત્ત્વ.
- (૭) એવંભૂતનય દષ્ટિએ : આત્માને પરદ્રવ્યના પાશથી અળગો કરવો તે સંવર તત્ત્વ.

[૭] નિર્જરા તત્વ ઉપર નય સપ્ત ભંગી

- (૧) નૈગમનય દષ્ટિએ : આત્મસંયોગી ત્રિવિધ દ્રવ્યકર્મ, ભાવકર્મ અને નોકર્મરૂપ કર્મ પરિણામથી આત્માને અળગો કરવો તે નિર્જરા તત્વ.
- (૨) સંગ્રહનય દષ્ટિએ : આત્માએ પૂર્વે બાંધેલા કર્મોમાં અપર્વતના કરણ વડે રક્ષાઘાત, સ્થિતિઘાતાદિ કરવાં તે નિર્જરા તત્વ.
- (૩) વ્યવહારનય દષ્ટિએ : કર્મોદયે પ્રાપ્ત ધન, સ્વજન, સત્તા, સંપત્તિ વિગેરે નવવિધ પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો તે નિર્જરા તત્વ.
- (૪) ઋગુસૂત્રનય દષ્ટિએ : દર્શન મોહનીય કર્મના ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ ભાવ વડે, શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપનું લક્ષ્ય કરવું તે નિર્જરા તત્વ.
- (૫) શબ્દનય દષ્ટિએ : પરભાવ પરિણામનમાં, વિરતિ ભાવ ધારણ કરવો તે નિર્જરા તત્વ.
- (૬) સમન્વિરૂઢનય દષ્ટિએ : મોહનીય કર્મોનો ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ કરવો તે નિર્જરા તત્વ.
- (૭) એવંભૂતનય દષ્ટિએ : આત્માને સમસ્ત પરસંયોગી ભાવથી મુક્ત કરવો તે નિર્જરા તત્વ.

[૮] બંધ તત્વ ઉપર નય સપ્ત ભંગી

- (૧) નૈગમનય દષ્ટિએ : સંસારી આત્માને, પોતાના અસંખ્યાત પ્રદેશે અનંતાનંત કર્મવર્ગણાઓનો જે ક્ષીરનીરવત્ સંબંધ થવો તે બંધ તત્વ છે.
- (૨) સંગ્રહનય દષ્ટિએ : આત્માને, ચાર ગતિમાં ભટકાવનાર કર્મસંયોગ તે બંધ તત્વ છે.
- (૩) વ્યવહારનય દષ્ટિએ : આત્માને મોહ પમાડનાર શરીર, સ્વજન તેમજ ધનાદિનો યોગ તે બંધ તત્વ છે.
- (૪) ઋગુસૂત્રનય દષ્ટિએ : આત્મા પ્રતિ સમયે બંધ હેતુતાએ, અનંતાઅનંત કાર્મણ્ય-વર્ગણાઓને ગ્રહણ કરી, તેને પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ વિભાગે કરી, આત્માની સાથે ક્ષીર-નીરવત્ સંબંધ પમાડે તે બંધ તત્વ છે.
- (૫) શબ્દનય દષ્ટિએ : આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો ઘાતક-અહંકાર તેમજ મમત્વનો પરિણામ તે બંધ તત્વ છે.
- (૬) સમન્વિરૂઢનય દષ્ટિએ : પરદ્રવ્ય ઉપર રાગ-દ્વેષાદિનો પરિણામ તે બંધ તત્વ છે.

[૯] મોક્ષ તત્ત્વ ઉપર નય સપ્ત ભંગી

- (૧) નૈગમનય દૃષ્ટિએ : પ્રત્યેક આત્માને પોતાના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ ગુણોમાં જે-જે ભાવે નિરાવરણતા (ક્ષયોપશમ) ની પ્રાપ્તિ હોય છે તે મોક્ષ તત્ત્વ બાબતું.
- (૨) સંબ્રહ્મનય દૃષ્ટિએ : જે આત્માને પોતા સંબંધી સમસ્ત જડ-ચેતન દ્રવ્યના પરિણામનું ભેદ જ્ઞાન (સમ્યક્દર્શન) થયું છે, તેથી જડ કર્મ પરિણામમાં અશક્તિ ધરતો નથી તે મોક્ષ તત્ત્વ બાબતું.
- (૩) વ્યવહારનય દૃષ્ટિએ : જે આત્માએ જે-જે ભાવે પરચક્ષુબાણ પૂર્વક સાવધ યોગ વ્યાપારનો ત્યાગ કરેલ છે તે મોક્ષ તત્ત્વ બાબતું.
- (૪) ઋણુસૂત્રનય દૃષ્ટિએ : જે આત્મા, જે ભાવે પરદ્રવ્ય પરિણામનો ત્યાગી છે તે મોક્ષ તત્ત્વ બાબતું.
- (૫) શબ્દનય દૃષ્ટિએ : પોતાના આત્માને, પરદ્રવ્યના પાશમાંથી છોડાવવાના સતત ઉદ્ધમરૂપ અપ્રમત્ત ભાવ તેમજ ઉપશમ શ્રેણી અને ક્ષપક શ્રેણીની શુદ્ધતા તે મોક્ષ તત્ત્વ બાબતું.
- (૬) સમભિરૂઢનય દૃષ્ટિએ : જે આત્માએ, આત્મગુણુધાતી, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચારે કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરી કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન, ક્ષાયિક ચારિત્ર અને અનંત વીર્યગુણને સંપૂર્ણપણે ક્ષાયિક ભાવે સ્વાધીન કર્યો છે તે મોક્ષ તત્ત્વ બાબતું.
- (૭) એવંભૂતનય દૃષ્ટિએ : જે આત્માએ સર્વ (આદે) કર્મોનો ક્ષય કરી સાદિ અનંતમે ભાગે સિદ્ધપદ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કર્યું છે તે મોક્ષ તત્ત્વ બાબતું.

નયદૃષ્ટિ સંબંધે કહ્યું છે કે

‘નિયનિયવયણિજ્ઞ સત્ત્વા, સત્ત્વે નયા પર વિયાલણે મોહા ।

તે પુણ ણ દિરૂઠ સમઓ, વિભયહ સત્ત્વે વ અલિણે વા ॥

અર્થ :- પ્રત્યેક નય (દૃષ્ટિ) પોતપોતાના સ્વરૂપે સત્ય છે, પરંતુ કેઇપણ નય બ્યારે પર-પક્ષનો તિરસ્કાર કે અવગણના કરે છે, ત્યારે મિથ્યાભાવને પામે છે, કેમકે પ્રત્યેક વસ્તુ અસ્તિ-નાસ્તિ ભાવે અનંત ધર્માત્મક છે. તેથી જેણે પ્રમાણરૂપ સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન કરેલું છે તેવો સમ્યક્દૃષ્ટિ આત્મા ક્યારે પણ નિરપેક્ષ ભાવે, આ નયવચન સાચું જ છે અને આ વચન ખોટું જ છે એવું વિલાજન કરતો નથી. એટલું જ નહિ, પરંતુ જે આત્માએ સમ્યક્ સ્વરૂપે સિદ્ધાંતને

જાણ્યો નથી, તે આત્મા પણ સાચા-ખોટાનું યથાર્થ વિભાજન કરી શકતો નથી. જ્યારે સમ્યગ્ દષ્ટિ આત્મા દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ અને ભાવની સાપેક્ષતાએ. જીવાજીવાદિ સકલ તત્ત્વોને, આત્માર્થે હેયોપાદેય સ્વરૂપે, યથાર્થ અવિરૂદ્ધ જાણે છે અને જણાવે છે.

પ્રથમ સૂત્રમાં જણાવ્યાનુસારે (મોક્ષાર્થે) સમ્યગ્દર્શન ગુણની પ્રાપ્તિની આવશ્યકતા જણાવીને, હવે સૂત્રકાર તે સમ્યગ્ દર્શન ગુણને શાસ્ત્રાનુસારે વિશેષ પ્રકારે જાણવાની ધ્વનિભાવાળાને, કંઈક વિસ્તારથી નીચેના એ સૂત્રોથી જણાવે છે.

નિર્દેશ સ્વામિત્વ સાધનાધિકરણ સ્થિતિવિધાનતઃ । (૭)

સત્ સંખ્યા ક્ષેત્ર સ્પર્શન કાલાન્તર ભાવાલ્પ બહુત્વૈશ્ચ । (૮)

જે સમ્યક્ત્વ ગુણને પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય કોઈ પણ જીવ આત્મ શુદ્ધિ (કર્મક્ષય) કરી શકતો નથી. તેને સૂત્રકારે ઉપરના ચૌદ દ્વારોથી જણાવેલ છે. (૧) સ્વરૂપ (૨) સ્વામિત્વ (૩) સાધન (કારણ) (૪) આધાર (૫) સ્થિતિ (૬) ભેદ (૭) સદ્ભૂતતા (૮) સંખ્યા (૯) ક્ષેત્ર (૧૦) સ્પર્શન (૧૧) કાળ (૧૨) અંતર (૧૩) ભાવ (૧૪) અલ્પબહુત્વ.

(૧) સ્વરૂપ : આ સમ્યગ્ દર્શન ગુણ પ્રાપ્ત કર્યા પછી, આત્માને પ્રાપ્ત જ્ઞાન સમ્યગ્ બને છે. અર્થાત્ મોક્ષ-સાધનાર્થે પ્રયત્નવાળું બને છે, તે પહેલાનું મિથ્યાજ્ઞાન આત્માને, આત્માર્થથી વિમુખ રાખતું હોય છે. આ નિશ્ચય સમ્યગ્જ્ઞાન આત્માને આત્મહિતાર્થે સમસ્ત જીવાજીવાદિ તત્ત્વો પ્રતિ યથાર્થ હેયોપાદેય-તાનું ભેદ જ્ઞાન કરાવે છે. આ માટે કહ્યું છે કે,

‘યે યાવન્તો ધ્વસ્તવન્ધા અભૂવન્ મેદજ્ઞાનાભ્યાસ ઇવાત્ર મૂલમ્ ।

યે યાવન્તોઽધ્વસ્તવન્ધા ભ્રમન્તિ, મેદાજ્ઞાના ભાવ ઇવાત્ર વીજમ્ ॥’

(૨) સ્વામિત્વ (અધિકારીત્વ) : સમ્યગ્ દર્શન ગુણ પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર ભવ્ય આત્માને હોય છે અભવ્યને નહિ. કેમકે અનાદિ મિથ્યાત્વની ત્રીજી ભેદવા (છેદવા) રૂપ અપૂર્વકરણ કર્યા પછી જ જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે અને અભવ્ય જીવ તો માત્ર યથાપ્રવૃત્તિકરણ સુધી જ વિકાસ પામી શકે છે.

(૩) સાધન (કારણ) : સમ્યક્ત્વ પામનાર આત્માએ, શાસ્ત્રમાં બતાવેલ, મિથ્યાત્વના પરચીસ પ્રકારોથી અળગા થવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેમજ (૧) યથા પ્રવૃત્તિકરણ (૨) અપૂર્વકરણ (૩) અનિવૃત્તિકરણ (આત્મ પરિણામનું શુદ્ધિકરણ) કરવું જોઈએ. અન્યથા આરોપિત સમ્યક્ત્વ તે મોક્ષ પુરૂષાર્થ સાધી શકતું નથી.

(૪) અધિકરણુ આધાર : સમ્યક્ત્વનો આધાર આત્માનો મોક્ષાભિલાષ રૂપ પરિણામ છે.

(૫) સ્થિતિ : જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત કાળ પ્રમાણુ અને ઉત્કૃષ્ટથી છાસઠ સાગરૌ-પમ કાળથી કંઈક અધિક કાળ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનો છે. ઉપશમ સમ્યક્ત્વનો કાળ માત્ર એક અંતર્મુહૂર્ત છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અક્ષય હોવાથી સાહિ અનંત છે.

(૬) પ્રકારો (લેદો) : સમ્યક્ત્વ ભાવ (પરિણામ) ના આમ તો અસંખ્ય લેદો છે. તેમ છતાં શાસ્ત્રોમાં ત્રણ પ્રકાર અને પાંચ પ્રકારના સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી જણાવેલ છે. તેના નામ (૧) ઔપશમિક (૨) ક્ષાયિક (૩) ક્ષાયોપશમિક (૪) ક્ષાસ્વાદન (૫) વેદક તેમજ વિશેષે સમ્યક્ત્વના સડસઠ યોલ પણુ ખાસ અવધારવા જરૂરી છે.

(૭) સદ્ભૂતતા : આ જગત સુખ્યપણુ જીવ દ્રવ્યો અને અજીવ દ્રવ્યોની રાશી (સમુહ) રૂપે અનાદિ (અનુત્પન્ન) અને અનંત (અવિનાશી) છે. તેમાં જીવતત્વના બે લેદ છે. (૧) સિદ્ધ (મોક્ષ) ના જીવો (૨) સંસારી જીવો. સિદ્ધના જીવોએ આઠે કર્મોનો ક્ષય કરી, પોતાની અનંત આત્મસન્નાને કર્મના બંધનથી છોડાવી, સ્વાધીન કરેલી હોવાથી તેઓ સાહિ અનંતમે ભાંગે, સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમાં, સઠાકાળ રમણતા કરતાં થકાં, અનંત સ્વાભાવિક સુખના લોકતા છે. જ્યારે સંસારી જીવો આઠે કર્મોનુસારે ચાર ગતિ (નારકી, તિર્યંચ, મનુષ્ય, દેવતા) માં જન્મ-મરણના દુઃખો ભોગવતાં રહે છે. આ સંખંધે જણાવવાનું કે જે કોઈ ભવ્ય આત્મા સૌ પ્રથમ સમ્યક્ત્વ ગુણને પ્રાપ્ત કરે છે, તે આત્મા તે સમ્યક્ત્વ ગુણુ થકી, મોક્ષ પુરૂષાર્થ કરી, પોતાના આઠે કર્મોનો ક્ષય કરી, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. આવા અનંતા જીવો મોક્ષે ગયા છે, આજે પણુ જાય છે, ભવિષ્યમાં પણુ જશે.

(૮) સંખ્યા : ચારે ગતિમાં રહેલ, પરંતુ જેણુ સંજી-પંચેન્દ્રિય-પર્યાપ્ત અવસ્થા પ્રાપ્ત કરેલ છે તેવા જીવો પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ, નિસર્ગથી તેમજ અધિગમ (આત્મતત્વના અભ્યાસ)થી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. (તેથી આવા અનેક જીવો ચારે ગતિમાં હોય છે તેમના યોગે 'સંસર્ગ જા દોષ ગુણા ભવન્તિ' એ ન્યાયે) બીજા અનેક જીવો પણુ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરતા હોય છે.

(૯) ક્ષેત્ર : પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ ચારે-ગતિમાં સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવો હોય છે. પરંતુ તેઓ સમસ્ત લોકાકાશ ક્ષેત્રમાં (ચૌદ રાજલોક પ્રમાણુના) અમુક જ સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થતાં હોવાથી તેઓ લોકાકાશના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

વળી સકળ સિદ્ધ પરમાત્માઓ, જેઓ પણ ક્ષાયિક સમ્યગ્દષ્ટિ છે તેઓ તો માત્ર પીસ્તાલીય લાખ યોજન લાંબાઈ, પહોળાઈવાળી સિદ્ધશિલાની ઉપર જ સ્થિર રહેલા છે. માટે તેઓ પણ લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં જ છે એમ જાણવું.

(૧૦) સ્પર્શન : અરૂપી આત્મ-દ્રવ્યના સમસ્ત ગુણો આત્મ પ્રદેશોમાં જ અરૂપી ભાવે રહેલા હોય છે. તેમ છતાં જેમ કેવળી પરમાત્મા પોતાના કેવળ જ્ઞાન અને કેવળ દર્શન ગુણે કરી સમસ્ત લોકાલોકમાં, સમયે સમયે પરિવર્તન પામતા છ એ દ્રવ્યોના સમસ્ત (ત્રીકાલિક) ભાવોને જાણે છે અને જુઓ પણ છે. તેમ સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માઓનું સમ્યક્ત્વ પણ સકળ દ્રવ્યોના સકળ (અમુકે જ) પર્યાયોને યથાર્થ-હેયોપાદેય સ્વરૂપે શ્રુતજ્ઞાનના બળે યથાર્થ અવિરૂદ્ધ જાણે છે.

(૧૧) કાળદ્વાર : ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ અને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ બંનેને આદિ છે અને અંત પણ છે. તેથી તે સાદિ-સાંત હોય છે. જ્યારે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી તે અક્ષય હોવાથી સાદિ અનંતમે ભાગે હોય છે.

(૧૨) અન્તર દ્વાર : સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રાપ્ત થયા પછી જીવ તે વખી નાખે, એટલે કે, તે ભાવ આત્મામાંથી આદ્યો જાય તો ફરીને તે જ્યારે પ્રાપ્ત થાય-તે બંને વચ્ચેનો જે કાળ-તે અન્તર દ્વાર કહેવાય. ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનો કાળ જઘન્યથી અંતમુદ્ધૂર્ત છે અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક ન્યૂન અર્ધ પદ્યોપમ પ્રમાણ જાણવો. ઉપશમ સમ્યક્ત્વનો કાળ જ અંતમુદ્ધૂર્તનો છે અને તે આખા ભવચક્રમાં જીવને પાંચવાર જ પ્રાપ્ત થાય છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો આવ્યા પછી જતું ન હોવાથી અક્ષય છે. તેથી તેને કોઈ અન્તર કાળ નથી.

(૧૩) ભાવદ્વાર : ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વી જીવને, ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ વર્તતું હોય છે. તે કાળે દર્શન મોહનીય કર્મની સાત પ્રકૃતિમાંથી છ પ્રકૃતિઓનો રસોદય હોતો નથી. પરંતુ એક સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મનો રસોદય વર્તતો હોય છે.

ઉપશમ સમ્યક્ત્વી જીવમાં, ઉપશમ સમ્યક્ત્વકાળે દર્શન મોહનીય કર્મની સાતે સાત પ્રકૃતિઓનો ઉપશમ હોય છે. એટલે તેનો રસોદય હોતો નથી.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો દર્શન મોહનીયની સાતે પ્રકૃતિઓનો જે જીવે સત્તામાંથી સર્વથા ક્ષય કરેલા હોય છે. તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧૪) અલપબહુત્વ દ્વાર : સર્વકાળે જગતમાં ઉપશમ સમકિતવાળા જીવો થોડા હોય છે. અને તેનાથી અસંખ્યાતગુણા અધિક ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વવાળા જીવો હોય છે. અને શ્રી સિદ્ધ-ભગવંતોને સાથે લેતાં ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વી કરતાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વી જીવો સદાકાળે અનંતગુણા હોય છે એમ જાણવું.

સમ્યગ્દર્શન ગુણુનું સ્વરૂપ (જે મુખ્યતાએ દર્શન મોહનીય કર્મના ક્ષય-ઉપશમ અને ક્ષયોપશમાનુસારે હોય છે) જણાવીને હવે તેના સહચરિતપણા સાથે-આત્માનો જે જ્ઞાન-ગુણ (જેયને જાણવાની શક્તિ) તે સમ્યગ્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જણાવે છે.

મતિ શ્રુતાવધિ મનઃ પર્યાય કેવલાનિ જ્ઞાનમ્ । (૯)

(૧) મતિજ્ઞાન (૨) શ્રુતજ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મનઃ પર્યાયજ્ઞાન અને (૫) કેવલજ્ઞાન એ પાંચ જ્ઞાનના ભેદો જાણવા. જોકે પ્રત્યેક આત્મદ્રવ્યમાં તે સકળ જ્ઞેયને જાણવાની સંપૂર્ણ શક્તિ છે જ, તથાપિ સંસારી આત્માઓને, તે જ્ઞાનશક્તિ, પાંચ પ્રકારના કર્મોથી ઢંકાયેલી છે. તેને જે જીવો તે પાંચ પ્રકારના કર્મોનો જેટલો અંશે ક્ષયોપશમ કરે છે. (કેવળજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ હોતો નથી) તેટલો તેટલો જ્ઞાન ગુણ તે આત્માને પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે. આ જ્ઞાન ગુણ જે રીતે (ક્ષયોપશમ) વ્યવહારમાં પ્રવર્તન પામે છે. તે અનુસારે તેના મતિ આદિ પાંચ ભેદો જાણાવેલા છે.

તત્ પ્રમાણે । (૧૦) તે જ્ઞાન જે (પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ) જ્ઞાનુ

ઉપર જણાવ્યા મુજબ જે જીવને સમ્યગ્દર્શન ગુણની પ્રાપ્તિ થયેલી હોય છે. તે જીવનું પાંચે પ્રકારનું જ્ઞાન, સમ્યગ્ (આત્માર્થમૂલક) જાણવું. અન્યથા મિથ્યાદષ્ટિ આત્માનું સમસ્ત જ્ઞાન, મિથ્યા (આત્માર્થેશ્વર્ય) જાણવું.

આદ્યે પરોક્ષમ્ । (૧૧)

તે પાંચ જ્ઞાનમાંના પ્રથમના એ પ્રકારના એટલે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બંને જ્ઞાનો પરોક્ષ પ્રમાણરૂપ જાણવા. કેમકે તે બંને જ્ઞાનો આત્માને અન્યની સહાયતા વડે ઉપયોગ ગુણે કરી પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રત્યક્ષમન્યત્ । (૧૨)

બાકીના ત્રણ એટલે કે અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન એ ત્રણે જ્ઞાનો વડે આત્મા પોતે જ્ઞેયની સાથે, તે તે જ્ઞાનશક્તિ વડે, પણ ઉપયોગે કરી, સાક્ષાત્ જોડાતો હોવાથી-તે ત્રણે જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ છે. તેમાં કેવળજ્ઞાન, સંપૂર્ણ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના સર્વથા ક્ષય કરવા થકી જ પ્રાપ્ત થતું હોવાથી, કેવળજ્ઞાન સહજ ભાવે જ, નિરંતર સમયે-સમયે પરિવર્તન પામતા સકળ દ્રવ્યોના સકળ (ત્રૈકાલિક) પર્યાયોને, સાક્ષાત્ સ્પષ્ટ રૂપે જાણે છે. વળી તે ત્રણે જ્ઞાનમાં-અવધિજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ, તેમજ પ્રથમના એ મતિ-જ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનના ક્ષયોપશમમાં જે મિથ્યાત્વનું સહચરિત્વ હોય, તે તે ત્રણે જ્ઞાનો, આત્માને-આત્માર્થથી વિમુખ રાખતા હોય છે.

આ સંબંધે આગમમાં જણાવેલ છે કે 'મદ્ પુર્વં સૂયં ન મદ્ સૂય પુર્વિયા' શ્રુતજ્ઞાનની પહેલાં મતિજ્ઞાન હોય છે. પરંતુ મતિજ્ઞાનની પહેલાં શ્રુતજ્ઞાન હોય પણ ખરૂં અને ન પણ હોય. તેમજ વળી આ સંબંધે કહ્યું છે કે, 'જત્થ મદ્નાણં તત્થ સૂયનાણં, જત્થ સૂયનાણં તત્થ મદ્નાણં ।'

અર્થ : જ્યાં મતિજ્ઞાન છે ત્યાં શ્રુતજ્ઞાન છે, અને જ્યાં શ્રુતજ્ઞાન છે ત્યાં મતિજ્ઞાન પણ છે. આ સંબંધે જાણવું કે મતિજ્ઞાનના ૩૩૬ લેહો, જેનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે. તેને શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન કહ્યું છે. જ્યારે બીજા ચાર લેહોને અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન કહ્યું છે. જોકે, એક સમયે જીવને જે ઉપયોગ હોતા નથી. પરંતુ જે જે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના, જેટલો જેટલો ક્ષયોપશમ, જે જીવને હોય છે તે અનુસારે તેનું મતિજ્ઞાન યા શ્રુતજ્ઞાન અદ્વાધિક હોય છે વળી પણ કહ્યું છે કે, 'સમ્મદિદ્વિસ્સ સમ્મસૂયં મિચ્છદિદ્વિસ્સ મિચ્છસૂયં' સમ્યગ્દષ્ટિ આત્માનું શ્રુતજ્ઞાન સમ્યક્ (આત્માર્થે યથાર્થ હૈયોપાદેયાત્મક) હોય છે. જ્યારે મિથ્યાદષ્ટિ આત્માનું શ્રુતજ્ઞાન આત્માર્થે-શૂન્ય હોય છે. વળી પણ વિશેષે એ જાણવું ખાસ જરૂરી છે કે, પાંચે જ્ઞાનમાં કેવળ શ્રુતજ્ઞાન જ સ્વ-પર પ્રકાશક છે. જ્યારે બાકીના ચારે જ્ઞાનો કેવળ સ્વપ્રકાશક છે. આથી એ સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે કે, જે જીવને કેવળી ભાષિત અર્થ (આત્માર્થે ઉપકારક-હૈયોપાદેય સ્વરૂપ) નો યથાર્થ-અવિરૂદ્ધ બોધ (નય-પ્રમાણ-સાપેક્ષ) થયેલો હોતો નથી. તે આત્મા, આત્માર્થ (આત્મશુદ્ધિ) સાધી શકતો નથી. આ માટે એ પણ સમજવું જરૂરી છે કે, આવો બોધ તે શાસ્ત્રાનુસારે, સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્ત આત્મા જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અને તે અધિકાર આજે આપણને પ્રાપ્ત થયેલ છે. માટે સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાન (નવતત્ત્વ) નો અભ્યાસ કરી, તેમાં શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરી લેવી જરૂરી છે. એમ સમજવું તે જ આ સર્વ જ્ઞાનના અભ્યાસનો સાર છે.

મતિ: સ્મૃતિ: સંજ્ઞા ચિન્તાઽભિનિબોધ ઇત્યનર્થાન્તરમ્ । (૧૩)

(૧) મતિ (બુદ્ધિ) (૨) સ્મૃતિ (પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન-ભૂતાર્થ પ્રતિબોધક) (૩) સંજ્ઞા (સિદ્ધ સંબંધે તદ્વાકારતા) (૪) ચિન્તા (ભાવિના અર્થની વિચારણા) (૫) અભિનિબોધ (સમ્યક્-અવધારણા)-આ પાંચે પ્રકારનું જ્ઞાન, ચિત્ર-વિચિત્ર મતિ-જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમાનુસારે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છટ્ટું મન, એ બંને નિમિત્ત કારણોની પણ આવશ્યકતા સ્વીકારાયેલી છે, જે આગળના સૂત્રથી સૂત્રકાર પોતે જણાવે છે. શાસ્ત્રમાં સમ્યગ્દર્શન ગુણને-મતિજ્ઞાનના અપાયાંશ રૂપે અભિનિબોધ સ્વરૂપ જણાવેલ છે. આ માટે કહ્યું છે કે,

‘एवं जिणपण्णत्तत्तं सदहमाणस्स भावओ भावे ।

पुरिसस्साभिणिबोहे दंसणसदो हवइ जुत्तो ॥’

तदिन्द्रियानिन्द्रिय निमित्तम् । (૧૪)

પૂર્વે જણાવેલ મતિજ્ઞાન, પ્રત્યેક જીવને, પોત-પોતાના મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના પ્રાપ્ત થયેલ ક્ષયોપશમાનુસારે, તેમજ નામ કર્માનુસારે પ્રાપ્ત ઇન્દ્રિયના નિમિત્ત દ્વારા ઉપયોગાનુસારે થતું હોય છે. આ મતિજ્ઞાન પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મન (જેનું કોઈ પ્રગટ બાહ્ય ભિંગ નથી તેના) વડે કોઈપણ વસ્તુ સ્વરૂપને (જેયને) જાણે છે. એટલે કે સ્પર્શોન્દ્રિય દ્વારા સ્પર્શનું, રસોન્દ્રિય દ્વારા રસનું, ઘ્રાણોન્દ્રિય દ્વારા ગંધનું, ચક્ષુરિન્દ્રિય દ્વારા રૂપનું તેમજ આકૃતિનું અને શ્રોતોન્દ્રિય દ્વારા શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે. તેમજ મન દ્વારા પણ જીવ ઇન્દ્રિયો દ્વારા અહણુ કરાયેલ અથવા તે નહિ અહણુ કરાયેલ વિષય સંબંધી પણ વિશેષ પ્રકારે અર્થ જાણવાની વિચારણા કરે છે. આથી આ મતિજ્ઞાનના અનેક ભેદો છે.

આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં ભિન્ન ભિન્ન જીવને પુણ્યાનુસારે પ્રાપ્ત બાહ્ય-દ્રવ્ય ઇન્દ્રિયોને, બે પ્રકારની નિવૃત્તિ (આકૃતિવાળી). અર્થાત્ બે ભેદ (સ્વરૂપ) વાળી જાણવી ખૂબ જ જરૂરી છે. તેમાં (૧) બાહ્ય-ઇન્દ્રિયોની નિવૃત્તિ (આંખ-કાન-નાક વિગેરેના આકારો) ભિન્ન ભિન્ન જીવોને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હોય છે. જ્યારે (૨) અભ્યંતર નિવૃત્તિ (તદ્ અનંતર વિષય અહણુ કરવા યોગ્ય અન્ય પુદ્ગલો) સામાન્યથી એક સરખા સ્વરૂપવાળી હોય છે. તેમાં પણ વળી વિશેષે આ સમજવું જરૂરી છે કે આ અભ્યંતર નિવૃત્તિમાં પણ પોત-પોતાના વિષયને અહણુ કરવાની જે શક્તિ-વિશેષતા હોય છે. તેને ઉપકરણોન્દ્રિય સમજવાની છે, વળી મન દ્વારા થતું મનન, મનઃપર્યાપ્તિ દ્વારા થાય છે. આથી ઉપકરણોન્દ્રિય દ્વારા તેમજ મન દ્વારા મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ મુજબ ઉપયોગાનુસારે ભિન્ન ભિન્ન જીવને તરતમ ભાવે જે યોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ જાણવું.

अवग्रहेहापायधारणाः (૧૫)

बहु बहु विघ क्षिप्रा निश्रिता (संदिग्ध) नुक्तघ्रुवाणां सेतराणाम् । (૧૬)

अर्थस्य (૧૭)

व्यञ्जनस्याऽवग्रह (૧૮)

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् (૧૯)

ઉપર જણાવ્યા મુજબ જીવને પ્રાપ્ત ઇન્દ્રિય દ્વારા પોતપોતાના ક્ષયોપશમાનુસારે, ઉપયોગ પ્રવર્તન દ્વારા સૌ પ્રથમ નીચે મુજબ યોગ્ય (જ્ઞાન) થાય છે. આગમમાં કહ્યું છે કે,

‘પુટ્ટં સુણેહ સદં, ફવં પુણ પાસહ અપુટ્ટં તુ ।
ગંધં રસં ચ ફાસં ચ બદ્ધં-પુટ્ટં વિઆગરે ॥

અર્થ : કાનની અભ્યંતર નિવૃત્તિ તે (શ્રોત્રેન્દ્રિય) શબ્દને કેવળ સ્પર્શ માત્રથી જાણે છે એટલું, જેય વસ્તુને તે વસ્તુના સંબંધ (સ્પર્શ) થયા વગર (ફરથી જ) આકૃતિ-વિશેષથી યા રૂપ વિશેષથી જાણે છે. જ્યારે દ્રાણેન્દ્રિય (નાક), રસનેન્દ્રિય (જીભ) અને સ્પર્શેન્દ્રિય (શરીરની ચામડી) એ ત્રણે ઇન્દ્રિયો પોત-પોતાના જેયને બંધ-સ્પૃષ્ટતા, થકી જાણે છે.

હવે મતિજ્ઞાનનો અનુક્રમે, વિશેષ વિશેષ બોધ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે, તે અનુક્રમ જણાવીએ છીએ.

ઉપર જણાવેલ સ્વરૂપથી તેમજ ૧૯ માં સૂત્રના અર્થથી એ સ્પષ્ટ સમજવું જરૂરી છે કે, પ્રત્યેક જીવ એકરિન્દ્રિય અને મન દ્વારા વસ્તુ માત્રને જેયનો (વિષયનો) સંબંધ યા સ્પર્શ થયા વગર જ તેનો બોધ કરે છે. આથી તે બંને ઇન્દ્રિયોને વ્યંજનાવગ્રહ હોતો નથી. (આ વાત ૧૯ માં સૂત્રથી સ્પષ્ટ થાય છે.) આથી મન અને એક બંને શાસ્ત્રકારે અપ્રાપ્યકારી કહી છે.

વ્યંજને તે, અને ન, ઇતિ ‘વ્યંજનાવગ્રહ’, આ જ્ઞાન-તે ચાર ઇન્દ્રિયો થકી થતું હોવાથી તેના ૪ લેહ છે. જ્યારે અર્થાવગ્રહ રૂપ જ્ઞાન તો-ચાર ઇન્દ્રિયો ઉપરાંત એક અને મનથી પણ થાય છે. તે માટે તેના ૬ લેહ છે.

‘ઈહા’ રૂપ મતિજ્ઞાન જેમાં પ્રત્યક્ષજ્ઞાન તક-અનુમાન તેમજ આગમ પ્રમાણાદિનું સ્વરૂપ અંતર્ગત રહેલું છે તે પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ૬ લેહવાળું છે.

‘અપાય’ અર્થાત્ નિશ્ચયાત્મક બોધરૂપ મતિજ્ઞાન જેમાં સમ્યક્ત્વ ગુણનો પણ સમવતાર થાય છે, તે પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ૬ લેહવાળું છે. ‘ધારણા’ રૂપ મતિજ્ઞાન, જે અવિચ્યુતિ, વાસના અને ધારણા રૂપ છે તે પણ ઉપરોક્ત ૬ લેહવાળું છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ ૨૮ પ્રકારનું મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રાનુસારે અવધારીને, વળી તે જ્ઞાન સંબંધી સોળમા સૂત્રાનુસારી બહુ-બહુવિધ આદિ ૧૨ પ્રકારની વિશેષતા વિચારતાં મતિજ્ઞાનના કુલ ૨૮ x ૧૨ = ૩૩૬ લેહ થાય છે. તે બધાને શાસ્ત્રમાં શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાન કહ્યું છે. અને (૧) પારિણામિકી (૨) વૈનયિકી (૩) કાર્મિકી અને (૪) ઔપાતિકી એમ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિ રૂપ ચાર પ્રકારના અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના લેહને તે સાથે મેળવતાં મતિજ્ઞાનના કુલ ૩૪૦ લેહો થાય છે.

ઉપર જણાવેલ લેહ પ્રલેહ સંબંધે દર્શાવેલ સહ વિશેષ સમજૂતી.

- (૧) વ્યંજનાવગ્રહ : જેમ કોઈ માણસને શબ્દ કાને અથડાતાં ઉપયોગ થકી બોધ થાય કે મને કોઈએ સાદ પાડયો, બોલાવ્યો. એવો બોધ તે વ્યંજનાવગ્રહ.
- (૨) અર્થોવગ્રહ : ઘાંટો સાંભળીને કોઈ સ્ત્રીનો કે કોઈ પુરૂષનો અથવા અમુકનો આ શબ્દ છે. એવો બોધ થવો તે અર્થોવગ્રહ.
- (૬) ઈહા : તેણે મને શા માટે ઘાંટો પાડયો? એવી વિચારણા કરવી તે ઈહા.
- (૪) અપાય : મને આ (ચોક્કસપણે) માણસે, આ (ચોક્કસ કારણ) માટે ઘાંટો પાડેલ છે. એવો નિશ્ચય કરવો તે અપાય.
- (૫) ધારણા : તેના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) અવિચ્યુતિ (ધારાવાહી જ્ઞાન અથવા અનુભવ) (૨) વાસના (સંસ્કાર) (૩) સ્મૃતિ (સ્મરણ).

ઉપરના પાંચે ભેદો પૂર્વોત્તર લાવે કાર્થ-કારણ રૂપ હોય છે અને પ્રત્યેકના નીચે મુજબ બાર ભેદો થાય છે.

- (૧) બહુઆહી : (૨૦) માણસના બેન્ડ (વાબવાળાઓ) માં કેટલા કેટલા કયા કયા પ્રકારના વાબ વાગે છે? તે બણે તે બહુઆહી.
- (૨) અબહુઆહી : ક્રમ (૨૦) માણસોનો (બેન્ડનો) એક જ અવાજ બણે તે અબહુઆહી.
- (૩) બહુવિધઆહી : અનેક વાજાંત્રામાં પ્રત્યેક વાબનો સૂર ભિન્ન ભિન્ન બણે, તેમાં પણ કોઈ એકે જ એસૂર વગાડયું હોય તો તે પકડી પાડે (બણે) તે બહુવિધઆહી.
- (૪) અબહુવિધઆહી : માત્ર અનેક પ્રકારના વાબ વાગે છે. એટલું જ બણે તે અબહુવિધઆહી.
- (૫) ક્ષિપ્રઆહી : શબ્દ (અવાજ) ને તુરત જ ગ્રહણ કરે તે ક્ષિપ્રઆહી.
- (૬) અક્ષિપ્રઆહી : શબ્દને કાંઈક સમય ગયા બાદ બણે તે અક્ષિપ્રઆહી.
- (૭) નિશ્ચિતઆહી : અન્ય લિંગાદિકની સહાયતા વડે બણે તે નિશ્ચિતઆહી. જેમ કે આકાર, ઈંગીત ઉપરથી બણી લેવું તે.
- (૮) અનિશ્ચિતઆહી : અન્ય આકાર, ઈંગીતની સહાયતા વગર જ મુખ્ય વસ્તુને સમજી લેવી તે અનિશ્ચિતઆહી.
- (૯) સંદિગ્ધ : જે બોધ (જ્ઞાન) કાંઈક સંદિગ્ધ હોય, એટલે કે આ સ્પર્શ સુવાળો તો છે, પણ તે ચોક્કસ કઈ વસ્તુનો છે? તે ન બણે તે સંદિગ્ધઆહી.
- (૧૦) અસંદિગ્ધ : સુવાળા સ્પર્શને તે ચોક્કસ કઈ વસ્તુનો છે તે સ્પષ્ટ બણે તે અસંદિગ્ધઆહી.

- (૧૧) ધ્રુવગ્રાહી : જે વસ્તુને એકવાર જે સ્વરૂપે જાણી હોય, તે વસ્તુને અનેકવાર પણ તેજ સ્વરૂપે જાણી શકે અથવા ન જાણવું તે ધ્રુવગ્રાહી.
- (૧૨) અધ્રુવગ્રાહી : જે વસ્તુને એકવાર જે સ્વરૂપે જાણી હોય તે વસ્તુને બીજી-ત્રીજી વારે જાણતાં ફેરફાર સ્વરૂપે જાણે તે અથવા ભૂલી જવાય તે અધ્રુવગ્રાહી.

ઉપર જણાવેલા ભેદો, મુખ્યતાએ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમાનુસારે હોય છે એમ જાણવું. શાસ્ત્રાનુસારે મતિજ્ઞાન કારણુ છે. અર્થાત્ સામાન્ય જ્ઞાનરૂપ છે અને શ્રુતજ્ઞાન તો મતિજ્ઞાનના કાર્યરૂપ છે. અર્થાત્ વિશેષ કરી વિધિ-નિષેધાત્મક અર્થાત્ આદાન-ગ્રહણુ સ્વરૂપ પ્રવર્તન કરાવનાર છે, એ સંબંધે કહ્યું છે કે,

‘સોચ્ચા જાણહ કલ્લાણં, સોચ્ચા જાણહ પાવગં ।

ઉમયંપિ જાણહ સોચ્ચા. જ સેયં તં સમાયરે ॥’

આવું શ્રુતજ્ઞાન તે મુખ્ય તથા મન દ્વારા થાય છે. તેમાં વળી જે આત્માએ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરેલું છે. (એટલે કે દર્શન મોહનીય કર્મનો ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ કરેલો છે.) તેવું શ્રુતજ્ઞાન તે સમ્યક્ (આત્માર્થે, યથાર્થ હેયોપાદેયાત્મક) જાણવું. અન્યથા તો મિથ્યાશ્રુત જે આહાર, ભય, મૈથુન અને પરિગ્રહ એ ચારે સંજ્ઞારૂપે દેહાત્મ ભાવરૂપ હોવાથી આત્માર્થે ઉપકારક બની શકતું નથી. કિંતુ કથંચિત ધાધક પણ થાય છે એમ જાણવું.

શ્રુતં મતિ પૂર્વં દ્વયડનેક દ્વાદશ ખેદમ્ । (૨૦)

મતિજ્ઞાન (પદાર્થનું જ્ઞાન) થયા પછી શ્રુતજ્ઞાન થાય છે. કેમકે પદાર્થનો ઘોષ થયા પછી તેમાં જે ઇષ્ટાનીષ્ટ બુદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ હેયોપાદેય બુદ્ધિ થાય છે તેને શ્રુતજ્ઞાન જાણવું. આ રીતે મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી માત્ર મતિજ્ઞાન થાય છે. જ્યારે શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમાનુસારે શ્રુતજ્ઞાન થાય છે. આમાં એટલું વિશેષ જાણવું જરૂરી છે કે જે આત્માએ સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રાપ્ત કરેલ છે તેઓનું દ્રવ્યશ્રુત તેમજ ભાવશ્રુત બંને સમ્યક્ હોય છે. સામાન્યથી મતિજ્ઞાન, ઇન્દ્રિય તેમજ મનના નિમિત્ત વડે ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન, મતિજ્ઞાન પૂર્વક થાય છે. તેમજ વળી મતિજ્ઞાન માત્ર વર્તમાન વિષયક છે. જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન ત્રિકાળ-વિષયક છે. કેમકે તેમાં ત્રિકાળજ્ઞાની કેવળી પરમાત્માએ પ્રત્યક્ષથી જાણેલ છે એ દ્રવ્યોના અનાદિ-અનંત, અનાદિ-સાંત, સાદિ-અનંત અને આદિ-સાંત એ ચારે ભાંગાનું (સ્થિતિ) સ્વરૂપ જણાવેલ છે.

શ્રુતજ્ઞાનના અનેકવિધ રીતે બે લેહ પડે છે. *

- (૧) અક્ષરશ્રુત-અનક્ષરશ્રુત.
- (૨) શબ્દાત્મક શ્રુત-શબ્દો લેખાત્મક શ્રુત.
- (૩) પ્રીતિ ઉપભવનારૂં-અપ્રીતિ ઉપભવનારૂં.
- (૪) કથાય ઉપભવનારૂં-કથાયને ઉપશાંત કરવાવાળું.
- (૫) શંકા ઉપભવનારૂં-શંકાઓનું સમાધાન કરવાવાળું.
- (૬) સન્નિ શ્રુત-અસન્નિ શ્રુત.
- (૭) સમ્યક્ શ્રુત-મિથ્યા શ્રુત
- (૮) દ્રવ્ય સમ્યક્ શ્રુત-દ્રવ્ય મિથ્યા શ્રુત.
- (૯) ભાવ સમ્યક્ શ્રુત-ભાવ મિથ્યા શ્રુત.
- (૧૦) કેવળી ભગવંતે (વસ્તુ તત્ત્વને પ્રત્યક્ષ ભાવે જાણીને) પ્રરૂપેલ પ્રત્યક્ષ (૧) પ્રમાણ શ્રુત (ત્રિપદાત્મક) અનેકવિધ ત્રિભંગાત્મક હોય છે. શ્રી ગણધર ભગવંતેએ રચેલ પરોક્ષ (૨) નયસાપેક્ષ શ્રુત તે આગમ પ્રમાણ શ્રુત.
- (૧૧) આત્માર્થે યથાર્થ અવિરૂદ્ધ, અનુભવે અખાધિત (૧) પ્રમાણ શ્રુત આત્માર્થે ખાધક (દુઃખ સર્જક) સાધ્ય-સાધન ઢાવ નિરપેક્ષ (૨) અપ્રમાણ શ્રુત.
- (૧૨) (૧) સુનય શ્રુત (સાપેક્ષ ભાવે ઉપકારક).
(૨) દુર્નય શ્રુત-સ્થાઈ (અનેકાંત) અર્થથી ખાધિત, આગ્રહી (એકાંતિક) શ્રુત.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનના સામાન્ય-વિશેષ સ્વરૂપને, શ્રોતા તેમજ વક્તાને આશ્રયીને, સમ્યક્-મિથ્યાશ્રુત આદિ અનેક લેહોથી તેમજ નય-નિક્ષેપાદિ સાપેક્ષ-નિરપેક્ષ પ્રમાણ-અપ્રમાણ આદિ લેહોથી પણ ગીતાર્થ ગુરૂ ભગવંત પાસેથી શાસ્ત્રાનુસારે જાણી લેવું અનિવાર્ય આવશ્યક છે. કેમકે પાંચે જ્ઞાનમાં શ્રુતજ્ઞાન જ સ્વ-પર પ્રકાશક છે. અર્થાત અન્ય આત્માથી અન્ય આત્માને ઉપકાર કરવાવાળું થાય છે. આમ છતાં મિથ્યા શ્રુતજ્ઞાન તે અપકાર કરવાવાળું થાય છે.

ઉપર જણાવેલ લેહોમાં જે અંગ પ્રવિષ્ટ શ્રુત છે તે, શ્રી તીર્થંકર કેવળી ભગવંતે પાસેથી અનન્તર ભાવે પ્રધાનતાએ અર્થથી, છ એ દ્રવ્યોના શુદ્ધાશુદ્ધ ભાવોને, યથાર્થ-અવિરૂદ્ધ ભાવે જાણીને, શ્રી ગણધર ભગવંતે. પોતાની સમ્યક્ ગણધર લલિધના પ્રભાવે તેની ખાર અંગો (દ્વાદશાંગી) સ્વરૂપે રચના કરે છે. જે ભવ્ય આત્માર્થી આત્માને, આત્માર્થ સાધવામાં અવિરૂદ્ધ ભાવે પરમ ઉપકારક થાય છે, તેને અંગશ્રુત જાણવું.

ળીજી' ને અંગબાહ્ય શ્રુત છે, તે શ્રી ગણધર ભગવંતોએ રચેલ દ્વાદશાંગી શ્રુતને અનુસારે અન્ય આત્માઓએ પોત-પોતાના શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમાનુસારે રચેલ, પ્રરૂપેલ ગ્રંથો, શાસ્ત્રો વિગેરે જાણવા. આ અંગપ્રવિષ્ટ તેમજ અંગબાહ્યશાસ્ત્ર-ગ્રંથો સંબંધે આ જાણવું અનિવાર્ય આવશ્યક છે કે, 'સમ્મદિદ્વિસ્સ સમ્મસૂચં, મિચ્છાદિદ્વિસ્સ મિચ્છસૂચં'. પ્રથમ તો અંગ પ્રવિષ્ટ દ્વાદશાંગી સૂત્રોને (જે બાર અંગો સૂત્રરૂપ હતા તેને) ઉત્તમ આત્માઓ, વિધિપૂર્વક ઉત્તમ આત્માઓને સુખપાઠ (કંઠસ્થ) કરાવતા હતા. છેલ્લે શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમા શ્રમણજીએ સાધકોની સુખપાઠ કરવાની શક્તિ અત્યંત ઘટી જતી બેઠીને (અવસર્પિણી કાળાનુસારે) અપવાદ માર્ગે વીર સંવત ૬૮૦ વર્ષે આગમો પુસ્તકો રૂપે લખાવ્યા છે, 'આગમ પુત્રય લિહિયો' જેમાંનો કેટલોક ભાગ ત્રુટિત સ્વરૂપે આજે પણ ઉપલબ્ધ છે. તેમજ તેને અનુરૂપ અનેક અંગબાહ્ય સૂત્રો પણ જે આજે ઉપલબ્ધ છે, તેમાંથી જે જે દ્રવ્ય સમ્યક્ શ્રુતને જાણીને, જે જે ભવ્ય આત્માઓને નવે તત્ત્વોમાં યથાર્થ હેયોપાદેયતા રૂપ નિઃશંક બોધ પ્રાપ્ત થવા રૂપ સમ્યક્ત્વ ગુણની પ્રાપ્તિ થવા વડે, પોતાના આત્માને કર્મના બંધનથી છોડાવવા માટે, અવિરતિપણાનો ત્યાગ કરી વિરતિભાવ (પરિણામ) ધારણ કરવાની બુદ્ધિ થાય છે તેને ભાવ સમ્યક્ શ્રુત જાણવું. અન્યથા મિથ્યાજ્ઞાનના પણ અનેક વિકલ્પો-શાસ્ત્રો છે, જે આત્માર્થે બાધક છે, એટલે કે તે થકી આત્મામાં રાગ-દ્વેષની વૃદ્ધિ થાય છે.

દ્વિવિધોઽવધિઃ । (૨૧)

ભવ પ્રત્યયો નારકદેવાનામ્ । (૨૨)

યથોક્તનિમિત્તઃ ષઙ્ઙ વિકલ્પઃ શેષાણામ્ । (૨૩)

અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમાનુસારે, પ્રાપ્ત અવધિજ્ઞાન લબ્ધિ વડે, ઉપયોગ મૂકવા દ્વારા, તે જીવને, રૂપી દ્રવ્ય વિષયક-ઐકાલિક આત્મ પ્રત્યક્ષ ભાવે જે બોધ થાય છે, તેને અવધિજ્ઞાન જાણવું. સુખ્યતાએ અવધિજ્ઞાન જીવને જે પ્રકારે પ્રાપ્ત થાય છે. (૧) ભવ પ્રત્યયિક (૨) તપ-સંયમાદિ યોગ વિશુદ્ધિ વડે વિશેષ કરીને અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમાનુસારે પ્રાપ્ત થાય છે તે, જેમ પક્ષીઓને પોતાને જન્મભત, આકાશમાં ઉડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થતી હોય છે તેમ, નારકીના જીવોને અને દેવોને પોતપોતાના ભવની સ્થિતિની મર્યાદામાં, પ્રત્યેક જીવને જે અવધિજ્ઞાન લબ્ધિ ઉપજે છે, તેટલું અવધિજ્ઞાન તેઓને અવશ્ય હોય છે. જ્યારે નારકી-તિથંચ-મનુષ્ય અને દેવગતિ, એ ચારે ગતિમાંથી બાકીની જે ગતિમાં એટલે તિથંચ અને મનુષ્યોને તો તપ-સંયમાદિ વિશિષ્ટ યોગ દ્વારા અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમ દ્વારા અવધિજ્ઞાનની લબ્ધિ પ્રાપ્ત થતી હોય છે, ભિન્ન ભિન્ન નિમિત્તો દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી અવધિજ્ઞાન લબ્ધિને સુખ્યત્વે નીચે સુજબ ૬ લેખવાળી જાણવી.

- (૧) આનુગામિક (અનુગામિ) જેમ કેડિયાનો દ્વીવો યા ક્ષાનસનો દ્વીવો, એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઈ જવામાં આવે, તે ત્યાં પણ તે-તથાવિધ પ્રકાશ કરે છે. તેમ જ જીવને જે ક્ષેત્રમાં અવધિજ્ઞાન થયું હોય, તે જીવ ત્યાંથી અન્યત્ર, જ્યાં પણ જીવ ત્યાં પણ તે અવધિજ્ઞાન-લખ્ધિ તેની સાથે જ હોય તે અનુગામી અવધિજ્ઞાન જાણવું.
- (૨) અનાનુગામિક (અનનુગામિ) જેમ કેઈ થાંભલા ઉપર ફીક્સ (ફીટ) કરેલો દ્વીવો, જેમ તે તેજ જગ્યાએ પ્રકાશ કરે છે. તેમ અનનુગામિ અવધિજ્ઞાન લખ્ધિવંત જીવને જે સ્થાનમાં અવધિજ્ઞાન પ્રગટેલું હોય, તે સ્થાનમાં રહ્યા થકા જ તેનો ઉપયોગ તે કરી શકે છે પરંતુ તે જીવ ત્યાંથી અન્યત્ર જાય તે. જે અવધિજ્ઞાન તેની સાથે જતું નથી. તેને અનનુગામી અવધિજ્ઞાન જાણવું.
- (૩) વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન. અર્થાત્ વધતું જતું અવધિજ્ઞાન એટલે કે પ્રથમથી અદ્ય અગ્નિમાં, જેમ જેમ વધુને વધુ ઘી, ઘાસ, લાકડા વિગેરે ઉમેરતાં તે અગ્નિ જેમ વધે છે તેમ જે વધતું જાય છે તેને વર્ધમાન અવધિજ્ઞાન જાણવું.
- (૪) હીયમાન અવધિજ્ઞાન. અર્થાત્ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલ અવધિજ્ઞાન લખ્ધિમાં ધીમે ધીમે ઘટાડો થતો જાય છે. તેને હીયમાન અવધિજ્ઞાન જાણવું.
- (૫) પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન. વીજળીના ઝબકારાની માફક ઉત્પન્ન થઈને તુરત ચાલ્યું જાય છે. તેને પ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન જાણવું.
- (૬) અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન. જે અવધિજ્ઞાન-લખ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી જતી નથી, એટલે મરણ સુધી રહે છે અથવા ભવાન્તરમાં પણ સાથે જાય છે અથવા કેવળજ્ઞાન થતાં સુધી પણ રહે છે. (જેને શાસ્ત્રમાં પરમાવધિ કહેલ છે) તેને અપ્રતિપાતિ અવધિજ્ઞાન લખ્ધિ જાણવી. વિશેષતઃ અવધિજ્ઞાન-લખ્ધિ મિન્ન-મિન્ન જીવો આશ્રયી. અસંખ્યાત લેહ-પ્રલેહવાળી છે. તેમ છતાં ઉપર જણાવેલ (૬) છ લેહથી શાસ્ત્રોક્ત ભાવે તેને જાણીને તેમાં તથા સ્વરૂપે શ્રદ્ધા કરવી જરૂરી છે.

ઋજુ-વિપુલમતી મનઃ પર્યાયઃ । (૨૪)

વિશુદ્ધય પ્રતિપાતાભ્યાં તદ્વિશેષઃ । (૨૫)

વિશુદ્ધિ-ક્ષેત્ર-સ્વામિ વિષયેભ્યોઽવધિમનઃ પર્યાયયોઃ । (૨૬)

મનઃ પર્યાયજ્ઞાના જે લેહ છે. (૧) ઋગ્નુમતિ (૨) વિપુલમતિ. અઢીક્રીપ પ્રમાણુ મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં રહેલા, સંજી પચ્ચેદ્રિય પર્યાપ્તા (મનઃ પર્યાપ્તિવાળા) આત્માઓ પ્રથમ કાયયોગ દ્વારા (પોતાની મન લખિધ દ્વારા) મનોવર્ગણના પુદ્ગલો ષકલુ કરીને તેનું (પોતાની મન લખિધ દ્વારા) જે મનન કરે છે તે મનોયોગને ઁટલે તે મનોવર્ગણના પુદ્ગલોના સ્વરૂપને, મનઃ પર્યાયજ્ઞાની પોતાની મનઃ પર્યાય જ્ઞાનલખિધ દ્વારા, ઉપયોગ મૂકીને, ઋગ્નુમતિ કંઈક અસ્પષ્ટ ભાવે, પોતપોતાના ક્ષયોપશ્ચમાનુસારે, પ્રત્યક્ષ ભાવે સાક્ષાત્ પોતાના આત્મા વડે તે મનો-વર્ગણાઓને જોઈને અને જાણીને, તે દ્વારા મનન કરેલા જ્ઞાનને (અર્થને) જાણે છે. આ મનઃ પર્યાયજ્ઞાન સમ્યકદ્દષ્ટિને થતું હોવાથી સમ્યક હોય છે. જ્યારે મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન વિશ્વાદ્દષ્ટિ આત્માને પણ પોતપોતાના ક્ષયોપશ્ચમાનુસારે પ્રાપ્ત થતું હોય છે, ત્યારે તેનું મિથ્યાજ્ઞાન તેમજ ત્રિમંગજ્ઞાન સમજવું.

ઋગ્નુમતિ મનઃ પર્યાયજ્ઞાની કરતાં વિપુલમતી મનઃ પર્યાયજ્ઞાનીના વિષય કાંઈક અવિધ અને વધુ સ્પષ્ટતાવાળો હોય છે. તેમજ ઋગ્નુ-મતિ-મનઃ પર્યાયજ્ઞાન આવ્યા પછી ચાલ્યું પણ જાય છે. જ્યારે વિપુલમતિ-મનઃ પર્યાયજ્ઞાન આવ્યા પછી જતું નથી. ઁ રીતનો- ઁ બને જ્ઞાનોમાં લેહ છે.

અઢીઃ ઁ જાણવું ખાસ જરૂરી છે કે, અવધિજ્ઞાની પણ મનન કરેલા, મનના પુદ્ગલોને (રૂપી હોવાથી) જાણે છે અને જુએ પણ છે. તેમ છતાં તેઓ મનઃ પર્યાયજ્ઞાની જેવા વિશેષ સ્વરૂપથી તેમજ વિશુદ્ધ ભાવથી તેને જાણી શકતા નથી.

પ્રશ્ન : જે અવધિજ્ઞાની તેમજ મનઃ પર્યાયજ્ઞાની બને મનન કરેલા મનના પુદ્ગલોને જાણે છે, તે તે બને જ્ઞાનોમાં શું ફેર છે ?

ઉત્તર : અવધિજ્ઞાની પ્રથમ તેા, અવધિ દર્શને કરી, મનન કરાયેલ મનના પુદ્ગલોને સાક્ષાત્ જુએ છે, અને તે પછી તેને અવધિજ્ઞાને કરી વિશેષ સ્વરૂપે સાક્ષાત્ સ્વરૂપે જાણે છે. જ્યારે મનઃ પર્યાયજ્ઞાની પ્રથમથી જ સાક્ષાત્ સ્વરૂપે મનન કરાયેલ મનના પુદ્ગલોને વિશેષ સ્વરૂપે પ્રથમથી જ સાક્ષાત્ જુએ છે અને જાણે છે. કારણ કે મનઃ પર્યાયજ્ઞાનીને મનના પુદ્ગલોને જેવા માટે પ્રથમ દર્શનની (સામાન્ય સ્વરૂપે જેવાની) જરૂરત હોતી નથી. અવધિજ્ઞાની આત્મા જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી માંડી ઉત્કૃષ્ટથી સમસ્ત લોક સુધીમાં રહેલા પુદ્ગલ દ્રવ્યોને જોઈ શકે છે ને જાણી શકે છે. આથી તેઓ મનન કરાયેલ મનોવર્ગણના દ્રવ્યોને પણ આત્મપ્રત્યક્ષપણે જોઈ શકે છે અને જાણી પણ શકે છે જ્યારે મનઃ પર્યાયજ્ઞાની આત્મા, તિરર્છાલોકમાં અઢીક્રીપ પ્રમાણુ ક્ષેત્ર સુધી ઁટલે માનુષોત્તર પર્વત સુધી, તેમજ ઉર્ધ્વ-અધો-ઁક હ્રાર જોજન

સુધીમાં રહેલા સંજ્ઞી પાંચેન્દ્રિય મનુષ્યો તેમજ તિર્યચોના મનન કરાયેલ મન દ્રવ્યો સહિત તેના પર્યાયોને પણ આત્મ-પ્રત્યક્ષ ભાવે વિશેષ સ્પષ્ટતા સહિત વિશેષ થકી જાણે છે. વળી ચારે ગતિમાં રહેલા, સમક્રિતી-મિથ્યાત્મી, સંયમી-અસંયમી આત્માઓમાં અવધિજ્ઞાન સંભવી શકે છે, જ્યારે મનઃ પર્યાયજ્ઞાન તે જ સંયમી સાતમા (૭) ગુણસ્થાનકને સ્પર્શે છે. અર્થાત્ જો અવશ્ય સમ્યક્-દૃષ્ટિ હોય છે તેમાંના કોઈકને જ ઉપજે છે. તે પછી તેમને છઠ્ઠે ગુણસ્થાનકે પણ તેની સ્થિતિ હોય છે.

અવધિજ્ઞાનીમાં સમસ્ત પુદ્ગલ દ્રવ્યોને તેના કેટલાક પર્યાયો સાથે જોવા-જાણવાની શક્તિ તે હોય છે. પરંતુ આ શક્તિ વડે પણ તેઓ તે થકી ઉપયોગ મૂકવા વડે ઉપયોગાનુસારે તે તે દ્રવ્યોને આત્મપ્રત્યક્ષ ભાવે સાક્ષાત્ જુએ છે અને જાણે છે. અન્યથા ઉપયોગ મૂક્યા વગર જાણતા નથી. તેમજ મનઃ પર્યાય-જ્ઞાન દષ્ટિવાળા આત્માઓ પણ ઉપયોગાનુસારે માત્ર મનો દ્રવ્યોને તેના મનન પર્યાયો સહિત સાક્ષાત્ (આત્મ પ્રત્યક્ષપણે એટલે ઈન્દ્રિય અને મનની મદદ વગર) વિશેષરૂપે સ્પષ્ટ સ્વરૂપે (સમ્યક્ ભાવે) જાણે છે.

ઉપરની હકીકતથી એટલું સ્પષ્ટ સમજાવું હશે કે અવધિજ્ઞાન કરતાં મનઃ પર્યાયજ્ઞાનીનો વિષય અદ્ય માત્ર મનોદ્રવ્ય વિષયક હોવા છતાં તેમાં વિશુદ્ધિ સહ-સ્પષ્ટાવબોધતા વિશેષ હોય છે.

હવે પાંચે પ્રકારના જ્ઞાનોની જ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય વસ્તુ તત્ત્વ) ને જાણવાની શક્તિનું સ્વરૂપ જણાવે છે.

મતિશ્રુતયોર્નિબન્ધઃ સર્વદ્રવ્યેષ્વસર્વ પર્યાયેષુ । (૨૭)

રૂપિષ્વવધેઃ । (૨૮)

તદનન્તમાગે મનઃ પર્યાયસ્ય । (૨૯)

સર્વદ્રવ્યપર્યાયેષુ કેવલસ્ય । (૩૦)

પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ કે આત્માનો જ્ઞાનગુણ (જ્ઞેયને જાણવાની શક્તિ) તે એક અનંત અને અક્ષય સ્વરૂપી છે. પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન આવશ્યક-કર્મોના ક્ષયોપશમ અને ક્ષયને લઈને તેના પાંચ લેહા શાઓમાં જણાવેલ છે. તેમાં મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિ-જ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન. એ ચારે જ્ઞાનો-ક્ષાયોપશમિક ભાવે જ પ્રાપ્ત થાય છે અને પાંચમું કેવળજ્ઞાન તે ક્ષાયિક ભાવે જ (જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો સર્વથા ક્ષય થવા થકી) પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈને પણ ક્યારેય કેવળજ્ઞાન ઓછું વસ્તુ પ્રાપ્ત થતું જ નથી.

મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મોના ક્ષયોપશમજન્ય જ્ઞાનમાં સૌ પ્રથમ દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે. દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ-જન્ય, સામાન્ય-અવબોધને જીવ મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમાનુસારે વિશેષ સ્વરૂપે જાણે છે અને મતિજ્ઞાનના બોધને આધારે જીવ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મોના ક્ષયોપશમાનુસારે તેને ત્રૈકાલિક (હૈથોપાદેયાત્મક) સ્વરૂપે વિશેષ રૂપે જાણે છે. આ બંને જ્ઞાનેને આવારક કર્મો બિન્ન બિન્ન હોવાથી તેનો ક્ષયોપસમ પણ બિન્ન બિન્ન પ્રકારનો હોય છે, તેમ છતાં તે બંનેમાં કથંચિત્ કાર્ય-કારણ ભાવ પણ છે.

વિશેષતઃ મતિજ્ઞાન તેમજ શ્રુતજ્ઞાન એ બંને જ્ઞાનોમાં કાર્ય-કારણ ભાવે, મનની પણ પ્રવૃત્તિ હોવાથી તે બંને જ્ઞાનો વડે જીવ, સકળ દ્રવ્યો એટલે જ એ દ્રવ્યોને (જીવ, પુદ્ગલ, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશસ્તિકાય અને કાળ). અર્થાત્ રૂપારૂપી બંને દ્રવ્યોને જાણવા સમર્થ બનતો હોય છે. પરંતુ સકળનો અર્થ સર્વ જીવદ્રવ્યોને યા તો સકળ પુદ્ગલ દ્રવ્યને તેમજ કોઈ એક દ્રવ્યના પણ સકળ પર્યાયોને જાણવા સમર્થ નથી એમ જાણવું. કારણ કે તે બંને ક્ષયોપશમિક જ હોય છે જો કે અરૂપી દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ તો કોઈપણ છંદસ્થ આત્મા, કેવળી ભાષિત આગમ શાસ્ત્રાનુસારે પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણથી અવિરૂદ્ધ એવા પરોક્ષ-પ્રમાણથી જ યથાર્થ અવિરૂદ્ધ સ્વરૂપે જાણીને તેમાં શ્રદ્ધા, રૂચી ધરાવતો હોય છે, અને તેથી જ તો આત્માર્થ સાધવા માટે મોક્ષ પુરૂષાર્થી બનીને મોક્ષના શાશ્વતસુખને મેળવે પણ છે. આથી એ સ્પષ્ટ સમજવું જરૂરી છે કે સમ્યક્દષ્ટિ, મતિ-શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી પણ એવે કરીને સર્વ જીવદ્રવ્યોના ગુણ-પર્યાય સ્વરૂપને તેમજ સર્વ અજીવ (બાકીના પાંચે) દ્રવ્યોના ગુણ-પર્યાય સ્વરૂપને જાણીને લેહજ્ઞાન વડે આત્માર્થી બની આત્માર્થ સાધવામાં ઉલ્લમશીલ હોય છે. શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે, 'एकं जाणं सा सव्वं जाणं' એટલે કે જે એક (અર્થાત્ પોતાના આત્માને) જાણે છે, તે સર્વને જાણે છે જેમ ચોખા, ખીચડીને એકજ દાણો દબાવી જોતાં ચઢી ગયેલ છે કે નહિ? તે જાણી શકાય છે, તે મુજબ છંદસ્થનું સમજવું. વળી પણ જે કહ્યું છે કે, 'सव्वं जाणं सो एकं जाणं' એનો અર્થ એ છે કે, સર્વજ કેવળી ભગવંતો, સમસ્ત રૂપારૂપી સર્વ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવના ત્રૈકાલિક સ્વરૂપને પ્રતિ સમયે આત્મ-પ્રત્યક્ષ ભાવે સાક્ષાત્ જાણતા હોવાથી તેઓ કોઈપણ એક દ્રવ્યના ત્રૈકાલિક સર્વ પર્યાયોને પણ જાણે છે એમ જાણવું. આ સ્વરૂપે તો કોઈપણ છંદસ્થ એટલે ક્ષયોપશમજ્ઞાની તે જાણવા અસમર્થ છે એમ સમજવું.

આના સંદર્ભમાં છંદસ્થ આત્માની પરમાર્થ સાધક, સંપૂર્ણ અહિંસકતા સંબંધે કહ્યું છે કે,

‘एकांते नहि षट्काय, श्रद्धानेऽपि न शुद्धता ।
संपूर्णपर्यायलाभाद्, यन्न यथात्म्यनिश्चय ।’

વળી રૂપી પુદ્ગલ દ્રવ્યને, આત્મપ્રત્યક્ષ ભાવે સાક્ષાત્ જોનાર અને જાણનાર, અવધિ-
જ્ઞાની આત્માઓ પોતપોતાના ક્ષયોપશમાનુસારે, ઉપયોગ મૂકવા વડે, ઉપયોગાનુસારે તે
તે રૂપી પદાર્થોને જોઈ જાણી શકે છે. જ્યારે મનઃ પર્યાયજ્ઞાનીઓ તો સમસ્ત રૂપી દ્રવ્યોના
અનંતમા ભાગે રહેલી મનોવર્ગણને જ જુએ છે જાણે છે. તેથી અવધિજ્ઞાનના અનંતમા
ભાગના રૂપી દ્રવ્યોને (મનોવર્ગણને) પોતપોતાના ક્ષયોપશમ મુજબ ઉપયોગાનુસારે
સાક્ષાત્ સુવિશુદ્ધ ભાવે જાણે છે એમ જાણવું.

જે જે આત્માઓ મોક્ષાર્થે, ક્ષપકશ્રેણી માંડવા રૂપ આત્મવિશુદ્ધ પરિણામે, દશમા
ગુણસ્થાનકે મોહનીય કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરી (અગીયારમા ગુણસ્થાનકે ન જતાં) બારમે
ગુણસ્થાનકે જાય છે. ત્યાં તેઓ આત્મગુણઘાતી ચાર કર્મોમાંથી બાકી રહેલા ત્રણે ત્રણ
(જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય) કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરી, સંપૂર્ણ જ્ઞાન
(કેવળજ્ઞાન) અને સંપૂર્ણ દર્શનશક્તિ (કેવળ દર્શન) ને પ્રગટ કરી, તેરમે ગુણસ્થાનકે એ
ખન્ને ગુણોમાં, નિરંતર (સમયે-સમયે) અનંતવીર્ય ગુણ વડે, સહજ ભાવે જ (ઉપયોગ
મૂકવા રૂપ પ્રયાસ કર્યા વિના જ) પ્રવર્તન પામતાં થકાં, સમસ્ત જગતને, (રૂપારૂપી
છએ દ્રવ્યોના સમસ્ત ગુણ-પર્યાયોને) ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવાત્મક ભાવે પરિણામ પામતું.
કેવળ ઉપયોગાનુસારે આત્મપ્રત્યક્ષ ભાવે પ્રથમ (સાક્ષાત્) જાણે છે અને જુએ પણ છે.
કેવળજ્ઞાન ક્ષાયિક ભાવે જ પ્રાપ્ત થતું હોવાથી ક્યારેય જતું નથી, તેમજ તેમાં કોઈ
વધઘટ પણ થતી નથી. આવા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનવંત શ્રી તીર્થંકર-કેવળી પરમાત્મા-
ઓએ સર્વ જીવોને હિતકારી ભાવે પ્રકાશેલ મોક્ષમાર્ગમાં સંપૂર્ણ અવિ-
સંવાદિતા હોય તે રહેજે સમજી શકાય તેમ છે.

ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનમાં પ્રથમ જેય પદાર્થનું દર્શન (સામાન્ય જ્ઞાન) થાય છે. જ્યારે
શ્રી કેવળી પરમાત્માઓને પ્રથમ સમયે, સહજ ભાવે, અક્ષય, અનંત કેવળજ્ઞાનોપયોગે
કેવળજ્ઞાન થાય છે, અને બીજે સમયે તે જેય સંખ્યે, સહજ ભાવે કેવળ દર્શનો-
પયોગમાં, તે સકળ જેયને સામાન્યે કરી જુએ છે. આ પ્રક્રિયા નિરંતર પ્રતિસમયે, તેઓમાં
ક્ષાયિક સ્વરૂપે, સહજ ભાવે પ્રવર્તન પામતી હોય છે. અદ્યપિ જાણવું અને જોવું-ખન્ને
જ્ઞાનાત્મક સ્વરૂપે તો એક જ છે, તેમ છતાં સામાન્ય વિશેષ સ્વરૂપે કથંચિત્ સિદ્ધ
પણ છે.

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्ना चतुर्भ्यः (૩૧)

કોઈપણ એક આત્મામાં એકી સાથે એક-બે-ત્રણ અને ચાર પ્રકારે

જ્ઞાનલક્ષિ કોઈ શકે છે. પરંતુ ઉપયોગ પ્રવર્તન તો એક સમયે કોઈ એક જ જ્ઞાનલક્ષિ સંબંધે પ્રવર્તે છે. એક સમયે બે જ્ઞાનોપયોગ ન હોય. તેમાં વળી પ્રથમ જે એક જ જ્ઞાનલક્ષિ કહી તે માત્ર કેવળ જ્ઞાનલક્ષિ લેવી. કેમકે તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મના સર્વથા ક્ષયથી પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે. બાકીના ચારે જ્ઞાનની લક્ષિ તો ક્ષયોપશમ લાવની છે. જે ક્ષાયિક ભાવ પ્રાપ્ત થતા ન હોય, અર્થાત્ તે તેમાં (ક્ષાયિક ભાવમાં) લુપ્ત થઈ જાય છે એમ જાણવું. જ્યારે બે જ્ઞાનલક્ષિ હોય છે ત્યારે મતિજ્ઞાન લક્ષિ અને શ્રુતજ્ઞાન લક્ષિ હોય છે. તે બેમાં ત્રીજી અવધિજ્ઞાન અથવા મનઃ પર્યાય જ્ઞાનલક્ષિ ઉમેરતાં ત્રણ જ્ઞાનલક્ષિઓ એકી સાથે હોઈ શકે છે. જ્યારે ચાર જ્ઞાનની લાઘ (સત્તામાં ક્ષયોપશમ કરેલ જ્ઞાન) શક્તિ લેવી (જાણવી) હોય, ત્યારે મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને મનઃ પર્યાયજ્ઞાન એમ ચારે પ્રકારના કર્મોના ક્ષયોપશમ વડે પ્રાપ્ત ચારે લક્ષિઓ એક આત્મામાં એક સાથે હોઈ શકે છે. આ ચારે પ્રકારના ક્ષયોપશમિક જ્ઞાન લક્ષિવાળા જે કાળે-જે જ્ઞાનલક્ષિનો ઉપયોગ મૂકે તે કાળે તે ઉપયોગાનુસારે-તે જ્ઞેયને તથા પ્રકારે જાણે છે.

મતિશ્રુતાઽવધયો વિપર્યયશ્ચ । (૩૨)

મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન એ ત્રણે જ્ઞાનો, જ્યાં સુધી જીવે (આત્માએ) દર્શન મોહનીય કર્મોના ક્ષય, ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ કરી સમ્યક્ત્વ ગુણરૂપ વિશુદ્ધિને (પરસ્થાનવર્તી આત્મદર્શિતાને) પ્રાપ્ત કરેલ હોતી નથી, ત્યાં સુધી તે જીવને પ્રાપ્ત, ઉપર જાણાવેલ ત્રણે પ્રકારના જ્ઞાનોપયોગ વડે તેને જ્ઞેય સંબંધે વિપર્યય યાને (આત્માર્થ પ્રતિ) વિરૂદ્ધ બોધ થાય છે. એટલે કે જે પદાર્થ યા ભાવ આત્માને આત્માર્થે ઉપકારક એટલે કે ઉપાદેય હોય છે. તેમાં હેયબુદ્ધિ-એટલે તેનો ત્યાગ કરવાની બુદ્ધિ હોય છે, તેમજ જે પદાર્થ યા ભાવ આત્માને બાધક યાને કર્મના બંધનના હેતુવાળો હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્ય હોય છે. તેમાં ઉપાદેય બુદ્ધિ એટલે તેનો આકર કરવાની બુદ્ધિ હોય છે. પરંતુ જ્યારે ચારે ગતિમોહિલા કેઈપણ સંસારી જીવે અનાદિ મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરી, ઉપર જાણાવ્યા મુજબ સમ્યક્ત્વ ગુણને પ્રાપ્ત કરેલ હોય છે, ત્યારે તે સમ્યક્ત્વ ગુણના સહચરિત્વે તેને પોતે પ્રાપ્ત કરેલ. ઉપર જાણાવેલા મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન વડે જે જ્ઞાન થાય છે, અર્થાત્ જે કેઈ જ્ઞેય પરત્વે બોધ થાય છે, તેને સમ્યક્જ્ઞાન (આત્માર્થે ઉપકારક) જાણવું.

સદસતોરવિશેષાદ્ યદ્દલ્લોપલબ્ધેરુન્મત્તવત્ । (૩૩)

આ સૂત્રથી તત્ત્વાર્થકાર શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજા મિથ્યાજ્ઞાનનું સ્વરૂપ (લક્ષણ) જાણાવે છે.

સત્ એટલે વિદ્યમાન વસ્તુ (દ્રવ્યથી, ગુણથી કે પર્યાય સ્વરૂપથી) અર્થાત્ જે પૂર્વોત્તર ભાવમાં કાર્ય-કારણ સ્વરૂપે પ્રવર્તમાન હોય છે. તે સત્ તેમજ વળી જે અસત્ એટલે અવિદ્યમાન વસ્તુ અર્થાત્ જે પૂર્વોત્તર ભાવમાં, કાર્ય-કારણ ભાવ રહિત (શૂન્ય) રૂપ હોય છે તે અસત્ આ બંનેમાં અવિશેષાત્ એટલે સત્ અને અસત્નો જેમાં વિવેક (ભેદ) કરાયેલ નથી. એવું ચદ્વચ્છા એટલે ઓટોમેટીક (આધ સંજ્ઞાવાળું-અર્થાત્ કાર્ય-કારણ ભાવ સંબંધ વિનાનું નિરપેક્ષ) જે જ્ઞાન, તે વળી કેવું હોય છે તે કહે છે.

ઉન્મત્તવત્ : દાડૂ પીધેલા યા તો ગાંડા માણસે કરેલ વિપર્યાય કાર્ય જેવું. અર્થાત્ હિતાહિતના વિચાર વગરનું, તેમજ ભેદભેદ સ્વરૂપને પણ અયથાર્થપણે સમન્વય કરવારૂપ અથવા તો તેનો અપલાપ (નિષેધ) કરવારૂપ. આથી સમજવું કે કેટલાકો, સંસારી જીવને કર્માનુસારે પ્રાપ્ત વિભાવ સ્થિતિ (પર્યાય) ને ક્ષણિક હોવા માત્રથી અસત્ કહે છે. તે તેઓની સમજ તેમજ રૂપણા રૂપણપણે પ્રત્યક્ષ વિરોધી હોવાથી તેમના ઉન્મત્ત-પણાને સૂચીત કરે છે. વળી મિથ્યાજ્ઞાની (મિથ્યાદૃષ્ટિવાળો) આત્મા સત્ પદાર્થ એટલે કે જીવ (આત્મા) આદિ નવે તત્ત્વોને, કે જે જ્ઞાનભક્ષણ વડે સ્વાનુભવે-પ્રત્યક્ષ જણાય છે. તેને પોતાની આંખે ન દેખી શકવા માત્રથી અસત્ બણે છે. તેમજ જે પદાર્થ યાને ભાવની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ભયનું સ્વરૂપ તેના હેતુઓ સહિત, પોતે નહિ બણતો હોવા છતાં તેમાં સ્વમતિ કલ્પિત કલ્પનાઓ વડે તેને સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરતો રહે છે તેમજ વળી જે ગુણધર્મ જેમાં નથી, તેમાં તે ગુણધર્મને સ્વીકારે છે, અને જેમાં જે ગુણધર્મ છે, તેમાં તેનો અપલાપ (નિષેધ) કરે છે. જેમકે જગતમાં પુણ્ય-પાપ જેવું કોઈ તત્ત્વ જ નથી. દરેક જીવને જે જે સંયોગ-વિયોગો પ્રાપ્ત થાય છે, તે બધું (ઓટોમેટીક) ચદ્વચ્છાએ થતું રહે છે. અથવા કોઈ ઈશ્વરે (પરમાત્માએ) બધું (સંયોગ-વિયોગરૂપ) કામ એની પોતાની ઇચ્છા, મરજી મુજબ કર્યા કરે છે, અને તે તેની પોતાની અબાધિત હીલારૂપ છે. આ રીતે મિથ્યાદૃષ્ટિ આત્માઓ પોતા-પોતાની મનસ્વી અનેકવિધ ભિન્ન ભિન્ન કલ્પનાઓ વડે, પોતાને તેમજ જોય પદાર્થને, પોતાના જ્ઞાનોપયોગ વડે, શુભ-અશુભ કલ્પીને તેનું મિથ્યાભાવે આદાન-પ્રદાન કર્યા કરે છે, અને તેથી અનેકવિધ દુઃખો ભોગવતો રહે છે. આ સંબંધે આ બણવું ખૂબ જ જરૂરી છે કે, મિથ્યાદૃષ્ટિ આત્મા, પોતાના મિથ્યાજ્ઞાન (વિપર્યાય) વડે સૃષ્ટિ (જગત) ને પોતાની દૃષ્ટિમાં જેવા સ્વરૂપે આવે તેવા સ્વરૂપે બણે છે. જ્યારે સમ્યક્દૃષ્ટિ આત્માઓ તો શ્રી કેવળી પરમાત્માએ પ્રકાશેલ જગત સ્વરૂપમાં નિઃશંકતા ધારણ કરેલી હોવાથી, જેની સૃષ્ટિ છે (છએ દ્રવ્યોની સ્વતઃ તેમજ પરતઃ

હેતુસાપેક્ષ) જેવી ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવ-વ ભાવની પારિણામિકતા છે. તેવી (યથાર્થ અવિરુદ્ધ) તેને શાસ્ત્રાદેશથી અવિસંવાદી સ્વરૂપે જાણે છે.

પ્રત્યેક (છએ) દ્રવ્યોની, શાસ્ત્રમાં જે કથંચિત્ અસ્તિતા, કથંચિત્ નાસ્તિતા, કથંચિત્ એકત્વતા, કથંચિત્ એકત્વતા, કથંચિત્ અનેકત્વતા આદિ અનેક પરસ્પર વિરોધી ધર્મોની પણ કથંચિત્ ભિન્નતા, તેમજ કથંચિત્ અભિન્નતા બતાવી છે તેનો સ્વીકાર કરવો જરૂરી છે. કહ્યું છે કે,

‘સ્યાત્ સર્વમયમિત્યેવં, યુક્તં સ્વપર પર્યાયૈઃ ।

અનુવૃત્તિકૃતં સત્ત્વં, પરત્વં વ્યતિરેકજં ॥ (૩૪)

નૈગમસંગ્રહ વ્યવહાર્જુ-સૂત્ર-શબ્દાનયાઃ । (૩૪)

આદ્યશબ્દો દ્વિત્રિભેદૌ । (૩૫)

નૈગમ, સંગ્રહ. વ્યવહાર, ઋગ્વેદ અને શબ્દનય એ પાંચે નયો છે. તેમાં પ્રથમનો નૈગમનય (૧) સામાન્ય નૈગમ અને (૨) જે વિશેષ નૈગમ એમ બે ભેદ છે, શબ્દનયના-શબ્દ, સમભિરુદ્ધ અને એવંભૂત એ ત્રણ નયો છે.

ઉપર જણાવેલ બંને સૂત્રો, શાસ્ત્રાનુસારી (૭) સાત નયની વ્યાખ્યાન શૈલીની અવિરુદ્ધ છે, તેમ છતાં સૂત્રકારને મોક્ષ-માર્ગની પ્રપણા મુખ્ય હોવાથી, માર્ગ પ્રતિ-પાદનાર્થે, સૂત્ર (શાસ્ત્ર, આગમ) તેમજ તેના અર્થ જણાવવાના ઉદ્દેશથી ઉપર મુજબ સૂત્ર રચના કરેલ છે.

શાસ્ત્રાદેશથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, અનાદિ-અનંત છ દ્રવ્યાત્મક પ્રત્યેક વસ્તુ, સ્વદ્રવ્ય, સ્વક્ષેત્ર, સ્વકાલ અને સ્વભાવપણે કથંચિત્ અસ્તિરૂપ છે, તેમજ પરદ્રવ્ય-પરક્ષેત્ર-પરકાળ અને પરભાવપણે કથંચિત્ નાસ્તિરૂપ છે. આ રીતે પ્રત્યેક વસ્તુ અનંતધર્માત્મક સ્વરૂપે (પ્રમેયાત્મક) હોવાથી તેને યથાર્થપણે તો પ્રમાણુજ્ઞાનથી જ જાણી શકાય છે. તેને શ્રી તીર્થંકર કેવળી ભગવંતો કેવળજ્ઞાને કરી, સર્વ લોકાલોકમાં રહેલા રૂપારૂપી સર્વ દ્રવ્યોના, ત્રૈકાલિક સમસ્ત ગુણુ-પર્યાયોને, પ્રત્યેક સમયે આત્મ પ્રત્યક્ષથી (હસ્તામલકવત્) જાણુતા અને જોતા હોવાથી તેમના જણાવ્યા મુજબ સકળ વસ્તુમાત્રના ત્રૈકાલિક સ્વરૂપને-સ્યાદ્ધથી અવિરુદ્ધ જાણુનારને સમ્યક્ પ્રમાણુ-બોધજ્ઞાન થાય છે. આવા સમ્યક્દષ્ટિ આત્માઓએ, વસ્તુમાત્રને ઉપર જણાવેલ પ્રમાણુ-જ્ઞાનથી અવિરુદ્ધ ભાવે, પ્રસંગાનુસારે, સાપેક્ષભાવે, આત્માર્થે હિતકારી તત્ત્વોને ઉપાદેય સ્વરૂપે, તેમજ આત્માર્થે બાધક તત્ત્વોને, હેય એટલે ત્યાગ કરવા યોગ્ય સ્વરૂપે નય-દષ્ટિએ જણાવ્યા છે. જેમકે,

આ, 'તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર'

શ્રી તીર્થંકર કેવળી ભગવંતો, પોતાના કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ગુણે કરી, સમસ્ત જગતના ત્રૈકલિક સમસ્ત ભાવોને જાણતા, દેખતા હોવા છતાં, તીર્થંકર નામ કર્મના ઉદ્ધે કરી (પૂર્વે બાધેલા સર્વ જીવોનું હિત કરવાની ભાવનાનુસારે) શ્રુત દ્વારા (વાણી દ્વારા) જ, (કેમકે શ્રુતજ્ઞાન જ સ્વ-પર પ્રકાશક છે, બાકીના ચારે જ્ઞાનો માત્ર સ્વને બાધક છે), અર્પિતાનર્પિતસિદ્ધેઃ એ ન્યાયે (નયે) કરી એટલે કે પ્રયોજનાનુસારે, સામાન્ય-વિશેષે કરી ભવ્ય જીવોને (જેઓ મોક્ષ પુરૂષાર્થ કરવા માટેની યોગ્યતા ધરાવે છે તેને) મોક્ષ-માર્ગનો ઉપદેશ આપતા હોય છે. ઉપર્યુક્ત શ્રી તીર્થંકર પરમાત્માએ પ્રકાશેલ સત્યાર્થને, શ્રી ગણધર ભગવંતો, તેના અનંતમા ભાગે અહણુ કરતા હોય છે, (કેમકે તેમને સમ્યક્ મતિજ્ઞાન તેમજ શ્રુતજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક હોય છે). પોતે અહણુ કરેલ શબ્દ-અર્થમાંથી, શ્રી ગણધર ભગવંતો પોતપોતાના ક્ષયોપશમાનુસારે, લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપે, દ્વાદશાંગી રૂપ શાસ્ત્રની રચના કરતા હોય છે આ દ્વાદશાંગી શ્રુતથી લિન્ન લિન્ન હોવા છતાં અર્થથી, કેવળી ભાષિત મોક્ષમાર્ગથી અલિન્ન જાણવી. કેમકે, તે શાસ્ત્ર રચના, પ્રમાણુ સપ્તભંગી તેમજ નય સપ્તભંગને, યથાર્થ અવિરૂદ્ધ ભાવે અનુસરીને કરાયેલી હોય છે. જે વળી ચારે અનુયોગે કરી અવિરૂદ્ધ હોવાથી (દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ અને કથાનુયોગ રૂપે હોવાથી) મોક્ષાર્થી આત્માને, મોક્ષ સાધવામાં નિઃશંક ભાવે, અવશ્ય મોક્ષ આપવા સમર્થ થાય છે. ઉપર મુજબના અર્થવાળી, દ્વાદશાંગી (શ્રુત) ને આજે પણ ઉત્તમ-આત્માર્થી આત્માઓ, નીચે મુજબના પ્રલોકથી સ્તવે છે (પ્રાર્થે છે), વંદે છે, પૂજે છે.

અર્હદ્વક્ત્રપ્રસૂતં ગણધરરચિતં દ્વાદશાંગં વિશાલં,
ચિત્રં વહર્થયુક્તં મુનિગણવૃષભૈર્ધારિતં બુદ્ધિમદ્ધિઃ ।
મોક્ષાગૃદ્વારમૂતં વ્રતચરણફલં જ્ઞેયભાવપ્રદીપં,
મક્ત્યા નિત્યં પ્રપદ્યે શ્રુતમહમ્સિલં સર્વલોકૈકસારમ્ ॥

જીવતત્ત્વ યાને સંસારી આત્માઓ અને મોક્ષમાં ગયેલા સિદ્ધ પરમાત્માઓ, આ બંને પ્રકારના જીવોમાંથી-સંસારી આત્માઓ-મોક્ષાર્થે શ્રી સિદ્ધ પરમાત્મા-ઓના આલંબને (શ્રી કેવળી ભાષિત શ્રુતાનુસારે) મોક્ષ પુરૂષાર્થે કરી, પોતે મોક્ષપદ (પરમાત્મ પદ) ને પામતા હોય છે. આ માટે પ્રથમ જીવતત્ત્વ સંબંધે પ્રમાણુ સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ જાણાવી પછી મોક્ષપુરૂષાર્થી આત્મા માટે મોક્ષ પુરૂષાર્થને નય-સપ્તભંગથી જાણાવીશું.

સપ્તભંગીના સ્વરૂપ સંબંધી મૂળ ગાથાઓ :—

સિયા અત્થિ સિયા નત્થિ, અત્થિનત્થિ સિયાપુળો ।

સિયા ચેવ અવત્તવ્વો જગવં વિહિ-નિસેહઓ ॥ (૧)

સિયા અત્થિ અવત્તવ્વો, ચેવ વિહિ-નિસેહઓ ।

સિયા ણત્થિ અવત્તવ્વો, તહેવ જિણભાસિઓ ॥ (૨)

સિયા અત્થિ, સિયાણત્થિ, અવત્તવ્વો સિયા તવ ।

સત્તભંગીજિણુ દિદદ્દા, સવ્વભાવેસુ સમગા ॥ (૩)

(૧) સ્યાત્ અસ્તિ જીવ : જે દ્રવ્ય પોતાના પરિણામના કર્તા, લોકતા અને જ્ઞાતા છે, તે પ્રત્યેક જીવ (આત્મા) તત્ત્વ છે.

(૨) સ્યાત્ નાસ્તિ જીવ : જે દ્રવ્ય પોતાના પરિણામના કર્તા, લોકતા અને જ્ઞાતા નથી, તે પ્રત્યેક અજીવ તત્ત્વ છે.

(૩) સ્યાત્ અસ્તિનાસ્તિ જીવ : આ સમગ્ર સંસાર, જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોના સમૂહ રૂપ છે, બંને દ્રવ્યો સ્વ-સ્વ-સ્વરૂપે (પરિણામો સહિત) અનાદિ-અનંત, નિત્ય હોવા છતાં પરિણામી સ્વભાવે જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યો કથંચિત્ એકમેકપણાને પણ પામેલા હોય છે. આ સંયોગ સંબંધો વળી વિયોગને પ્રાપ્ત કરતા હોવાથી, તેઓનું અસ્તિ-નાસ્તિપણું બાણીનું.

(૪) સ્યાત્ અવકતવ્ય : ઉપર જણાવેલ ત્રણે ભંગ સ્વરૂપી જીવતત્ત્વનું તેમજ કોઈપણ એક ભંગ માંહેલા એકનું પણ સંપૂર્ણ સ્વરૂપ અનંત હોવાથી કહી શકાતું નથી. તે માટે એ ત્રણે ભાંગાનું સ્વરૂપ કથંચિત્ અવકતવ્ય છે. અર્થાત્ કથંચિત્ વકતવ્ય છે.

(૫) સ્યાત્ અસ્તિ અવકતવ્ય : કોઈપણ જીવતત્ત્વમાં (પ્રથમ ભંગાત્મક) અભિલાષ્ય (વચન વડે જણાવી શકાય તેવા) તેમજ અનભિલાષ્ય (એટલે જે સ્વરૂપને વચનથી ન જણાવી શકાય તેવા) આ બંને પ્રકારના પણ અનંતા ભાવો (તે વળી ભિન્ન ભિન્ન સમયે ભિન્ન ભિન્ન પણ) પ્રવર્તતા હોવાથી કોઈપણ કાળે તેના અભિલાષ્યાત્મક તેમજ અનભિલાષ્યાત્મક અસ્તિસ્વરૂપને પણ સંપૂર્ણપણે કહી શકાતું નથી. તેથી સ્યાદ્-અવકતવ્ય પરંતુ કથંચિત્ સ્વરૂપે વકતવ્ય છે.

(૬) સ્યાત્ નાસ્તિ અવકતવ્ય : કોઈપણ એક જીવ દ્રવ્યમાં બીજા જીવ દ્રવ્યના તેમજ અજીવ દ્રવ્યોના એટલે પર દ્રવ્યના ગુણ-પર્યાયના નાસ્તિપણા રૂપ

ખીજા ભંગના સ્વરૂપને, કોઈ એક કાળે (સમયે) પણ લિનન લિનન સ્વરૂપે અનંતુ હોવાથી સંપૂર્ણપણે કહી શકાતું નથી. તેથી સ્યાત્ અવકતવ્યં. પરંતુ કથંચિત્ સ્વરૂપે તો કહી શકાય છે એમ સમજવું.

- (૭) સ્યાત્ અસ્તિનાસ્તિ યુગપદ્ (ઉભય) અવકતવ્યં : ત્રીજા ભંગના (ઉભયાત્મક) સ્વરૂપને પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંપૂર્ણપણે કહી શકાય તેમ નહિ હોવાથી તે ભાવે સ્યાદ્ અવકતવ્યં એ સાતમો ભંગ જાણવો. પરંતુ 'સ્યાત્' પદ થકી જાણવું કે, આ પાછળના ચારે ભાંગાથી વસ્તુને કથંચિત્ પણે તો અવશ્ય કહી શકાય છે અને કહેવાય પણ છે. નહિતર આ જગતમાં પ્રવર્તમાન ધર્મ, અધર્મના સ્વરૂપને કોઈ જાણી શકત જ નહિ. અને તેથી કોઈ પણ આત્મા હોયોપાદેયાત્મક સ્વરૂપથી અધર્મનો ત્યાગ કરી, અને ધર્મતત્ત્વનો આદર કરી, (વિધિ-નિષેધ સાપેક્ષ ભાવે) આત્મકલ્યાણ પણ સાધી શકત નહિ. પરંતુ ઉત્તમ આત્માઓના ઉપદેશ દ્વારા અનેક આત્માઓએ આત્મકલ્યાણ સાધ્યું છે, સાધે છે અને સાધશે. આ વાત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી (અનુભવે) અવિરૂદ્ધ છે તે માટે, સ્યાત્ અવકતવ્યં ભંગથી, સ્યાત્ વકતવ્યં છે એમ પણ જાણવું જરૂરી છે.

પૂર્વે પ્રમાણ સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ જણાવ્યા પછી અત્રે પ્રસંગાનુસારે મોક્ષ માર્ગ (પુરૂષાર્થ) પ્રતિ નય-સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ જણાવીએ છીએ.

મોક્ષ તત્ત્વને સાધ્ય ભાવમાં સ્થાપી, મોક્ષ પુરૂષાર્થ કરનારા આત્માઓની મોક્ષસાધક પુરૂષાર્થ ઉપર નય સપ્તભંગી.

- (૧) નૈગમનય દષ્ટિએ : અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ ભવ્ય આત્મામાં પણ સાંસારિક પર-પૌદ્ગલિક મુખ્ય પ્રત્યે આણુગમે ઉત્પન્ન થવાથી જે નિર્વેદ આવવો, તેમજ વિષય-કષાયોદિના પરિણામોને દુઃખ મૂળ અને દુઃખ વિપાકી જાણી, તે થકી અળગા રહેવાનો પરિણામ થવો અથવા તો આત્માર્થે (સત્ય સંશોધકતાએ) આત્મોપકારી તત્ત્વો પ્રતિ આદર, બહુમાન થવું તે અથવા તો મિથ્યાત્વને વમવાપણું તે-મોક્ષ પુરૂષાર્થ જાણવો.
- (૨) સંબ્રહ્મનય દષ્ટિએ : દર્શન મોહનીય કર્મનો ક્ષય, ઉપશમ યા ક્ષયોપશમ કરવા થકી ઉત્પન્ન થયેલ, મોક્ષ સાધક આત્મ પરિણામ (સમ્યક્ત્વ-શુભ-ભાવ)માં આત્માને ભાવિત કરવો તે.

- (૩) વ્યવહારનય દષ્ટિએ : ઉપર જણાવેલ સમ્યક્ત્વ ગુણે કરી, યથાશક્તિ ત્રત પચ્ચક્ષુખાણી કરી, વિરતિ ભાવમાં આત્માને સ્થાપવો તે.
- (૪) ઋગુસૂત્રનય દષ્ટિએ : ઉપર જણાવેલ વિરતિ ભાવે કરી, આત્માને અપ્રમત્ત-ભાવમાં સ્થિર રાખવા પ્રયત્ન કરવો તે.
- (૫) શબ્દનય દષ્ટિએ : સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષય કરી, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ગુણે કરી, ક્ષપક શ્રેણી માંડી, આત્માને આત્મશુભધાતી ચારે કર્મોના બંધનમાંથી સર્વથા મુક્ત (છોડાવવાનો પરિણામ) કરવો તે.
- (૬) સમસિદ્ધનય દષ્ટિએ : આત્મશુભધાતી ચારે કર્મોનો ક્ષય કરી, જેમણે અનંત (કેવળ) જ્ઞાન, અનંતદર્શન, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને અનંતવીર્ય ગુણ પ્રાપ્ત કરેલા છે. તેવા કેવળી પરમાત્માએ, પોતામાં બાકી રહેલા ચાર અધાતી કર્મોનો ક્ષય કરવા માટે, આયુષ્યકાળ પર્યાંત, કેવળજ્ઞાને કરી, જે-જે ભાવે પ્રવર્તે છે તેને પણ મોક્ષ પુરૂષાર્થપણું જાણવું.
- (૭) એવંભૂતનય દષ્ટિએ : તેરમા શુભસ્થાનકને અંતે, કેવળી ભગવંતો, સૂક્ષ્મ-તેમજ બાહર યોગ નિરોધ કરી, શરીરના ૨/૩ ભાગની આત્મપ્રદેશોની અવગાહનાએ ઔદમે શુભસ્થાનકે આવી, શૈલીપીકરણે સ્થિર થઈ, છેલ્લે રિતપુક સંક્રમ કરી સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી, સમશ્રેણીએ એક જ સમયની સ્થિતિએ, મોક્ષ (સિદ્ધશિલાએ) બળ છે, તેને એવંભૂતનય દષ્ટિનો મોક્ષ પુરૂષાર્થ જાણવો.

શ્રી જૈન શાસનમાં પ્રમાણુ સપ્તભંગીને સકલાદેશી કહી છે. જ્યારે નય સપ્તભંગીને વિકલાદેશી કહી છે. તે સંબંધે બન્ને સપ્તભંગીઓને અમોએ અમારા ક્ષયોપશમાનુસારે શ્રી તત્ત્વાર્થકારના અભિપ્રાય સાથે, સુસંગત ભાવે, જીવતત્ત્વ સંબંધે તેમજ મોક્ષ પુરૂષાર્થ ઉપર જણાવી છે. વિશેષથી ગીતાર્થ ગુરૂ ભગવંત પાસેથી જાણી લેવું.

આ સપ્તનય દષ્ટિએ આત્મા ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ થઈ છેલ્લે પરમપદ(મોક્ષ) ને પામે છે. આ માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે,

‘જઈ જિણમયં પવજ્જઈ, તા મા વ્યવહાર-નિચ્છણ મુયહ ।

इक्रेण विणा तित्थं, छिज्जइ अन्नेण उ तच्चं’ ॥

અર્થ : હે આત્મનું ! જે તું શ્રી જીનેશ્વર પરમાત્માના વચનને પ્રમાણુ રૂપ માનીને ગ્રહણ કરવા ઇચ્છે છે. તો તું વ્યવહાર કે નિશ્ચય એ બંનેમાંથી કોઈપણ એક નયનો અપલાપ (વિરોધ) કરીશ નહિ. કેમકે વ્યવહાર નયનો અપલાપ કરવાથી

તીર્થનો ઉચ્છેદ થાય છે, જ્યારે નિશ્ચય નયનો અપલાપ કરવાથી તત્ત્વનો એટલે આત્માર્થ સધાતો નથી. ઉપરના શ્લોકના પરમાર્થમાં આ સમજવું ખાસ જરૂરી છે કે, પ્રત્યેક નય પૂર્વોત્તર ભાવે, કાર્ય-કારણ ભાવે વિશુદ્ધ હોવાથી શક્તિ અનુસારે, પૂર્વના નયમાં રહીને તે અનુસારે, વ્યવહાર કરવા સાથે ઉપરના નયનું સ્વરૂપ, સાધ્યભાવમાં (નિશ્ચય પામવા માટે) રાખવાનું છે. જેથી ઉત્તરોત્તર આત્મવિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી, પોતાનો આત્મા મોક્ષતત્ત્વને પામે. અન્યથા સાધ્ય-સાધન દાવ શૂન્ય વ્યવહાર યા નિશ્ચય દષ્ટિવંત યન્નેને મિથ્યા (વિપરીત) સમજવા.

પૂર્વ પ્રમાણ જ્ઞાનના-પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તેમજ પરોક્ષ પ્રમાણ એ યન્નેના સ્વરૂપે (લક્ષણથી) જણાવી ગયા છીએ. તે અનુસારે અત્ર નય-દષ્ટિનું સ્વરૂપ લક્ષણથી જણાવીએ છીએ. આથી ઉત્તમ બુદ્ધિશાળી આત્માઓને અન્યત્ર પણ નયદષ્ટિ સાપેક્ષ બોધ કરવાની સુગમતા પ્રાપ્ત થશે.

નૈગમનય : ન એક ગમાઃ (પ્રકાશઃ) इति નૈગમ એટલે અનેક પ્રકારે, સામાન્ય સ્વરૂપથી તથા વિશેષ સ્વરૂપથી. અર્થાત્ વિવિધ દષ્ટિબિંદુએ વસ્તુને ગમ્ય કરે (જાણે) તે નૈગમનય દષ્ટિ જાણવી. જેમકે, આ નય (૧) આરોપને પણ સાચ માને છે, એટલે કે આરોપિત ભાવે પણ વસ્તુને સ્વીકારે છે. (૨) અંશને પણ પૂર્ણતા સાથે જોડે છે, એટલે એક અંશ માત્ર સ્વરૂપે કરી વસ્તુને સ્વીકારે છે. (૩) સંકલ્પને પણ સિદ્ધિનું કારણ માને છે. (૪) ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ તેમજ વર્તમાનકાળ લક્ષીપણે પણ વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે. એટલું જ નહિ પણ કોઈપણ વસ્તુમાં રહેલા, સામાન્ય-વિશેષ સ્વરૂપી યન્ને ધર્મોનો પણ સ્વીકાર કરે છે. આ સાથે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે સામાન્ય સ્વરૂપ અને વિશેષ સ્વરૂપ યન્નેને એકાંતે ભિન્ન ભિન્ન સમજવા જતાં, આ નૈગમ નય મિથ્યા (વિપર્યવ) પણ પામે છે. અર્થાત્ નયાભાસપણું પામે છે.

સંગ્રહનય : આ નયની દષ્ટિ વસ્તુ માત્રમાં રહેલી મૂળભૂત સત્તાને ગ્રહણ કરે છે, તેમજ અનેક વિધતાને સંગ્રહિત કરીને (એકરૂપે) વસ્તુ માત્રનો સ્વીકાર કરે છે. આ નયદષ્ટિવાળો જ્યારે કેવળ મૂળભૂત સત્તાનો જ સ્વીકાર કરી સંયોગ સંબંધનો અપલાપ (નિષેધ) કરે છે ત્યારે સંગ્રહાભાસ યને છે.

વ્યવહારનય : લોક પ્રસિદ્ધ અર્થને (વ્યવહારને) ગ્રહણ કરવાની આ નયની મુખ્ય દષ્ટિ હોય છે. તેમજ સંગ્રહનયે કરેલી વસ્તુ તત્ત્વની સત્તાને જે આભાસે પ્રાપ્ત થાય છે, અને જેનો વિશેષરૂપે વ્યવહાર કરાય છે, તે રૂપે તે વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે. આ નય પણ જ્યારે વસ્તુ માત્રમાં શિરોભાવે રહેલ શક્તિનો અપલાપ (નિષેધ) કરે છે. ત્યારે તે વ્યવહારાભાસપણું પ્રાપ્ત કરે છે.

ઋગ્નુસૂત્રનય : આ નયની દૃષ્ટિ, દ્રવ્ય કે પર્યાય બનેમાંથી કોઈ એકને મુખ્યપણે પણ વર્તમાનકાળે, જે સ્વરૂપે યથાર્થતા જણાય તે સ્વરૂપે તે વસ્તુને સ્વીકારે છે આથી આ નય કથંચિત્ દ્રવ્યાર્થિક તેમજ કથંચિત્ પર્યાયાર્થિક નયદૃષ્ટિમાં સમ-વતાર પામે છે. આ નયદૃષ્ટિવાળો આત્મા જ્યારે ત્રૈકાલિક દ્રવ્ય સત્તાના ભૂતકાલિન યા ભાવિકાળના પર્યાયોનો અપલાપ કરે છે, ત્યારે તેને ઋગ્નુ-સૂત્રનયાભાસપણું પ્રાપ્ત થાય છે.

શબ્દનય : આ નયની દૃષ્ટિવાળો આત્મા વર્તમાનકાળમાં જે કોઈ વસ્તુને, જે જે શબ્દથી વ્યવહાર કરાતો હોય છે, તેને તથા સ્વરૂપે સ્વીકારે છે. અર્થાત્ લિંગવચન, કાળવચન (ભૂત, ભાવી, વર્તમાન), સંખ્યાવચન (એકવચન, દ્વિવચન, બહુવચન). તેમજ કારકતા સૂચક વચન ભેદોનો (શબ્દોનો) ભિન્ન-ભિન્ન અર્થ સ્વીકારે છે પરંતુ આ શબ્દનય પણ જ્યારે ઉપર જણાવેલ શબ્દભેદ વડે વસ્તુને ભિન્ન માનવામાં એકાંતિક આગ્રહ કરે છે. અર્થાત્ તે સંખ્યા વસ્તુના કથંચિત્ અભેદ સ્વરૂપનો સર્વથા અપલાપ કરે છે ત્યારે તે શબ્દનયાભાસી બને છે.

સમભિરૂઢનય : પૂર્વે શબ્દનયને વર્તમાન સ્થિત વસ્તુને, શબ્દાદિ ભેદે ભિન્નતા સ્વીકાર કરનાર જણાવ્યો છે. જ્યારે આ નયની દૃષ્ટિનો ઉપરના નયથી પણ વિશેષ સૂક્ષ્મતાગ્રાહક હોવાથી એકજ અર્થને કહેવાવાળા પર્યાયવાચક શબ્દો, જેવા કે રાજા, ભૂપતિ, પ્રજાપાલ ઇત્યાદિ શબ્દોના વ્યુત્પત્તિ ભેદે જે જે અર્થ થાય છે. તે સ્વરૂપ જ્યારે જ્યારે તેનામાં ઘટે ત્યારે તે મુજબ તે વસ્તુનો તથા સ્વરૂપે સ્વીકાર કરે છે. આ નયની દૃષ્ટિવાળો ભિન્ન વ્યુત્પત્ત્યર્થ ન ઘટતો હોય ત્યારે તેનામાં તે સ્વરૂપનો સર્વથા અપલાપ નિષેધ કરે છે ત્યારે તે સમભિરૂઢનયાભાસપણું પામે છે.

એવંભૂતાનય દૃષ્ટિ : આ નય વસ્તુને, વાચક શબ્દની અર્થક્રિયા કરીતવાળી હોય ત્યારે જ તેનો તથા સ્વરૂપે સ્વીકાર કરે છે. જેમકે આઠે કર્મોને ક્ષય કરીને સિદ્ધમાં ગયેલા આત્માને જ સિદ્ધ પરમાત્મા કહે છે. પરંતુ આ નયદૃષ્ટિ-વાળો આત્મા, જેમણે આત્મશુભ્રાતી ચારે ઘાતી કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરી, અનંત-જ્ઞાન, અનંતદર્શન, ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અને અનંત-વીર્ય શુભ પ્રાપ્ત કરેલ છે અર્થાત્ કૃતકૃત્ય થયા છે તેવા કેવળી પરમાત્માઓને, પરમાત્મા તેમજ સત્તાએ ભવ્ય આત્મામાં જે સિદ્ધપદ પામવાની યોગ્યતા છે તેને નહિ માનવા વડે એવંભૂતાભાસીપણું પ્રાપ્ત થાય છે. વળી પ્રત્યેક આત્મામાં સત્તાગતે પોતાનું પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપ છે. ત્યારે જ તો જગતમાં અનેક પ્રકારના (જ્ઞાનાદિ શુભોના) ક્ષયોપશમવાળા જીવો પ્રત્યક્ષ જોવાય છે. તેમ છતાં તેમનામાં રહેલી આંશિક પરમાત્મ સત્તાનો પણ જે અપલાપ (નિષેધ) કરે છે તેને નૈઃશાસાસ દૃષ્ટિવાળો જાણવા.

ઉપર જણાવેલ નૈગમનયથી એવંભૂતનય સુધીના બધા નયો એક જ વસ્તુ સ્વરૂપમાં ઉત્તરોત્તર, સુવિશુદ્ધ, સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતરગ્રાહી હોવાથી પ્રત્યેક નયદષ્ટિ સાપેક્ષ ભાવે (યથા સ્થાને) ઉપકારક છે. અન્યથા પ્રત્યેક નયને જે રીતે નયાભાસપણું પ્રાપ્ત થાય છે તે પણ આ સાથે જણાવ્યું છે.

ઉપરના સાત નયોમાંથી પ્રથમના ત્રણ નયોની દષ્ટિ દ્રવ્યની ત્રૈકાલિક સત્તાને ગ્રહણ કરતી હોવાથી તેઓ દ્રવ્યાર્થિક નય કહેવાય છે. અને પાછળના ત્રણ એટલે શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત, એ ત્રણ નયોની દષ્ટિ મુખ્યપણે વર્તમાન શુદ્ધ પર્યાય-પરિણામને ગ્રહણ કરતી હોવાથી એ ત્રણે નયો પર્યાયાર્થિક નયો કહેવાય છે. જ્યારે મધ્યનો ચોથો જે ઋગ્નુસૂત્ર નય છે, તે વર્તમાન સ્વરૂપને ગ્રહણ કરતો હોવાથી તે જ્યારે દ્રવ્યના વર્તમાન સ્વરૂપને ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તે દ્રવ્યાર્થિક નય છે અને દ્રવ્યના વર્તમાન પર્યાય સ્વરૂપને ગ્રહણ કરે છે ત્યારે તે પર્યાયાર્થિક છે. કેમકે કોઈપણ કાળે, કોઈપણ દ્રવ્ય પર્યાય રહિત હોતું નથી. તેમજ કોઈપણ પર્યાય દ્રવ્યરહિત હોતો નથી. આથી ઋગ્નુસૂત્રને આ રીતે ઉભયતા પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવી છે. વળી શાસ્ત્રોમાં વ્યવહાર નય, નિશ્ચય નય ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારે નય દષ્ટિઓનું સ્વરૂપ જણાવેલ છે, તેને શુરૂ ભગવંત પાસેથી જાણી લેવું.

અત્ર એટલું ખાસ સમજી લેવું જરૂરી છે કે, કેટલાક મિથ્યામતિવાળા પ્રત્યેક સંસારી જીવમાં કતૃત્વ ભાવે શુદ્ધાશુદ્ધ પરિણામે પ્રત્યેક સમયે-પરિણામન પામતાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવાત્મક પરિણામીત્વપણાને (વ્યવહારને) મિથ્યા, અસત્ સ્વરૂપ કહીને કેવળ પોતાની મૂર્ખતાનું જ પ્રદર્શન કરતા હોય છે. કેમકે પોતાને ઉત્પન્ન થતા સુખ-દુઃખના પરિણામોને, તેમજ રતિ-અરતિ, રાગ-દ્વેષાદિના પરિણામોને, (મારી માતા વાંઝણી હતી એવું કહેનાર મૂર્ખ શિરોમણીની માફક) તે પોતાના નથી. એવું માયા-મૃવાવાદીપણે કહેતાં થકાં તેઓ શરમાતા પણ નથી-એ ખરેખર આશ્ચર્ય રૂપ છે.

જોકે પરમપૂજ્ય પ્રાતઃ સ્મરણીય અધ્યાત્મ યોગીરાજ શ્રી આનંદધનજીએ જણાવ્યું છે કે 'અતિદુર્ગમનયવાદ' તથાપિ સૂત્રકાર શ્રી ઉમાસ્વાતિજીએ પ્રથમ જે સમજાવેલ તત્ત્વોને ('પ્રમાણનયૈરધિગમ') એ સૂત્રથી પ્રમાણ દષ્ટિએ તેમજ નય દષ્ટિએ જાણવાની આજ્ઞા કરાવી છે તે અનુસારે પ્રસંગોપાત અમોએ અમારા ક્ષયોપશમ મુજબ આ પ્રમાણ-નયવાદનું કિંચિત્ સ્વરૂપ જણાવ્યું છે-વિશેષથી ગીતાથ-શુરૂ ભગવંત પાસેથી જાણી લેવું.

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર-અધ્યાય ખીન્ને (૨)

ઔપશમિકક્ષાયિકૌ ભાવૌ મિશ્રશ્ચ જીવસ્ય સ્વ-તત્ત્વ-

મૌદયિકપારિણામિકૌ ચ ॥ ૧ ॥

(૧) ઔપશમિક અને (૨) ક્ષાયિક એ બે આત્માના શુદ્ધ ભાવો છે. ઉપશમ ભાવના સમ્યક્ત્વમાં મિથ્યાત્વ મોહનીય તથા અનંતાનુબંધી કષાયનો ઉદય ન હોવાથી વિશુદ્ધ છે. ઉપશમ ભાવના ચારિત્રમાં તો મોહનીય કર્મની એક પણ પ્રકૃતિનો ઉદય ન હોવાથી અત્યંત વિશુદ્ધ છે. છતાં અહીં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય તથા અંતરાય એ ત્રણ કર્મનો ઉદય તો અવશ્ય વર્તે છે. જ્યારે નવ (૯) પ્રકારના ક્ષાયિક ભાવમાં ચારે ઘાતી કર્મનો નાશ થયેલો હોવાથી અત્યંત વિશુદ્ધ ભાવ છે.

ત્રીજે ક્ષયોપશમ ભાવ કથંચિત્ આત્માને બાધક કર્મોના ઉદય સહિત હોવા છતાં કથંચિત્ શુદ્ધ હોવાથી અર્થાત્ મિશ્ર હોવાથી-એટલે કે સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મનો ઉદય હોવા છતાં તે આત્મામાં આત્માર્થ સાધવાની વિશેષતા હોવાથી ક્ષયોપશમ ભાવ પણ કથંચિત્ આત્માની શુદ્ધતાનો દ્યોતક હોવાથી એ ત્રણે ભાવોને પ્રથમ જણાવેલ છે.

ચોથા ઔદયિક ભાવમાં આત્માનું પરિણમન મુખ્યપણે કર્મ (પુદ્ગલ દ્રવ્ય) ને આધિન હોય છે. છેલ્લા અને પાંચમા પારિણામિક ભાવમાં, જીવતત્ત્વની વિશેષતા ખાસ સમજવાની જરૂર છે. કેમકે તેમાં મુખ્ય કર્તૃત્વ સ્વભાવ છે જોકે સકળ છએ દ્રવ્યોને નિરંતર (સમયે સમયે) પોતપોતાના ગુણપર્યાયનું પારિણામિક ભાવે, ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણે જે જે પરિણમન છે, તે સ્વરૂપી પારિણામિક ભાવે તો જીવાજીવ સકળ દ્રવ્યો નિરંતર ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણે પારિણામિક ભાવે પરિણમતા જ હોય છે. તેમાં વળી પુદ્ગલ દ્રવ્યો તો પારિણામિક તેમજ ઔદયિક એમ બે ભાવમાં પરિણામ પામે છે. જ્યારે જીવતત્ત્વ તો પોતાના પારિણામિક ભાવમાં પણ કર્તૃત્વ ભાવે પરિણામ પામે છે

દ્વિ-નવાષ્ટાદશૈક-વિંશતિ-ત્રિ-મેદા-યથાક્રમમ્ ॥ ૨ ॥

ઉપર જણાવેલા જીવતત્ત્વના પાંચે ભાવો (પરિણમન સ્વરૂપ) ને વિશેષ થકી શાસ્ત્રમાં અનુક્રમે ૨, ૬, ૧૮, ૨૧ અને ૩ એમ કુલ ૫૩ ભેદો (પ્રકારો) થી જણાવેલ છે. આથી આ સમજવું ખૂબ જરૂરી છે કે તત્ત્વાર્થકારને, શાસ્ત્રાર્થને અનુસરવાનું યોગ્ય લાગેલું હતું. તેથી તેઓએ કેઈપણ સ્થળે શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ કાંઈ જ કહ્યું નથી, તો પછી વ્યાખ્યાન-કારને પણ શાસ્ત્રાનુસારે જ વ્યાખ્યા કરવી યોગ્ય ગણાય. અન્યથા તેનું શાસ્ત્રાભાસીપણું પ્રગટ થતાં તે ઉત્સૂત્રભાષી કરશે.

સમ્યક્ત્વ-ચારિત્રે ॥ ૩ ॥

સકળ સંક્ષારી જીવ દ્રવ્યો, પોતપોતાના ઔદયિક ભાવની મુખ્યતા સાપેક્ષ કથંચિત્ ક્ષયોપશમિકાદિ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ, વીર્ય તેમજ ઉપયોગાદિ ગુણોમાં પારિણામિક

ભાવે તો નિરંતર પરિણામ પામ્યા જ કરે છે. તેમ છતાં અંતકારને (હૃદયમાં) મોક્ષ પુરૂષાર્થની મુખ્યતા હોવાથી, આત્માની-મોક્ષાર્થ સાધકતાના પરિણમનને લક્ષ્યમાં રાખી, પ્રથમ ઉત્પત્તિક્રમાનુસારે અત્ર સમ્યક્ત્વભાવ (સમ્યક્પરિણામ) ને તેઓ યે ભેદથી જણાવે છે.

(૧) જે વખતે આત્માએ, પોતાના આત્માના વિશુદ્ધ પરિણામે (અધ્યવસાયે) કરી, સૌ પ્રથમ દર્શન મોહનીયની સાતે પ્રકૃતિને (અનંતાનુબંધી ક્રોધ, માન. માયા અને લોભ તથા સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિશ્ર મોહનીય તેમજ મિથ્યાત્વ-મોહનીયને ઉપશમાવી હોય, તે વખતે (માત્ર અંતર્મુહૂર્તકાળ પ્રમાણ) તે જીવને ઉપશમ સમ્યક્ત્વ હોય છે. એટલે ઉપશમ સમ્યક્ત્વકાળે જીવે સમસ્ત દર્શન મોહનીય કર્મોના ઉદયને દબાવેલો હોય છે. પ્રથમ વખતના ઉપશમ સમ્યક્ત્વ કાળે કોઈક મતે ત્રિપુંજીકરણ કરેલું હોતું નથી.

(૨) ઉપશમ ચારિત્ર : ઉપશમ સમક્રિત અથવા ક્ષાયિક સમક્રિત સહિત જીવ જ્યારે ઉપશમ શ્રેણિ (ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદયને દબાવનારા પરિણામ) માંડે છે, ત્યારે તે જીવને આ ઔપશમિક ચારિત્રનો પરિણામ હોય છે. બંને પ્રકારનો ઉપશમ ભાવ માત્ર અંતર્મુહૂર્ત કાળ જ હોય છે, અને તે ભાવથી જીવ અવશ્ય પાછો પડે છે. મોહનીય કર્મની ૨૮ ની સત્તાવાળો જીવ ફરી બીજી, ત્રીજી વિગેરે વાર ઉપશમ સમક્રિત પામે છે, ત્યારે સમ્યક્ત્વ મોહનીય અને મિશ્ર મોહનીય યુક્ત સ્થાત પ્રકૃતિનો ઉપશમ કરે છે તે અર્થથી ઉપરની હકીકત જણાવી છે એમ જણવું.

જ્ઞાનદર્શનદાનલાભમોગોષમોગવીર્યાણિ ચ ॥ ૪ ॥

હવે ક્ષાયિક ભાવે (આત્મગુણના આવારક ઘાતી કર્મોનો સર્વથા ક્ષય થવા થકી) પ્રગટ થતા, આત્માના નવ ગુણોને જણાવવા સૂત્રકારે પ્રસ્તુત સૂત્રની રચના કરી. પ્રથમ ઉપર જણાવેલ (૧) સમ્યક્ત્વ ગુણ અને (૨) ચારિત્ર ગુણ, એ યે ગુણ સહિત (૩) જ્ઞાન ગુણ (૪) દર્શન ગુણ (૫) દાન ગુણ (૬) લાભ ગુણ (૭) ભોગ ગુણ (૮) ઉપભોગ ગુણ (૯) વીર્ય (શક્તિ પ્રવર્તન) ગુણ મળી કુલ નવ ગુણ ક્ષાયિક ભાવે પ્રાપ્ત થાય છે. તે જીવ, પૂર્ણ અનપર્વતનીય આયુષ્ય ભોગવી અવશ્ય, સાદિ-અનંતમે ભાંગે મોક્ષસુખને પામે છે ક્ષપક શ્રેણિએ ચઢેલો જીવ, દશમા ગુણ સ્થાનકે મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય કરી, સીધો ખારમે (ક્ષીણમોહ) ગુણ કાણે જઈ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય એ બાકી રહેલ ત્રણે આત્મ ગુણઘાતી કર્મોનો એકી સાથે સર્વથા ક્ષય કરી, તેરમે સયોગી કેવળી ગુણસ્થાનકે (આયુષ્યકાળ પર્યંત ઉપર જણાવેલ નવ ગુણો સહિત) કેવળ ભાવે વર્તે છે આયુષ્ય પૂર્ણ થયે અવશ્ય મોક્ષે જાય છે.

જ્ઞાનાજ્ઞાનદર્શનદાનાદિલબ્ધયશ્ચતુસ્ત્રિપિંચ મેદાઃ યથાક્રમં)

સમ્યક્ત્વચારિત્રસંયમાસંયમાશ્ચ ॥ ૫ ॥

હવે સંસારી જીવને ક્ષયોપશમિક ભાવે પ્રાપ્ત થતા અઠાર ગુણોનું સ્વરૂપ જણાવે છે. (૧) મતિજ્ઞાન (૨) શ્રતજ્ઞાન (૩) અવધિજ્ઞાન (૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન (૫) મિથ્યાત્વ-યુક્ત મતિજ્ઞાન (૬) મિથ્યાત્વયુક્ત શ્રતજ્ઞાન (૭) મિથ્યાત્વયુક્ત અવધિજ્ઞાન (૮) ચક્ષુદર્શન (૯) અચક્ષુદર્શન (૧૦) અવધિદર્શન (૧૧) દાનલઙ્ગિધ (ગુણ) (૧૨) લાભલઙ્ગિધ (૧૩) ભોગલઙ્ગિધ (૧૪) ઉપભોગલઙ્ગિધ (૧૫) વીર્ય (શક્તિ પ્રવર્તન) લઙ્ગિધ (૧૬) અવિરતિ સમ્યક્દૃષ્ટિ (ચોથું ગુણસ્થાનક) (૧૭) સર્વવિરતિ (છટકું ગુણસ્થાનક) (૧૮) દેશ વિરતિ (પાંચમું ગુણસ્થાનક) એ કુલ ૧૮ ગુણો ક્ષયોપશમ ભાવમાં હોય છે.

આ ક્ષયોપશમ ભાવમાં નીચે મુજબનાં ત્રણ કાર્યો થાય છે.

- (૧) અહીં ક્ષયોપશમ ભાવમાં જીવ, પ્રદેશોદયથી તેમજ રસોદયથી પણ ઉદયમાં આવેલા કેટલાક કર્મોનો ક્ષય કરે છે.
- (૨) કેટલાક કર્મોનો અહીં ઉપશમ કરે છે. એટલે અપવર્તના કરણ વડે, સત્તામાં રહેલ કર્મોની સ્થિતિ તથા રસને ઘટાડે છે.
- (૩) જ્યારે કેટલાક કર્મોને રસોદય સહિત વેદે (ભોગવે) પણ છે આ રીતે ક્ષયોપશમ ભાવમાં કર્મોનો ક્ષય-ઉપશમ અને ઉદય એ ત્રણે ભાવ હોય છે.

ગતિકષાયલિંગ મિથ્યાદર્શનાજ્ઞાનાસંયતાસિદ્ધત્વ લેશ્યા-

શ્રતુશ્વતુસ્ત્યૈકૈકૈકલ્હમેદાઃ ॥ ૬ ॥

હવે સંસારી જીવને આઠ કર્મના ઉદયે પ્રાપ્ત થતા ઔદયિક (પરિણમન) ભાવને એકવીશ લેશ્યાથી જણાવે છે ચાર ગતિ (નાસ્કી, તિર્યાચ, મનુષ્ય, દેવ), ચાર કષાય (ક્રોધ, માન, માયા, લોભ), ત્રણ લિંગ (ત્રી, પુરુષ, નપુંસક), (૧૨) મિથ્યાત્વ, (૧૩) અજ્ઞાન, (૧૪) અસંયમ, (૧૫) અસિદ્ધત્વ (૧૬ થી ૨૧)-યોગ જન્ય શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ રૂપ છ લેશ્યા (કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજ, પદ્મ, શુકલ) તેમાં પ્રથમની ત્રણ લેશ્યાઓ અશુભયોગ રૂપ છે અને પાછળની ત્રણ લેશ્યાઓ શુભ યોગરૂપ જાણવી.

ઉપર જણાવેલ કર્મજન્ય ઔદયિક ભાવ (પરિણામ) માં આસક્ત મિથ્યાત્વી આત્મા, અર્થાત્ તેને જ પોતાનું સ્વરૂપ માનતો અજ્ઞાની આત્મા, મોહનીયાદિ કર્મ-બંધની પરંપરામાં બંધાતો થકો, અનાદિ કાળથી આ સંસારમાં, પરાધીનપણે અનેક યોનિમાં, જન્મ-મરણ કરતો થકો ભટક્યા કરે છે. તે જ મનુષ્ય ભવાદિ અવસર પામીને, સુગુરના યોગે, આત્મદર્શિતા પ્રાપ્ત કરી, સૌ પ્રથમ સમ્યક્ત્વ ગુણને પ્રાપ્ત કરે તો તે થકી, તે આત્મા અવશ્ય અનુક્રમે પોતાનું આત્મકલ્યાણ સાધી, મોક્ષના પરમ સુખને પ્રાપ્ત કરવાવળો થાય છે. કારણ કે સમ્યક્ત્વી આત્મા, ઔદયિક ભાવને પોતાનું કર્મ જન્ય, વિભાવ સ્વરૂપ સમજતો હોવાથી તે સંબંધે, રાગ-દ્વેષ કરતો નથી, એટલું જ નહિ, પરંતુ તે થકી અજગા થવાનો પણ પ્રયત્ન કરતો હોય છે. આ માટે શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતોએ સૌ પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપદેશ આપેલો છે.

જીવમહ્યામહ્યત્વાદીનિ ચ ॥ ૭ ॥

હવે પાંચમા પારિણામિક ભાવના જીવતત્ત્વ સંબંધે ત્રણ ભેદ જણાવે છે.

(૧) જીવત્વ (૨) ભવ્યત્વ (૩) અભવ્યત્વ.

સકળ જીવો યાને પ્રત્યેક જીવ દ્રવ્ય પોતાના જ્ઞાનાદિ સ્વશુભ-ભાવમાં, ઉત્પાદ-વ્યય તેમજ ધ્રુવપણે તો અવશ્ય નિરંતર (સમયે-સમયે) પરિણામ પામ્યા જ કરે છે. તેમ છતાં કેટલાક સંસારી જીવો, જીવત્વભાવ (ચૈતન્ય સ્વભાવ) સાથે ભવ્યત્વ ભાવમાં પણ નિરંતર પરિણામ પામતાં હોય છે. આ ભવ્યત્વ ભાવમાં પરિણમન પામતા આત્માને, શાસ્ત્રમાં મુક્તિના સુખની પ્રાપ્તિની યોગ્યતાવાળો કહ્યો છે. જ્યારે કેટલાક આત્માઓ, જીવત્વભાવ સાથે અભવ્યત્વ ભાવમાં જ નિરંતર પરિણામ પામતાં હોય છે. તેવા આત્માઓ, તે થકી મુક્તિ (મોક્ષ) ના સુખ પામવાને અયોગ્ય હોય છે, એમ શાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટ જણાવેલ છે.

આ ભવ્યત્વ સ્વભાવની પરિણમનતામાં અનેકાંતિકતાની વિશેષતાએ-પ્રાપ્ત ઋણુતાએ, જીવને ભવસ્થિતિનો પરિપાક જણાવે. વળી જીવમાં સામાન્યપણે અસ્તિત્વ-નિત્યત્વ-અરૂપીત્વ-અખંડત્વ તેમજ અગુરૂલ્લઘુ આદિ ગુણોમાં પણ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે પ્રત્યેક જીવમાં પોતપોતાના ભાવે પરિણમવાપણું નિરંતર હોય છે.

ઉપર જણાવેલ પાંચે ભાવો, જીવતત્ત્વના (દ્રવ્યના) પર્ચાયો (પરિણામો) છે. જેનું સ્વરૂપ અત્ર તેના ત્રિવિધ હેતુઓ (સ્વતઃ પરતઃ તેમજ ઉભયતઃ) સહિત સંક્ષેપથી જણાવ્યું છે. વિસ્તારથી સંવિજ્ઞ પાશ્વિક ગીતાર્થ ગુરૂ ભગવંત પાસેથી જાણી લેવું.

ઉપર જણાવેલ પાંચે ભાવમાંનો પારિણામિક ભાવ (પરિણમનતા) તો પ્રત્યેક દ્રવ્યોમાં પોતપોતાના ગુણોમાં ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણે પરિણામ પામવા રૂપે નિરંતર પ્રવર્તતો હોય છે. તેમાં વળી વિશેષે સકળ જીવદ્રવ્યમાં મુખ્યત્વે કર્તૃત્વ ભાવે સકળ પરિણમન હોવાથી તેનું ભોક્તૃત્વપણું પણ જીવને અવશ્ય હોય છે. તેમાં એટલું ખાસ જાણવું જરૂરી છે કે સંસારી જીવનું મન-વચન અને કાયયોગ દ્વારા જે યોગ પરિણમન હોય છે તે કષાય-સહિત પણ હોય છે, તેમજ કષાયરહિત પણ હોય છે.

તેમાં વિશેષથી જાણવું કે જેમ અજીવ પુદ્ગલ દ્રવ્યના સંયોગથી જીવને ઔદયિક ભાવનું ગત્યાદિ પરિણમન હોય છે, તેમ અજીવ પુદ્ગલ દ્રવ્ય (આઠ પ્રકારની વર્ગજાઓ) માં જીવ દ્વારા પણ (કર્તૃત્વ ભાવે) કેટલુંક (વિવિધ કાર્ય રૂપ) પરિણમન કરાય છે. તેને શાસ્ત્રોમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યનું ઔદયિક પરિણમન કહેલ છે. આથી આ બંને દ્રવ્યોને શાસ્ત્રમાં ઉભય પરિણામીત્વે, વ્યવહારથી પરિણામીપણું પણ હોય છે એમ જણાવેલ છે.

જીવ અને પુદ્ગલ સંયોગી ઉભય પરિણામીત્વ ભાવ એ જ જીવતત્ત્વ સંબંધે, આ સમસ્ત સંસાર સ્વરૂપની વિચિત્રતા છે, જે પ્રત્યક્ષ અવિરોધી હોવાથી સ્વાનુભવે સત્ હોવા છતાં, કેટલાક લોકો તેને અસત્ કહી પોતાનું અજ્ઞાન (અંધત્વ) જ પ્રગટ કરતા હોય છે.

સકળ શ્રી સિદ્ધ પરમાત્માએ (૧) પારિણામિક ભાવે જીવત્વ ભાવમાં તેમજ (૨) ક્ષાયિક ભાવે અર્થાત્ સકળ કર્મ રહિત ભાવે, પોતપોતાના અનંત અક્ષય ગુણોમાં, અગુરુ લઘુભાવે, અવ્યાબાધપણે, નિરંતર પરિણમન પામતાં હોય છે. આ રીતે શ્રી સિદ્ધ ભગવંતો, આ બે ભાવમાં જ નિરક્ષર પરિણામ પામતાં હોય છે. જ્યારે સંસારી જીવોમાં સામાન્યથી (૧) ઔદયિક (૨) ક્ષાયોપશમિક અને (૩) પારિણામિક એ ત્રણ ભાવોનું પરિણમન એકી સાથે નિરંતર અવશ્ય હોય છે તેમજ વિશેષ થકી ઔપશમિક અને ક્ષાયિક ભાવનું પરિણમન પણ સંસારી જીવોમાં હોય છે તેમજ વળી વિચરતાં શ્રી કેવલી ભગવંતોમાં ઔદયિક, ક્ષાયિક અને પારિણામિક એ ત્રણે ભાવોનું પરિણમન હોય છે. તેઓને ઔદયિક ભાવનું કર્તૃત્વ, કેવળ કર્મક્ષય કરવા માટેનું હોય છે. કારણ કે તેઓએ પોતાના આત્માના અનંતજ્ઞાન, અનંત દર્શન, અક્ષય ચારિત્ર અને અનંતવીર્ય એ ચારે ગુણોને ક્ષાયિક ભાવે, સંપૂર્ણપણે સ્વાધીન કરેલા હોવાથી, તેઓને મુખ્યપણે ક્ષાયિક ભાવનું પરિણમન હોય છે. તેઓએ (હાતી કર્મનો સર્વથા ક્ષય કરેલો હોવાથી) તેઓને ઔપશમિક તેમજ ક્ષાયોપશમિક ભાવનું કોઈપણ પરિણમન હોતું નથી.

ઉપયોગો લક્ષણમ્ ॥ ૮ ॥

આત્મતત્ત્વ કહો યા જીવદ્રવ્ય કહો, તે પ્રત્યેક જીવદ્રવ્યમાં મુખ્યસ્વરૂપે જે જ્ઞાન-દર્શન-રૂપ ગુણ છે. તે વડે જીવ, સ્વ-પર, દ્રવ્યના રૂપારૂપી, સમસ્ત ત્રૈકાલિક ગુણ-પર્યાય રૂપ, સમસ્ત જ્ઞેયને જાણવાની તેમજ જોવાની શક્તિ ધરાવે છે. આવી સંપૂર્ણ શક્તિ જોકે પ્રત્યેક આત્મામાં સત્તાગતે તો છે જ, પરંતુ સંસારી જીવમાં તે બંને શક્તિઓ ઉપર લાગેલા જ્ઞાનાવરણીય તેમજ દર્શનાવરણીય કર્મના આવરણોને જે જે જીવે જેટલા પ્રમાણમાં દૂર કરેલા હોય છે, તે પ્રમાણે તે જીવમાં જ્ઞેયને જાણવા, જોવા રૂપે, જ્ઞાન-દર્શન ગુણ, લપ્ધિરૂપે પ્રાપ્ત થયેલ હોય છે. આ લપ્ધિરૂપે (આવિર્ભાવે) પ્રાપ્ત જ્ઞાન-દર્શન ગુણ વડે, જીવ જ્ઞેયને, સામાન્ય યા વિશેષ સ્વરૂપે જાણવા માટે જે વ્યાપાર (પ્રવર્તન) કરે છે તે વ્યાપારને શાસ્ત્રકારોએ ઉપયોગ લક્ષણરૂપે જણાવેલ છે.

પ્રત્યેક જીવમાં જ્ઞેયને જાણવા રૂપ ઉપયોગ પ્રવર્તન પણ નિરંતર કર્તૃત્વ ભાવે (ન્યુનાધિક ભાવે તેમજ શુદ્ધાશુદ્ધ ભાવે) અવશ્ય પ્રવર્તતું હોય છે. આ રીતે જ્ઞેયને જાણવા પછી દરેકે દરેક જીવ પોતે જાણેલા જ્ઞેય પ્રતિ, પોતપોતાના ઈશાનિષ્ટત્વ ભાવે તે પ્રતિ આદર-ત્યાગની પ્રવૃત્તિ પણ કરતા હોય છે.

સ દ્વિવિધોઽષ્ટચતુર્ભેદઃ ॥ ૧ ॥

ઉપયોગ પ્રવર્તન (જ્ઞેયને જાણવા માટેનું પ્રવર્તન) જ્ઞેયને સામાન્ય સ્વરૂપે જાણવા રૂપે તેમજ વિશેષ સ્વરૂપે જાણવા રૂપે, એમ બે પ્રકારે પ્રવર્તે છે. તેમજ જ્ઞેયને જાણવા રૂપે અને જોવા રૂપે, એમ પણ બે પ્રકારે પ્રવર્તે છે. ઉપર જણાવેલ બે લેહના વળી આઠ અને ચાર લેહ મળી કુલ બાર લેહો થાય છે. તેને નીચે મુજબની જ્ઞાનલઘ્વિના આઠ લેહથી તેમજ દર્શનલઘ્વિના ચાર લેહથી વિસ્તારે જાણવા જરૂરી છે. (૧) મતિ-જ્ઞાનોપયોગ (૨) શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ (૩) અવધિજ્ઞાનોપયોગ (૪) મનઃપર્યાવ જ્ઞાનોપયોગ (૫) કેવળજ્ઞાનોપયોગ (૬) મિથ્યાત્વયુક્ત મતિજ્ઞાનોપયોગ (૭) મિથ્યાત્વયુક્ત શ્રુતજ્ઞાનોપયોગ (૮) મિથ્યાત્વ યુક્ત અવધિ જ્ઞાનોપયોગ એ આઠ લેહો વડે જીવ જ્ઞેયને કથંચિત્ વિશેષ સ્વરૂપે જાણે છે.

(૧) ચક્ષુદર્શનોપયોગ (૨) અચક્ષુદર્શનોપયોગ (૩) અવધિદર્શનોપયોગ (૪) કેવળ-દર્શનોપયોગ. આ ચાર પ્રકારના દર્શનોપયોગ વડે જીવ જ્ઞેયને કથંચિત્ સામાન્ય સ્વરૂપે જાણે છે, તેમજ જુવે છે. સમસ્ત જ્ઞેયમાં સાપેક્ષ ભાવે સામાન્ય-વિશેષ બંને ધર્મો રહેલા હોવાથી તે બંને સ્વરૂપે જ્ઞેયને જાણવું જરૂરી છે.

છદ્મસ્થ આત્માઓ (ક્ષાયોપશમિક ભાવે) પ્રથમ જ્ઞેયને સામાન્ય સ્વરૂપથી જુવે છે અર્થાત્ જાણે છે. ત્યારબાદ વિશેષ સ્વરૂપે જાણે છે. જ્યારે કેવળી પરમાત્માઓ (ક્ષાયિક ભાવ વડે) પ્રથમ જ્ઞેયને વિશેષ સ્વરૂપે જાણે છે અને ત્યારબાદ પ્રથમ જાણેલા જ્ઞેયને સામાન્ય સ્વરૂપે જાણે છે, જુવે છે એમ શાસ્ત્રમાં સહજ સ્વરૂપે ઉપયોગની પરાવર્તિતા જણાવેલ છે.

ઉપર જણાવેલા ઉપયોગ (જ્ઞાન વ્યાપાર) ના બાર લેહોમાંથી ૬, ૭, ૮ લેહવાળા મિથ્યાજ્ઞાનોપયોગી આત્માઓ પોતાના આત્માને તેમજ અન્ય આત્મતત્ત્વને કેવા કેવા મિથ્યા સ્વરૂપે જુવે છે અને જાણે છે, તે સંબંધે કહ્યું છે કે,

‘અવંધસ્તથૈકઃ સ્થિતો વા ક્ષયી વા, ડપ્યસદ્વામતો ચૈર્જહેઃ સર્વથાઽઽત્મા ।
ન તેવાં વિમૂઢાત્મનાં ગોચરો યઃ સ એકઃ પરાત્મા ગતિર્મે જિનેન્દ્રઃ ॥’

કેટલાક દાર્શનિકો આત્મતત્ત્વને નિરંજન-નિરાકાર માનીને તેને કર્મનો બંધ જ થતો નથી એમ માને છે, વળી કેટલાક ચિંતકો, આ જગતમાં તમામ જીવો (આત્માઓ) એક જ પરમાત્માના અંશો છે, એટલે કે એક જ પરમાત્મ સ્વરૂપી આ જગત છે એમ માને છે. વળી કેટલાકો આત્મતત્ત્વને (જીવ દ્રવ્યને) અપરિણામી અર્થાત્ એકાંત નિત્ય (શુદ્ધ) જ માને છે. વળી ક્ષણિકવાદી, સ્વ-પર આત્મતત્ત્વને પ્રત્યેક ક્ષણે સંપૂર્ણ વિનાશી

(નાશ પામતો) બાણુ છે. કેટલાકો આત્મતત્ત્વને અસત્ એટલે સ્વતંત્ર દ્રવ્યરૂપ છે જ નહિ એમ માને છે. અર્થાત્ કેવળ કલ્પનારૂપ માને છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ મિથ્યાદષ્ટિ આત્માઓ પોતાના મિથ્યાજ્ઞાનોપયોગ વડે, સ્વ-પર જીવતત્ત્વને મિથ્યાસ્વરૂપે બાણીને અનેક પ્રકારના પાપકર્મો કરતા રહે છે. જ્યારે સમ્યક્દષ્ટિ આત્માઓ, શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતોએ પૂર્વે જણાવેલ જીવતત્ત્વના ત્રેપન ભાવોમાં યથાર્થ-અવિરૂદ્ધપણાની શ્રદ્ધા કરીને પોતાના આત્માને કર્મના બંધનમાંથી છોડાવી, મુક્તિના શાશ્વત સુખને મેળવવાનો ઉદ્ધમ કરતા હોય છે. અને તેથી જ તેઓ શ્રી જીનેશ્વર ભગવંતનું (તેમની વાણીનું) શરણ લેવાનું, અર્થાત્ આલંબન લેવાનું અનિવાર્ય આવશ્યક સમજે છે.

સંસારિણો મુક્તાશ્ચ ॥ ૧૦ ॥

ઉપર જણાવેલ જ્ઞાનાદિ ચેતનાયુક્ત (ઉપયોગ પરિણામી) જીવો બે પ્રકારના છે. કેટલાક જીવો કર્મોના બંધનથી જકડાયેલા છે, તેઓ સંસારી છે. એટલે કે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ (ચારે ગતિમાં) સરકવાવાળા (જવાવાળા) છે. જ્યારે બીજા પ્રકારના જીવો, સર્વે કર્મોના બંધનથી મુક્ત થઈ સિદ્ધિગતિને પામેલા છે. તેઓ ત્યાં પૂર્ણ સન્નિવહાનંદ સ્વરૂપે સાદિ-અનંતમે ભાગે સ્થિર રહેલા છે. આ શ્રી સિદ્ધ ભગવંતોના સ્વરૂપને યથાર્થ સ્વરૂપે અવલંબીને (સાધ્ય ભાવમાં રાખીને) આત્માર્થી આત્માઓ, આત્મકલ્યાણ સાધીને પોતે પણ સિદ્ધ-સ્વરૂપી પરમાત્મભાવને પામે છે.

સમનસ્કાઽમનસ્કાઃ ॥ ૧૧ ॥

મનયુક્ત તથા મનરહિત એમ બે પ્રકારના સંસારી જીવો હોય છે. મનયુક્ત આત્માઓ, પૂર્વાપર ભાવોનો વિચાર કરવા સમર્થ હોઈ, તેઓ સમ્યક્ત્વ ગુણને પ્રાપ્ત કરવાના અધિકારી છે તેમજ તેઓ જ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરીને વિશિષ્ટ સ્વરૂપે આત્મ-કલ્યાણ સાધી શકે છે. મન વગરના સમુચ્છિંમ જીવો આત્મકલ્યાણ સાધી શકતા નથી.

સંસારિણસ્ત્રસ સ્થાવરાઃ ॥ ૧૨ ॥

સંસારી જીવોને ત્રસ અને સ્થાવર એમ બે લેકથી પણ બાણુવા જરૂરી છે.

પૃથિવ્યઽમ્બુવનસ્પતયઃ સ્થાવરાઃ ॥ ૧૩ ॥

તેજોવાયુ દ્વિન્દ્રિયાદયશ્ચ ત્રસાઃ ॥ ૧૪ ॥

પૃથ્વીકાય, અપ્કાય (જળ) અને વનસ્પતિકાય એ ત્રણ સ્થાવર છે. તેજસ્કાય (અગ્નિ), વાયુકાય અને ઐન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવો ત્રસ છે. શાસ્ત્રમાં સ્થાવર એકેન્દ્રિયના પાંચ લેહ કંઠા છે. તેમાં અગ્નિકાય અને વાયુકાયને સ્થાવર જણાવેલ છે. કેમકે તેઓને સ્થાવર નામકર્મનો ઉદ્ધય હોય છે. જ્યારે અત્ર, સૂત્રકારે વ્યવહારે ગતિ-પરિણામી હોવાથી તે બંને ત્રસ જણાવેલ છે.

પંચેન્દ્રિયાણિ ॥ ૧૫ ॥

દ્વિવિધાનિ ॥ ૧૬ ॥

નિર્વૃત્યુપકરણે દ્રવ્યેન્દ્રિયમ્ ॥ ૧૭ ॥

લઙ્ઘ્યુપયોગૌ ભાવેન્દ્રિયમ્ ॥ ૧૮ ॥

ઉપયોગઃ સ્પર્શાદિષુ ॥ ૧૯ ॥

સ્પર્શનરસનઘ્રાણચક્ષુઃ શ્રોત્રાણિ ॥ ૨૦ ॥

સ્પર્શરસગન્ધવર્ણશબ્દાસ્તેષામર્થાઃ ॥ ૨૧ ॥

શ્રુતમનિન્દ્રિયસ્ય ॥ ૨૨ ॥

ઇન્દ્ર એટલે આત્મા, સમસ્ત જ્ઞેયને સમસ્ત પ્રકારે, સ્વતઃ (નિરાધારપણે) જાણવાની જ્ઞાનશક્તિનો પુંજ. પરંતુ તે જ્ઞાનશક્તિ, હજી સ્થ સંસારી જીવમાં જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મથી અવરાયેલી હોવાથી મતિ-શ્રુતજ્ઞાની આત્મા, સ્વયં જ્ઞેયને જાણી શકતો નથી. પરંતુ જે જે આત્માને જે જે કર્મોનો જેટલો જેટલો ક્ષયોપશમ (નિવારણના) પ્રાપ્ત થયો હોય તે લઙ્ઘિભાવેન્દ્રિય વડે તથા નામકર્માનુસારે પ્રાપ્ત દ્રવ્યેન્દ્રિય દ્વારા, જ્ઞેયને જાણવા રૂપ વ્યાપાર (ઉપયોગ) વડે તે જીવ, જ્ઞેયને, તથા સ્વરૂપે જાણે છે. એટલે 'જ્ઞેય પદાર્થોના, આત્માને જે દ્વારા જ્ઞેય થાય છે તે ઇન્દ્રિય.' ઇન્દ્રિયોની હયાતી છતાં આત્મા જે જ્ઞેયને જાણવા રૂપ વ્યાપાર (ઉપયોગ) ન કરે તો પણ તે જ્ઞેયને જાણી શકતો નથી. મતિજ્ઞાન જે પાંચ ઇન્દ્રિય અને છઠ્ઠા મન દ્વારા થાય છે. તેથી પ્રથમ તે પાંચ ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ, શાસ્ત્રકાર કિંચિત્ વિશેષથી અત્રે જણાવે છે.

આત્માને નામકર્મના ઉદયાનુસારે (૧ થી ૫) એટલે કે એકેન્દ્રિયપણાથી પંચેન્દ્રિય-પણું પ્રાપ્ત થાય છે. તે અનુક્રમે નીચે મુજબ જાણવું.

(૧) એકેન્દ્રિયપણું : માત્ર સ્પર્શેન્દ્રિય (શરીર માત્ર)

(૨) બેઇન્દ્રિયપણું : શરીર અને જીભ (રસનેન્દ્રિય)

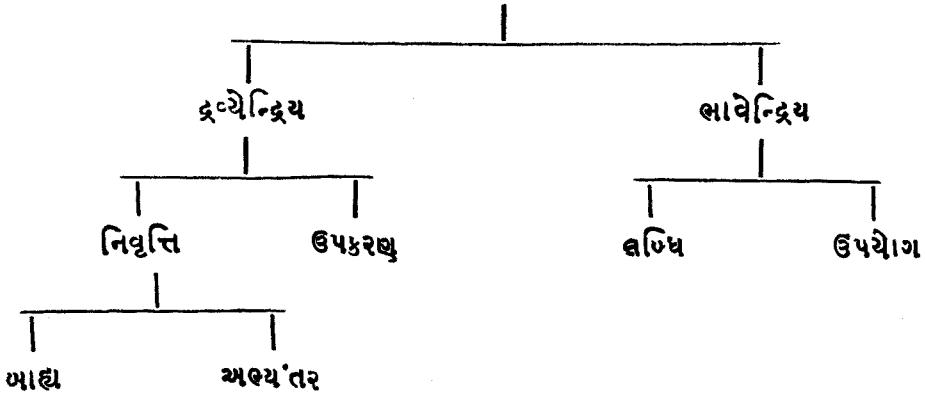
(૩) તેઇન્દ્રિયપણું : શરીર, જીભ અને નાક (ઘ્રાણેન્દ્રિય)

(૪) ચૌરેન્દ્રિયપણું : શરીર, જીભ, નાક, આંખ (જ્ઞેયને દૂરથી જોવાની શક્તિ)

(૫) પંચેન્દ્રિયપણું : શરીર, જીભ, નાક, આંખ, કાન (શબ્દ, અવાજ વિગેરે સાંભળવાની શક્તિ)

ઇન્દ્રિય

ઉપર જણાવેલ ઇન્દ્રિયોના પ્રથમના બે ભેદોમાંની દ્રવ્યેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ છે.

પ્રથમ તો આત્મા, આહાર દ્વારા (આહારના પુદ્ગલો દ્વારા) શરીરની રચના કરે છે. એટલે એને લોહી, માંસ, મેદ, હાડકાં, મજ્જા, શુક્ર અને વીર્ય એમ સાત ધાતુપણે પરિણુમાવે છે. તેમાંથી વળી ઇન્દ્રિય યોગ્ય પુદ્ગલોને ઇન્દ્રિય રૂપે પરિણુમાવે છે. આથી એ સ્પષ્ટ સમજવું જરૂરી છે કે આહારમાંથી શરીર અને શરીર યોગ્ય પુદ્ગલમાંથી આત્મા પર્યાપ્તિઓ વડે ઇન્દ્રિયોની રચના કરે છે. આ દ્રવ્યેન્દ્રિયો બાહ્ય અને અભ્યંતર નિવૃત્તિ રૂપે બે પ્રકારની હોય છે. તેમાં બાહ્ય નિવૃત્તિ તો ભિન્ન ભિન્ન જીવોને ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની હોય છે. જ્યારે અભ્યંતર નિવૃત્તિ સમાન સ્વરૂપવાળી હોય છે. તેમાં વળી, એટલે કે આ અભ્યંતર નિવૃત્તિમાં પણ જે પોત-પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ વિશેષતા હોય છે, તેને ઉપકરણેન્દ્રિય જાણવી.

ભાવેન્દ્રિયનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છે.

જે જે આત્માને મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો જેટલો જેટલો ક્ષયોપશમ પ્રાપ્ત થયેલો હોય, તેને લઘ્વિરૂપે ભાવેન્દ્રિય જાણવી અને તે શક્તિ દ્વારા જ્યારે જ્યારે જે જે ઇન્દ્રિય દ્વારા જ્ઞેયને જાણવા માટે, જે વ્યાપાર (પ્રવર્તન) કરે છે. તે ઉપયોગ પ્રવર્તનાનુસારે જીવને જ્ઞેય પદાર્થનું જ્ઞાન થાય છે. તે માટે તેને (ઉપયોગ પ્રવર્તનાને) પણ ભાવેન્દ્રિય કહેલ છે. રૂપી યા અરૂપી જ્ઞેય પદાર્થનો, મતિજ્ઞાનાત્મક બોધ, જ્યારે શબ્દોહલોખ રૂપે યાને વચ્ચ-વાચક ભાવરૂપ (અનભિજ્ઞાપ્યાત્મક) બને છે. (જેમાં શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપ-શમાનુસારે મનોયોગ દ્વારા કરાયેલ મનન સુખ્ય હેતુ છે.) ત્યારે તે શ્રુતરૂપ જ્ઞાનને શાસ્ત્રમાં અતીન્દ્રિય કહ્યું છે. (સૂત્ર-૨૨) જે કે અસંજી જીવોને પણ પોતપોતાના મતિ-કલ્પિત હિતાહિત પ્રતિ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ રૂપ (સંજ્ઞાનુસારી) ભેદજ્ઞાન હોય છે. તેને શાસ્ત્રમાં

અસંજી શ્રુત કહેલ છે. પરંતુ પૂર્વાપર પરિણામના વિચારપૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન તો સંજી પંચેન્દ્રિય આત્માને હોય છે. તેમાં વળી સમ્યક્દ્રષ્ટિ આત્માને તો આત્માર્થે સાધક-બાધક ભાવોને હોયોપાદેયાત્મક સ્વરૂપે કેવળી લાભિત અર્થથી અવિરૂદ્ધ એવો બોધ હોય છે એમ જાણવું. આવો બોધ અદ્યાધિકપણે પણ શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્માનુસારે હોય છે. જે દ્વારા તે અન્ય આત્માઓને પણ પ્રતિબોધ આપી શકે છે. શાસ્ત્રમાં મતિજ્ઞાનના અપાયાંશ રૂપ સમ્યક્-જ્ઞાનને આભિનિબોધિક જ્ઞાન કહ્યું છે,

‘एवं जिणपण्णत्तं तत्तं’, सदमाणस्स भावओ भावे ।

पुरिससस्साभिणिबोहे, दंस्सणसदो हवइ जुत्तो ॥

સદ્દ્રષ્ટિ સંબંધે વળી પણ કહ્યું છે કે,

‘चक्षुष्मन्त एवेह, ये श्रुतज्ञान चाक्षुषाः ।

सम्यक् तदैव पश्यन्ति, भावान् हेयेतरान् नराः ॥

वाय्वन्तानामेकम् ॥ ૨૩ ॥

પૂર્વે જણાવેલ ૧૩-૧૪ સૂત્રોમાંના વાયુકાય સુધીના જીવો એકેન્દ્રિય જીવો જાણવા. અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં જણાવેલ પૃથ્વીકાય, અપ્યકાય, તેઉકાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય એ પાંચે સ્થાવરો એકેન્દ્રિય જીવો છે. તેઓને માત્ર શરીર (ચામડી-સ્પર્શન ઇન્દ્રિય) જ હોય છે. બાકીની ચારે ઇન્દ્રિયો હોતી નથી.

कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीनामेकैकवृद्धानि ॥ ૨૪ ॥

કૃમિ (કરમીયા), કીડી, ભમરો, મનુષ્ય આદિ જીવોને અનુક્રમે એકેક ઇન્દ્રિય વધુ હોય છે. એટલે કે કૃમિ વિગેરે જીવોને શરીર અને જીભ એ બે ઇન્દ્રિયો હોય છે. કીડી વિગેરે જીવોને શરીર, જીભ, નાક એ ત્રણ ઇન્દ્રિયો હોય છે. ભમરા વિગેરે જીવોને શરીર, જીભ, નાક અને આંખ એ ચાર ઇન્દ્રિયો હોય છે. જ્યારે મનુષ્ય વિગેરે જીવોને શરીર, જીભ, નાક, આંખ અને કાન એ પાંચે ઇન્દ્રિયો હોય છે.

જે જે જીવોને જેટલી જેટલી ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે. તે દ્વારા તે તે જીવો (પુદ્ગલ) પદાર્થના તે તે વિષયોને ઉપયોગ દ્વારા જાણી શકે છે. (તેને તે તે પદાર્થનું એકાંગીજ્ઞાન જાણવું.)

संज्ञिनः समनस्काः ॥ ૨૫ ॥

પંચેન્દ્રિય જીવોમાં સંજી જીવો એટલે મનવાળા અને સમુચ્છિંમ જીવો સઘળાએ મન વગરના હોય છે. એમ સામાન્યે કરી બે પ્રકારના જીવો હોય છે. તેમાં એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય અને ચૌરેન્દ્રિય જીવોને તો મન હોતું નથી. તેઓ તો અસંજી જ છે.

મનનું કોઈ સ્પષ્ટ ક્ષિંબ ન હોવાથી શાસ્ત્રકારોએ તેને નોઇન્દ્રિય અર્થાત્ અનિન્દ્રિય કહ્યું છે. મનનો વિષય, ઇન્દ્રિયો દ્વારા અહુષ્ટ કરાયેલ, તેમજ નહિ અહુષ્ટ કરાયેલ રૂપી યા અરૂપી (ભૂત, લાવિ યા વર્તમાન), કોઈપણ કાળ વિષયક વિષયને અર્થાવગ્રહ કરી, દૂરથી જ સંબંધ વગર જ્ઞેયને અહુષ્ટ કરી, (અપ્રાગ્યકારી હોવાથી) તે પદાર્થ સંબંધી ઉહાપોહ કરવા વડે, ઇષ્ટાનિષ્ટવના સંકલ્પ-વિકલ્પ કરી, તે પ્રતિ હેયોપાદેયતાએ તે પદાર્થને મેળવવાનો તેમજ તેનો ત્યાગ કરવાની આત્માને પ્રેરણા કરવાનો છે.

અત્રે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે, મન એક વસ્તુ વિષયક, શુભ કે અશુભ સંકલ્પ લાવમાં વધુમાં વધુ અંતર્મુહૂર્ત કાળ સુધી જ રહી શકે છે. જો આત્મા શુકલધ્યાનમાં, અંતર્મુહૂર્ત કાળ, શ્રેણી વડે સતત વિશુદ્ધ થતો રહે તો કેવળજ્ઞાન પામે છે. તેમજ જો અંતર્મુહૂર્ત કાળ પર્યંત સતત અશુભ ભાવમાં રહે તો તંદુલીયા મત્સ્યની માફક સાતમી નરકને યોગ્ય કર્મ પશુ બાંધે છે. આ સમજીને ઉત્તમ આત્માઓએ સંકલ્પ લાવમાં એક અંતર્મુહૂર્ત કાળ સુધી સતત અશુભ ભાવમાં રહેવું નહિ.

શાસ્ત્રકારોએ સંસારી જીવોને સોળ સંજ્ઞાવાળા જણાવ્યા છે. આ સંજ્ઞા રૂપ ચેતના તે જ્ઞાન સ્વરૂપી જાણવી. કેમકે જે જે જીવને જેટલો જેટલો મત્યાદિ જ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ હોય છે, તે અનુસારે દરેક જીવની ચેતના, નિમિત્ત વગર યા નિમિત્તાનુસારે અવશ્ય પ્રવર્તતી હોય છે. કેમકે દરેકે દરેક જીવને જ્ઞાનનો અલ્પાધિક ક્ષયોપશમ તો અવશ્ય હોય છે. જ્યાં ચેતનાનો વ્યાપાર સર્વથા હોતો નથી તે અજીવ દ્રવ્ય જાણવું. જેમકે સંસારી વ્યવહારમાં પણ જીવસહિત શરીરને શરીર ગણવામાં આવે છે અને જીવસહિત શરીરને મહદ્ કહેવામાં આવે છે.

વિગ્રહગતૌ કર્મયોગઃ ॥ ૨૬ ॥

અનુશ્રેણિ ગતિઃ ॥ ૨૭ ॥

અવિગ્રહા જીવસ્ય ॥ ૨૮ ॥

વિગ્રહગતિ ચ સંસારિણઃ પ્રાક્ ચતુર્ભ્યઃ ॥ ૨૯ ॥

એકસમયોઽવિગ્રહઃ ॥ ૩૦ ॥

એકં દ્વૌ વાનાહારકઃ ॥ ૩૧ ॥

હવે જીવને જન્મ-મરણ સંબંધે મરણ પામીને જ્યારે ખીજી ગતિમાં જન્મ પામવા માટે જવાનું થાય છે. તે વખતે તમામ સંસારી આત્માઓને ઔદારિકાદિ દેહ છોડીને જવાનું હોય છે. કેમકે તે દેહના સંબંધગણું આયુષ્યકર્મ તે જીવને પુરૂં થયેલ હોય છે. તેથી જીવ તે દેહમાં રહી શકતો નથી. જીવને જે વખતે ખીજી ગતિએ જવાનું (ગતિ કરવાની) થાય છે. તે વખતે તેની પાસે કાર્મણ શરીર અને તૈજસ શરીર એ બે

શરીરો અવશ્ય હોય છે. તેથી એક સમય, બે સમય, ત્રણ સમય કે ચાર સમય માત્રમાં તે જીવ જે ગતિમાં જવાનું હોય, તે ગતિના આયુષ્ય કર્મના ઉદય સહિત ત્યાં પહોંચી જાય છે. જે મરણની જગ્યાએથી સીધે સીધે અન્યત્ર (ઋગુગતિએ) ઉત્પન્ન થાય તો એક સમયમાં જ ત્યાં ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ જે મરણના સ્થાનથી ઉત્પન્ન થવાનું સ્થાન એક બે કે ત્રણ વર્ણાકવાળું (અર્થાત્ વ્યાઘાતવાળું) હોય તો જીવને ત્યાં જતાં બે, ત્રણ કે ચાર સમય પણ લાગે છે. આ દરેક વર્ણાક લેવામાં તે વખતે જીવને આનુપૂર્વી નામ-કર્મના ઉદયનો આધાર (નિમિત્તરૂપ) હોય છે. આ રીતે જીવ વિચ્છેદગતિએ અથવા તો અવિચ્છેદગતિએ ખીજા સ્થાનમાં જઈ ઉપજે છે, કેમકે જીવને પુદ્ગલની ગતિ આકાશ પ્રદેશની સમગ્રણીએ થઈ શકે છે.

એક ગતિમાંથી ખીજી ગતિમાં જતો જીવ પ્રથમ સમયે એટલે પૂર્વ લવના છેલ્લા સમયે આહારી હોય છે જ્યારે ઉત્પન્ન થવાના સમયે પણ આહારી હોય છે ફક્ત વચમાંના ત્રણ સમયની ગતિમાં એક સમયને ચાર સમયની ગતિમાં બે સમય, તે જીવ આહાર રહિત હોય છે. પરંતુ તે તે સમયે કાર્મણ્યોગ દ્વારા કર્મચ્છેદ્ય તો કરે જ છે.

સમ્મૂર્છનગર્ભોપપાતાઙ્ગનમ્ ॥ ૩૨ ॥

સચિત્ત શીત સંવૃત્તાઃ સેતરા મિશ્રાશ્ચૈક શસ્તયોનયાઃ ॥ ૩૩ ॥

જરાચ્ચ્છેદપોતજાનાં ગર્ભઃ ॥ ૩૪ ॥

નારકદેવાનામુપપાતઃ ॥ ૩૫ ॥

શેષાણાં સમ્મૂર્છનમ્ ॥ ૩૬ ॥

સંસારી જીવો એક લવમાંથી મરણ પામી અન્યત્ર જે સ્થાનમાં જન્મ લે છે, તે સ્થાનોને શાઓમાં ચોયાંશી લાખ (૮૪,૦૦,૦૦૦) યોનિઓ તરીકે જણાવેલ છે. પરંતુ તે બધી યોનીઓના સ્વરૂપનો સંશ્લેષ કરી, અત્ર સૂત્રકારે તેત્રીસમા સૂત્રમાં તેને નવ પ્રકારની જણાવી છે. (૧) સચિત્ત યોનિ (૨) શીત યોનિ (૩) ઠાંકેલા સ્વરૂપવાળી યોનિ, તેના પ્રતિપક્ષવાળી એટલે (૪) અચિત્ત (૫) ઉષ્ણ (૬) ઉઘાડ સ્વરૂપવાળી, તેમજ છએ સ્વરૂપના મિશ્રભાવવાળી પણ ત્રણ યોનિઓ (૭) સચિત્તાચિત્ત (૮) શીતોષ્ણ (૯) સંવૃત્ત-વિવૃત્ત મળી કુલ નવ યોનિઓમાં તમામ પ્રકારના જીવો જન્મ ધારણ કરે છે. સંસારી આત્માઓનો જન્મ પણ ત્રણ પ્રકારનો સૂત્રકારે બત્રીસમા (૩૨) સૂત્રથી જણાવેલ છે.

(૧) કેટલાક જીવોનો સંમૂર્છિત્તમપણે જન્મ થતો હોય છે. (૨) કેટલાક જીવો ગર્ભથી જન્મ પામતા હોય છે. (૩) કેટલાક જીવો યાને દેવો તથા નારક જીવો પોત-પોતાના ઉપજવાના ચોક્કસ સ્થાનોમાં જ ઉત્પન્ન થઈ જન્મ પામતા હોવાથી તેઓનો ઔપપાતિક જન્મ કહેવામાં આવે છે.

સંસારી જીવોને જીવન જીવવા માટે છ પ્રકારની શક્તિઓ (પર્યાપ્તિઓ) યોનીમાં આવીને તુરત અંતર્મુહૂર્તમાં પ્રાપ્ત કરવી પડતી હોય છે. જે જીવો પોતપોતાને યોગ્ય પર્યાપ્તિઓ પૂરેપૂરી પ્રાપ્ત કરી લે છે. તેઓને પર્યાપ્તા જીવો જાણવાના છે. અને જે જીવો પર્યાપ્તિઓ પૂરી કરી શકતા નથી, તે અપર્યાપ્તા જીવોને માત્ર અંતર્મુહૂર્તના આયુષ્યવાળા જાણવાના છે. એકેન્દ્રિય જીવો આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય અને શ્વાસોચ્છ્વાસ એ ચાર પર્યાપ્તિઓ પૂરી કરે તો પર્યાપ્ત થાય છે. જ્યારે બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય અને અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવોને પ્રથમની ચાર ઉપરાંત પાંચમી ભાષા પર્યાપ્તિ પણ જીવન જીવવા માટે જરૂરી છે. જ્યારે સંજી જીવોને છ પર્યાપ્તિઓ હોય છે. આહાર, શરીર, ઇન્દ્રિય, શ્વાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને છઠ્ઠી મન પર્યાપ્તિ. આ પર્યાપ્તિ (શક્તિ) અનુસારે જીવની સમસ્ત યોગ પ્રવૃત્તિ પ્રવર્તે છે. યોગ પ્રવૃત્તિના પ્રવર્તનને શાસ્ત્રમાં વિશેષતઃ દશ પ્રાણોના આધારથી પણ સમજાવેલ છે. તેમાં દશમો આયુષ્ય પ્રાણ છે. પૂર્વભવમાં બાંધેલ આયુષ્ય કર્મના પુદ્ગલોનો સંબંધ એ જ આયુષ્ય પ્રાણ છે. આ આયુષ્ય (પ્રાણ) કર્મ તૂટતાં (તેનો સંબંધ પૂરો થતાં) તે જીવને તે ભવમાં મરણ પ્રાપ્ત થાય છે.

પૂર્વે જણાવેલ નવ પ્રકારની યોનિઓમાં સામાન્યથી કેવા જીવને કયા પ્રકારની યોનિમાં ઉત્પન્ન થવાપણું (જન્મ સ્થાન) હોય છે, તે નીચે મુજબ સમજવું.

જીવોના પ્રકાર

યોનિના પ્રકાર

(૧) નારક જીવો અને દેવોની	અચિત્ત યોનિ જાણવી
(૨) ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યંચોની	સચિત્તાચિત્ત (મિશ્ર) યોનિ જાણવી
(૩) (પાંચ) એકેન્દ્રિય, (ત્રણ) વિકલેન્દ્રિય અગર્ભજ તિર્યંચ પંચેન્દ્રિય-સંમૂર્ધ્ધિમ મનુષ્યોની	સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર એમ ત્રણે પ્રકારની યોની હોય છે.
(૪) ગર્ભજ મનુષ્ય-ગર્ભજ તિર્યંચ તથા દેવોની તેઉકાય જીવોની	શીતોષ્ણ (મિશ્ર) યોનિ જાણવી, ઉષ્ણ યોનિ જાણવી
(૫) પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય, (ત્રણ) વિકલેન્દ્રિય, સંમૂર્ધ્ધિમ મનુષ્યો, તિર્યંચો અને નારકના જીવોની	શીત, ઉષ્ણ અને મિશ્ર (શીતોષ્ણ) એ ત્રણે પ્રકારની યોનિઓ હોય છે.
(૬) નારક, દેવ અને એકેન્દ્રિય જીવોની	સંવૃત્ત (ઠંકાયેલી) યોનિ હોય છે.
(૭) ગર્ભજ મનુષ્ય અને ગર્ભજ તિર્યંચોની (ત્રણ) વિકલેન્દ્રિય, સંમૂર્ધ્ધિમ મનુષ્ય અને તિર્યંચોની	સંવૃત્ત-વિવૃત્ત (મિશ્ર) યોનિ હોય છે. વિવૃત્ત યોનિ હોય છે.

પૂર્વ ભવેથી આવેલો જીવ પ્રથમ યોનિ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરી, ઝોછામાં ઝોછી અવસ્થા ત્રણ પર્યાપ્તિ પૂરી કરીને જ આગળના ળીજ ભવનું આયુષ્ય ખાંધીને જ મરણ પામે છે. અને પર્યાપ્ત નામ કર્મના ઉદયથી જીવ, સ્વયોગ્ય સર્વ પર્યાપ્તિઓ પૂર્ણ કરીને, સ્વ-આયુષ્ય મુજબ જીવન જીવીને (પ્રાયઃ આયુષ્યના ૨/૩ ભાગે પરભવ સંખ્યા આયુષ્ય ખાંધીને) મૃત્યુ પામે છે.

યોનિદ્વારમાંથી જન્મ પામતાં જીવોના ત્રણ પ્રકાર નીચે મુજબ છે. જે જીવો, જરાયુજ, અંડજ, પોતજ સ્વરૂપે જન્મ લે છે, તેઓને ગર્ભજ જાણવા. નારક જીવો અને દેવો ઉપપાત (ઉત્પન્ન થવાના) સ્થાનમાં જન્મ પામતાં હોવાથી તેઓને ઔપપાતિક જાણવા (પાંચ) એકેન્દ્રિય (ત્રણ) વિકલેન્દ્રિય, સંમુચ્છિંમ તિયંચો અને સંમુચ્છિંમ મનુષ્યો, સંમુચ્છિંમપણે (અગર્ભજપણે ઉત્પન્ન થતા હોવાથી) તેઓને સંમુચ્છિંમ જીવો જાણવા. સૂત્ર ॥ ૩૬ ॥

મનુષ્ય, ગાય, ભેંસ, બકરી વિગેરેનો જરાયુજ (ગર્ભજ) જન્મ હોય છે. સાપ, મોર, કબુતર, ચકલી વિગેરે જીવોનો અંડજ (ગર્ભજ) ઈંડામાંથી જન્મ થતો હોય છે. હાથી, સસલું, નોળિયો, ઉંદર વિગેરે જીવો સ્પષ્ટ સ્વરૂપે જન્મ પામતાં હોવાથી તેઓને પોતેજ સમજવા.

ઔદારિક વૈક્રિયાહારક તૈજસ કાર્મણાનિ શરીરાણિ ॥ ૩૭ ॥

પરં પરં સૂક્ષ્મમ્ ॥ ૩૮ ॥

પ્રદેશતોઽસંખ્યેયગુણં પ્રાક્ તૈજસાત્ ॥ ૩૯ ॥

અનન્તગુણે પરે ॥ ૪૦ ॥

અપ્રતિઘાતે ॥ ૪૧ ॥

અનાદિ સમ્બન્ધે ચ ॥ ૪૨ ॥

સર્વસ્ય ॥ ૪૩ ॥

તદાદીનિ ભાજ્યાનિ યુગપદેકસ્યા ચતુર્ભ્યઃ ॥ ૪૪ ॥

નિરુપભોગમન્ત્યમ્ ॥ ૪૫ ॥

ગર્ભસંમૂર્છનજમાદ્યમ્ ॥ ૪૬ ॥

વૈક્રિયગૌપપાતિકમ્ ॥ ૪૭ ॥

લઙ્ઘિપ્રત્યયં ચ ॥ ૪૮ ॥

શુભં વિશુદ્ધમઘ્યાઘાતિ ચાહારકં ચતુર્દશપૂર્વધરસ્યૈવ ॥ ૪૯ ॥

સૌ પ્રથમ તો તમામ સંસારી પ્રાણીઓનું જીવન જેને (આઠ પ્રકારની પુણ્ગલ વર્ગીકરણને) આધારે જીવાય છે. તેઓનું સ્વરૂપ તથા તેમના નામો નીચે મુજબ જાણવા. આ આઠે વર્ગીકરણ અનંત પરમાણુઓના સ્કંધરૂપ જાણવી.

- (૧) ઔદારિક વર્ગણા : ઔદારિક વર્ગણાઓ અહણ કરીને જીવ ઔદારિક શરીરી બને છે. (શરીર અને આત્માનો સંબંધ ક્ષીર નીરવત્ જાણવો.)
- (૨) વૈક્રિય વર્ગણા : વૈક્રિય વર્ગણાઓ અહણ કરીને જીવ વૈક્રિય શરીરી બને છે.
- (૩) આહારક વર્ગણા : આહારક વર્ગણાઓ અહણ કરીને જીવ આહારક શરીરી બને છે.
- (૪) તૈજસ વર્ગણા : આ વર્ગણાઓનું બનેલું તૈજસ શરીર દરેક સંસારી આત્માઓને અવશ્ય હોય છે.
- (૫) કાર્મણ વર્ગણા : આ વર્ગણાઓનું બનેલું કાર્મણ (કર્મ સંબંધ રૂપી) શરીર પણ સર્વે સંસારી આત્માઓને અવશ્ય હોય છે.
- (૬) શ્વાસોચ્છ્વાસ વર્ગણા : આ વર્ગણાઓ સર્વ જીવોને શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવામાં (આત્મા અને શરીરના સંબંધ ટકાવવા માટે) ઉપકારક બને છે.
- (૭) લાષા વર્ગણા : આ વર્ગણાઓના અહણ દ્વારા જીવ લાષા (શબ) નો ઉચ્ચાર કરે છે.
- (૮) મન વર્ગણા : આ વર્ગણાઓને અહણ કરીને સંજી પંચેન્દ્રિય આત્માઓ મન દ્વારા મનન કરે છે.

ઉપરની આઠે પ્રકારની વર્ગણાઓ સર્વ સંસારી જીવોને એક યા બીજા પ્રકારે ઉપયોગમાં આવતી હોય છે. બીજી વર્ગણાઓ ઉપયોગમાં આવતી નથી.

- (૧) ઔદારિક શરીર : શીર્યતે इति शरीरं એટલે જે ક્ષય પામવાવાળું છે તે શરીર ઔદારિક શરીર. પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ અનંત પુદ્ગલ પરમાણુઓના સ્કંધ રૂપ બનેલી ઔદારિક વર્ગણાઓનું બનેલું હોય છે ઔદારિક શરીર અંશુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું સૂક્ષ્મ હોય કે ત્રણ ગાઉ પ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ શરીર હોય, તે દરેકે દરેકમાં અસંખ્યાતિ ઔદારિક વર્ગણાઓ હોય છે. ઔદારિક શરીરને છેદન, ભેદન તેમજ રોગાદિ વિકૃતિઓ હોય છે. ઔદારિક શરીરવાળો આત્મા (મનુષ્ય) મોક્ષે જઈ શકે છે. (અર્થાત્ આ શરીરથી આત્મા, આત્મશુદ્ધિ રૂપ મોક્ષ પુરૂષાર્થ કરી શકે છે.) ઔદારિક શરીર બીજા બધાં શરીરો કરતાં રથુલ હોય છે. કેમકે તેની પછીના શરીરો એટલે વૈક્રિય આદિ શરીરો એકબીજાથી સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર હોય છે.
- (૨) વૈક્રિય શરીર : વિવિધ ક્રિયાઓ કરવાની શક્તિવાળું હોવાથી વૈક્રિય કહેવાય છે. આ શરીર ક્યારેક નાનું, ક્યારેક મોટું, ક્યારેક પાતળું, ક્યારેક જાડું તેમજ અનેક પ્રકારના રૂપોવાળું કરી શકાય છે. વૈક્રિય વર્ગણાઓના બનેલા

આ શરીરમાં ઔદારિક શરીર કરતાં વૈક્રિય વર્ગણાઓ, અસંખ્યાત ગુણુ અધિક હોવા છતાં તેના કરતાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપવાળું હોય છે.

- (૩) આહારક શરીર : આ શરીર અત્યંત શુદ્ધ આહારક વર્ગણાઓનું અનેહું હોય છે. તેની સ્થિતિ માત્ર એક અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ કાળની જ હોય છે. ચૌદ પૂર્વધર અને જેઓને આહારક લખિધ પ્રગટી હોય એવા ઉત્તમ મુનિઓ જ કોઇ કારણુ વિશેષે (પ્રસંગે જ) આ શરીર બનાવતા હોય છે. આ શરીરમાં વૈક્રિય શરીર કરતાં અસંખ્યાતગુણી આહારક વર્ગણાઓ હોય છે. તેમ છતાં વૈક્રિય શરીર કરતાં આ શરીર (એક હાથ પ્રમાણ હોવા છતાં) સૂક્ષ્મ પરિણામવાળું હોય છે.

ઉપર જે શરીરોને એક પછી એક સૂક્ષ્મ અને અધિક-અધિક વર્ગણા-ઓના બનેલા જણાવ્યા છે. તે સંબંધમાં જાણવું કે 'રૂ' નો સ્કંધ અલ્પ-વર્ગણાઓનો હોવા છતાં સ્થૂલ હોય છે જ્યારે લોખંડાદિ ધાતુઓના સ્કંધો અધિક વર્ગણાઓનો બનેલ હોવા છતાં સૂક્ષ્મ-પરિણામવાળા હોય છે. આને પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં રહેલ અગુરુ-લઘુગુણનું કાર્ય (પરિણામિત્વ) સમજવું.

- (૪) તૈજસ શરીર : આ શરીર તૈજસ વર્ગણાઓનું અનેહું હોય છે. આ શરીરમાં પૂર્વના શરીર કરતાં અનંતી વર્ગણાઓ હોય છે. તેમ છતાં પૂર્વના શરીર કરતાં સૂક્ષ્મ હોય છે. આ શરીર દ્વારા જીવ દીપન-પાચનનું કાર્ય કરતો હોય છે. લખિધધરો તૈજસ શરીર દ્વારા તેજોલેશ્યા તેમજ શીતલેશ્યા મૂકી શકે છે.

- (૫) કાર્મણુ શરીર : જીવે કાર્મણુ વર્ગણાઓને યોગ દ્વારા ગ્રહણ કરી તેને જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ સ્વરૂપે પરિણામ પમાડીને આ કાર્મણુ શરીર બનાવેહું હોય છે. આ કાર્મણુ શરીર તૈજસ શરીર કરતાં પણ અનંતી વર્ગણાઓનું અનેહું હોવા છતાં તેનાથી સૂક્ષ્મ હોય છે. આ શરીર સર્વ સંબંધોનું મૂળ છે. વિશેષતઃ એ સમજવું પણ ખાસ જરૂરી છે કે સર્વ સંસાર સંબંધોનું મૂળ યોગ છે.

છેલ્લા બે શરીરો (તૈજસ અને કાર્મણુ) અનંતા-અનંત વર્ગણાઓના બનેલા હોવા છતાં, અતિ સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર હોવાથી જીવની સાથે જ એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં જાય છે. (તૈજસ લખિધ જતી નથી) તે કયાંય વ્યાઘાત પામતા નથી. આ બંને શરીરો અનાદિથી જીવની સાથે (અનેક ફેરફારો સહિત) કાયમ રહેલા હોય છે. જ્યારે જીવ મુક્ત થઈ (સર્વ કર્મરહિત થઈ) મોક્ષમાં જાય છે. ત્યારે આ બંને શરીરોથી આત્મા અળગો થાય છે. જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલ દ્રવ્યનું (આ બે દ્રવ્યોનું) વ્યવહારથી પરિણા-

મીત્વપણું હોવાથી આ સંસાર સ્વરૂપ (જીવને જન્મ, જીવન અને મરણ) છે. અત્રે એ ખાસ સમજવું જરૂરી છે કે સત્તા સ્વરૂપનો વ્યવહાર હોઈ શકે, અસત્તાનો વ્યવહાર હોય નહિ. આમ છતાં છ એ દ્રવ્યો નિશ્ચય સ્વરૂપથી તે કેવળ પોતપોતાના ગુણોમાં (નિરંતર) ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ ભાવે પરિણામ પામતાં હોય છે. કેઈ દ્રવ્ય કેઈ અન્ય દ્રવ્યના સ્વરૂપમાં પરિણામ પામતું નથી. અર્થાત્ દ્રવ્યાન્તરપણું પામતું નથી. સર્વ સંસારી જીવોને તૈજસ અને કાર્મણુ શરીરો અવશ્ય હોય છે.

ઉપર જણાવેલ પાંચ શરીરોમાંથી એક જીવને એકી સાથે બે થી ચાર શરીરો હોય છે, એકી સાથે પાંચે શરીરો હોતાં નથી. તૈજસ અને કાર્મણુ શરીર સાથે, ઔદારિક યા વૈક્રિય શરીરો જીવને એકી સાથે ત્રણ શરીરો હોય, તેમજ તે બંનેની સાથે ચાર શરીરો પણ હોય છે. તેમજ કવચિત્ તૈજસ અને કાર્મણુ તેમજ ઔદારિક અને આહારક શરીર હોય ત્યારે તે જીવને પણ ચાર શરીર હોય છે.

સંસારી જીવો ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક અને તૈજસ એ ચાર શરીરો દ્વારા જ સ્વ-પરને અનુગ્રહ-ઉપઘાત કરતા હોય છે. તેમાં કારણુ રૂપે કાર્મણુ શરીર હોય છે. પરંતુ તે સાક્ષાત્ અનુગ્રહ-ઉપઘાત કરવું નહિ હોવાથી તેને શાસ્ત્રકારોએ ઉપલોગ રહિત જણાવેલ છે. પરંતુ આથી એ સ્પષ્ટ સમજવું જરૂરી છે કે ઉક્ત ચારે શરીરથી સંસારી જીવને પર દ્રવ્યોનું આદાન-ગ્રહણ તેમજ ભોગોપલોગપણું છે.

પ્રશ્ન : આત્મપ્રદેશો તેમજ આત્મવીર્ય કયા સ્વરૂપે કયા શરીરમાં પ્રવર્તે છે ?

ઉત્તર : પ્રત્યેક આત્મા (જીવદ્રવ્ય) લોકાકાશ (ઔદ રાજલોક પ્રમાણ)ના જેટલા પ્રદેશો છે, તેટલા પ્રદેશોની રાશી પ્રમાણુ એક અખંડ તત્ત્વ છે. પ્રત્યેક આત્મપ્રદેશમાં અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતચારિત્ર અને અનંતવીર્ય શુષ્કની સત્તા (શક્તિ) છે. પરંતુ જે આત્માએ, જે સ્વરૂપે ઘાતી કર્મોનો, જેટલો જેટલો ક્ષયોપશમ, ઉપશમ કે ક્ષય કરેલો હોય છે. તે મુજબ તે આત્મા પોતાની તે તે શક્તિનો ભોગ-ઉપલોગ કરી શકે છે.

આત્માનું વીર્ય બે પ્રકારે પ્રવર્તે છે. (૧) સલેષી વીર્ય (૨) અલેષી વીર્ય. સલેષી વીર્યયોગ (મન, વચન, કાયા) દ્વારા પ્રવર્તન પામે છે. જ્યારે અલેષી વીર્ય તે આત્મ-ગુણોની વર્તના (પરિણામ) સ્વરૂપ જાણવું. પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ આત્માને એકી સાથે બે, ત્રણ કે ચાર શરીરો હોય છે. આત્માના પ્રદેશો શરીરમાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલા હોય છે. અને તે તે શરીર દ્વારા, આત્મા પોતાની આવિર્ભાવ પામેલી જ્ઞાનાદિ શક્તિ દ્વારા, યોગ પ્રવર્તન કરવા વડે નવીન કર્મોનો (નિરંતર) બંધ કરતો હોય છે. આ રીતે શરીર અને આત્મશક્તિના પ્રવર્તન સંબંધે શાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે,

‘जमिदं औरालमाहारं, कम्मगं च तहेव य ।
 सन्वत्थ वीरियं अत्थि, णत्थि सन्वत्थ वीरियं ॥
 एएहिं दोहिं ठाणेहिं, ववहारो ण विज्जइ ।
 एएहिं दोहिं ठाणेहिं, अणायारं तु जाणहि ॥ (सू. सूत्र २ अ-५)

અર્થ : કેવળી ભગવંતોએ જણાવ્યું છે કે સંસારી આત્માઓ-ઔદારિક, આહારક, તેમજ તેમજ કાર્મણુ શરીર દ્વારા, જે જે યોગ-વીર્ય પ્રવર્તાવે છે તેમાં, કોઈપણ એક શરીરમાં સંપૂર્ણ આત્મપ્રદેશો હોય છે. અથવા સર્વથા આત્મપ્રદેશ નથી હોતા તેમ બાણુવું કહેવું નહિ. તેમજ વીર્યલપ્ધિએ પણ કેઈ એક શરીરમાં યા ચારે શરીરમાં સર્વથા (સર્વ શક્તિએ) પ્રવર્તન પામે છે, અથવા તેા અસર્વથા પ્રવર્તન પામે છે. એમ બંને સ્વરૂપનો વ્યવહાર કરવો તે છન્નસ્થો માટે અનાચાર છે, અર્થાત્ ઉત્સૂત્ર ભાષણુ છે એમ સમજવું.

પૂર્વે જણાવેલ છે તે મુજબ પ્રથમના ઔદારિક શરીરો બે પ્રકારના હોય છે. (૧) ગર્ભજ અને (૨) સંમુચ્છિંમ. આ સંમુચ્છિંમ શરીર પણ જીવ તથા પ્રકારની યોનિના સંબંધે ધારણુ કરે છે એમ બાણુવું. વૈક્રિય શરીર તે મુખ્યતાએ દેવો અને નારકોને હોય છે. કેમકે તેઓ બંને ચોક્કસ સ્થાનમાં, એટલે કે દેવો કૂલોથી ઠાંકેલી શર્યામાં અને નારકો કુલીમાં ઉત્પન્ન થતા (જન્મ પામતા) હોવાથી તેઓને તે શરીર થકી ઔપપાતિક કહેવામાં આવે છે. જોકે મનુષ્યો અને તિર્યંચો લપ્ધિના બળે કોઈક વખત વૈક્રિય શરીર બનાવે છે (ધારણુ કરે છે). પરંતુ તેને ઔપપાતિક બાણુવાનું નથી. તે મુજબ દેવો પણ કેટલીક વખત, ઉત્તર વૈક્રિય શરીર (છ માસ માત્ર રહેવાવાળું) બનાવે છે. તેને પણ ઔપપાતિક બાણુવાનું નથી. કેમકે તે તેા લપ્ધિ વિશેષથી બનાવેલું વૈક્રિય શરીર હોય છે.

ઔદ પૂર્વધારી, આહારક લપ્ધિધર મુનિ ભગવંતો, કોઈક કારણસર એક હાથ પ્રમાણુવાળું અત્યંત શુદ્ધ આહારક વર્ગણુઓ (જે વૈક્રિય વર્ગણુથી સૂક્ષ્મ હોય છે તે) ને ગ્રહણુ કરી આહારક શરીર બનાવે છે, તેનેા કાળ અંતમુહૂર્તનો બાણુવો.

નારક-સમુચ્છિનો નપુંસકાનિ ॥ ૫૦ ॥

નદેવા: ॥ ૫૧ ॥

ઔપપાતિક-ચરમદેહોત્તમપુરુષાઽસંખ્યેયવર્ષાઽસ્યુષોઽનપવર્ત્યાંયુષ: ॥ ૫૨ ॥

નારકીના પંચેન્દ્રિય જીવો તથા સર્વે સંમુચ્છિંમ જીવો. એટલે કે એકેન્દ્રિય, બેન્દ્રિય, તેષ્ઠન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય તેમજ અસંજ્ઞી મનુષ્યો અને તિર્યંચો. આ બધાએ જીવો નપુંસક વેદના ઉદયવાળા હોય છે. તેઓ નર યા નારી ભતિ બંને પ્રકારના

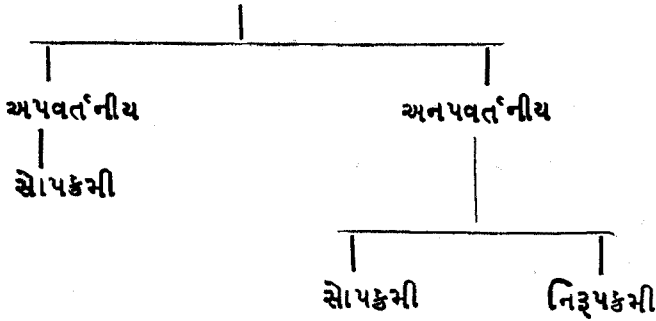
જીવોમાં બંનેની સાથે કામલોગની અભિલાષા હોવાથી તથા પ્રકારની ચેષ્ટાવાળા હોય છે, પરંતુ તેઓમાં ગર્ભજપણું હોતું નથી.

દેવગતિ પ્રાપ્ત : દેવ-દેવીઓને સ્ત્રીવેદ તેમજ પુરૂષ વેદનો ઉદય હોય છે. એટલે કે દેવોને પુરૂષ વેદનો અને દેવીઓને સ્ત્રીવેદનો ઉદય હોય છે. તેમ છતાં તેઓને પણ ગર્ભજપણું હોતું નથી. (તેઓ ઔપપાતિક હોય છે.)

ઔપપાતિક દેવો અને નારકોને તેમજ ચરમ શરીરી એટલે કે તે જ મનુષ્ય ભવમાં મોક્ષે જનારા મનુષ્યોને, તેમજ ઉત્તમ પુરૂષો એટલે કે ત્રેસઠ સલાકા પુરૂષો (૨૪ તીર્થંકરો, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૬ વાસુદેવો, ૬ પ્રતિવાસુદેવો અને ૬ બળદેવો) નું તેમજ જેઓનું આયુષ્ય અસંખ્યાતા વર્ષનું હોય છે. તેવા મનુષ્ય અને તિર્થંચો આ સઘળાએ જીવોનું આયુષ્ય અનપવર્તનીય હોય છે. એટલે તેઓ જેટલું આયુષ્ય પૂર્વભવમાંથી ખાંધીને (લઈને) આવેલા હોય છે. તેટલું પૂરેપૂરું આયુષ્ય આ ભવમાં (ઉપર જણાવેલા ભવમાં) તેઓ લોગવે છે.

પ્રત્યેક સંસારી જીવ પોતાના આયુષ્યકાળ દરમિયાન અર્થાત્ ચાલુ ભવમાં ફક્ત એક જ વાર એક જ અંતર્મુહૂર્ત કાળમાં, હવે પછીના એટલે આવતા (નવીન) એક જ ભવનું આયુષ્ય ખાંધીને જ મરણ પામે છે. આથી મરણ પામીને ખીજી ગતિમાં જતા જીવને જે ગતિમાં જવાનું હોય છે. તે ગતિના આયુષ્યનો ઉદય મરણ બાદ તુરત જ થતો હોય છે. આયુષ્ય કર્મ ખાંધતી વખતે જીવ પોતાના તીવ્ર યા મંદ પરિણામાનુસારે જે પ્રકારનું આયુષ્ય ખાંધતો હોય, એટલે કે કેટલાક જીવો તીવ્ર પરિણામે અનપવર્તનીય આયુષ્ય ખાંધે છે. તેમજ વળી કેટલાક જીવો મંદ પરિણામે કરીને અપવર્તનીય આયુષ્ય ખાંધે છે તેઓને પણ નીચે મુજબ ભેદોથી સમજવા જરૂરી છે.

આયુષ્ય કર્મનો બંધ

પ્રથમના અપવર્તનીય આયુષ્યવાળા જીવને (આયુષ્ય ઘટવાના સાત પ્રકારના ઉપક્રમો પ્રાપ્ત થતાં) તેનું આયુષ્ય ઘટે છે. (ઓછા કાળમાં તેને મરણ પ્રાપ્ત થાય છે.) જેનું

આયુષ્ય ઘટે છે તેને અવશ્ય ઉપક્રમ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી ઘટે છે. જ્યારે બીજા અન-
 પવર્તનીય આયુષ્યવાળા જીવને ઉપક્રમ પ્રાપ્ત ન પણ થાય, અને ગમે તેવો ઉપક્રમ પ્રાપ્ત
 થાય તો પણ તેના આયુષ્યમાંથી એક સમય માત્ર પણ આયુષ્ય ઘટતું નથી. આનું કારણ
 એ છે કે દરેક જીવે આયુષ્ય કર્મ તો પૂર્વના ભવે જ બાંધેલું હોય છે, એટલે જેટલું
 બાંધેલું હોય તેટલું જ તે ભોગવી શકે છે. વધુ આયુષ્ય કોઈપણ જીવ ભોગવી શકતો
 જ નથી. આમ છતાં કર્મોનુસારે અપવર્તનીય આયુષ્યવાળા જીવના સંબંધમાં ઉપક્રમની
 માત્રાનુસારે આયુષ્ય ઘટે છે. એકી સાથે જ ઘટી જાય એવું ન પણ બને, તેથી જ
 વ્યવહારમાં જીવ પ્રચી ગયેા કહેવાય છે. અર્થાત્ તેની ઘાત ગઈ એમ કહેવાય છે. પરંતુ
 કોઈપણ જીવનું આયુષ્ય ક્યારેય વધી શકતું નથી એમ નિશ્ચયથી જાણવું

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર-અધ્યાય ત્રીજો (૩)

પૂર્વે સંસારી જીવોના જન્મ-મરણ સંબંધે જીવોને જે ચારે ગતિમાં (નારકી-તિથ'ચ-મનુષ્ય અને દેવતા) જવાપણું (ઉત્પન્ન થવાપણું) છે. તે સંબંધે અત્ર પ્રથમ નારકીના જીવોના સ્થાન, સ્વરૂપ વિગેરેને સંક્ષેપથી જણાવાય છે.

‘રત્નશર્કરાવાલુકાપંક ધૂમ તમો મહાતમઃ પ્રમાભૂમયો
ધનામ્બુવાતાકાશ પ્રતિષ્ઠાઃ સપ્તાધોઽધઃ પૃથુત્તરાઃ ॥ ૧ ॥
તાસુ નરકાઃ ॥ ૨ ॥

એક અખંડ, અનંત આકાશ (અવકાશ આપવાના સ્વભાવવાળા) દ્રવ્યના જે વિભાગની કલ્પના કરવામાં આવે છે. (સફળૂત) તેમાં જે વિભાગમાં પાંચ દ્રવ્યોની (ધર્મોસ્તિકાય, અધર્મોસ્તિકાય, જીવાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળની) સ્થિતિ છે. તેને લોકાકાશ કહેવામાં આવે છે, તે સિવાયનો બાકીનો અલોક અનંતો છે. કોઈ એક પુરૂષ કેડે હાથ મૂકીને, જે પગ પહોળા રાખી ઉભો રહેલ હોય. તે મુજબ ઉર્ધ્વ-અધો-તીરછાં ચૌદ રાજલોક પ્રમાણુ લોકાકાશ ચિત્રમાં (આકૃતિ ૧) જણાવ્યા મુજબ છે. તે મધ્યે એક રાજલોક પ્રમાણુ. લાંબી, પહોળી, ત્રસ નાલિકા ચૌદ રાજલોક પ્રમાણુ ઉંચી છે. જેમાં ત્રસ જીવોના સ્થાનો આવેલા છે ઉર્ધ્વ-અધો ચૌદ રાજલોક પ્રમાણુ લોકમાં મેરૂ પર્વતની મધ્યમાં રહેલ આહરુચક પ્રદેશથી ગણુતાં નીચેના સાત રાજલોક પ્રમાણુ ક્ષેત્રમાં અનુક્રમે નારક જીવોને ઉત્પન્ન થવાના સાત ક્ષેત્રો આવેલાં છે. તેમજ ઉપરના સાત રાજલોક પ્રમાણુ ક્ષેત્રમાં વૈમાનિક દેવોને રહેવાના સ્થાનકો આવેલાં છે. આ બંનેના મધ્યભાગમાં માત્ર ૧૮૦૦ ચોજન પ્રમાણુ ક્ષેત્રમાં મનુષ્યો, તિથ'ચો, વ્યંતર અને જ્યોતિષક દેવોના સ્થાનો આવેલા છે. આ મધ્યલોકની લાંબાઈ-પહોળાઈ તો એક રાજલોક પ્રમાણુ (ત્રસ નાડીનું પ્રમાણુ) છે. તેમાં વલયાકારે અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્રો આવેલા છે.

અત્ર પ્રથમ નારકીના સ્થાનોનું કિંચિત્ સ્વરૂપ જણાવીએ છીએ.

નંબર	નામ	ઉદ્ધર્વ-અધી બહાર	પ્રતર સંખ્યા	કુલ નારકી વાસો	ઉદ્ધર્વ શરીરનું પ્રમાણ	ઉદ્ધર્વ આયુષ્ય	લેશ્યા પરિણામ	વેદના ના પ્રકાર	વેદના
૧	રત્નપ્રભા	૧,૮૦,૦૦૦ યોજન	૧૩	૩૦,૦૦,૦૦૦	૭૥૫ ધનુષ્ય ને ૭ આંગળ	૧ સાગરોપમ	કાપોત	૩	ઉચ્ચ
૨	શર્કરાપ્રભા	૧,૩૨,૦૦૦ યોજન	૧૧	૨૫,૦૦૦,૦૦	૧૫૬ ધનુષ્યનો ૨ આંગળ	૩ સાગરોપમ	કાપોત	૩	ઉચ્ચ
૩	વાલુકાપ્રભા	૧,૨૮,૦૦૦ યોજન	૯	૧૫,૦૦૦,૦૦	૩૧૬ ધનુષ્ય	૭ સાગરોપમ	” નીલ અને નીલ	”	”
૪	પંકપ્રભા	૧,૨૦,૦૦૦ યોજન	૭	૧૦,૦૦,૦૦૦	૬૨૬ ધનુષ્ય	૧૦ સાગરોપમ	નીલ	૨	ઉચ્ચશીત
૫	ધૂમપ્રભા	૧,૧૮,૦૦૦ યોજન	૫	૩,૦૦,૦૦૦	૧૨૫ ધનુષ્ય	૧૭ સાગરોપમ	નીલકૃષ્ણ	૨	શીતઉચ્ચ
૬	ભમપ્રભા	૧,૧૬,૦૦૦ યોજન	૩	૯૯,૯૯૫	૨૫૦ ધનુષ્ય	૨૨ સાગરોપમ	કૃષ્ણ	૧	શીત
૭	તમતમાપ્રભા	૧,૦૮,૦૦૦ યોજન	૧	૫	૫૦૦ ધનુષ્ય	૩૩ સાગરોપમ	કૃષ્ણ	૧	શીતતર
				કુલ નારકાવાસો					
				૮૪,૦૦,૦૦૦					

નકશામાં દર્શાવ્યા મુજબ અનુક્રમે ૧ થી ૭ નારકીના સ્થાનો, ઉંધી પાટેલી કુંડીના આકારે, ઉપરથી નીચે સુધી ૧ થી ૭ રાજલોક પ્રમાણ વર્તુળાકારે છે. તે પ્રત્યેક સાતે નારક ભૂમિની નીચે જે ઘનોદધિના વલયો છે, તે બધાની એક સરખી ઉર્ધ્વ-અધો બહાર વીશ, વીશ હબર યોજનની છે. તે સાતે ઘનોદધિની નીચે ઘનવાતના સાત વલયો છે અને તે ઘનવાતના સાત વલયોની નીચે સાત તનવાતના વલયો છે જેની ઉર્ધ્વ-અધો બહાર અસંખ્ય યોજન પ્રમાણ છે, અને તે દરેકની નીચે જે આકાશ છે, તેની બહાર પણ અસંખ્ય યોજન પ્રમાણ બહુવી એ રીતે પ્રત્યેક નારક પૃથ્વીની નીચેના અંતરનું સ્વરૂપ બહુવું.

નારક જીવોની સંખ્યાનું સ્વરૂપ

સન્નિચત્સુ ગૃહ્ણુ પઠમાણ અસંખ સેઠિ નેરહ્યા ।

સેઠિ અસંખે જ્જંસો સેસાસુ જહોત્તરં તહ ય ॥

(પંચમંચલ ગાથા ૧૩ બીજું દ્વાર)

અર્થ : સંજી ચારે ગતિમાં હોય છે. પહેલી નરક પૃથ્વીમાં અસંખ્યાતી સૂચિશ્રેણી પ્રમાણ નારકો છે. અને શેષ પૃથ્વીમાં શ્રેણિના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ નારકો છે અને તે ઉત્તરોત્તર અસંખ્યાતમા અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ છે.

નરકગતિ આશ્રયીને અહીં કહે છે કે પહેલી રતનપ્રમા નરક પૃથ્વીમાં સાતરાજ પ્રમાણ ઘનીકૃત લોકની એક પ્રાદેશિકી અસંખ્યાતી સૂચિશ્રેણી પ્રમાણ નારકો છે. એટલે કે અસંખ્યાતી સૂચિશ્રેણીના જેટલા આકાશપ્રદેશ થાય તેટલા પહેલી નારકીમાં નારક જીવો છે.

પ્રજ્ઞાપના સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-દિશાને અનુસરીને નીચે સાતમી નરક પૃથ્વીના નારકીઓ પૂર્વ પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાં સૌથી અલ્પ છે, તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાતગુણ છે. સાતમી નરક પૃથ્વીના દક્ષિણ દિશાના નારકીઓથી છઠ્ઠી તમઃપ્રભા પૃથ્વીમાં પૂર્વ પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશાના નારકીઓ અસંખ્યાત ગુણ છે. તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાત ગુણ છે તમઃપ્રભા પૃથ્વીના દક્ષિણ દિશાના નારકીઓથી પાંચમી ધૂમપ્રભા નરક પૃથ્વીમાં પૂર્વ, ઉત્તર અને પશ્ચિમ દિશામાં અસંખ્યાત ગુણ નારકીઓ છે. તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાત ગુણ છે. ધૂમપ્રભા પૃથ્વીના દક્ષિણ દિશાના નારકીઓથી ચોથી પંકપ્રભામાં પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાં નારકીઓ અસંખ્યાત ગુણ છે. તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાત ગુણ છે. પંકપ્રભા પૃથ્વીના દક્ષિણ દિશાના નારકીઓ ત્રીજી વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીમાં પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશાના નારકીઓ અસંખ્યાત ગુણ છે તેનાથી દક્ષિણ દિશામાં અસંખ્યાત ગુણ છે વાલુકાપ્રભા પૃથ્વીના દક્ષિણ દિશાના

નારકીઓથી ખીજી શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીમાં પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશિના નારકીઓ અસંખ્યાત ગુણા છે. તેનાથી દક્ષિણ દિશિમાં અસંખ્યાત ગુણા છે. શર્કરાપ્રભા પૃથ્વીના દક્ષિણ દિશિના નારકીઓ પહેલી રત્નપ્રભા નરક પૃથ્વીમાં પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાં રહેલા નરક જીવો અસંખ્યાત ગુણા છે. તેનાથી તેજ નરક પૃથ્વીમાં પૂર્વ, પશ્ચિમ અને ઉત્તર દિશામાં રહેલા નરક જીવો અસંખ્યાત ગુણા છે, તેનાથી તેજ નરક પૃથ્વીમાં દક્ષિણ દિશિમાં રહેલા નારકીઓ અસંખ્યાત ગુણા છે.

ઉપર જણાવેલ એક રાજલોક પ્રમાણ ક્ષેત્રનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રમાં નીચે મુજબ છે.

‘જાયણલક્ષ્ણ પમાણ’, નિમેષમિત્તેણ જાહ જં દેવો ।

છમ્માસેણ ય ગમણ’, એગં રજ્જુ જિણા વિન્તિ ॥’

અર્થ : જો કોઈ દેવ એક નિમેષ માત્ર (આંખ ઉઘાડીને મીંચીયે તેટલા) કાળમાં એક લાખ યોજનની ગતિએ દોડે અને તે છ માસ પર્યાંત જેટલું દોડે તેટલા ક્ષેત્રને એક રાજલોક પ્રમાણ ક્ષેત્ર જાણવું.

હવે પૂર્વે જણાવેલ પ્રથમ નારકીના ઉપરના ૬૦૦ યોજન તેમજ ઉર્ધ્વ લાગના નવસો યોજન, જેમાં મનુષ્યો અને તિર્યંચો પણ આવેલા છે. તે સંબંધે અત્ર પ્રથમ નારકીની ઉપરના ભાગનું સ્વરૂપ જણાવીએ છીએ (આકૃતિ નં. ૧ માં) પ્રથમ નારકી જે ૧,૮૦,૦૦૦ યોજનની જાડાઈવાળી જણાવી છે. તેમાંથી ઉપરના ૧,૦૦૦ યોજન અને નીચેના ૧,૦૦૦ યોજન બાદ કરતાં તેની જાડાઈ ૧,૭૮,૦૦૦ યોજનની રહે. તેમાં નારક જીવોના ૧૩ પ્રતરો (પાથડા-માળ) આવેલા છે. તે દરેકની ત્રણ-ત્રણ હજાર યોજનની ઉંચાઈ ગણતાં કુલ ૩૬,૦૦૦ યોજન થાય તેને ૧,૭૮,૦૦૦ માંથી બાદ કરતાં ૧,૩૬,૦૦૦ યોજન બાકી રહે છે. તે તેર પાથડાની વચલા બાર ભાગમાં જે દરેક વચલા ભાગ, પાથડાની નીચેનો. જેમાં ભવનપતિ દેવોના આવાસો આવેલા છે, તે $૧૧,૫૮૬\frac{૧}{૩}$ યોજન પ્રમાણનો જાણવો.

આ વચલા બાર ભાગમાંથી ઉપર-નીચેનો એક એક ભાગ છોડી દેતાં બાકીના વચલા દશ ભાગમાં દશ પ્રકારના ભવનપતિ દેવોના આવાસો આવેલા છે, જેનું ઉર્ધ્વ-અર્ધ ક્ષેત્ર પ્રમાણ $૧૧,૫૮૬\frac{૧}{૩}$ યોજન છે. તેમજ લંબાઈ, પહોળાઈ તો ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત યોજનની છે.

હવે ત્રીજી ઉપરના જે એક હજાર યોજન છે, તેના દશ ભાગ કરવા અને તેમાંથી ઉપરના એકસો યોજન મૂકીને, તેમજ નીચેના છેલ્લા સો યોજન છોડીને બાકી રહેલા

વચલા ઉદર્વ-અધો આઠસો યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં, આઠ પ્રકારના વ્યંતર દેવોના નિવાસો આવેલા છે એમ જાણવું.

વળી આ એક હંબર યોજનના દશમા ભાગના ઉપરના જે એકસો યોજન છે, તેના પણ દશ ભાગ કરી ઉપર નીચેનો દશ-દશ યોજનનો એક એક ભાગ છોડીને બાકી રહેલા વચલા ઉદર્વ-અધો ૮૦ યોજન પ્રમાણ ભૂમિમાં આઠ વાણુ-વ્યંતર દેવોના નિવાસો આવેલા છે એમ જાણવું.

આથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે રત્નપ્રભા નારકીની ઉપરની ૧,૦૦૦ યોજનમાંથી નીચેની નવસો નેવું યોજન ભૂમિમાં નીચેથી વ્યંતર તથા વાણુવ્યંતર દેવોના આવાસો આવેલા છે જ્યારે ઉપરની દશ યોજન ભૂમિમાં મુખ્યપણે મનુષ્યો અને તિર્યંચોના સ્થાનો જાણવા. આમ છતાં સામાન્યથી તો મેરૂપર્વતના મધ્યના આઠ સમુદ્ર પ્રદેશોથી નીચે નવસો યોજન ભૂમિ ક્ષેત્રને, તેમજ ઉદર્વ પણ નવસો યોજન પ્રમાણ ક્ષેત્રને, એટલે કુલ ૧,૮૦૦ યોજન ઉદર્વ-અધો પ્રમાણ ક્ષેત્રને શાસ્ત્રકારોએ મધ્યલોક (તીર્થલોક) જણાવેલ છે અને તે ચૌદ રાજલોકનો મધ્યભાગ છે.

મધ્યલોકના અધોભાગમાં રહેતા દેવોનાં નામ

[૧૦] ભુવનપતિ :- (૧) અસુરકુમાર (૨) નાગકુમાર (૩) સુવર્ણકુમાર (૪) વિદ્યુતકુમાર (૫) અગ્નિકુમાર (૬) ક્ષીપકુમાર (૭) ઉદ્ધિકુમાર (૮) દિશિકુમાર (૯) પવનકુમાર (૧૦) મેઘકુમાર.

[૮] વ્યંતર દેવો : (૧) પિશાચ (૨) ભૂત (૩) યક્ષ (૪) રાક્ષસ (૫) કિન્નર (૬) કિંપુરૂષ (૭) મહોરગ (૮) ગંધર્વ.

[૮] વાણુ-વ્યંતર દેવો :- (૧) અણુપન્નીકાય (૨) પણુપન્નીકાય (૩) ઈંસીવાદીકાય (૪) ભૂતવાદીકાય (૫) કંઠિતકાય (૬) મહાકંઠિતકાય (૭) કોહંડનિકાય (૮) પતંગનિકાય

[૧૫] પરમાધામી દેવો : જે પહેલી ત્રણ નરકના જીવોને દુઃખ આપે છે. (૧) અંબ (૨) અંબરીષ (૩) શ્યામ (૪) શબલ (૫) રૂદ્ર (૬) ઉપરૂદ્ર (૭) કાળ (૮) મહાકાળ (૯) અસિષત્ર (૧૦) વન (૧૧) કુંભી (૧૨) વાલુકા (૧૩) વૈતરણી (૧૪) ખરસ્વર (૧૫) મહાઘોષ

નિત્યાઽશુભતર-લેહ્યા-પરિણામ-દેહ-વેદના-નિક્રિયા: ॥ ૩ ॥

પરસ્પરોદીરિત-દુઃખા: ॥ ૪ ॥

સંક્લિષ્ટા-સુરોદીરિત-દુઃખાથ્ર પ્રાક્ ચતુર્થ્યા: ॥ ૫ ॥

નારકીના જીવો સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય અને મતિ શ્રુત વિભંગ એમ ત્રણ જ મિથ્યાત્વયુક્ત અવધિ એટલે જ્ઞાનવાળા હોય છે. ત્રીજા અશુભ લેશ્યાયુક્ત હોવાથી કૂર હોય છે અને તેથી તેઓ પરસ્પર એકબીજા સાથે નિરંતર લડયા કરે છે. તેઓનો જન્મ કુંભી આકારવાળા સ્થાનોમાં ઉપપાત રૂપે થતો હોવાથી તેઓ ઔપપાતિક કહેવાય છે. તેઓને જન્મતાં પણ ત્રીજા વેદના સહન કરવી પડે છે. તેઓનું શરીર અશુભતર વૈક્રિય પુદ્ગલોનું અનેહું હોવાથી પારાની માફક છૂટું પડી જાય અને ભેગું થઈ જાય તેવું હોય છે. તેઓ વિવિધ પ્રકારના અશુભ વૈક્રિય શરીરો પણ કરતાં હોય છે. તેઓને ક્ષેત્રકૃત ત્રીજા કંડી, તેમજ ત્રીજા ગરમી નિરંતર સહન કરવી પડતી હોય છે. ત્રીજા નારકી સુધીના જીવોને, અત્યંત કુર સ્વભાવવાળા, પંદર પ્રકારના, પરમાધામી દેવો, પોતાની કુતૂહલ વૃત્તિએ અનેક પ્રકારના છેદન-લેદનના દુઃખો આપતા હોય છે તેઓને પૂર્ણ આયુષ્ય લોગવવાનું હોય છે. તેઓ મરણ ઇચ્છે છે, પરંતુ આયુષ્ય પૂર્ણ થયા પહેલાં મરી પણ શકતાં નથી.

તેઓને મુખ દ્વારા લેવાતો કવળાહાર હોતો નથી. પરંતુ સમગ્ર શરીર દ્વારા લેવાતો લોમાહાર હોય છે. એટલે તેઓ ઇચ્છા માત્રથી આહાર કરે છે. તેઓના ત્રીજા પાપોદયના કારણે અશુભ, વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શયુક્ત દ્રવ્યો. તેઓને આહારરૂપે પરિણામ પામે છે, અને તેથી જ તેઓ ગમે તેટલો આહાર કરે તો પણ ભૂખ-તરસથી નિવૃત્તિ થતી નથી, ને તૃપ્તિનો અનુભવ ક્યારે પણ થતો નથી. તેઓને ચાર સંજ્ઞાઓ હોય છે. તેમાં અનુક્રમે સૌથી વધુ ભયસંજ્ઞા હોય છે. તે પછી એછી એછી પરિગ્રહ અને આહાર સંજ્ઞા હોય છે, અને સૌથી એછી મૈથુનસંજ્ઞા હોય છે. તેઓને (૧) ક્ષેત્ર વેદના (૨) પરસ્પર લડાઈની વેદના (૩) પરમાધામીકૃત વેદના એમ ત્રણ પ્રકારની વેદનાઓ હોય છે. ચોથી અને પાંચમી નારકીના જીવોને પરમાધામી-દેવકૃત વેદના હોતી નથી. પરંતુ બાકીની બે પ્રકારની વેદના ત્રીજા હોય છે. તેમજ છઠ્ઠી અને સાતમી નારકીના જીવોને અંધકાર હોવાથી પરસ્પરની તથા પરમાધામીકૃત વેદના હોતી નથી. પરંતુ એક માત્ર ક્ષેત્ર વેદના જ ત્રીજા હોય છે. આ રીતે તેઓ નિરંતર ત્રીજા દુઃખોનો અનુભવ કરતા હોય છે. અર્થાત્ પૂર્વે કરેલ પાપકર્મોનુસારે દુઃખી થતાં હોય છે.

પહેલી નારક પૃથ્વીને બાદ કરીને બાકીના છ નારક સ્થાનોમાં સમુદ્ર, પર્વતો, સરોવરો, ગામો, બાહર વનસ્પતિકાય, બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય કે પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ-મનુષ્યો હોતા નથી.

આ સાતે નારક ભૂમિઓમાં સંજ્ઞી-અસંજ્ઞી પર્યાપ્તા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો અને મનુષ્યો જ જઈને ઉપજે છે. પર્યાપ્તા અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સમુચ્છિંમ તિર્યંચો માત્ર પહેલી નારક સુધી જઈ શકે છે. ત્રી-છઠ્ઠી નારક સુધી અને મનુષ્યો તેમજ ગર્ભજ મગર-મચ્છો સાતમી નારક સુધી જઈ શકે છે.

- (૧) પહેલી નારકીમાંથી નીકળેલો જીવ ચક્રવર્તી થઈ શકે છે.
- (૨) બીજી નારકી સુધીમાંથી આવેલ જીવ વાસુદેવ-પ્રતિવાસુદેવ થઈ શકે છે.
- (૩) ત્રીજી નારકી સુધીમાંથી આવેલ જીવ તીર્થંકરપણું પામી શકે છે.
- (૪) ચોથી નારકી સુધીમાંથી આવેલો જીવ સામાન્ય કેવળી થઈ મોક્ષમાં જઈ શકે છે.
- (૫) પાંચમી નારકી સુધીમાંથી આવેલ જીવ સર્વ વિરતિ (સાધુપણું) સ્વીકારી શકે છે.
- (૬) છઠ્ઠી નારકી સુધીમાંથી આવેલ જીવ દેશવિરતિપણું પામી શકે છે.
- (૭) સાતમી નારકી સુધીમાંથી આવેલ જીવ સમ્યક્દર્શન પામી શકે છે.

તેષ્વેકત્રિસપ્તદશ સપ્તદશ દ્વાવિંશતિત્રયચ્ચિંશત્ સાગરોષમાઃ

સત્ત્વાનાં પરા સ્થિતિઃ ॥ ૬ ॥

સાતે નારક જીવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય અનુક્રમે ૧, ૩, ૭, ૧૦, ૧૭, ૨૨, ૩૩ સાગરોષમ કાળપ્રમાણુ જાણવું વિશેષતઃ સાતે નારકીના પ્રતરે (પાથડા) માંહેનું ભિન્ન-ભિન્ન, જઘન્ય ઉત્કૃષ્ટ, આયુષ્ય શાસ્ત્રતરથી જાણી લેવું

જમ્બૂ-દ્વીપ લવણાદયઃ શુભનામાનો દ્વીપ-સમુદ્રાઃ ॥ ૭ ॥

દ્વિદ્વિવિષ્કમ્માઃ પૂર્વ પૂર્વ-પરિક્ષેપિણો વલયાડકૃતયઃ ॥ ૮ ॥

તન્મધ્યે મેરુ નાભિર્વૃત્તો યોજન-શત-સહસ્રવિષ્કમ્મો જમ્બૂદ્વીપઃ ॥ ૯ ॥

હવે મધ્યલોક (તિરછાલોક) જેની મધ્યમાં ૧ લાખ યોજન ઉંચો મેરુ પર્વત આવેલો છે. તે પર્વતવાળા વલયા (થાળી) ના કારે એક લાખ જોજન લાંબો-પહોળો, સૌ પ્રથમ તે સર્વની મધ્યમાં જમ્બૂદ્વીપ નામનો દ્વીપ આવેલો છે. તેની ચારે બાજુ તેને વિંટળાઈને, તેથી બમણી પહોળાઈવાળો એટલે કે બે લાખ જોજનનો લવણ સમુદ્ર આવેલો છે. તે લવણ સમુદ્રને વિંટળાઈને તેની ચારે બાજુ ચાર લાખ જોજન પ્રમાણુ પહોળાઈવાળો ધાતકીખંડ (દ્વીપ) આવેલો છે, તેની ચારે બાજુ વળી, તે ખંડને વિંટળાઈને આઠ લાખ જોજન પ્રમાણુ પહોળાઈવાળો કલેદ્વિ સમુદ્ર આવેલો છે. તેની ચારે બાજુ તેને વિંટળાઈને સોળ લાખ જોજન પ્રમાણુ વિસ્તારવાળો પુષ્કરવરદ્વીપ આવેલો છે. આ રીતે દ્વીપ પછી સમુદ્ર અને સમુદ્ર પછી દ્વીપ એમ બમણા-બમણા વિસ્તારથી વિંટળાઈને આવેલા છે. આ રીતે અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રો આ તિરછાલોકમાં આવેલા છે. તેમાં સૌથી છેલ્લો સમુદ્ર તે સ્વયંભૂરમણુ સમુદ્ર (પૂર્વ-પશ્ચિમ તેમજ ઉત્તર-દક્ષિણ $\frac{1}{૪} + \frac{1}{૪} = \frac{1}{૨}$ જે બાજુ થઈને) અર્ધરાજલોક પ્રમાણુ આવેલો છે. તેની અંદરના તમામ દ્વીપ સમુદ્રોનું માપ પણ પૂર્વ-પશ્ચિમ તેમજ ઉત્તર-દક્ષિણ એમ ચારે બાજુનું ગણતાં

$\frac{1}{4} + \frac{1}{4} = \frac{1}{2}$ અર્ધરાજ લોક પ્રમાણુ જાણવું. આ રીતે પૂર્વ-પશ્ચિમ તેમજ ઉત્તર-દક્ષિણ એમ ચારે બાજુ એક રાજલોક પ્રમાણુ, તિરછા-ક્ષેત્રમાં, અસંખ્ય દ્વીપ સમુદ્રો, અનુક્રમે જંબૂદ્વીપથી બમણા-બમણા વિસ્તારવાળા જાણવા. ઉપર જે પુષ્કરવરદ્વીપ સોળ લાખ જોજનનો જણાવેલ છે. તેના અર્ધભાગમાં જ એટલે આઠ લાખ યોજન સુધીમાં જ મનુષ્યોનાં જન્મ-મરણ થતાં હોવાથી કુલ $2\frac{1}{2}$ દ્વીપ પ્રમાણુ-ક્ષેત્ર, જે પૂર્વ-પશ્ચિમના પીસ્તાલીસ-લાખ યોજન થાજન થાય છે. તેટલું જ મનુષ્ય ક્ષેત્ર નીચે મુજબ જાણવું.

પૂર્વ-પશ્ચિમ તેમજ ઉત્તર-દક્ષિણ એમ ચારે બાજુ ૧ લાખ યોજનનો જંબુદ્વીપ, તેમાં ૨+૨ લાખ પૂર્વ પશ્ચિમના લવણ સમુદ્રના જ (ચાર) લાખ ઉમેરવા, તેમાં ૪+૪ લાખ, પૂર્વ-પશ્ચિમના ઘાતકી ખંડના ૮ લાખ ઉમેરવા, તેમાં ૮+૮ લાખ પૂર્વ-પશ્ચિમ કાલોદધિ સમુદ્રના ૧૬ લાખ ઉમેરવા, તેમાં ૧૬ લાખના પુષ્કરવરદ્વીપના અર્ધા ભાગના પૂર્વ-પશ્ચિમ બે બાજુના ૮+૮=૧૬ લાખ યોજન ઉમેરતાં કુલ ૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણુ મનુષ્ય ક્ષેત્ર છે. આકૃતિ-૨ અઢીદ્વીપનો નકશો.

મનુષ્ય ક્ષેત્રની બહારના દ્વીપો તથા સમુદ્રોમાં માત્ર તિર્યચોના જ જન્મ-મરણ થતા હોય છે. જંબુદ્વીપની મધ્યમાં નાલિની જેમ ગોળાકારે ૧ લાખ યોજન ઉંચાઈવાળો મેરુપર્વત આવેલો છે. તે જમીનમાં ૧,૦૦૦ યોજન ઉંડો છે અને તેના મૂળમાં ૧૦,૦૦૦ યોજન પહોળો છે જૂમીનની બહાર ૬૬.૦૦૦ યોજન ઉંચો છે અને જેની જમીન ઉપરની તળેટી પાસે દૈવ હજાર યોજનની પહોળાઈ છે. ૧ લાખ યોજનની ઉંચાઈના ત્રણ વિભાગ નીચે પ્રમાણુ જાણવા. સૌ પ્રથમ ભૂમિકાંડ છે તે ૧,૦૦૦ યોજન ઉંચો છે. (આ વિભાગ ભૂમિની અંદર હોવાથી ઉંડો પણ કહી શકાય) તે કાંડ કાંકરા, પથ્થર, માટી વિગેરેનો છે. તેની તળેટીએ પૂર્વ-પશ્ચિમ ૨૨,૦૦૦-૨૨,૦૦૦ યોજન લાંબું, ઉત્તર-દક્ષિણ ૨૫૦-૨૫૦ યોજન પ્રમાણુ પહોળું ભદ્રશાલવન આવેલું છે અને તે તળેટીથી ઉપર ૫૦૦ યોજન ઉંચે બીજું નંદનવન આવેલું છે. આ નંદનવનથી ઉપર ૬૨,૫૦૦ યોજન એટલે કે તળેટીથી ૬૩,૦૦૦ યોજન ઉંચે ત્રીજું સોમનસ વન આવેલું છે. તેને ભૂમિ ઉપરનો બીજો કાંડ જાણવો. આ કાંડ આ કાંડ સ્ફટિકરતન, અંકરતન, રૂપું અને સુવર્ણમય છે. સોમનસવનથી ૩૬,૦૦૦ યોજન ઉંચે જતાં ત્રીજો કાંડ (વિભાગ) આવે છે તે રક્ત-સુવર્ણમય છે. મેરુપર્વત છેલ્લી ટોચે (શિખરે) ૧.૦૦૦ યોજન પહોળો છે. તે ટોચે ચેથું પાંડુકવન આવેલું છે. વળી ટોચ ઉપર ૪૦ યોજનની ઉંચી ચુલિકા છે તે ઉપર જિનમંદિર છે. પાંડુકવનમાં અભિષેક શિલા પણ આવેલી છે. આ રીતે એક લાખ યોજન

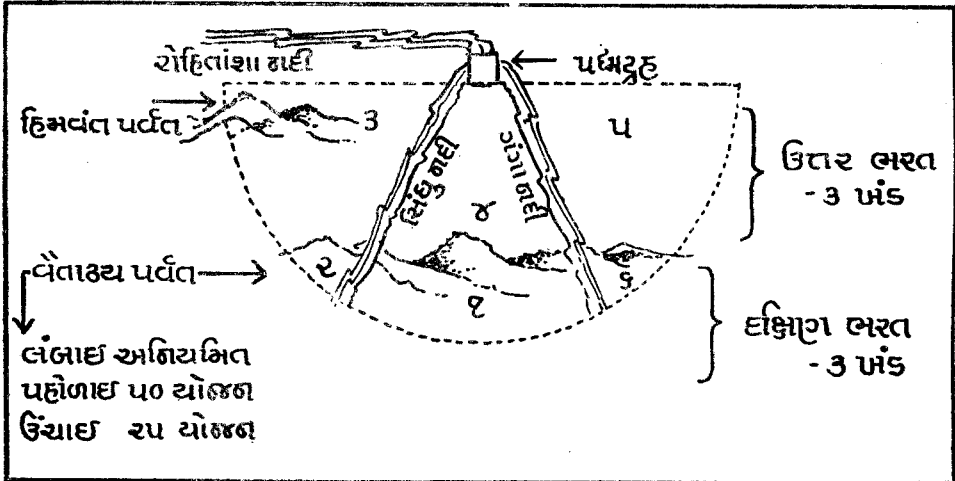
ઉંચા મેરૂપર્વત ઉપર રહેલા ચાર વન તથા ત્રણ કાંડનું સ્વરૂપ જણાવ્યું. મેરૂપર્વતની તળેટીથી દરેક ૧૧ યોજન ઉંચે જતાં એક, એક યોજન પ્રમાણ લંબાઈ-પહોળાઈમાં પહોળાઈમાં ઘટતાં જતાં છેલ્લે (ટોચે) એક હજાર યોજન પ્રમાણનો છે એમ જાણવું. વિસ્તારથી મેરૂનું સ્વરૂપ અન્ય અંથથી જાણી લેવું.

તત્ર ભરત-હૈમવંત-હરિ-વિદેહ-રમ્યક્-હૈરણ્યવતૈરાવત-વર્ષાઃ ક્ષેત્રાણિ ॥ ૧૦ ॥

તદ્વિભાજિનઃ પૂર્વાપરાડ્ડયતા હિમવન્મહાહિમવન્નિવધનીલરુક્મિ-

શિખરિણો વર્ષધરપર્વતાઃ ॥ ૧૧ ॥

પ્રથમના એક લાખ યોજન પૂર્વ-પશ્ચિમ તથા ઉત્તર-દક્ષિણ વિસ્તારવાળા જંબુ-ક્રીપમાં સાત ક્ષેત્રો તથા ક્ષેત્રની મર્યાદા બાંધનારા છ વર્ષધર પર્વતો નીચે મુજબના સ્થાને તે-તે નામવાળા આવેલા છે. દક્ષિણે પ્રથમ ભરતક્ષેત્ર છ ખંડવાળો નીચે મુજબની આકૃતિવાળો આવેલો છે. તેની ઉત્તરે હિમવંત પર્વત આવેલો છે. તેની ઉપરના પદ્મદ્રહ-માંથી ત્રણ નદીઓ નીકળે છે. તેમાંની બે ગંગા અને સિંધુ નદી ભરતક્ષેત્રમાં પડે છે અને ત્રીજી જે રોહિતાંશા નદી છે. તે ઉત્તર હિમવંત ક્ષેત્રમાં જાય છે. ભરતક્ષેત્રમાં પડતી ગંગા અને સિંધુ ભરતખંડના બે ભાગ કરતાં વચ્ચે પડેલા વૈતાહ્ય પર્વતને લેહીને લવણ સમુદ્રમાં મળે છે. તે રીતે ભરતક્ષેત્રના છ ખંડ થાય છે. જેની આકૃતિ નીચે મુજબ છે.

આ જ પ્રમાણે ઉત્તરમાં ઐરવત ક્ષેત્રના ૬ ખંડ પણ જાણવા. પરંતુ ઐરવત ક્ષેત્ર પછી રહેલા શિખરી પર્વત ઉપરના પુંડરિક દ્રહમાંથી રક્તા અને રક્તાવતી બે નદીઓ નીકળે છે. તે પણ ઐરવત ક્ષેત્રના ઉત્તર-દક્ષિણ બે વિભાગ કરનારા, વચ્ચેમાં પડેલા વૈતાહ્ય

પર્વતમાં થઇને લવણ સમુદ્રમાં પડે છે. પુંડરિક દ્રહમાંથી નીકળતી ત્રીણ સુવર્ણકુલા નદી તેની ઉપરના હિરણ્યવંત ક્ષેત્રમાં જાય છે. જે જંબૂદ્વીપના નકશાથી સમજી લેવું.

મધ્યલોકની મધ્યમાં આવેલા ૧ લાખ ચોજન લાંબા-પહોળા જંબૂદ્વીપમાં આવેલ પર્વતો ખંડવા પ્રમાણ ક્ષેત્રનો નકશો.

શિખરી પર્વત →	અરવલ ક્ષેત્ર ← ૧ ખંડવા પ્રમાણ ક્ષેત્ર
રુદ્રમી પર્વત →	← ૨ " " "
ઠીલવંત પર્વત →	હિરણ્યવંત ક્ષેત્ર ← ૪ " " "
ઝિષધ પર્વત →	← ૮ " " "
મહાહિમવંત પર્વત →	રઘવ ક્ષેત્ર ← ૧૬ " " "
લઘુહિમવંત પર્વત →	← ૩૨ " " "
	મહાવિદેહ ક્ષેત્ર ← ૬૪ " " "
	← ૩૨ " " "
	હરિવર્ષ ક્ષેત્ર ← ૧૬ " " "
	← ૮ " " "
	હિમવંત ક્ષેત્ર ← ૪ " " "
	← ૨ " " "
	અરવલ ક્ષેત્ર ← ૧ " " "
	કુલ ૧૮૦ ખંડવા પ્રમાણ ક્ષેત્ર

ઉપર દશમા સૂત્રમાં જણાવેલ સાત ક્ષેત્ર તેમજ અગીયારમા સૂત્રમાં જણાવેલ છ પર્વતોનું માપ તથા સ્થાનનું સ્વરૂપ નકશાથી જાણી લેવું, વિશેષમાં, મધ્યમાં અર્થાત મેરૂ પર્વતની પૂર્વ-પશ્ચિમ બંને બાજુમાં સીતા-સીતોદા મહાનદી દ્વારા ઉત્તર, દક્ષિણ એમ બે બે વિલાગ થતાં ૮ + ૮ + ૮ + ૮ મળી કુલ ૩૨ વિજયો (ક્ષેત્રો) આવેલા છે. તેમજ મેરૂની ઉત્તર-દક્ષિણ બંને બાજુએ બંને ૨ + ૨ = ૪ કુલ ચાર ગજદંત પર્વતો આવેલા છે તેના નામ માલ્યવંત, ગંધમાદન, સોમનસ અને વિદ્યુતપ્રલ છે મેરૂની ચારે દિશામાં અને ચારે વિદિશામાં મળી કુલ આઠ કરીકૂટ પર્વતો આવેલા છે. માલ્યવંત અને ગંધમાદન એ બે ગજદંત પર્વતોની વચ્ચે ઉત્તર કુરૂક્ષેત્ર આવેલું છે. તેમજ વિદ્યુતપ્રલ અને સોમનસ ગજદંત પર્વતની વચ્ચે દેવ કુરૂક્ષેત્ર આવેલું છે. મેરૂની ઉત્તરે આવેલા નીલવંત પર્વત ઉપર આવેલ કેશરી દ્રહમાંથી સીતા નદીનો એક પ્રવાહ નીકળીને સમઠ અને જમક પહાડોની વચ્ચે થઇને અને પાંચ સરોવરને લેદી, મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં, તે ક્ષેત્રની બંને બાજુ આવેલી આઠ આઠ વિજયોની વચ્ચે વહે છે. તેમજ મેરૂની દક્ષિણે આવેલા નિષધ પર્વત ઉપરના તિગિંચી દ્રહમાંથી સીતોદા નદીનો એક પ્રવાહ નીકળીને ચિત્ર અને

વિચિત્ર એ બે પહાડોની વચમાં થઈને પાંચ સરોવરને લેદીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રની બીજી બાજુની આઠ-આઠ વિજયોની વચમાં વહે છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્રની બંને બાજુએ પૂર્વ-પશ્ચિમ આવેલ ચાર-ચાર વેદિકાની વચમાં આઠ-આઠ વિજયો આવેલી છે તે વિજયોના આંતરમાં ચાર ચાર પર્વતો અને ત્રણ-ત્રણ નદીઓ આવેલી છે

પૂર્વે જણાવેલ ક્ષેત્રોમાં નીચે મુજબ પર્વતોમાંથી જે જે મોટી નદીઓ વહે છે તેઓના નામ સાથે તેનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ જણવું.

ભરત ક્ષેત્રમાં હિમવંત પર્વતમાંથી નીકળેલી ગંગા અને સિંધુ એ બે નદીઓ વહે છે. હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં મહાહિમવંત અને નિષધ પર્વતમાંથી નીકળેલી હરિકાંતા અને હરિસલિલા એ બે નદીઓ વહે છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં નિષધ અને નીલવંત પર્વતમાંથી નીકળેલી સીતા અને સીતોદા એ બે નદીઓ વહે છે.

રમ્યક ક્ષેત્રમાં રૂક્મિ અને નીલવંત પર્વતમાંથી નીકળેલી નરકાંતા અને નરસલિલા એ બે નદીઓ વહે છે.

હિરણ્યવંત ક્ષેત્રમાં રૂક્મી અને શિખરી પર્વતમાંથી નીકળેલી સુવર્ણકલા અને રૂપ્યકલા એ બે નદીઓ વહે છે.

ઐરવત ક્ષેત્રમાં શિખરી પર્વતમાંથી નીકળેલી રક્તા અને રક્તવતી એ બે નદીઓ વહે છે. આ સિવાય પણ બીજા અનેક પર્વતો, કુટો, નદીઓ, સરોવરો, કુંડો વિગેરે આવેલા છે, તે અંથાન્તરથી જાણી લેવું.

ઉપર જણાવેલ ક્ષેત્રોમાં નીચે મુજબનું સ્વરૂપ જાણવું

- (૧) ભરત તથા ઐરવત ક્ષેત્રમાં અવસર્પિણી કાળના છ આરાનું તેમજ ઉત્સર્પિણી કાળના છ આરાનું સ્વરૂપ જાણવું.
- (૨) હિમવંત તથા હિરણ્યવંત ક્ષેત્રમાં સદાકાળ ત્રીજા આરાના ભાવો જાણવા.
- (૩) હરિવર્ષ તથા રમ્યક ક્ષેત્રમાં સદાકાળ બીજા આરાના ભાવો જાણવા.
- (૪) દેવકુરૂ તથા ઉત્તર કુરૂક્ષેત્રમાં સદાકાળ પહેલા આરાના ભાવો જાણવા.
- (૫) મહાવિદેહ ક્ષેત્ર (જે મધ્યમાં આવેલ છે તે ૩૨ વિજયમાં) માં સદાકાળ ચોથા આરાના ભાવો જાણવા.

તેમજ વળી ભરત અને ઐરવત ક્ષેત્રમાં ઉત્સર્પિણી તેમજ અવસર્પિણી કાળ સંબંધે છ એ આરાના ભાવો થકી તે ભૂમિને-કર્મભૂમિ તેમજ અકર્મભૂમિ જાણવી જરૂરી છે. કેમકે કર્મભૂમિના મનુષ્યો મોક્ષે જઈ શકે છે અને અકર્મભૂમિના મનુષ્યો મોક્ષ-સાધના કરી શકતા નથી.

મોક્ષ-સાધના સંબંધે (૧) આર્યક્ષેત્રાશ્રિત મનુષ્યો (૨) અનાર્યક્ષેત્રાશ્રિત મનુષ્યો

એવા બે લેહ શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે. પ્રત્યેકના દ્રવ્ય અને ભાવથી લેહો ગીતાર્થ ગુરુ-ભગવંત પાસેથી જાણી લેવા.

દ્વિર્ઘાતકી સ્વણે ॥ ૧૨ ॥

પુષ્કરાર્ધે ચ ॥ ૧૩ ॥

વાહ્માનુષોત્તરાન્ મનુષ્યાઃ ॥ ૧૪ ॥

ભરત ક્ષેત્રમાં મેરૂની ઉત્તર-દક્ષિણે જેમ ક્ષેત્રો, પર્વતો, નદીઓ આવેલા છે, તેમ ઘાતકી ખંડમાં લવણ સમુદ્રથી છેક કાલોદધિ સમુદ્ર સુધી ઉત્તર-દક્ષિણે વિસ્તરેલા બે ઇંધુકાર પર્વતોથી ઘાતકી ખંડના પૂર્વ-પશ્ચિમ બે વિભાગ પડે છે, તેમાં બે મેરૂપર્વત છે અને તે બંનેની ઉત્તર-દક્ષિણે બંને બાજુ જંબુદ્વીપની માફક ક્ષેત્રો, પર્વતો અને નદીઓ આવેલા છે. તેથી ઘાતકી ખંડમાં બપોળે ક્ષેત્રો, પર્વતો અને નદીઓ વિગેરે જાણવા. તે મુજબ પુષ્કરવરદ્વીપના અર્ધભાગને વીંટળાઈને આવેલા માનુષોત્તર પર્વતથી પડેલા બે ભાગમાં, અંદરની બાજુના અર્ધ પુષ્કરવરદ્વીપમાં પણ બપોળે ક્ષેત્રો, પર્વતો, નદીઓ વિગેરે આવેલા છે એમ જાણવું. આ રીતે પાંચ મેરૂપર્વત સહિત અઠીદ્વીપમાં પાંચ-પાંચ ક્ષેત્રો મળી કુલ પીસ્તાલીસ મનુષ્યના ક્ષેત્રો આવેલા છે, જેનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ જાણવું.

અઠીદ્વીપ સંબંધે, ૫ ભરતક્ષેત્ર, ૫ ચૈરવત ક્ષેત્ર, ૫ મહાવિદેહ ક્ષેત્ર એ પંદર ક્ષેત્રોને કર્મભૂમિના ક્ષેત્રો જાણવા.

૫ હિમવંત, ૫ હરિવર્ષ, ૫ રમ્યકુ, ૫ હિરણ્યવંત, ૫ દેવકુરૂ અને ૫ ઉત્તરકુરૂ એમ કુલ ત્રીસ ક્ષેત્રો અકર્મક ભૂમિના જાણવા.

તેમજ વળી લઘુ હિમવંત પર્વત તથા શિખરી પર્વતના બપોળે છેડા, જે લવણ સમુદ્રમાં જાય છે તે ચાર છેડાઓમાં (હાથીના બે ઠાંતની માફક) બપોળે (ગજદંત પર્વતો) દાઢાઓ રૂપે નીકળીને કુલ ૮ દાઢાઓ લવણ સમુદ્રમાં જાય છે. તે પ્રત્યેક ઉપર સાત-સાત મનુષ્યોના ક્ષેત્રો આવેલા છે. તેને અંતદ્વીપ કહેવામાં આવે છે. કુલ છાપન (૫૬) ક્ષેત્રો જાણવા. ૧૫ કર્મભૂમિના, ૩૦ અકર્મભૂમિના, ૫૬ અંતદ્વીપના. આ રીતે કુલ ૧૦૧ ક્ષેત્રો મનુષ્યોના શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે.

અંતદ્વીપના મનુષ્યોને અકર્મભૂમિના મનુષ્યો કહ્યા છે. તે સંબંધી અનેક વિવાદો શાસ્ત્રમાં હોવાથી તેની વિશેષ હકીકત ગીતાર્થ ગુરુભગવંત પાસેથી જાણી લેવી. સૂત્રકારે પણ આ સંબંધે કાંઈજ જણાવેલ નથી.

આર્યામ્લેચ્છાશ્ચ ॥ ૧૫ ॥

આત્માની જન્મ-મરણની સ્થિતિ સંબંધમાં તેમજ સુખદુઃખાદિમાં જેઓ સલાનતા-વાળા છે. તેઓને આર્ય સમજવાના છે, અને જેઓને આત્મત્વ સંબંધી યથાતથ્ય જ્ઞાન નથી, તેઓને અનાર્ય (મ્લેચ્છ) સમજવા જરૂરી છે.

भरतैरावतविदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र-देवकुरुत्तरकुरुभ्यः ॥ १६ ॥

પ ભરત, પ ઐરવત ક્ષેત્ર અને પ મહાવદેહ ક્ષેત્ર મળી કુલ પંદર ક્ષેત્રો કર્મ-ભૂમિના છે. બાકીના દેવકુર, ઉત્તરકુર વિગેરે ક્ષેત્રોને અકર્મભૂમિના જાણવાના છે. તેનું દ્રવ્ય-ભાવથી સ્વરૂપ નીચે મુજબ સમજવું જરૂરી છે.

દ્રવ્યથી કર્મભૂમિ :- અસિ એટલે તલવાર (લડાઈ), મસિ અને કૃષિના કાર્યો જે ક્ષેત્રમાં થતાં હોય તેને કર્મભૂમિના ક્ષેત્રો જાણવા અને જ્યાં ઉપર જણાવેલ ત્રણે કામો વ્યાપાર ન થતા હોય તે ક્ષેત્રને (તે વખતે) અકર્મભૂમિ ક્ષેત્ર જાણવું.

ભાવથી કર્મભૂમિ :- જે ક્ષેત્રોમાંથી મનુષ્યો (જ્યારે) મોક્ષે (સિદ્ધિ ગતિમાં) જતાં હોય, (ત્યારે) તે ક્ષેત્રને ભાવથી કર્મભૂમિ ક્ષેત્ર જાણવું.

नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपमान्तर्मुहूर्ते ॥ १७ ॥

तिर्यग्गोनीनां च ॥ १८ ॥

મનુષ્ય :- તિર્યગોના આયુષ્ય (તિથિ) નું પ્રમાણ અવસર્પિણી કાળમાં ઉતરતા ક્રમે અને ઉત્સર્પિણી કાળમાં ચડતા ક્રમે હોય છે. પહેલા આરામાં મનુષ્યોનું આયુષ્ય ત્રણ પદ્યોપમનું હોય છે અને તેઓના દેહની ઉંચાઈ એક ગાઉની હોય છે.

બીજા આરામાં મનુષ્યોનું આયુષ્ય બે પદ્યોપમનું હોય છે અને તેઓના દેહની ઉંચાઈ બે ગાઉની હોય છે.

ત્રીજા આરામાં મનુષ્યોનું આયુષ્ય એક પદ્યોપમનું હોય છે અને તેઓના દેહની ઉંચાઈ એક ગાઉની હોય છે.

ચોથા આરાનો કાળ એક કોઠાકોટી સાગરોપમમાં ૪૨,૦૦૦ વર્ષ ન્યુન છે. આ આરાની શરૂઆતથી માંડી અંત સુધીમાં ૧ કોઠ પૂર્વના આયુષ્યથી માંડી ત્રણસો વર્ષથી ૧૩૦ વર્ષનું આયુષ્ય જાણવું અને તેઓના શરીરની ઉંચાઈ ૫૦૦ ધનુષ્યથી માંડી છેલ્લે સાત હાથ સુધીની જાણવી.

પાંચમા આરાના મનુષ્યોનું આયુષ્ય ૧૩૦ સુધીનું જાણવું. તેમજ તેઓના શરીરની ઉંચાઈ સાત હાથથી ઘટતાં ઘટતાં છેલ્લે બે હાથની જાણવી.

છેલ્લે અવસર્પિણીના છઠ્ઠા આરાના તેમજ ઉત્સર્પિણીના પહેલા આરાના મનુષ્યોની (સ્થિતિ) ૨૦ થી ૧૬ વર્ષની જાણવી. તેમજ તેઓના શરીર બે હાથથી એક હાથ સુધીના જાણવા.

મનુષ્યોની જઘન્ય સ્થિતિ (આયુષ્ય) અંતર્મૂર્ત પ્રમાણની જાણવી. તિર્યગોની સ્થિતિ (આયુષ્ય) મર્યાદા કાળાનુસારે નીચે પ્રમાણે જાણવી.

એકેન્દ્રિયમાં પૃથ્વીકાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૨૨,૦૦૦ વર્ષ

„ અપૃકાયની „ „ ૭,૦૦૦ વર્ષ

એકેન્દ્રિયમાં તેલકાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રણ અહોરાત્ર (દિવસને રાત)	
" વાઉકાયની " " ૩,૦૦૦ વર્ષ	
" સાધારણ વનસ્પતિ કાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અંતર્મુદૂર્તની હોય છે.	
" પ્રત્યેક " " ૧૦,૦૦૦ વર્ષની હોય છે.	
એકેન્દ્રિય જીવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ આયુષ્ય ૧૨ વર્ષ	
તેકેન્દ્રિય " " " " ૪૬ દિવસ	
ચૌરેન્દ્રિય " " " " ૬ માસ	
ગર્ભજ પંચેન્દ્રિય જળચર જીવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (આયુષ્ય) મર્યાદા ૧ કોડ પૂર્વ વર્ષ	
" " ઉર: પરિસર્પ " " " " " "	
" " ભુજ પરિસર્પ " " " " " "	
" " ખેચર " " " પદ્મોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ	
" " ચતુષ્પદ " " " ત્રણ પદ્મોપમ વર્ષ	
સંમુચ્છિંમ પંચેન્દ્રિય જળચર જીવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (આયુષ્ય) મર્યાદા	
	એક કોડ પૂર્વ વર્ષ
સંમુચ્છિંમ પંચેન્દ્રિય ઉર: પરિસર્પ જીવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ (આયુષ્ય) ૫૩,૦૦૦ વર્ષ	
" " ભુજપરિસર્પ " " " " " ૪૨,૦૦૦ વર્ષ	
" " ખેચર " " " " " ૭૨,૦૦૦ વર્ષ	
" " ચતુષ્પદ " " " " " ૮૪,૦૦૦ વર્ષ	
તિર્યંચોની જઘન્ય સ્થિતિ (આયુષ્ય) અંતર્મુદૂર્ત પ્રમાણ જાણવી. સંમુચ્છિંમ	
મનુષ્યોની ઉત્કૃષ્ટ તેમજ જઘન્ય સ્થિતિ (આયુષ્ય) અંતર્મુદૂર્ત પ્રમાણ જાણવું.	

અધ્યાય ચોથો-(૪)

દેવાશ્વતુર્નિકાયાઃ ॥ ૧ ॥

દેવોના ચાર નિકાયો છે. (૧) ભવનપતિ નિકાય (૨) વ્યંતર નિકાય (૩) જ્યોતિષ્ક નિકાય અને (૪) વૈમાનિક નિકાય. આ ચારે નિકાયના દેવોના ઉત્પત્તિ સ્થાનને લઈને તેઓના સ્વભાવ, સ્થિતિ, આયુષ્ય તેમજ કાર્યો વિગેરેના ભેદોનું સ્વરૂપ સક્ષેપથી નીચે મુજબ જાણવું.

પ્રથમ નિકાયમાં કશ ભવનપતિના દેવો તેમજ પંદર પરમાધારી દેવોને ભવનપતિ નિકાયના જાણવા.

દ્વિતિય નિકાયમાં (૮) વાણ્વ્યંતર (૮) વ્યંતર અને (૧૦) તિર્યંગ જાંભક દેવો વ્યંતર નિકાયના જાણવા. વાણ્વ્યંતર અને વ્યંતર દેવોના નામો પ્રથમ આગળ આવી ગયા છે. અત્ર કશ તિર્યંગ જાંભક દેવોના નામ જણાવીએ છીએ. (૧) અન્ન જાંભક (૨) પાન જાંભક (૩) વસ્ત્ર જાંભક (૪) લેણુ જાંભક (૫) પુષ્પ જાંભક (૬) કૃણ જાંભક (૭) પુષ્પકૃણ જાંભક (૮) શયન જાંભક (૯) વિદ્યા જાંભક (૧૦) અવિચત જાંભક.

તૃતીય નિકાયના પાંચ જ્યોતિષી દેવોના નામ ચંદ્ર, સૂર્ય, ઝહ, નક્ષત્ર, તારાગણ.

તૃતીયઃ પીત-લેહ્યઃ ॥ ૨ ॥

આ ત્રીજી નિકાયના દેવો પીત લેશ્યાવાળા હોય છે એટલે કે તેઓ પ્રગટપણે પ્રકાશ આપનારા છે એમ જાણવું. તેઓને સામાન્યથી તેજો લેશ્યાવાળા સમજવામાં વાંધા નથી. કેમકે શાસ્ત્રમાં દૃઢા શુભસ્થાનક સુધી સામાન્યથી છએ લેશ્યાઓને સંભવ કહ્યો છે અને દેવોને તો વધુમાં વધુ ચાર શુભસ્થાનક સંભવે છે.

ચોથી નિકાયના વૈમાનિક દેવોના બે વિભાગ છે. (૧) કલ્પોપન્ન એટલે સ્વામી સેવકની મર્યાદાવાળા અને (૨) કલ્પાતીત તે સૌ પોતે (સ્વામી-સેવક ભાવ રહિત) સ્વતંત્ર ઇન્દ્ર સ્વરૂપી રિદ્ધિવાળા હોય છે.

દશાઽષ્ટ-પશ્ચ-દ્વાદશ-વિકલ્પાઃ કલ્પોપન્નપર્યન્તાઃ ॥ ૩ ॥

ભવનપતિના (૧૦) વ્યંતરના (૮) જ્યોતિષીના (૫) અને વૈમાનિક દેવલોકના (૧૨) દેવલોક સુધીમાં આવતા તમામ દેવો કલ્પોપન્ન એટલે સ્વામી-સેવકભાવવાળા હોય છે એમ જાણવું.

ઇન્દ્ર-સામાનિક-ત્રાયસ્ત્રિંશ-પારિષદ્યાઽઽત્મરક્ષ-લોકપાલાઽ

નીક પ્રકીર્ણકાઽઽભિયોગ્ય-કિલ્બિષ્ઠિણકાશ્રૈકશઃ ॥ ૪ ॥

વૈમાનિક દેવોમાં નીચે મુજબનો દસ પ્રકારનો સ્વામી સેવકભાવ પ્રવર્તતો હોય છે. (૧) ઈંદ્ર-અધિપતિ (રાજા) (૨) સામાનિક-સર્વોધિપતિ-પરંતુ રાજા સરખા (૩) ત્રાય-સ્ત્રિંશક-મંત્રી, પુરોહિત (૪) પારિષદ-મિત્રસ્થાનીય દેવ (૫) આત્મરક્ષક-ઈંદ્રના ખાસ રક્ષક (ગ્રાહીગાર્ડ) (૬) લોકપાલ-સામાન્ય ચોકીયાત (૭) અનીક-લશ્કરના અધિપતિ અને લશ્કરના દેવો (૮) પ્રકીર્ણક-સામાન્ય વસતિ (પ્રજા) રૂપ દેવો (૯) આલિયોગ્ય-નોકર-ચાકર વિગેરે (૧૦) કિદિમષિક-ઢોલ વગાડનાર તથા સાફ સફાઈ કરનારા.

ત્રાયસ્ત્રિંશ-લોકપાલ-વર્ણ્યા-વ્યન્તર-જ્યોતિષ્કાઃ ॥ ૫ ॥

ત્રાયસ્ત્રિંશક એટલે મંત્રી, પુરોહિત, તેમજ લોકપાલક એટલે સામાન્ય ચોકીયાત દેવો સિવાયની ઉપર કહેલી આઠ પ્રકારની વ્યવસ્થા વ્યંતરો અને જ્યોતિષ્ક દેવોમાં હોય છે.

પૂર્વયોદ્વીન્દ્રાઃ ॥ ૬ ॥

પ્રથમની જે નિકાયોમાં એટલે દસ ભવનપતિના દેવોમાં તેમજ આઠ વ્યંતર, આઠ વાણુવ્યંતર-એ જે નિકાયના દેવોમાં ખખે ઈંદ્ર હોવાથી, ભવનપતિના વીસ ઈન્દ્રો, વ્યંતરના સોળ ઈન્દ્રો, વાણુવ્યંતરના સોળ ઈન્દ્રો, જ્યોતિષ્કના સૂર્ય અને ચન્દ્ર એમ જે ઈન્દ્રો અને ખાર વૈમાનિકના દસ ઈન્દ્રો મળી કુલ ચોસઠ ઈન્દ્રો જાણવા. તેમાં ખાર દેવલોકમાં, પ્રથમના આઠ દેવલોકના આઠ ઈન્દ્રો અને નવમા તથા દસમા દેવલોકનો એક ઈન્દ્ર તેમજ અગીયારમા તથા ખારમા દેવલોકનો એક ઈન્દ્ર મળી કુલ દસ ઈન્દ્રો ખાર વૈમાનિક દેવલોકના જાણવા.

નવ ઐવેચકના દેવો તેમજ પાંચ અનુત્તર વિમાનવાસી જે દેવો છે તે બધાએ કલ્પાતીત દેવો છે. દરેક પોતે ઈન્દ્ર સ્વરૂપ છે. ત્યાં કોઈ દેવ કોઈનો સ્વામી કે સેવક નથી.

પીતાન્તલેશ્યાઃ ॥ ૭ ॥

વળી પ્રથમની જે નિકાયો એટલે ભવનપતિ અને વ્યંતર નિકાય સુધીના દેવોમાં સામાન્યથી કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત અને પીત એટલે તેજોલેશ્યા એ ચારે લેશ્યાઓના (સ્વભાવો) પરિણામો હોય છે.

શ્રી જૈન દર્શનમાં સમસ્ત સંસારી જીવોની મન, વચન અને કાયથોગની સમસ્ત પ્રવૃત્તિને શુભ-અશુભ જે વિભાગથી સમજવા માટે દ્રવ્યાત્મક સ્વરૂપી લેશ્યાઓને, વર્ણાત્મક સ્વરૂપે કુલ છ લેશ્યાના વિભાગથી શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે. (જે કે આ છ વિભાગના પ્રત્યેકના તરતમતાએ અસંખ્ય લેહો થાય છે.) તેમાં શુક્લ-પદ્મ અને તેજો લેશ્યાના પરિણામને શુભ કહેલ છે. જ્યારે કૃષ્ણ-નીલ અને કાપોત લેશ્યાના પરિણામને અશુભ કહેલ છે. આ

છ લેશ્યાના પરિણામવાળા મન-વચન-કાયયોગના પ્રવર્તનને જૈન શાસ્ત્રોમાં જાણુના કૃષ્ણ ખાવાની ઇચ્છાવાળા છ પુરુષના દૃષ્ટાંતથી નીચે મુજબ સ્વરૂપથી સમજાવવામાં આવેલ છે.

કોઈ એક જગતમાં લિન્ન-લિન્ન છ લેશ્યાના સ્વભાવવાળા છ મનુષ્યો જાણુનું વૃક્ષ દેખી જાણુ ખાવાની ઇચ્છાથી નીચે મુજબ પ્રવૃત્તિ કરે છે.

- (૧) કૃષ્ણ લેશ્યાવાળો મનુષ્ય મુખ્ય થડ કાપી નાંખી આખા વૃક્ષને નીચે પાડીને જાણુ ખાવાની ઇચ્છાએ પ્રવૃત્તિ હોય છે.
- (૨) નીલ લેશ્યાવાળો મનુષ્ય ઝાડ ઉપર ચઢી, ઝાડની મોટી મોટી મુખ્ય ડાળીઓ કાપીને જાણુ ખાવાની ઇચ્છાએ પ્રવૃત્તિ હોય છે.
- (૩) કાપોત લેશ્યાવાળો મનુષ્ય ઝાડ ઉપર ચઢી, નાની નાની ડાળીઓ કાપીને જાણુ ખાવાની ઇચ્છાએ પ્રવૃત્તિ હોય છે.
- (૪) તેજો લેશ્યાવાળો મનુષ્ય ઝાડ ઉપર ચઢીને, તેના મોટા મોટા શુભાઓને છેદીને જાણુ ખાવાની ઇચ્છાએ પ્રવૃત્તિ હોય છે.
- (૫) પદ્મ લેશ્યાવાળો મનુષ્ય ઝાડની નીચે ઉભો રહીને ઝાડ ઉપરથી ચુટી ચુટીને એક એક જાણુ ખાવાની ઇચ્છાએ પ્રવૃત્તિ હોય છે.
- (૬) શુકલ લેશ્યાવાળો મનુષ્ય જાણુના ઝાડની નીચે પડેલા જાણુમાંથી પાકા પાકા ખાવા યોગ્ય જાણુઓ માત્ર ખાવાની ઇચ્છાએ પ્રવૃત્તિ હોય છે.

ઉપરના દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે કે શુકલ-પદ્મ અને તેજો લેશ્યાના પરિણામથી અનુક્રમે કાપોત-નીલ અને કૃષ્ણ લેશ્યાના પરિણામ ઉત્તરોત્તર વિશેષ અશુભ છે.

ઉપર જણાવેલ લેશ્યાનું સ્વરૂપ મુખ્યપણે યોગ પ્રવૃત્તિ સંબંધી હોવાથી ઉપચારે વર્ણાત્મકપણે પણ વિચારવું જરૂરી છે.

ઔદયિકભાવજન્ય દ્રવ્યલેશ્યા સંબંધે ભાવ લેશ્યા એટલે આત્મ-પરિણામ પણ એકાંતે તત્ સ્વરૂપ જ હોય એવો નિયમ નથી.

કાય-પ્રવીચારા-આ-ણેશાનાત્ ॥ ૮ ॥

શેષાઃ સ્પર્શ-રૂપ-શબ્દ-મનઃ-પ્રવીચારા દ્વયોદ્વયોઃ ॥ ૯ ॥

પરેડપ્રવીચારાઃ ॥ ૧૦ ॥

પૂર્વ યોગ સંબંધી લેશ્યા (શુભ-અશુભ) નું સ્વરૂપ (આહારના) લોગ સંબંધી જણાવીને અત્ર સૂત્રકાર દેવોના સ્ત્રી-સંબંધી (મૈથુન) લોગનું સ્વરૂપ જણાવે છે. પ્રથમના બે દેવલોક સુધીના એટલે સૌધર્મ દેવલોક અને ઇશાન દેવલોક સુધીના દેવ-દેવીઓ મનુષ્યની માફક કાય સંબંધે લોગી હોય છે. (જોકે દેવોને ઔદારિક પુદ્ગલ રૂપ-વીર્ય ન હોવાથી દેવીઓને ગર્ભ-ધારણ કરવાપણું હોતું નથી.) એટલે ભવનપતિ-વ્યંતર અને

જ્યોતિષી દેવો પણ ઉપર મુજબ કાયસંબંધી ભોગી હોય છે એમ જાણવું. તે ઉપરના ત્રીજા-ચોથા દેવલોકના દેવો, દેવીઓને સ્પર્શ માત્ર કરવારૂપ ભોગી (કામવાસના તૃપ્ત કરવારૂપે) હોય છે.

જ્યારે તે ઉપરના પાંચમા અને છઠ્ઠા વૈમાનિક દેવલોકના દેવો, દેવીઓના રૂપ માત્ર જોઈને પોતાની કામવાસનાને તૃપ્ત કરતા હોય છે. સાતમા અને આઠમા દેવલોકના દેવો-દેવીઓના શબ્દ માત્ર સાંભળીને પોતાની કામવાસનાને તૃપ્ત કરતા હોય છે. જ્યારે નવમા, દશમા, અગીયારમા અને બારમા એ ચારે દેવલોકના દેવો, અન્યત્ર રહેલી દેવીઓ સાથે માત્ર મનોમનથી કામભોગની વાસનાને તૃપ્ત કરતા હોય છે.

આ રીતે ઉપર ઉપરના દેવોને કામવાસના તૃપ્ત કરવા સંબંધી લેશ્યાના પરિણામ ઉત્તરોત્તર, અદ્ય અને વિશુદ્ધ જાણવા.

નવ ઐવેચક અને અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો, જેઓ કલ્પાતીત હોય છે તેઓને સ્ત્રી સંબંધી તીવ્ર કામવાસના હોતી નથી તેથી તેઓ કોઈ પ્રકારે સ્ત્રીનો યોગ કરતા નથી એમ જાણવું.

ભવનવાસિનોઽસુરા-નાગ-વિદ્યુત્-સુવર્ણાઽન્નિ વાતસ્તનિતોદધિ
દ્વીપ દિક્-કુમારાઃ ॥ ૧૧ ॥

પૂર્વે નારકીના સ્થાનો વખતે જણાવ્યા મુજબ પ્રથમ નારકીના તેર પાથડાની વચ્ચેના બાર આતરામાંથી ઉપરનો પહેલો અને નીચેનો છેલ્લો આંતરો છોડીને વચ્ચા દશ આંતરામાં દશ ભવનપતિના દેવો રહે છે. આ અસુરકુમારાદિ ભવનપતિના દેવોને રહેવાના આવાસો અને ભવનો તે તે આંતરામાં ઉત્તર-દક્ષિણ દિશામાં તીવ્રમાં અસંખ્ય યોજન સુધીમાં ફેલાયેલા છે. આ દેવો કુમારની માફક રમતિયાળ સ્વભાવવાળા, વસ્ત્રો, ઢાગીના, હથિયારો, વાહનો ધરાવતાં હોય છે. તેમજ જુદા જુદા ચિહ્નોવાળા સુંદર દેખાવડા હોય છે.

વ્યન્તરાઃ કિન્નર-કિંપુરુષ-મહારોગ-ગન્ધર્વ-યક્ષ-રાક્ષસ
ભૂતપિશાચાઃ ॥ ૧૨ ॥

વ્યન્તર દેવો, ઉર્ધ્વ-અધો અને તિર્યગ્ એમ ત્રણેય લોકમાં, ભવનો, શહેરો અને આવાસોમાં રહે છે. તેઓ પોતાની ઈચ્છાથી અથવા તે કોઈના આગ્રહથી અથવા કોઈની સેવા કરવા ચારે તરફ ગમે ત્યાં ફરતા રહે છે. તેઓ એકબીજાથી જુદા જુદા વિશેષ દૂરના અંતરે રહેતા હોવાથી, તેમજ વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરતા હોવાથી વ્યન્તર કહેવાય. દરેક વ્યન્તરોના વળી પેટા ભેદોવાળા દેવો નીચે મુજબ સંખ્યાવાળા છે.

કિન્નરોની દશ જાતિઓ છે. કિંપુરુષોની પણ દશ જાતિઓ છે. મહારોગની

પણ દશ જાતિઓ છે. ગાંધર્વોની બાર જાતિઓ છે. યજ્ઞોની તેર જાતિઓ છે. રાક્ષસોની સાત જાતિઓ છે. ભૂતોની નવ જાતિઓ છે. તેમજ પિશાચોની પંદર જાતિઓ છે.

આ બધાના નામો તથા તેઓનું સ્વરૂપ અંથાન્તરથી જાણી લેવું વળી વાણુચંતરના આઠ ભેદો છે. તેમજ તિર્યંક જૈનલોક દેવોના દશ ભેદો છે. તેમજ પરમાધામી દેવોના પંદર ભેદો છે. તેઓના નામ તથા સ્વરૂપ પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ.

જ્યોતિષ્કાઃ સૂર્યાશ્ચન્દ્રમસો ગ્રહ-નક્ષત્ર-પ્રકીર્ણ-તારકાશ્ચ ॥ ૧૩ ॥

તિચ્છાંલોકમાં જંબૂદ્વીપની મધ્યમાં આવેલ મેરૂ પર્વતની તળેટી, જેને સમભૂતલા કહેવામાં આવે છે. અને જેની મધ્યમાં ચાર રૂચક પ્રદેશોથી ચાર દિશા-વિદિશાઓની ગણના કરવામાં આવે છે. તે સમભૂતલા પૃથ્વીથી ઉંચે ૭૯૦ યોજનથી આરંભીને ૯૦૦ યોજનની ઉંચાઈ સુધીમાં ઉપર જણાવેલ જ્યોતિષ ચક્રના સૂર્ય-ચંદ્ર-ગ્રહ-નક્ષત્ર અને તારા એ પાંચે પ્રકારના દેવો પોતપોતાના વિમાનમાં મેરૂ પર્વતથી (૧૧૨૧) યોજન દૂર રહીને મેરૂ પર્વતને પ્રદક્ષિણા કરતાં થકા એટલે તેની ચારે બાજુ ફરતા રહે છે. અઠીદ્વીપ પ્રમાણ મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં કુલ ૧૩૨ ચંદ્ર અને ૧૩૨ સૂર્ય તે ચર છે. એટલે તેઓના વિમાનો ફરતાં જ રહે છે. જંબૂદ્વીપમાં ૨ સૂર્ય અને ૨ ચંદ્ર છે, જે ચર છે એટલે ફરતા છે.

લવણ સમુદ્રમાં ૪ સૂર્ય અને ૪ ચંદ્ર છે, જે	”	”	”
ઘાતકી ખંડમાં ૧૨ સૂર્ય અને ૧૨ ચંદ્ર છે, જે	”	”	”
કાલોદધિ સમુદ્રમાં ૪૨ સૂર્ય અને ૪૨ ચંદ્ર છે, જે	”	”	”
અર્ધ પુષ્કરવર દ્વીપમાં ૭૨ સૂર્ય અને ૭૨ ચંદ્ર છે, જે	”	”	”
એમ કુલ ૧૩૨ સૂર્ય અને ૧૩૨ ચંદ્ર છે.			

એક ચંદ્રના પરિવારમાં ૮૮ ગ્રહો, ૨૮ નક્ષત્રો અને ૬૬૬૭૫ કોડાકોડી તારાઓનો પરિવાર હોય છે. આ જ્યોતિષ્ક દેવોના વિમાનોની ગતિના સંબંધે (માપથી) મનુષ્ય-લોકમાં કાળ સંબંધી ગણતરી કરવામાં આવે છે.

મેરુ પ્રદક્ષિણા નિત્ય-ગતયો નૃ-લોકે ॥ ૧૪ ॥

તત્ કૃત કાલ વિભાગઃ ॥ ૧૫ ॥

સૌથી પ્રથમ સમભૂતલા પૃથ્વીની ૭૯૦ યોજન ઉપર (ઉંચે) તારાઓ ગતિ કરે છે. કેટલાક તારાઓની ગતિ અનિયતચારી હોવાથી સૂર્યચંદ્રની ઉપર તેમજ નીચે ગતિ કરે છે. વળી તે ઉપરથી એટલે સમભૂતલાથી ૮૦૦ યોજન ઉપર સૂર્ય ગતિ કરે છે. સમ-ભૂતલાથી ૮૮૦ યોજન ઉપર (ઉંચે) ચંદ્ર ગતિ કરે છે. સમભૂતલાથી ઉપર ૮૮૪ યોજન ઉંચાઈએ નક્ષત્રો ગતિ કરે છે. હવે ગ્રહોની ગતિ જણાવીએ છીએ

૮૮૮ યોજન ઉંચે બુધ, ૮૯૧ યોજન ઉંચે શુક્ર, ૮૯૪ યોજન ઉંચે ગુરૂ

ગતિ કરે છે.

૮૯૭ યોજન ઉંચે મંગળ, ૯૦૦ યોજન ઉંચે શનિ ગતિ કરે છે.

આ પ્રમાણે સમભૂતતા પૃથ્વીથી ૭૯૦ યોજન ઉંચાઈથી માંડી ૯૦૦ યોજન ઉંચાઈ સુધીમાં સામાન્યથી જ્યોતિષકના પાંચે પ્રકારના દેવોના વિમાનોનું અઢીક્રીપ પ્રમાણ મનુષ્ય-લોકમાં નિત્ય મેરૂની આજુબજુ ગોળ ફરવાપણું અર્થાત્ ભ્રમણ જાણવું. તેઓના વિમાનોના માપ શાસ્ત્રાનુસારે નીચે મુજબ જાણવા.

સૂર્યના વિમાનની લંબાઈ-પહોળાઈ	૪૮/૬૧	યોજનની છે.	તેમજ ઉંચાઈ	૨૪/૬૧	યોજનની છે.
ચંદ્રના	”	”	”	”	”
શ્રહોના	”	”	”	”	”
નક્ષત્રોના	”	”	”	”	”
મોટામાં મોટા તારાના	”	”	”	”	”
નાનામાં નાના તારાના	”	”	”	”	”

આ મનુષ્ય લોકમાં ગતિ કરતા સૂર્ય અને ચંદ્રાદિના પ્રકાશની અપેક્ષાએ દિવસ અને રાત્રીની ગણતરી કરવામાં આવે છે. અને તેનાથી જ ત્રણે લોકમાં વ્યવહારિક કાળની ગણના કરવામાં આવે છે આ વ્યવહારિક કાળથી વળી જીવોના જન્મ-મરણ તેમજ જીવન સંબંધી અનેકવિધ ચિત્ર-વિચિત્ર દૃષ્ટાદૃષ્ટ ઘટનાઓનો વિચાર પણ શાસ્ત્રાધારે કરવાથી જીવોનું ગૈકલિક સ્વરૂપ જણાય છે.

વ્યવહારિક કાળનું કોષ્ટક

અતિસૂક્ષ્મ અવિભાગીય કાળ-૧ સમય
અસંખ્ય સમય-૧ આવલિકા કાળ
સંખ્યાતી આવલિકા-૧ ઉચ્છ્વાસ, પ્રાણ
(શ્વાસોચ્છ્વાસ)

૭ પ્રાણ-૧ સ્તોક

૭ સ્તોક-૧ લવ

૪૮ લવ-૧ ઘડી

૨ ઘડી-૧ મુહૂર્ત અથવા

૧,૬૭,૭૭,૨૧૬ આવલિકા=૧ મુહૂર્ત

૩૦ મુહૂર્ત-૧ અહોરાત્ર (દિવસને રાત)

૧૫ અહોરાત્ર-૧ પક્ષ (શુકલ કે કૃષ્ણ)

૨ પક્ષ-૧ માસ

૭ે માસ-૧ ઋતુ

૩ ઋતુ-૧ અયન

૨ અયન-૧ વર્ષ

૫ વર્ષ-૧ યુગ

[૧ યુગના વર્ષોના પાંચ નામો છે. (૧)

સૂર્યયુગ (૨) ચંદ્રયુગ (૩) નક્ષત્રયુગ
(૪) ઋતુયુગ (૫) અભિવર્ધિત યુગ]

૮૪ લાખ વર્ષ-૧ પૂર્વાંગ

૮૪ લાખ પૂર્વાંગ-૧ પૂર્વ

અસંખ્યાતા વર્ષ-૧ પલ્લેપમ

દશ કોડાકોડી પલ્લેપમે-૧ સાગરોપમ

દશ કોડાકોડી સાગરોપમે-૧ અવસર્પિણી

કાળ તથા ૧ ઉત્સર્પિણીકાળ

૧ અવસર્પિણી તથા ૧ ઉત્સર્પિણી બંને

મળીને ૧ કાળચક્ર થાય છે.

અનંતા કાળચક્ર-૧ પુદ્ગલ પરાવર્તન થાય છે.

આ જગતના છ એ દ્રવ્યો દ્રવ્યતઃ અનાદિ અનંત નિત્ય છે. તેમજ પર્યાય પરિણામે સમયે સમયે ઉત્પાદ-વ્યય તેમજ ધ્રુવપણે પરિણામી છે. જ્યોતિષક દેવોના વિમાનો શાશ્વતા હોવાથી તેઓની ગતિ પણ નિયત (કાયમ) સ્વાભાવિક જ હોય છે. તથાપિ કેટલાક આભિયોગિક દેવતાઓ આજ્ઞાથી, કૌતુકથી તેમજ પોતાની ફરજ સમજીને તે વિમાનોને આગળ-પાછળ તેમજ જમણી-ડાબી બાજુએથી જુદા જુદા સિંહ, હાથી, બળદ, ઘોડા વિગેરેના રૂપો કરી તે વિમાનોને વહન કરતા હોવાથી ચેષ્ટાઓ કરતાં હોય છે.

बहिरऽवस्थिताः ॥ १६ ॥

અહીંદ્રીપ પ્રમાણ મનુષ્ય ક્ષેત્રની બહાર અર્થાત્ તે ઉપર આવેલા અસંખ્યાત દ્રીપ-સમુદ્રોમાં, અસંખ્યાતા સૂર્ય-ચંદ્રો તેમજ જ્યોતિષિ દેવોના વિમાનો આવેલા છે. પરંતુ તે બધાએ સ્થિર છે (અર્થાત્ ભ્રમણ કરતાં નથી.) એટલે જ્યાં સૂર્ય હોય છે ત્યાં કાયમ સૂર્ય હોય છે. અને જ્યાં ચંદ્ર હોય છે ત્યાં કાયમ ચંદ્ર હોય છે.

वैमानिकाः ॥ १७ ॥

कलपोपन्नाः कल्यातीताश्च ॥ १८ ॥

उपर्युपरि ॥ १९ ॥

વૈમાનિક દેવોના બે વિભાગો છે. (૧) કલ્પોપન્ન (૨) કલ્પાતીત. જે દેવો સ્વામિ-સેવકભાવ યુક્ત હોય છે, તેઓ કલ્પોપન્ન છે, જે દેવોમાં સ્વામિ-સેવકભાવ નથી. પરંતુ બધા પોતે સ્વયં અહમિન્દ્ર છે તેઓ કલ્પાતીત સ્વરૂપવાળા છે આ બંને દેવોના સ્થાનો નકશામાં બતાવ્યા મુજબ બાણી લેવા. તેઓ ઉપરાઉપર આવેલા છે.

सौधर्मे'शान सानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तक महाशुक्र-

सहस्रारेष्वानतप्राणतयोशरणाऽच्युतयोर्न'वसु ग्रैवेयकेषु

त्रिजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धये च ॥ २० ॥

આ દેવલોકમાંના પ્રથમના બાર દેવલોકના સ્થાનો જ્યોતિષ ચક્રની ઉપર અસંખ્યાતા યોજન ગયા પછી આવે છે. સૌ પ્રથમ પહેલો સૌધર્મ દેવલોક અને તેની બાજુમાં બીજો ઇશાન દેવલોક મેરૂની દક્ષિણ-ઉત્તર આવેલો છે. સૌધર્મ દેવલોકની ઉપર ત્રીજો સનત્કુમાર દેવલોક આવેલો છે, જ્યારે ઇશાન દેવલોકની ઉપર ચોથો મહેન્દ્ર દેવલોક આવેલો છે. આ બંનેની ઉપર પાંચમો બ્રહ્મદેવલોક આવેલો છે. તેની ઉપર ક્રમથી છઠ્ઠો લાંતક, સાતમો મહાશુક્ર, આઠમો સહસ્રાર દેવલોક એકબીજાની ઉપર ઉપર આવેલો છે.

તેમની ઉપર સૌધર્મ અને ઇશાનની માફક નવમો આનત અને દશમો પ્રાણત દેવલોક આવેલો છે. તેમની ઉપર સમશ્રેણીમાં અગ્યારમો આરણ અને બારમો અચ્યુત

દેવલોક આવેલો છે. તે ઉપર અનુક્રમે નવ ઐવેયકના નવ વિમાન આવેલા છે. આ નવ ઐવેયકના દેવો કલ્પાતીત છે.

નવ ઐવેયકની ઉપર વિજય, વૈજયન્ત, જયંત, અપર જિત, સર્વાર્થસિદ્ધ નામના અનુત્તર દેવલોકના કલ્પાતીત દેવો છે. મનુષ્ય લોકમાં માત્ર કલ્પોપન્ન દેવો જ જતાં હોય છે. કલ્પાતીત દેવો પોતાના સ્થાનને છોડીને કયાંય જતાં નથી. ઉપર ઉપરના સ્થાનમાં રહેલા દેવો, નીચેના દેવો કરતાં કઈ કઈ બાબતમાં ન્યુનતા (ઓછાપણું) ધરાવે છે તે જણાવે છે.

સ્થિતિપ્રભાવસુખદ્યુતિલેશ્યાવિશુદ્ધીન્દ્રિયાવધિવિષયતોઽધિકાઃ ॥ ૨૧ ॥

ગતિ શરીર પરિગૃહાભિમાનતો હીનાઃ ॥ ૨૨ ॥

- (૧) સ્થિતિ : પ્રત્યેક દેવલોકની ઉત્કૃષ્ટ તથા જઘન્ય સ્થિતિ જુદી હોય છે જે આગળ કહેવાશે.
- (૨) પ્રભાવ : ઉપર ઉપરના દેવોમાં, અન્ય ઉપર પ્રભાવ પાડવાની એટલે શિક્ષા કરવાની યા ઉપકાર કરવાની શક્તિ અધિક હોય છે. પરંતુ અભિમાન ઓછું ઓછું હોવાથી તેઓ પ્રભાવ પાડવાની બહુ પ્રવૃત્તિ કરતા નથી.
- (૩-૪) સુખ તથા દ્યુતિ : ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય વિષયોનો અનુભવ કરવા સ્વરૂપ 'સુખ' તેમજ શરીર-વસ્ત્ર-આભૂષણાદિની કાંતિ સ્વરૂપ 'તેજ' તે ઉપર ઉપરના દેવોમાં અધિક હોય છે.
- (૫) લેશ્યા વિશુદ્ધિ : સામાન્ય રીતે દેવોમાં છ એ લેશ્યાઓ ઘટી શકે છે. તથાપિ ઉપર ઉપરના દેવોમાં ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ લેશ્યા હોય છે.
- (૬) ઇન્દ્રિયોની વિષયોને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ : ઉપર ઉપરના દેવોમાં ઇન્દ્રિયોની શક્તિ અધિક હોય છે.
- (૭) અવધિજ્ઞાનનો વિષય : પ્રત્યેક દેવને ભવપ્રત્યયિક અવધિજ્ઞાન હોય છે જ, છતાં દરેક દેવલોકના દેવોના અવધિજ્ઞાનમાં ફરક છે.

સૌધર્મ અને ઇશાન દેવલોકના દેવો-નીચે પ્રથમ નારકી સુધી, તીરછુ અસંખ્ય હજાર યોજન અને ઉચે પોતાના વિમાનની ધબ્બ સુધી જોઈ શકે છે. દરેક દેવલોકના દેવો, ઉપર તો પોતાના વિમાનની ધબ્બ સુધી જ જોઈ શકે છે. પરંતુ ઉપર ઉપરના દેવો નીચે સાત નારક સુધી અને તીરછી અસંખ્યાત કોડાકોડી યોજન સુધી અધિક-અધિક જોઈ શકે છે. પાંચ અનુત્તર વિમાનના દેવો, લોકની મધ્યમાં રહેલી આખી લોકનાલિકાને જોઈ શકે છે, પરંતુ સમસ્ત લોકને જોઈ શકતાં નથી.

હવે કઈ કઈ બાબતમાં ઉપર ઉપરના દેવો ન્યુનતા (ઓછાશ) વાળા હોય છે તે જણાવે છે.

(૧) ગતિ : એ સાગરોપમ સુધીની જઘન્ય સ્થિતિવાળા દેવોની ગતિ સામાન્યથી નીચે સાતમી નરક સુધી હોય છે અને તિરિછ્-અસંખ્ય કોડાકોડી હજાર યોજન સુધી જવાની શક્તિ હોય છે. તે ઉપરની સ્થિતિવાળા દેવો, અનુક્રમે ઓછી ઓછી નરકભૂમિ સુધી જઈ શકે છે. જોકે ઉપરના દેવો ત્રીજી નરક સુધી જ જઈ શકે છે. પરંતુ ઉપર ઉપરના દેવો પ્રવૃત્તિ કરવામાં ઉદાસીન હોવાથી ગતિ કરવાનો વિચાર કરતા નથી.

(૨)

૧-૨ સૌધર્મ-ઈશાન દેવલોકના દેવોના શરીરની ઊંચાઈ ૭ હાથ	શરીરનું પ્રમાણ અનુક્રમે ઓછું ઓછું હોય છે.
૩-૪ સનતકુમાર-મહિન્દ્ર ,, ,, ,, ,, ૬ હાથ	
૫-૬ પ્રહલોક-ભાંતક ,, ,, ,, ,, ૫ ,,	
૭-૮ મહાશુક-સહસ્રાર ,, ,, ,, ,, ૪ ,,	

૯-૧૦-૧૧-૧૨ આનત-પ્રાણત-આરણ્ય-અચ્યુત દેવલોકના દેવોના શરીરની ઊંચાઈ ૩ હાથ
નવે ઐવેયકના દેવલોકના દેવોના શરીરની ઊંચાઈ ૨ હાથ
પાંચે અનુત્તર ,, ,, ,, ,, ૧ હાથ

(૩) પરિગ્રહ : વિમાનનો પરિવાર ઉત્તરોત્તર ઓછો જાણવો

પહેલા દેવલોકમાં ૩૨,૦૦,૦૦૦ લાખ વિમાન હોય છે.

બીજા ,, ૨૮,૦૦,૦૦૦ લાખ ,, ,,

ત્રીજા ,, ૧૨,૦૦,૦૦૦ લાખ ,, ,,

ચોથા ,, ૮,૦૦,૦૦૦ લાખ ,, ,,

પાંચમા ,, ૪,૦૦,૦૦૦ લાખ ,, ,,

છઠ્ઠા ,, ૫૦,૦૦૦ હજાર ,, ,,

સાતમા ,, ૪૦,૦૦૦ હજાર ,, ,,

આઠમા ,, ૬,૦૦૦ હજાર ,, ,,

નવમા-દશમા ,, ૪૦૦ સો ,, ,,

અગીયાર-બારમા ,, ૩૦૦ સો ,, ,,

પહેલી ત્રણ ઐવેયકમાં ૧૧૧ } કુલ

૪-૫-૬ ,, ૧૦૭ } ૬ ૩૧૮ ,, ,,

૭-૮-૯ ,, ૧૦૦ } ઐવેયકમાં

અનુત્તરમાં ૫ વિમાન હોય છે.

કુલ ૮૪,૬૭,૦૨૩ લાખ વિમાન હોય છે.

- (૪) અભિમાન : પ્રથમ દેવલોકમાંથી માંડીને ઉપર ઉપરના દેવલોકના દેવોમાં અભિમાન ઓછું ઓછું હોય છે. તે તે દેવોની કેટલીક વિશેષતા.
- (૧) ઉચ્છ્વાસ : સર્વથી જઘન્ય આયુષ્યવાળા દેવોને ૭ ભવે ઉચ્છ્વાસ લેવો પડે છે. એ પદ્યોપમની સ્થિતિવાળા દેવોને એક દિવસની અંદર એકવાર ઉચ્છ્વાસ લેવો પડે છે અને જેમને જેટલા સાગરોપમનું આયુષ્ય હોય, તેમને તેટલા પખવાડીયે એકવાર ઉચ્છ્વાસ લેવો પડે છે.
- (૨) આહાર : સર્વ જઘન્ય સ્થિતિવાળા દેવોને આહારનો અભિલાષ એકાંતરે હોય છે. એ પદ્યોપમની " " " " " પૃથક્ત્વ દિવસે (૨ થી ૯) હોય છે બાકીના દેવોમાં જેટલા સાગરોપમની સ્થિતિ હોય તેટલા હજાર વર્ષે તેઓને આહારનો અભિલાષ થાય છે.
- (૩) વેદના : દેવોને મોટે ભાગે સુખ જ વેદવાનું હોય છે તેમ છતાં વચમાં અંત-સુહૃત્ કાળે દુઃખનો અનુભવ પણ થાય છે. દેવોને સ્વવનકાળે છ માસ પહેલા વધુ દુઃખ હોય છે.
- (૪) ઉપપાત : અન્ય તીર્થિકો બાર દેવલોકથી ઉપર જઈ શકતા નથી. મિથ્યાત્વી હોવા છતાં જૈન સાધુ ત્રિંગી, નવઐવેયક સુધી જઈ શકે છે. સમ્યગ્દષ્ટિ જીવો, ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિએ, પહેલા દેવલોકથી માંડી સર્વાથસિદ્ધ પર્યાંત જઈ શકે છે. ચતુર્દશ પૂર્વધારી જીવો પાંચમા બ્રહ્મદેવલોકથી નીચે નહિ, પરંતુ ઉપરના દેવલોકમાં ઉપજે છે.
- (૫) પ્રભાવ : (સામર્થ્ય વિશેષ) દરેક દેવલોકની સ્થિતિ (વિગેરેનું કારણ) જગત્ સ્વભાવ, અર્થાત્ સ્વભાવે નિયત હોય છે એમ જાણવું.

પીતપન્નશુકલેશ્યા દ્વિત્રિશેષેષુ ॥ ૨૩ ॥

પહેલા એ દેવલોક (સ્વર્ગ) ના દેવોમાં પીત (તેજ) લેશ્યા હોય છે. ત્રીજાથી પાંચમા સ્વર્ગ સુધીના દેવોમાં પન્ન લેશ્યા હોય છે અને છઠ્ઠાથી સર્વાર્થ સિદ્ધિ પર્યાંતના દેવોમાં શુકલ લેશ્યા હોય છે.

આ નિયમ શરીર-વર્ણ-રૂપ દ્રવ્ય લેશ્યા સંબંધી તેમજ સામાન્યથી ઉચ્ચ પ્રકારના અધ્યવસાય સંબંધી જાણવો. પરંતુ નિશ્ચયથી તે બધા એ દેવોમાં છ એ લેશ્યાઓનો સંભવ જાણવો.

પ્રાક્ પ્રૈવેયકેભ્યઃ કલ્પાઃ ॥ ૨૪ ॥

નવ ઐવેયકના દેવોની પહેલા બધા દેવો કલ્પવાળા હોય છે. એટલે તેઓમાં સ્વામિ-સેવક ભાવની પ્રવૃત્તિ હોય છે. જ્યારે નવ ઐવેયકના અને પાંચ અનુત્તર

વિમાનવાસી દેવો કલ્પાતીત હોય છે. એટલે બધા અહમિન્દ્ર હોય છે. તેઓને કોઈ વિશેષ આચાર હોતો નથી.

નવ ઐવેયકના દેવોના નામ (૧) સુદર્શન (૨) સુપ્રતિબદ્ધ (૩) મનોરમ (૪) સર્વતોભદ્ર (૫) સુવિશાલ (૬) સુમનસ (૭) સૌમનસ્ય (૮) પ્રિયંકર (૯) નંદિકર.

ब्रह्मलोकाऽऽलया लोकाऽन्तिकाः ॥ ૨૫ ॥

આ સૂત્રમાં ખાસ કરીને પાંચમા બ્રહ્મદેવલોકમાં લોકના અંતે છેડે-ચારે બાજુ દિશા-વિદિશાઓમાં રહેતા લોકાન્તિક દેવોને જણાવેલ છે. આ લોકાન્તિક દેવો સમ્યગ્-દૃષ્ટિ હોય છે. શ્રી તીર્થંકર ભગવાનના દીક્ષા કલ્યાણકને વિશે, વિશેષે કરીને હર્ષિત થતા હોય છે અને દીક્ષા લેવા માટેની શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોને સૂચના પણ કરતા હોય છે. તેઓ ટૂંકા સમયમાં થોડા ભવમાં મોક્ષગામી હોવાથી, તથા વિષય રહિત હોવાથી તેઓને દેવર્ષિ તેમજ લોકાન્તિક કહેવામાં આવે છે.

सारस्वता दित्य वह्न्य रुणर्दतोयतुषिताप्याबाधमरुतोऽरिष्ठाश्च ॥ ૨૬ ॥

નવ લોકાન્તિક દેવોના વિમાનોના નામો તથા સ્થાનો.

(૧) ઈશાનમાં સારસ્વત (૨) પૂર્વમાં આદિત્ય (૩) અગ્નિ પૂણામાં વહ્નિ (૪) દક્ષિણમાં અરુણ (૫) નૈઋત્ય પૂણામાં ગર્દતોય (૬) પશ્ચિમમાં તુષિત (૭) વાયવ્ય પૂણામાં અવ્યાબાધ (૮) ઉત્તરમાં મરુત અને (૯) વચમાં અરિષ્ટ.

અરુણવર સમુદ્રમાંથી અત્યન્ત કળા અંધકારમય પુદ્ગલોનો જથ્થો ઉંચે પાંચમા દેવલોકમાં ગયેલો છે. તે એકદમ અંધકારમય છે. જેમાં દેવોને પણ એકલા જતાં બીક લાગે છે. તેમાં કેવળ તમસ્કાય જીવો જ ભરેલા છે. તેની ઉપર વિચિત્ર ચોરસ આકારે બપ્પે કૃષ્ણરાજીઓ ગોઠવાયેલી છે. બપ્પેની વચ્ચે એક-એક એમ આઠ વચલાગાળામાં, આઠ લોકાન્તિક દેવોના આઠ વિમાનો આવેલા છે. છેલ્લું અરિષ્ટ નામનું વિમાન પાંચમા દેવલોકથી કાંઈક નીચે મધ્યમાં આવેલું છે.

विजयादिषु द्वि चरमाः ॥ ૨૭ ॥

પાંચ અનુત્તરવાસી દેવોમાં ચાર અનુત્તર વિમાનના દેવો, અલ્પકર્મ ખાકી રહેલા હોવાથી જે ભવ કરીને અવશ્ય મોક્ષમાં જવાવાળા હોય છે. જ્યારે પાંચમાં સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનવાસી દેવો એક જ ભવમાં એટલે ત્યાંથી મનુષ્ય ભવમાં આવી મોક્ષે જનારા હોય છે.

દેવો દેવભવનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી ત્યાંથી ચ્યવી અન્ય ગતિમાં જઈ ઉપજે તો તે કયાં કયાં જઈ ઉપજી શકે છે, તેનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

- (૧) ભવનપતિ દેવથી માંડી સૌધર્મ ઇશાન દેવલોકના દેવો, દેવભવથી ચ્યવીને, એકેન્દ્રિય બાહર પર્યાપ્તા એવા પૃથ્વીકાય, અપૂકાય, પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય, તથા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચમાં પણ ઉપજે. પરંતુ વિકલેન્દ્રિયમાં ન ઉપજે.
- (૨) સનત્કુમારાદિકના દેવો-સ્થાવરમાં ન ઉપજે.
- (૩) તે ઉપર બારમા દેવલોક સુધીના દેવો-મનુષ્ય થાય તથા પંચેન્દ્રિય તિર્યંચ થાય.
- (૪) બારમા દેવલોકથી ઉપરના દેવો-નિયમથી મનુષ્ય થાય, તિર્યંચ ગતિમાં ન ભય.
- (૫) પહેલા સૌધર્મ દેવલોકથી માંડીને } ત્રેસઠ શલાકા પુરૂષપણે પણ
નવ ઐવેચક પર્યાપ્તા દેવમાંથી કોઈક } ઉપજી શકે છે.
- (૬) અનુદ્વિશ અને અનુત્તરથી આવેલ દેવ-તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, બળભદ્ર તરીકે ઉપજી શકે છે, પણ વાસુદેવ ન થાય.
- (૭) ભવનત્રિકથી આવેલ દેવ-ત્રેસઠ શલાકા પુરૂષપણે ન ઉપજે
- (૮) દેવો, દેવગતિથી ચ્યવીને-સર્વસૂક્ષ્મ જીવનિકાયમાં તેઉકાયમાં, વાયુકાયમાં, વિકલેન્દ્રિયપણામાં, અસંશીપણે લઘિ અપર્યાપ્તામાં પણ ન ઉપજે. દેવ મરીને દેવ ન થાય, તેમજ નારકીમાં પણ ન ભય

औपपातिक मनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्गोचरः ॥ २८ ॥

ઉપપાત જન્મવાળા દેવો અને નારકો, તેમજ મનુષ્યો સિવાયના બધા જીવોને તિર્યંચ ચોનીવાળા બહુવા.

સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો તો સમસ્ત ચૌદે રાજલોકમાં વ્યાપ્ત છે. લોકાકાશનો એક પણ પ્રદેશ સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવ વિનાનો ક્યારેય હોતો નહિ અને હશે પણ નહિ. બાહર એકેન્દ્રિય જીવોને પૃથ્વી વગેરેનો આધાર હોય છે. ત્રસ જીવોમાં વિકલેન્દ્રિય (એકેન્દ્રિય, તેકેન્દ્રિય, ચૌરેન્દ્રિય) અને અસંશી પંચેન્દ્રિય જીવો ત્રસ નાડીમાં કયાંક કયાંક હોય છે. પણ ત્રસ નાડીની બહાર હોતા નથી. મનુષ્યો અઠીદ્વીપ પ્રમાણે તિર્યંચ-લોકમાં હોય છે. નારકો તથા દેવોના સ્થાનો આગળ બતાવી ગયા છીએ.

स्थिताः ॥ २९ ॥

હવે કયા કયા દેવલોકના દેવોનું કેટલું કેટલું આયુષ્ય (દેવભવમાં રહેવાની સ્થિતિ) હોય છે તે બતાવે છે.

કોઈ સમ્યગૃહિ મનુષ્યે શુભ પરિણામથી દશ સાગર પ્રમાણે બ્રહ્મ, બ્રહ્મોત્તર દેવ-લોકનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે પછી તેજ મનુષ્ય ભવમાં, સકલેશ પરિણામ વડે, પૂર્વે બાંધેલા દેવલોકના આયુષ્યની સ્થિતિનો ઘાત કરે અને સૌધર્મ-ઇશાન દેવલોકમાં પણ ઉપજે તે જીવ ઘાતાયુષક કહેવાય. બાકી જે સ્થાને દેવ ઉપજી થાય તે પછી તેની સ્થિતિ લોગવટામાં (આયુષ્યમાં) કોઈ ઘટાડો થતો નથી.

भवनेषु दक्षिणार्धाधिपतीनां पत्न्योपममध्वर्धम् ॥ ३० ॥

शेषाणां पादाने ॥ ३१ ॥

असुरेन्द्रयोः सागरोपममधिकं च ॥ ३२ ॥

ભવનપતિ દેવોમાં દક્ષિણાર્ધના ઇન્દ્રોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દોઢ પત્ન્યોપમની હોય છે. બીજા ઇન્દ્રોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પોષ્ટા-એ પત્ન્યોપમની હોય છે. એ અસુરેન્દ્રોનાં દક્ષિણાર્ધના અધિપતિ અમર નામના અસુરેન્દ્રની સ્થિતિ એક સાગરોપમની અને ઉત્તરાર્ધના અધિપતિ બલિ નામના અસુરેન્દ્રની સ્થિતિ એક સાગરોપમથી કાંઈક અધિક હોય છે. અસુરકુમારને છોડીને બાકીના નાગકુમાર આદિ નવ પ્રકારના ભવનપતિના દેવોના દક્ષિણાર્ધના ધરણેન્દ્ર આદિ જે નવ ઇન્દ્રો છે. એમની સ્થિતિ દોઢ પત્ન્યોપમની અને ઉત્તરાર્ધના ભૂતાનંદ આદિ જે નવ ઇન્દ્રો છે, એમની સ્થિતિ પોષ્ટાએ પત્ન્યોપમની છે.

સૌધર્માદિષુ યથાક્રમમ્ ॥ ૩૩ ॥

સાગરોપમે ॥ ૩૪ ॥

અધિકે ચ ॥ ૩૫ ॥

સપ્ત સાનત્કુમારે ॥ ૩૬ ॥

વિશેષત્રિસપ્તદશૈકાદશ ત્રયોદશ પશ્ચદશભિરધિકાનિ ચ ॥ ૩૭ ॥

આરણાચ્યુતાદૂર્ધ્વમકૈકેન નવસુ ગ્રૈવેયકેષુ વિજયાદિષુ સર્વાર્થસિદ્ધે ચ ॥ ૩૮ ॥

અપરા પત્ન્યોપમમધિકં ચ ॥ ૩૯ ॥

સાગરોપમે ॥ ૪૦ ॥

અધિકે ચ ॥ ૪૧ ॥

પરતઃ પરતઃ પૂર્વા પૂર્વાડનન્તરા ॥ ૪૨ ॥

વૈમાનિક દેવલોકના દેવોની ઉત્કૃષ્ટ તથા જઘન્ય સ્થિતિ જણાવે છે.

- (૧) સૌધર્મ દેવલોકમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એ સાગરોપમની જઘન્યસ્થિતિ ૧ પત્ન્યોપમની હોય છે.
 (૨) ઇશાન " " " એ સાગરોપમથી કાંઈક અધિક જઘન્ય સ્થિતિ
 ૧ પત્ન્યોપમથી કાંઈક અધિક હોય છે.
 (૩) સનત્કુમાર " " " ૭ સાગરોપમની જઘન્યસ્થિતિ ૨ સાગરોપમની
 (૪) માહેન્દ્ર " " " " " થી અધિક " ૨ " થી અધિક છે.
 (૫) બ્રહ્મા " " " ૧૦ સાગરોપમ " " ૭ " છે.
 (૬) લાંતક " " " ૧૪ " " " ૧૦ " છે.
 (૭) મહાશુક " " " ૧૭ " " " ૧૪ " છે.

(૮) સહસ્રાર દેવલોકમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	૧૮	સાગરોપમ જઘન્ય સ્થિતિ	૧૭	સાગરોપમની છે.
(૯/૧૦) આનત-પ્રાણુત	૨૦	„ „	૧૮	„ છે.
(૧૧/૧૨) આરણુ-અચ્યુત	૨૨	„ „	૨૦	„ છે.
(૧) પ્રથમ શ્રૈવેયકના દેવલોકમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	૨૩	સાગરોપમ જઘન્યસ્થિતિ	૨૨	સાગરોપમ છે.
(૨) ખીજ	૨૪	„ „	૨૩	„
(૩) ત્રીજ	૨૫	„ „	૨૪	„
(૪) ચોથા	૨૬	„ „	૨૫	„
(૫) પાંચમા	૨૭	„ „	૨૬	„
(૬) છઠ્ઠા	૨૮	„ „	૨૭	„
(૭) સાતમા	૨૯	„ „	૨૮	„
(૮) આઠમા	૩૦	„ „	૨૯	„
(૯) નવમા	૩૧	„ „	૩૦	„

વિજ્યાદિ ૪ અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમ અને જઘન્ય સ્થિતિ ૩૧ સાગરોપમ છે.

૫ મા અનુત્તર સવાર્થસિદ્ધ વિમાનવાસી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમ અને જઘન્ય સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમ છે.

દેવીઓની ઉત્કૃષ્ટ તેમજ જઘન્ય સ્થિતિ-પાછળ પાનાના ઉપરથી જોઈ લેવી.

નારકાણાં ચ દ્વિતીયાદિષુ ॥ ૪૩ ॥

દશ વર્ષ સહસ્રાણિ પ્રથમાયામ્ ॥ ૪૪ ॥

ભવનેષુ ચ ॥ ૪૫ ॥

વ્યન્તરાણાં ચ ॥ ૪૬ ॥

દેવોની જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિની માફક ખીજ નારકીથી હોય છે.

(૧) પહેલી નારકીની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ	૧	સાગરોપમની છે, જઘન્ય સ્થિતિ	૧૦,૦૦૦	વર્ષની છે.
(૨) ખીજ	૩	„ „	૧	સાગરોપમની છે.
(૩) ત્રીજ	૭	„ „	૩	„
(૪) ચોથી	૧૦	„ „	૭	„
(૫) પાંચમી	૧૭	„ „	૧૦	„
(૬) છઠ્ઠી	૨૨	„ „	૧૭	„
(૭) સાતમી	૩૩	„ „	૨૨	„

લવનવાસી દેવોની પણ જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની છે.

વ્યંતર દેવોની પણ જઘન્ય સ્થિતિ દશ હજાર વર્ષની છે.

પરા પલ્લોપમમ્ ॥ ૪૭ ॥

વ્યંતર દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક પલ્લોપમ હોય છે.

જ્યોતિષકાળામધિકમ્ ॥ ૪૮ ॥

ગ્રહાણામેકમ્ ॥ ૪૯ ॥

નક્ષત્રાણામર્ધમ્ ॥ ૫૦ ॥

તારકાણાં ચતુર્ભાગઃ ॥ ૫૧ ॥

જઘન્યાત્વઽષ્ટભાગઃ ॥ ૫૨ ॥

ચતુર્ભાગઃ શેષાણામ્ ॥ ૫૩ ॥

ગ્રહ દેવતાની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ એક પલ્લોપમની હોય છે. જ્યારે જઘન્ય સ્થિતિ ૧/૪ પલ્લોપમની હોય છે. નક્ષત્ર દેવતાઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧/૨ પલ્લોપમ અને જઘન્ય સ્થિતિ ૧/૪ પલ્લોપમની હોય છે. તારા દેવોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૧/૪ પલ્લોપમની હોય છે. જ્યારે જઘન્ય સ્થિતિ એક પલ્લોપમના આઠમાં ભાગ (૧/૮) જેટલી હોય છે.

આ પ્રમાણે પ્રથમ જીવતત્ત્વ સંબંધી હકીકત જણાવી. તેમાં છેલ્લી કેટલીક વિચારણા ટીકાકારોએ આ પ્રમાણે જણાવી છે.

દેવોના કુલ ૧૬૮ લેહોમાં ૧૦ ભવનપતિ

૧૫ પરમાધાર્મિક

૮ વ્યંતર

૮ વાણ્વ્યંતર

૧૦ તિર્યકૃ જાંભક

૫ જ્યોતિષિ ચર

૫ જ્યોતિષિ સ્થિર

૧૨ વૈમાનિક

૩ કિલ્બિષિક

૬ લોકાન્તિક

૬ ઐવેયક

૫ અનુત્તર વિમાનવાસી

કુલ ૬૬ લેહ પર્યાપ્તા અને

૬૬ લેહ કરણ અપર્યાપ્તાના

બધા મલી કુલ ૧૬૮ લેહ થયા

દેવો લખિધ અપર્યાપ્તા હોતા નથી, પરંતુ કરણ અપર્યાપ્તા હોય છે. એટલે કે જ્યાં સુધી ઈન્દ્રિયાદિ પર્યાપ્તિએ પૂર્ણ કરેલી નથી હોતી તેટલો કાળ જ તેઓ અપર્યાપ્તા હોય છે.

૩૦૩ મનુષ્યના લેહોમાં—

કર્મભૂમિના ૧૫ (૫ ભરત, ૫ ઐરાવત અને ૫ મહાવિદેહ ક્ષેત્રના કુલ ૧૫)
અકર્મભૂમિના ૩૦ (૬ જંબૂદ્વીપમાં—(૧) હેમવંત (૨) હૈરણ્યવંત (૩) હરિવર્ષ
(૪) રમ્યકું (૫) દેવકુંડ (૬) ઉત્તરકુંડ.
(૧૨ ઘાતકી ખંડમાં—ઉપર્યુક્તા ૬ ને ૨ વડે ગુણતાં)
(૧૨ અર્ધ પલ્થોપમ)

અંતરદ્વીપના ૫૬—(૭ × ૮ જંબૂદ્વીપમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ લાંબા એવા હિમવંત અને શિખરી બે પર્વતો છે. ૨ પર્વતોની બે દિશાના ૪ છેડામાંથી બે-બે ગજદંત લવણ સમુદ્રમાં ગયેલા છે. એ આઠ દાઢા પર ૭-૭ અંતરદ્વીપ = ૮ × ૭ = ૫૬ થાય.)

કુલ ૧૦૧ મનુષ્યક્ષેત્રો છે તેના ગર્ભજ પર્યાપ્તા અને
+ ૧૦૧ ગર્ભજ અપર્યાપ્તા એમ થાય.
+ ૧૦૧ સમૂર્ણિમ મનુષ્યો

કુલ ૩૦૩ લેહ મનુષ્યના થાય છે.

તિર્યાચના ૪૮ લેહ છે.

૫ પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-તેઉકાય-વાઉકાય-સાધારણ વન (સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય)
૬ પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-તેઉકાય-વાઉકાય-સાધા. વન-પ્રત્યેક વન (બાહર એકે.)
૩ બેઇન્દ્રિય-તેઇન્દ્રિય-ચૌરેન્દ્રિય (વિકલેન્દ્રિય)
૫ જલચર-સ્થલચર-ખેચર-ઉરપરિસર્પ-ભુજપરિસર્પ
(સંમૂર્ણિમ તિર્યાચ પંચેન્દ્રિય)
૫ જલચર-સ્થલચર-ખેચર-ઉરપરિસર્પ-ભુજપરિસર્પ (ગર્ભજ તિર્યાચ પંચેન્દ્રિય)

૨૪ ના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા મળી ૪૮ લેહ થાય.

નારકીના ૧૪ લેહ છે—નારકીના જીવોના લેહો ક્ષેત્ર લેહ જાણવા એટલે કે ૧ થી ૭ નારકીના જીવોના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા મળીને કુલ ૧૪ લેહો જાણવા. તેઓ પણ દેવોની જેમ લખિધ પર્યાપ્તા હોતા નથી.

આ રીતે સંક્ષેપથી ચારે ગતિના જગતના તમામ જીવોના ૫૬૩
દે. મ. તિ ના.

લેદોનું સ્વરૂપ જણાવ્યું. (૧૬૮ + ૩૦૩ + ૪૮ + ૧૪ = ૫૬૩) હવે તેઓના
સ્થાન જણાવે છે.

૬૪-અધોલોકમાં—૭ નારકો, ૧૫ પરમાધાર્મિક દેવો, ૧૦ ભવનપતિ દેવો તેના
પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા અને મળી (૩૨ + ૩૨ = ૬૪) લેદો અધોલોકમાં
વસનારા છે.

૪૦૧-તિર્યંકલોકમાં—૮ વ્યંતર, ૮ વાણ્વ્યંતર, ૧૦ તિર્યંક જાંબક દેવો, ૧૦
જ્યોતિષિ દેવો, ૧૦૧ ગર્ભજ મનુષ્યો, ૫ પંચેન્દ્રિય તિર્યંચો, ૩ વિકલે-
ન્દ્રિય જીવો = કુલ ૧૪૫ તેના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા મળી કુલ ૨૬૦
થાય છે. તથા ૧૦૧ સંમૂર્ચ્છિમ મનુષ્ય અપર્યાપ્તા અને ૧૦ લેદ પંચેન્દ્રિય
તિર્યંચ સંમૂર્ચ્છિમના પર્યાપ્તા ને અપર્યાપ્તા મળી કુલ ૨૬૦ + ૧૧૧ =
૪૦૧ લેદ જાણવા.

૭૬-ઉર્ધ્વલોકમાં—૧૨ દેવલોકના દેવો. ૩ કિલ્કિષિક દેવો, ૬ લોકાંતિક દેવો, ૬
ઐવેચકના દેવો, ૫ અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો કુલ = ૩૮ તેના પર્યાપ્તા અને
અપર્યાપ્તા કુલ ૭૬ લેદો ઉર્ધ્વલોકમાં વસનારા જાણવા.

ત્રણે લોકમાં — ૨ લેદ પૃથ્વીકાયના (નારકભૂમિમાં અને સિદ્ધશીલામાં હોવાથી)
કુલ ૧૦ લેદ ૨ લેદ બાહર અપ્કાયના (ધનોદધિ વિગેરે)
૨ લેદ બાહર વાયુકાયના (ધનવાત-તનવાત વિગેરે)
૨ લેદ બાહર સાધારણ વનસ્પતિકાય } જત્ય જલં તત્ય વનં
૨ લેદ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાય } એ સૂત્રાનુસારે

ચૌદ રાજલોકમાં—સૂક્ષ્મ પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-તેલકાય-વાયુકાય-સાધારણ વનસ્પતિકાય
કુલ ૧૦ લેદ સૂક્ષ્મના પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા મળી દસ લેદો ચૌદ રાજલોકમાં
વસનારા જાણવા.

મનુષ્ય લોકમાં—બાહર તેલકાયના બે લેદ માત્ર મનુષ્ય લોકમાં જ હોય છે. આ પ્રમાણે
૨ લેદ ૫૬૩ લેદોના સ્થાન જાણવા.

શંકુ આકારવાળા ચૌદ રાજલોકનું કિંચિત્ સ્વરૂપ

એક કુંડું ઉંધું મૂકીએ અને તે ઉપર એક નાનું કુંડું ચતુર્ મૂકીએ તેની ઉપર
વળી એક કુંડું ઉંધું મૂકીએ તેવી આકૃતિવાળો ચૌદ રાજલોક છે. તે ઉર્ધ્વ-અધો ચૌદ
રાજલોક પ્રમાણ છે. એક રાજલોકનું અંતર કેટલું થાય છે? તે માટે શાસ્ત્રમાં
જણાવેલ છે કે,

‘જોયણલક્ષ્મણમાણં નિમેષમિત્તેણ જાઈ જં દેવો ।

છ માસેણ ગમણં, ઇમં રજ્જુ જિણા વિન્તિ ॥’

અર્થ : કોઈક દેવ નિમેષ માત્રમાં (આંખ ઉઘાડીને બંધ કરીએ તેટલા કાળમાં) એક લાખ જોગનની ગતિએ બધ, એ પ્રમાણે છ મહિના સુધી જેટલે બધ તેટલા ક્ષેત્રને એક રાજલોક ક્ષેત્ર શ્રી જીનેશ્વરોએ જણાવેલ છે.

આ રીતે નારકક્ષેત્ર એક એક રાજલોક પ્રમાણ ઉર્ધ્વ-અર્ધો હોવાથી સાત નારકીનું સાત રાજલોક પ્રમાણ ક્ષેત્ર બાણવું. નીચેથી સાત રાજલોક પ્રમાણ ગયા પછી પહેલી રત્નપ્રભા નારકીના ઉપરના ભાગથી (ઉપર ૧૮૦૦ યોજન પ્રમાણ માત્ર તિરછાલોક છે, જેમાં મનુષ્યો વસે છે) પહેલા બીજા દેવલોકના બધા વિમાનો પૂરા થાય ત્યાં સુધીમાં એક રાજલોક પૂરો થાય છે. એટલે આઠ રાજલોક પ્રમાણ ક્ષેત્ર થયું. તે ઉપર ચોથા મહેન્દ્ર દેવલોકના અંત સુધીમાં એક રાજલોક ગણતાં નવ રાજલોક થયા.

તે ઉપર છઠ્ઠા લાંતક દેવલોકના અંત સુધી એક રાજલોક લેતાં દસ રાજલોક ક્ષેત્ર થયું. તે પછી ઉપર આઠમા સહસ્રાર દેવલોકના અંત સુધી એક રાજલોક ઉપર ગણતાં અગીયાર રાજલોક થયા. તે ઉપર બારમા અચ્યુત દેવલોક સુધી જતાં એક રાજલોક વધતાં બાર રાજલોક ક્ષેત્ર થયું. તે ઉપર નવે ઐવેયક ઉપર જતાં એક રાજલોક વધતાં તેર રાજલોક ક્ષેત્ર થાય છે. તે ઉપર પાંચ અનુત્તર વિમાનો તેમજ સિદ્ધશીલા ઉપરના સિદ્ધ ભગવંતોના ઉપરના છેડા સુધી એક રાજલોક થતાં કુલ ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ આ લોકક્ષેત્ર છે.

લાંબાઈ, પહોળાઈમાં પહેલી નારકી એક રાજલોક પ્રમાણ લાંબી પહોળી છે તે પછી બીજી, ત્રીજી, ચોથી, પાંચમી, છઠ્ઠી અને સાતમી નારકી એમ દરેક એક એક રાજલોક વધતા પ્રમાણવાળી હોવાથી છેલ્લી સાતમી નારકી સાત રાજલોક પ્રમાણ લાંબી પહોળી છે. તિરછાલોક એક રાજલોક પ્રમાણ લાંબો-પહોળો છે, તેમાં અસંખ્યાતા દ્વીપ-સમુદ્રો આવેલાં છે. ઉર્ધ્વલોકનું માપ નકશાથી જોઈ લેવું.

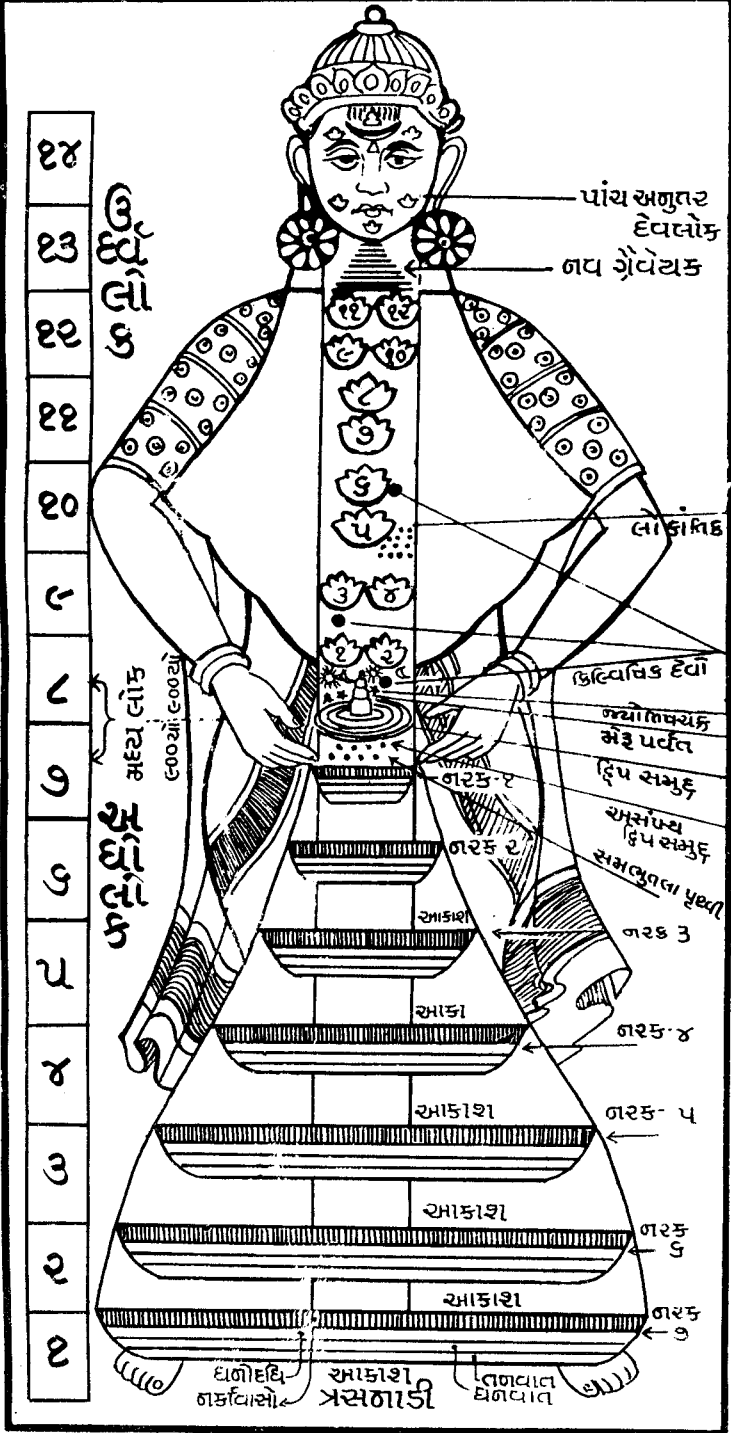
દેવીઓના સ્થાન	ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય સ્થિતિ	જઘન્ય-આયુષ્ય
પહેલો સાધર્મ-દેવલોક-પરિગૃહીતા	સાત (૭) પલ્લેપમ	(૧) એક પલ્લેપમ
” ” ” -અપરિગૃહીતા	પચ્ચાસ (૫૦) પલ્લેપમ	”
બીજો ઇશાન-દેવલોક-પરિગૃહીતા	નવ (૯) પલ્લેપમ સાહિક	”
” ” ” -અપરિગૃહીતા	પચ્ચાવન (૫૫) પલ્લેપમ સાહિક	”

અસુરકુમાર-હક્ષિણ-દિશાની	$3\frac{1}{2}$	પદ્યોપમ	દશ (૧૦) હજાર વર્ષ
” -ઉત્તર ”	$4\frac{1}{2}$	”	”
નાગકુમારદિ (૯) નવ-દ-દિશાની	$\frac{1}{2}$	”	”
” ” ” ઉ- ”	$\frac{3}{4}$	”	”
વ્યંતર-સર્વ પ્રકાર નાની દેવીઓ	$\frac{1}{2}$	”	”
અંદ્રની-દેવીઓ-૫૦ હજાર વર્ષ અધિક	$\frac{1}{2}$	”	$\frac{1}{4}$ પદ્યોપમ
સૂર્યની-દેવીઓ-૫૦૦ વર્ષ અધિક	$\frac{1}{2}$	”	”
અહોની- ” -	$\frac{1}{4}$	”	”
નક્ષત્રોની- ” - સાધિક	$\frac{1}{4}$	”	”
તારાની - ”	$\frac{1}{2}$	”	$\frac{1}{2}$ ”

અદૃષ્ટ એવા ૩ જા ૪ થી અધ્યાયના નારક-દેવલોકાદિનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત શાસ્ત્રાધારે જણાવેલ છે, વૈજ્ઞાનિકો પણ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ કાંઈપણ જણાવી શકે તેમ નથી એમ જાણવું.

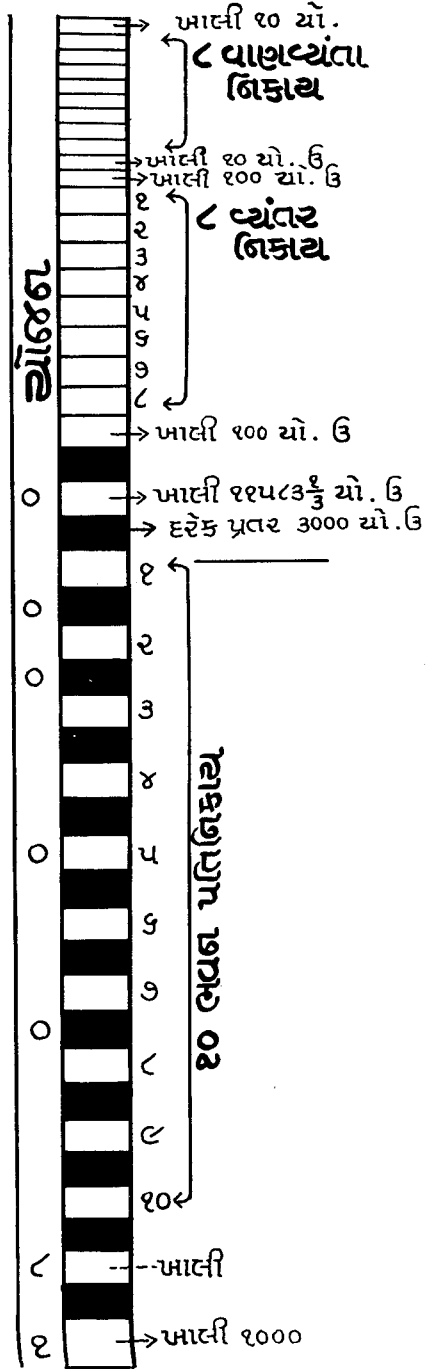

અગ્રાંત આકાશ મધ્યે શાશ્વત ૨૪ રાજલોક

રત્નાપ્રભા પૃથ્વીનું દાન

૧૮૦૦૦૦ ચોજાન-ઉદ્યં

મેરૂ પર્યંત અઠે ફરતું જયોતિષચક્ર

- ☸ ગ્રહ ૮૮૪ યોજન
- ☾ ચંદ્ર ૮૮૦ યોજન
- ☀ સૂર્ય ૮૦૦ યોજન
- ★ તારા ૭૯૦ યોજન

પંડકવળ

સુલિકાદેકરી
૧૦ યોજન

સમિધેક
શિલા

- ☐ શનિ ગ્રહ ૯૦૦ યોજન
- ☐ મંગળ ગ્રહ ૮૯૭ યોજન
- ☐ ગરુ ગ્રહ ૮૯૪ યોજન
- ☐ શુક્ર ગ્રહ ૮૯૧ યોજન
- ☐ બુધ ગ્રહ ૮૮૮ યોજન

૧૦૦૦ યોજન

૩૫૦૦ યોજન

ત્રીજી કાંડ

સોમનાસ વળ

ઊજી મોખલા

સોફ લાખ યોજન ઉંચાં મેરૂ પર્યંત

ત્રીજી - કાંડ

બીજી કાંડ

ગંદનાવળ

પહેલી મોખલા

ભદ્રશાલવળ

૫૦૦ યોજન

ભૂમિસ્થાનો ૧૦૦૦ યોજન વિસ્તાર

સમભુંતંતં પૃથ્વી કંદ વિભાગ

પહેલો કાંડ

૧૦૦૯૦ યોજન ૧૦ લાગ

૧૦૦૦ યોજન
ઉંચાઈ

૧૦૦૯૦ $\frac{૧૦}{૧૧}$ યોજન પહોળો

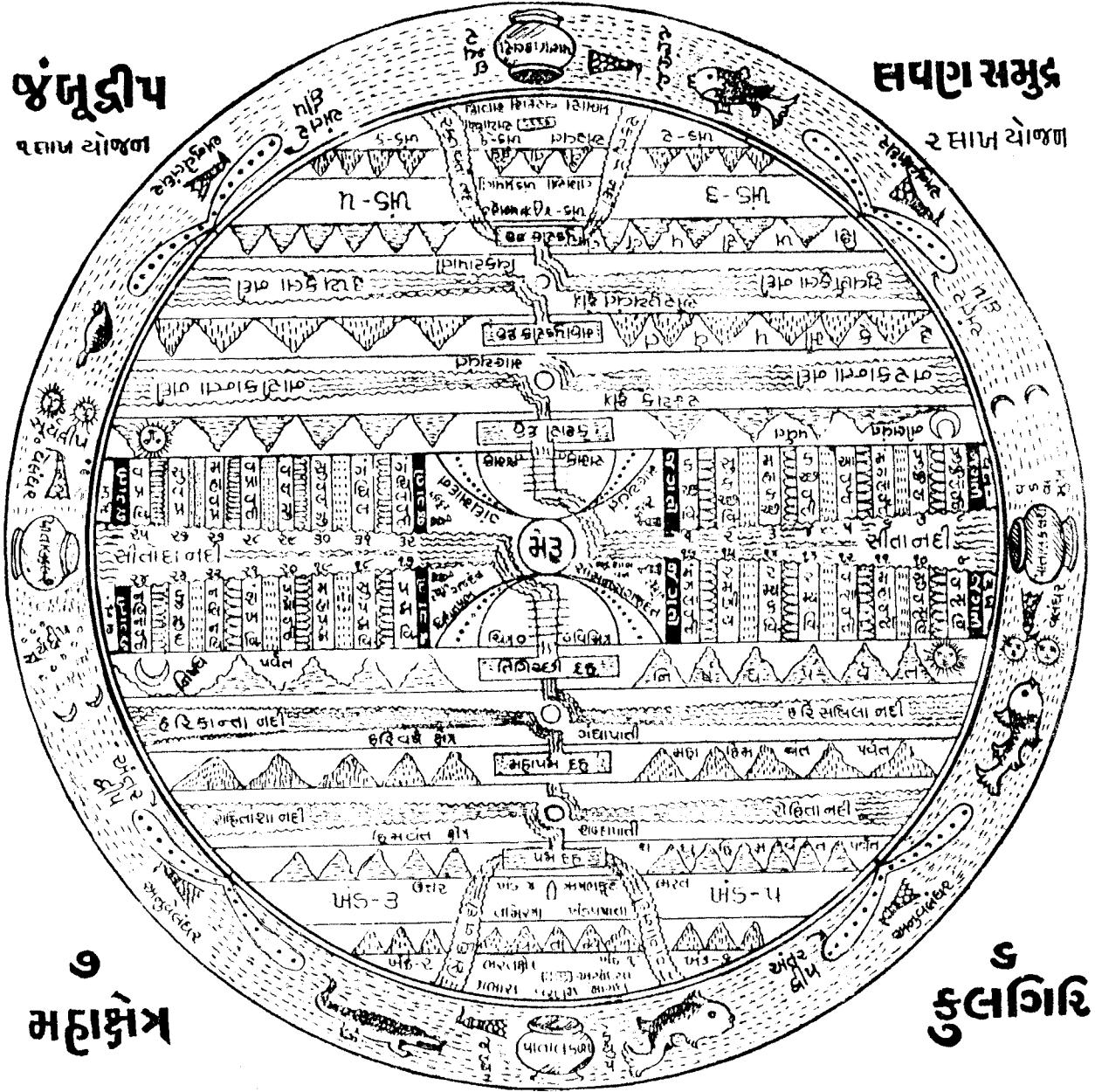

જાંબૂદ્વીપ

૧ સામ યોજન

સપ્ત સમુદ્ર

૨ સામ યોજન

૭ મહાક્ષેત્ર

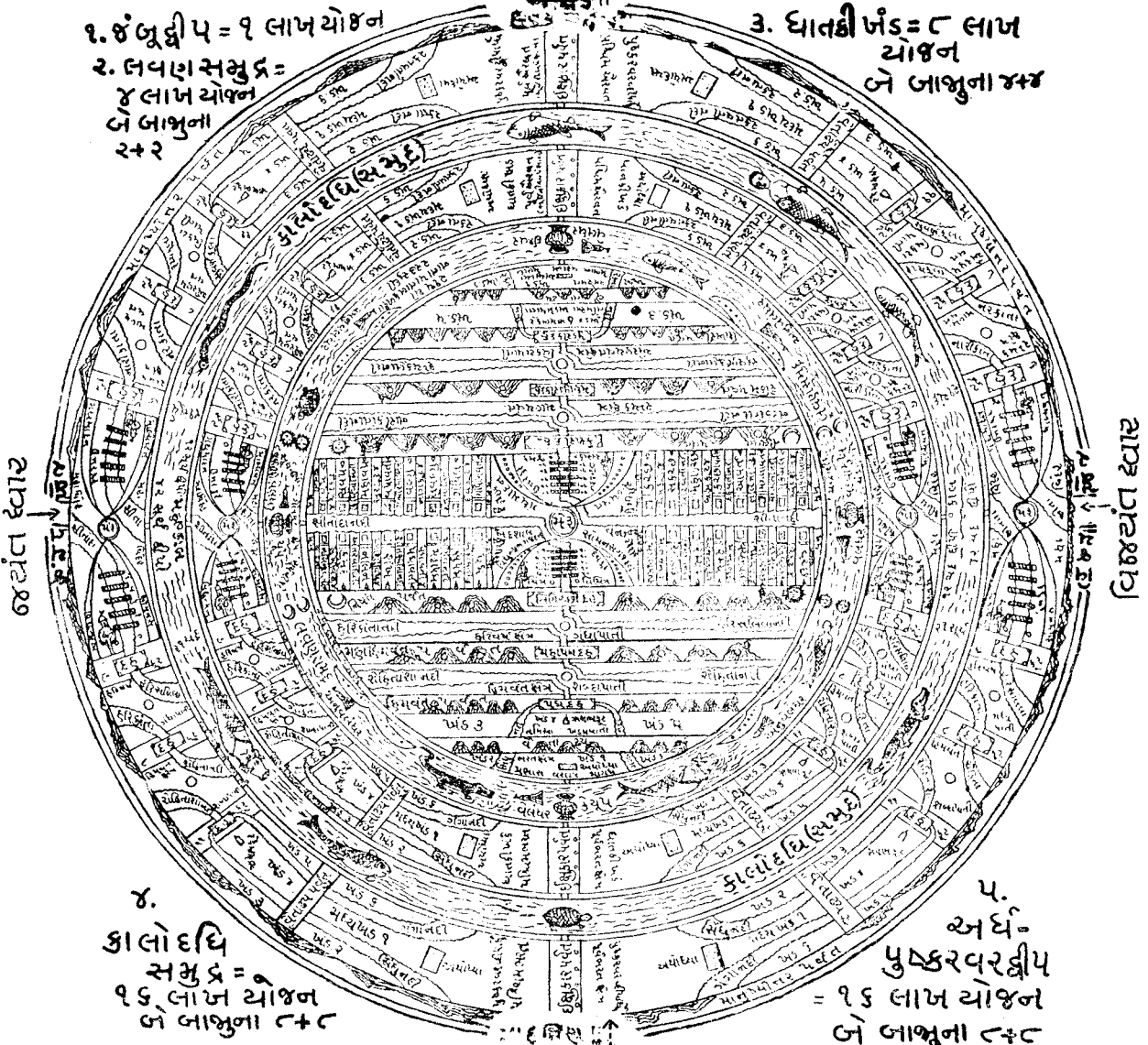
૬ કુલગિરિ

સુજ્યાંત દ્વાર

■ ૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણે અઠી દ્વીપ-મહુષ્ય લોકની નકશો ■

૧. જંબુદ્વીપ = ૧ લાખ યોજન
 ૨. લવણ સમુદ્ર =
 ૪ લાખ યોજન
 જે બાજુના ૨+૨

૩. ઘાતકી જંડ = ૮ લાખ
 યોજન
 જે બાજુના ૪+૪

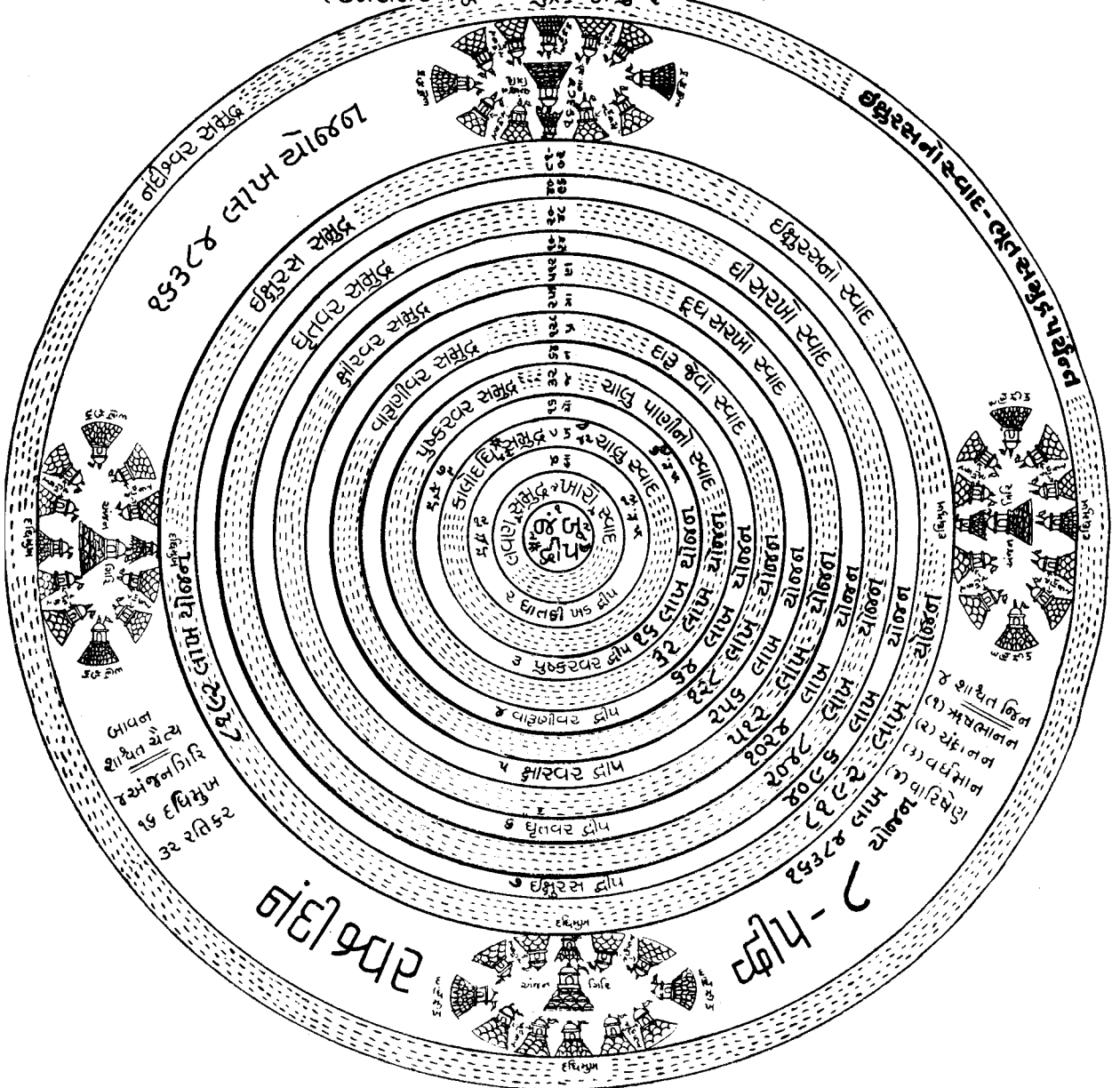
૪. કાલોદધિ સમુદ્ર = ૧૬ લાખ યોજન જે બાજુના ૮+૮

૫. અર્ધ-પુષ્કરવરદ્વીપ = ૧૬ લાખ યોજન જે બાજુના ૮+૮

અપરાજિત દ્વાર

જૂંઘ્ઘીપથી નંદીશ્વર દ્વીપ:પર શાશ્વતચૈત્ય:નંદીશ્વર સમુદ્ર

(ઉત્તરોત્તર દ્વીપ-સમુદ્ર દ્વિગુણ, માયઘીઠાગુણા)

ભાવન
શાશ્વત ચૈત્ય
૪ અજ્ઞનગિરિ
૧૭ દધિમુખ
૩૨ રતિકર

- ૪ શાશ્વત ચિત્ર
- (૧) સ્વચ્છતાનન
  - (૨) ચંદ્રાનન
  - (૩) વર્ષમાન
  - (૪) વારિસેલુ

તત્વાર્ચાધિગમ સૂત્રના અધ્યાય ૨-૯૫ ૩-૯૫ માં જણાવેલ સમસ્ત
લોકરચના (૬) નકશાઓની વિશેષ સમજૂતી

ચૌદ રાજલોક પ્રમાણ લોકમાં અધોલોકના નીચેના તળ ભાગમાં ઉત્તર-પશ્ચિમ-પૂર્વ-પશ્ચિમ ૭ રાજલોક પ્રમાણ વલયાકારે છે, ત્યાંથી ઉપર અનુક્રમે ૧-૧ રાજ ઘટતાં ૭ રાજ્ય ઉપર પ્રથમ નરકના સ્થાને એક રાજલોક પ્રમાણ પહોળાઈ જાયવી. તે ઉપર ઉર્ધ્વલોકમાં પહોળાઈ વધતાં $\frac{૧}{૨}$ રાજલોક ઉપર આવતાં ૫ રાજલોક પ્રમાણ પહોળાઈ

થાય છે, તે પછી ઉપર અનુક્રમે ઘટતાં-ઘટતાં $\frac{૧}{૨}$ રાજલોક છેક ઉપરના છેડે ત્રમનડિકા પ્રમાણ ૧ રાજલોક પ્રમાણ પહોળાઈ રહે છે. આ રીતે જે ઉર્ધ્વ-અધો ચૌદ રાજલોકને ઉપર જણાવ્યા મુજબ વલયાકારે જણવાનો છે. તેમાં મધ્યમાં એક રાજલોક પ્રમાણ લાંબી-પહોળી અને ચૌદ રાજ ઉર્ધ્વ ત્રસ નાડી છે, તેમાં જ ત્રસ જીવેના જન્મ-મરણ થાય છે એમ જણવું. મધ્ય લોકની મધ્યમાં સૌ પ્રથમ જંબુદ્રીપ આવેલો છે અને આ જંબુદ્રીપની મધ્યમાં ૧ લાખ યોજન ઊંચો મેરૂ પર્વત આવેલો છે. આ મેરૂ પર્વતની તળેટીના મધ્ય ભાગમાં આવેલા આઠ રૂચક પ્રદેશોથી પૂર્વ-પશ્ચિમ તેમજ ઉર્ધ્વ અધોલોકની ગણતરી કરવામાં આવેલી છે. મધ્ય લોકના એક રાજલોક પ્રમાણ તિરછાલોકમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ વલયાકારે અસંખ્યાતા દ્વીપ સમુદ્રો આવેલા છે. તેઓ મધ્યના પ્રથમ જંબુદ્રીપથી એક-એકથી બમણા પ્રમાણવાળા છે. તેમાં માત્ર મધ્યના અલીદ્વીપ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં જ મનુષ્યોના જન્મ-મરણ થતાં હોઈ તેટલા જ પ્રમાણવાળી એટલે કે ૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણ સિદ્ધ શિલા છે એમ જણવું.

સૌ પ્રથમ મધ્યના જંબુદ્રીપની મધ્યમાં વલયાકારે ૧ લાખ યોજન ઊંચો મેરૂ પર્વત આવેલો છે. જંબુદ્રીપમાં ઉર્ધ્વ-અધો પર્વતો-ક્ષેત્રો કુલ ૧૯૦ ખંડવા પ્રમાણ છે. આ જંબુદ્રીપના એક બાજુના $\frac{૧}{૨}$ લાખ યોજનથી ગણતાં તેમાં એક બાજુના ૨ લાખ યોજન લાંબુ સમુદ્રના ઉમેરવા. તેમાં વળી ઘાતકી ખંડના ૪ લાખ ઉમેરવા. તેમાં વળી ક.બોદધિ સમુદ્રના ૮ લાખ યોજન ઉમેરવા. તેમાં વળી અર્ધ પુષ્કર દ્વીપના ૮ લાખ યોજન ઉમેરવા. કેમકે સોલ લાખ યોજનના પુષ્કરવર દ્વીપની મધ્યમાં માનુષોત્તર પર્વત વડે તેના બે ભાગ પડે છે. આ રીતે એક બાજુના કુલ ૨૨ $\frac{૧}{૨}$ લાખ યોજનમાં બીજી બાજુના ૨૨ $\frac{૧}{૨}$ લાખ યોજન ઉમેરતાં અલીદ્વીપનું કુલ ક્ષેત્ર ૪૫ લાખ યોજન થાય છે. તે પ્રમાણે સિદ્ધ-શીલા જણવી. અલીદ્વીપમાં આવેલા કુલ ૧૩૨ સૂર્ય અને ૧૩૨ ચંદ્રો ચર એટલે (કરતા) છે. જ્યારે

અઢીઢ્રીપની બહારના ક્ષેત્રોમાં આવેલા અસંખ્યાતા સૂર્યો-ચંદ્રો રિચર છે. એટલે કાયમ માટે જ્યાં દિવસ ત્યાં દિવસ રહે છે અને રાત્રિ હોય છે ત્યાં કાયમ માટે રાત્રિ હોય છે.

આ શાશ્વત સ્વરૂપમાં પણ કોઈક ઠેકાણે કાળે કરી કથંચિત્ કેટલાક સામાન્ય ફેરફારો પણ થતા હોય છે. જેમ શાશ્વત ચત્રુજ્ય ગિરિ સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે. વિશેષથી ખુબત્ સંબ્રહ્મણી આદિ અન્ય ગ્રંથોથી જાણી લેવું. આઠમા નંદીધર ઢ્રીપમાં ચારે દિશામાં આવેલ કુલ પર પર્વતો ઉપર આવેલ શાશ્વત ગ્રંથોને વિષે શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોના કલ્યાણકોમાં દેવો અઠ્ઠાઈ મહોત્સવ કરવા જાય છે. તેમજ જ્ઞાનધર-મુનિ ભગવંતો પણ ગૈત્ય દર્શનાર્થે ત્યાં જાય છે.

અઢી ઢ્રીપમાં કુલ ૫ મેરૂ પર્વતો, ૩૫ ક્ષેત્રો, ૩૦ વર્ષંધર પર્વતો, ૫ દેવગુરૂ અને ૫ ઉત્તરકુરૂના ક્ષેત્રો આવેલા છે. આ રીતે કુલ ૪૫ ક્ષેત્રો સાથે, વળી લવણ સમુદ્રમાં ફેલાએલી આઠ ઢાડાઓમાં એક ઉપર સાત ક્ષેત્રો મળી કુલ $૮ \times ૭ = ૫૬$ અંતરઢ્રીપનાં ક્ષેત્રો આવેલા છે, આમ કુલ મળી ૧૦૧ મનુષ્ય ક્ષેત્રો છે. મહાવિદેહ ક્ષેત્રની ૮-૮ વિજયની આજુબાજુ કિલ્લા જેવી વેદિકાઓ આવેલી છે, અને તે બે-બે વેદિકાઓની વચમાં ૮ વિજય, ૪ પર્વત અને ૩ નદીઓ આવેલી છે.

જંબુઢ્રીપ ઉપરનાં લવણ સમુદ્રમાં પૂર્વ પશ્ચિમ ઉત્તર દક્ષિણ મધ્યકેન્દ્રમાં ૧-૧ કળશ આકારનાં ઊંડા મોટા ખાડાઓ છે, જેને પાતાળ કળશ કહેવાય છે. આ કળશમાં દર ૧૪ મુહુર્તે = $૧૧\frac{૧}{૪}$ કલાકે અંદરથી વાયુનો પ્રકોપ થતો હોઈ સમુદ્રમાં ભરતી આવ્યા કરે છે. અન્ય સમુદ્રમાં આવા પાતાળ કળશ નથી.

વળી લવણ સમુદ્રનાં જ વિદિશાના મધ્યકેન્દ્રમાં ૧-૧ પર્વત આવેલ છે. જેને અનુવેલંધર પર્વત કહે છે. તે દરેક ઉપર ૧-૧ શાશ્વત જૈન ગૈત્ય આવેલ છે. ચારે પાતાળ કળશાની ડાબી બાજુએ ૧-૧ વેલંધર પર્વત પણ આવેલ છે. એની ઉપર પણ ૧-૧ શાશ્વત જૈન ગૈત્ય આવેલ છે.

શ્રી જૈન શાસન માન્ય શાસ્ત્રાધારે હાલમાં જણાવ્યા મુજબ જાણવું કે શરીરને ઉત્સેધા-ગુણે માપવું. ઘર-કૂવા-તળાવ વિગેરે આત્માંગુણે માપવાં. પૃથ્વી-પર્વત-સમુદ્રો અને દેવ-વિમાન વિગેરેને પ્રમાણગુણે માપવાં, આત્માંગુણે અનિચત જાણવું, ૬ ઉત્સેધાગુણે = ૧ પાઠ (ભગની પાનીની પહોળાઈ) ૨ પાઠે = ૧ વેંત, ૨ વેંત = ૧ હાથ, ૨ હાથ = ૧ કુક્ષિ, ૨ કુક્ષિ = ૪ હાથ = ૧ ઢંડ = ૧ ધનુષ્ય, ૨૦૦૦ ધનુષ્ય = ૧ ગાઉ, ૪ ગાઉ = ૧ યોજન.

જંબુઢ્રીપનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૭૯૦,૫૬,૬૪,૧૫૦ યોજન $૧\frac{૩}{૪}$ ગાઉ ૬૨૧૧ હાથથી કાંઈક અધિક છે. વળી ઉત્તર દક્ષિણ ૧ ખંડવા પ્રમાણ ભરત ક્ષેત્રનું કુલ ક્ષેત્રફળ ૩૦,૩૨,૮૮૮ યોજન ૧૨ કલાનું જાણવું.

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર-અધ્યાય પાંચમો (૫)

હવે આ પાંચમા અધ્યાયમાં પ્રસંગાનુસારે જીવાજીવરૂપ છ એ દ્રવ્યોનું તેમજ તેઓના સ્વતઃ પરતઃ તેમજ ઉભયતઃ ભાવોનું સ્વરૂપ જણાવાશે.

અર્જીવ-કાયા ધર્માઽધર્માઽઽકાશ પુદ્ગલાઃ ॥ ૧ ॥

અનાદિ અનંત જીવ દ્રવ્ય અને અજીવ દ્રવ્યોની રાશિરૂપ આ જગતમાં ચાર અજીવકાય દ્રવ્યો છે. અજીવ એટલે જે દ્રવ્યોને પોતાના ઉત્પાદ-વ્યય તેમજ ધ્રુવ સ્વરૂપી પરિણમન ભાવોમાં જેમને પોતાનું અકૃત્વ તેમજ અલોકૃત્વ અને અજ્ઞાતૃત્વ છે. તે અજીવ દ્રવ્યો જાણવા અને કાય એટલે સમુહાત્મક. અર્થાત્ જે દ્રવ્યો સમુહાત્મક સ્વરૂપે જોઈ જાણી અનુભવી શકાય છે તેવા અજીવ દ્રવ્યો મુખ્યત્વે ચાર છે

- (૧) ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય-જે એક અખંડ હોવા છતાં અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ છે.
- (૨) અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય-જે એક અખંડ હોવા છતાં અસંખ્યાત પ્રદેશરૂપ છે.
- (૩) આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય-તે પણ એક અખંડ હોવા છતાં તે લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એવા બે વિભાગ સહિત અનંતા અનંત પ્રદેશી છે.
- (૪) પુદ્ગલાસ્તિકાય દ્રવ્ય-પુરુષ-ગણન સ્વભાવવાળું હોવાથી એક અવિભાગી પરમાણુ પશુ અનેકવિધ પરિણામ પામવાની શક્તિવાળું હોવાથી અસ્તિકાય છે.

જ્યારે અનેક પરમાણુઓ મળીને બનેલા અંધ-દેશ-પ્રદેશ વિભાગરૂપ સમુહ તેા પ્રગટપણે અસ્તિકાય (સમુહાત્મક) સ્વરૂપ છે જ.

દ્રવ્યાણિ જીવાશ્ચ ॥ ૨ ॥

ઉપર જણાવેલ ચાર દ્રવ્યો ઉપરાંત આ જગતમાં પાંચમા દ્રવ્યરૂપે જીવદ્રવ્યો પણ છે જે અનંતા છે. જેઓ પ્રત્યેક પોતપોતાના કથંચિત્ ઉત્પાદ, કથંચિત્ વ્યય, કથંચિત્ ધ્રુવ સ્વરૂપી પોતપોતાના પરિણમન ભાવના કર્તા-લોકતા અને જ્ઞાતા છે. તેઓનું વિશેષ સ્વરૂપ પૂર્વે જણાવી ગયા છે. અત્રે તેા તે પાંચે અસ્તિકાય દ્રવ્યોનું જે ત્રિકાલિક અસ્તિપણું દ્રવ્યથી જણાવેલ છે. શાસ્ત્રમાં દ્રવ્યનું લક્ષણ નીચે મુજબ જણાવેલ છે. જેનું સ્વરૂપ ગીતાર્થ ગુરુગમથી કરી લેવું જરૂરી છે.

‘દુવણ દુયતે દોલ્લયવો, વિગારો ગુણાણ સંદાવો ।

દઢ્ઢવં મઢ્ઢવં ભાવસ્સ મૂયમાવં ચ જં જોગ્ગં ॥’

પાંચે દ્રવ્યો પોતપોતાના ગુણ ભાવમાં પરિણામી હોવા છતાં સકળ જીવદ્રવ્યો પોતપોતાના પરિણમન ભાવના કર્તા-લોકતા અને જ્ઞાતા પણ છે. તે માટે તે જીવદ્રવ્યો

છે. આવા જીવદ્રવ્યો આ સંસારમાં છ નિકાય સ્વરૂપથી અનંતા છે. તેમજ વળી અનંતા સિદ્ધના જીવો પણ છે તે પ્રત્યેક (અર્થાત્ દરેકે દરેક) જીવ પોતે એકબીજાથી લિન્ન સ્વરૂપે સ્વતંત્ર દ્રવ્યરૂપ છે.

નિત્યાડવસ્થિતાન્ય રૂપાણિ ॥ ૩ ॥

રુપિણ પુદ્ગલાઃ ॥ ૪ ॥

ઉપર જીણાવેલ સકળ પાંચે દ્રવ્યોનું ત્રણે કાળમાં અસ્તિપણું (હોવાપણું) હોવાથી તે પાંચે દ્રવ્યો નિત્ય છે. કેમકે તેઓ કોઈથી ક્યારેય ઉત્પન્ન કરાયેલ નથી. તેમજ તેઓનો કોઈથી ક્યારેય સંપૂર્ણ નાશ પણ થવાનો ન હોવાથી કાળ થકી અનાદિ-અનંત નિત્ય છે. વળી ઉપર જીણાવેલ પાંચે દ્રવ્યો પુદ્ગલ-પરમાણું સહિત બધાં આશુષ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી (એટલે આંખથી નહિ દેખાતા હોવાથી) તેઓને અત્રે અરૂપી જીણાંચ્યા છે. પરંતુ પુદ્ગલ દ્રવ્ય-વર્ણુ-ગંધ-રસ-સ્પર્શાત્મક હોવાથી તેમજ તેના ખંધ-દેશ-પ્રદેશ વિભાગ આંખે કરી જોઈ જાણી શકાય છે. તે માટે તુરત જ ચોથા સૂત્રમાં કૃત્ત પુદ્ગલ દ્રવ્યો રૂપી છે એમ જીણાંચ્યું છે. આથી સમજવાની જરૂર છે કે આ જગતમાં જે-જે આંખે દેખાય છે તે તમામ પુદ્ગલ દ્રવ્યોના વિકારો (પરિણામો) છે.

આડકાશાદેક દ્રવ્યાણિ ॥ ૫ ॥

પૂર્વે જીણાવેલ પાંચે ત્રિકાલિક નિત્ય દ્રવ્યોમાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એ ત્રણે દ્રવ્યો એક-એક અખંડ દ્રવ્ય સ્વરૂપે લિન્ન-લિન્ન સ્વભાવી, લિન્ન લિન્ન દ્રવ્યો છે.

નિષ્ક્રિયાણિ ચ ॥ ૬ ॥

ઉપરના ત્રણે દ્રવ્યો અક્રિય છે. અર્થાત્ તેઓનો સ્વભાવ કોઈપણ (ગત્યાદિ) ક્રિયા કરવાનો નથી.

અસંખ્યેયાઃ પ્રદેશા ધર્માધર્મયોઃ ॥ ૭ ॥

ધર્માસ્તિકાય તેમજ અધર્માસ્તિકાય એ બે દ્રવ્યો સમાન અસંખ્યાત્ અસંખ્યાત્ (લોકાકાશના પ્રદેશ જેટલા) પ્રમાણરૂપ હોવા છતાં એક અખંડ દ્રવ્યાત્મક છે.

જીવસ્ય ચ ॥ ૮ ॥

સકળ અનંતા જીવદ્રવ્યો પણ એટલે પ્રત્યેક જીવદ્રવ્ય પણ લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણરૂપ (એટલે જેટલા લોકાકાશના પ્રદેશો છે તેટલા) અસંખ્યાતા-પ્રદેશ પ્રમાણરૂપ અસંખ્યાત્ પ્રદેશવાળા અખંડ લિન્ન લિન્ન દ્રવ્યો છે.

આકાશસ્યાનન્તાઃ ॥ ૯ ॥

જે આકાશાસ્તિકાય દ્રવ્ય છે (જે મુખ્યપણે આધાર દ્રવ્ય છે અને સર્વદ્રવ્યોને અવકાશ આપવાના શુભવાળું છે. તે પણ એક અખંડ અરૂપી અક્રિય દ્રવ્ય છે. જે

લોકાલોક-વ્યાપી (સ્વરૂપી) હોવાથી અનંત પ્રદેશી છે. તેમાં જે લોકાકાશ છે તે તેા અસંખ્યાત્ પ્રદેશ પ્રમાણ રૂપ છે પરંતુ તે અલોકાકાશથી ભિન્ન દ્રવ્ય નથી

સંખ્યેયાસંખ્યેયાશ્ચ પુદ્ગલનામ્ ॥ ૧૦ ॥

પુદ્ગલ ખંધાદિ દ્રવ્યોને સંખ્યાત્-અસંખ્યાત્ તેમજ અનંત પ્રદેશો હોય છે. ક્રક્ત આ પુદ્ગલ દ્રવ્યોના પ્રદેશો પોતાના ખંધથી છૂટા પડી શકે છે અને મળી પણ શકે છે. જ્યારે બીજા દ્રવ્યોના પ્રદેશો પોતાના મૂળ દ્રવ્યથી ક્યારેય છૂટા પડતા નથી એમ જાણવું.

નાણોઃ ॥ ૧૧ ॥

જેકે પુદ્ગલ દ્રવ્યમાં પરમાણુ' (જે ત્રિકાલિક નિત્ય છે) તે અપ્રદેશી છે. પરંતુ તેમાં પણ અનંત પરિણામ પામવાની શક્તિ હોવાથી તેને ઉપચારે અનંત પ્રદેશી કહેવામાં હરકત નથી.

લોકાકાશેઽવગાહઃ ॥ ૧૨ ॥

ઉપર જણાવેલ જીવદ્રવ્યો, અજીવદ્રવ્યો તેમજ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ ચારે અસ્તિકાય દ્રવ્યો લોકાકાશમાં જ રહેલા છે. આથી જ તેા તે ચારે દ્રવ્યો જે આકાશ દ્રવ્યને આધારે રહેલા છે તેટલા ભાગને લોકાકાશ કહેવામાં આવે છે.

ધર્માધર્મયોઃ કુત્સ્ને ॥ ૧૩ ॥

ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય અને અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય બન્ને અરૂપી દ્રવ્યો ઉપર જણાવેલ સમગ્ર લોકાકાશમાં (લોકાકાશના પ્રતિ પ્રદેશો) એકમેક થઇને પણ અલગ અલગ પોત-પોતાના ભાવે રહેલા છે. જ્યારે અલોકાકાશમાં આ બે દ્રવ્યો નથી, તેથી ત્યાં કોઈપણ જીવ-પુદ્ગલની ગતિ-સ્થિતિ પણ નથી.

एक प्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलनाम् ॥ ૧૪ ॥

असंख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥ ૧૫ ॥

प्रदेशसंहार विसर्गाभ्यां प्रदीपवत् ॥ ૧૬ ॥

પુદ્ગલ દ્રવ્યના ચાર વિભાગ શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે. (૧) ખંધ (૨) દેશ (૩) પ્રદેશ (૪) પરમાણુ (આણુ). કોઈ એક પરિકલ્પિત અખંડ પુદ્ગલ દ્રવ્યને ખંધ કહેવામાં આવે છે. તેના અમુક ભાગને દેશ-વિભાગ કહેવામાં આવે છે અને અત્યંત સૂક્ષ્મ (જેના કેવળી ભગવંત પણ બે વિભાગ ન કરી શકે તેવા) અંશને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રદેશ પ્રમાણ સૂક્ષ્મ અંશ (પુદ્ગલ) તે જ જ્યારે તે ખંધથી ભિન્ન છૂટો પડેલો હોય ત્યારે તેને પરમાણુ' (આણુ) કહેવામાં આવે છે. કોઈપણ પુદ્ગલ પરમાણુ'માં પણ (૧) વર્ણ (૨) ગંધ (૩) રસ (૪) સ્પર્શ અવશ્ય હોય છે. એટલે તેમાંથી શીત-ઉષ્ણ અને સિન્ધ-રૂક્ષ એ ચારમાંથી અવિરોધી બે સ્પર્શ અવશ્ય હોય છે એમ જાણવું.

આ પુદ્ગલ દ્રવ્યના બે અણુ-ત્રણ અણુ-ચાર અણુ, સંખ્યાત્ અણુ, અસંખ્યાત અણુ અને અનંતા અણુ (પરમાણુ) એના સ્કંધો છે. તે આકાશના એક પ્રદેશમાં, બે પ્રદેશમાં, ત્રણ પ્રદેશમાં, ચાર પ્રદેશમાં, સંખ્યાત પ્રદેશમાં, અસંખ્યાત પ્રદેશમાં રહી શકે છે. જેમકે અનંત પુદ્ગલ પરમાણુએનો અચિત્ત મહાસ્કંધ તે સમગ્ર લોકાકાશમાં વ્યાપ્ત થાય છે. તેમજ યાવત્ અનંત પ્રદેશી સ્કંધ પણ આકાશના એક જ પ્રદેશમાં પણ રહી શકે છે. જેમ દીવાના પ્રકાશને સંકેત્ય વિકાસપણું પ્રાપ્ત થાય છે તેમ, પરંતુ અત્રે એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે પ્રત્યેક જીવમાં રહેલો કોઈ જીવ (જે અસંખ્યાત પ્રદેશ પ્રમાણુ છે) તે આકાશમાં એક પ્રદેશમાં રહેવા જેટલો ક્યારેય સંકેત્ય પામી શકતો નથી. આથી કોઈ પણ એક જીવ સમગ્ર આકાશ દ્રવ્યના અસંખ્યાતમા ભાગમાં જ રહેલો હોય છે.

(અસંખ્યાતના અસંખ્યાત લેહ હોવાથી) આથી સર્વ જીવોને સર્વ લોકાકાશમાં રહેલા જાણવાના છે. વળી કેટલાક કેવલી ભગવંતો કેવલી સમુદ્ધાત વખતે પોતાના અસંખ્યાત પ્રદેશો વડે સર્વ લોકમાં વ્યાપ્ત થાય છે. પરંતુ તે માત્ર સમુદ્ધાતના કાળ પૂરતાં જ. આ સાથે બીજું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત એ છે કે અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ પ્રમાણુ એક સૂક્ષ્મ શરીર (જે પણ આકાશના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં રહેલ હોય છે) તેમાં અનંતા જીવો રહી શકે છે.

ગતિસ્થિત્યુપગ્રહો ધર્માધર્મયોરુપકારઃ ॥ ૧૭ ॥

હવે ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યનું લક્ષણ જણાવે છે. આ દ્રવ્ય જે માત્ર સમગ્ર લોકાકાશમાં એક અખંડ સ્વરૂપે અસંખ્યાત પ્રદેશ સ્વરૂપે વ્યાપ્ત છે. તે જ્યાં જ્યાં જે-જે જીવ કે પુદ્ગલ દ્રવ્યને ગતિ કરવી હોય (તે દ્રવ્યના સ્વભાવ મુજબ) તેને તે માત્ર સહાયક થાય છે. ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યની સહાય વગર જીવ-પુદ્ગલ ગતિ કરી શકે નહિ. જેમ પાણી વગર માછલા ગતિ કરી શકતાં નથી. આજ પ્રમાણે જીવ-પુદ્ગલને સ્થિર થવામાં અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્ય સહાયક છે તે તે બંને દ્રવ્યોનો ઉપકાર સમજવો.

આકાશસ્યાવગાહઃ ॥ ૧૮ ॥

પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ આકાશસ્તિકાય દ્રવ્ય તે જીવ-પુદ્ગલ તેમજ ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એમ એ ચારે દ્રવ્યોને એકી સાથે પણ અવકાશ (જગ્યા) આપવા રૂપ સહાયક છે. એટલે કે એક આકાશ પ્રદેશમાં તે ચારે દ્રવ્યો હોય છે એમ જાણવું. અત્રે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે ધર્માસ્તિકાય તેમજ અધર્માસ્તિકાય એ બે દ્રવ્યો એક અખંડ અનંત પ્રદેશાત્મક આકાશસ્તિકાયના જે ભાગમાં રહેલા છે તે ભાગને અસંખ્યાત પ્રદેશ સ્વરૂપી લોકાકાશ અને બાકીનાને અલોકાકાશ કહેવાય છે. લોકાકાશના જેટલા અસંખ્યાત પ્રદેશો છે તેટલા જ ધર્માસ્તિકાયના તેમજ અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો છે. તેમજ

કોઈપણ એક જીવ-દ્રવ્યને પણ તેટલા જ લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશો હોય છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે લોકાકાશની બહાર કોઈપણ જીવ કે પુદ્ગલ દ્રવ્યનું અસ્તિત્વ નથી. કેમ કે ત્યાં ધર્માસ્તિકાય તેમજ અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યો નથી.

શરીર વાજ્ઞ-મનઃ પ્રાણાપાનાઃ પુદ્ગલનામ્ ॥ ૧૯ ॥

અનંતા પુદ્ગલ પરમાણુઓના સ્કંધરૂપે બનેલી અનેક પ્રકારની વર્ગણાઓ છે. જેના ૨૬ સ્વરૂપો શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે. તેમાંથી માત્ર આઠ પ્રકારની વર્ગણાઓ સકળ સંસારી જીવદ્રવ્યોને શરીર ધારણ કરવામાં, વચન બોલવામાં, મનન કરવામાં તેમજ શ્વાસોશ્વાસ લેવામાં ઉપકારક થાય છે. તેનું આદાન-અહણ પ્રત્યેક જીવ પોત-પોતાના તથા પ્રકારના કર્મના યોગે કરે છે. જુદા જુદા જીવ દ્રવ્ય અથવા આત્મતત્ત્વને આ સંસારમાં નીચે મુજબ આઠ પ્રકારની વર્ગણાઓની જીવન જીવવામાં ઉપકારકતા (સહાયકતા) રહેલી છે. (૧) ઔદારિક વર્ગણા (૨) વૈક્રિય વર્ગણા (૩) આહારક વર્ગણા (૪) તૈજસ વર્ગણા (૫) કાર્મણ વર્ગણા-આ કાર્મણ વર્ગણાઓનો જીવ પ્રદેશોની સાથે ક્ષીર-નીરવત્ અષ્ટ પ્રકારનો જે સંબંધ થાય છે તેને કર્મબંધ કહેવાય છે. (૬) શ્વાસો-શ્વાસ વર્ગણા (૭) ભાષા વર્ગણા (૮) મન વર્ગણા. પ્રથમની પાંચ વર્ગણાઓ જીવની સાથે સંપ્રિલઘ્ન સંબંધ પામતી હોય છે. જ્યારે પાછળની ત્રણ વર્ગણાઓનો સંબંધ અસંપ્રિલઘ્ન હોય છે. આ ઉપરાંત સ્ત્રી-પુત્ર-ધન-ધર આદિનો પણ જીવને કર્મનુસારે અસંપ્રિલઘ્ન યોગ પ્રાપ્ત થાય છે.

મુખ દુઃખ જીવિત મરણોપગ્રહાશ્ચ ॥ ૨૦ ॥

ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્મનુસારે જે-જે જીવને જે-જે પ્રકારનો પુદ્ગલ દ્રવ્ય પરિણામનો યોગ (સંબંધ) પ્રાપ્ત થાય છે. તે મુજબ તે-તે જીવને તે થકી સુખદુઃખનો પરિણામ થાય છે જ્યાં સુધી જે આયુષ્ય કર્મનો વિપાકોદય જે ગતિમાં જે શરીર દ્વારા જે-જે જીવ લોગવતાં રહે છે ત્યાં સુધી તે જીવ-તે શરીર દ્વારા સુખ-દુઃખનો અનુભવ કરતો રહે છે. કોઈપણ ગતિમાં રહેલા જીવને શરીર સંબંધી આયુષ્ય પૂર્ણ થઈ જાય તે સમયે જ બીજા ગમે તેટલા પ્રબળ યોગોનો સંબંધ હોય તો પણ તે જીવને તે શરીરથી અળગા થવું જ પડે છે. જેને વ્યવહારમાં મરણ કહેવામાં આવે છે.

આ રીતે પ્રત્યેક જીવને જીવન-જીવવામાં મુખ્ય ઉપકારક જે આયુષ્ય કર્મ છે તે પણ કાર્મણ વર્ગણાનંતર્ગત પુદ્ગલ વર્ગણાઓ જ છે. પરંતુ જીવે પોતે જ પોતાના રાગ-દ્વેષાદિ તીવ્ર-મંદ પરિણામે કરી કાર્મણ વર્ગણાઓમાં વિવિધ સ્વરૂપે જે જે વિવિધ પ્રકારનો (અષ્ટવિધ) વિપાક (અનુભવ કરાવવાની શક્તિ) આપવાની શક્તિનું સર્જન કરેલું હોવાથી તે તે કર્મ ઉદયમાં આવે થકે તે જીવને તથા પ્રકારનો વિપાક (અનુભવ) કરવો પડે છે.

પરસ્પરોપગ્રહો જીવાનામ્ ॥ ૨૧ ॥

સંસારી જીવો (સકર્મ) શરીરસ્થ હોવાથી પોતપોતાને પ્રાપ્ત યોગ (સંબંધો) દ્વારા એક જીવ બીજા જીવ પ્રતિ ઉપકાર તેમજ અપકાર કરી શકે છે. તે જગતમાં પ્રત્યક્ષ છે. અદ્યપિ ધર્માસ્તિકાયાદિ પાંચે દ્રવ્યો એક જ આકાશ પ્રદેશ ઉપર અનંત-કાળથી સાથે રહેવા છતાં ક્યારેય કોઈ દ્રવ્ય પોતાના મૂળ સ્વરૂપને છોડીને અન્ય દ્રવ્યના સ્વરૂપને પામતું નથી. પરંતુ જીવદ્રવ્ય અને પુદ્ગલ દ્રવ્યને સ્વ-સ્વકર્મોનુસારે પરસ્પર પારિણામિકપણું હોવાથી (સંયોગ સંબંધ) એક જીવ પોતાના શરીરાદિ કર્મ દ્વારા બીજા જીવ પ્રતિ અપકાર-ઉપકાર કરવા પ્રતિ નિમિત્તરૂપ થાય છે. જીવનો અન્ય જીવ યા અજીવ પ્રતિ નિમિત્ત હેતુતા રૂપ પરિણામ કષાય સહિત તેમજ કષાય રહિત બંને પ્રકારે હોય છે. દરેકે દરેક સંસારી (સકર્મક) જીવોનું ઉપર જણાવ્યા મુજબનું સ્વરૂપ તત્વતઃ અવિરોધી હોવા છતાં જે ઉત્સૂત્ર ભાષી પાખંડીઓ આ સ્વરૂપને અસત્-મિથ્યા માયારૂપ કહે છે. તેઓ મોક્ષ માર્ગના (મોક્ષમાર્ગની સાધનાના) ઉચ્છેદકો હોવાથી તેઓને સંસારી જાણવા.

વર્તના-પરિણામઃ-ક્રિયા-પરત્વાડપરત્વે ચ કાલસ્ય ॥ ૨૨ ॥

કાળ નામનો કોઈ પદાર્થ, અર્થાત્ સત્ દ્રવ્ય આ જગતમાં નથી. તેમ છતાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ જીવ-અજીવો દ્રવ્યોના વિવિધ પરિણામો (રૂપાંતરતા)ને વિવિધ સ્વરૂપે જાણવા માટે જે લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપે કાળ સ્વરૂપનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. તેનું સ્વરૂપ હવે સૂત્રકાર ચાર લેહથી જણાવે છે.

- (૧) વર્તના : પ્રત્યેક દ્રવ્ય પ્રત્યેક સમયે સ્વતઃ તેમજ પરતઃ જે જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવ સ્વરૂપમાં લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપે પરિણામ પામી રહેલું છે. તેને તે તે લિન્ન-લિન્ન સમયના સ્વરૂપ રૂપે ઓળખાવે તે વર્તના લક્ષણકાળ જાણવો.
- (૨) પરિણામ : ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રત્યેક સમય-સમયના પરિણામમાં પણ અનેક પ્રકારના જે લિન્ન લિન્ન ગુણ પર્યાય રૂપ પરિણામ હોય છે. તેને યથા તથ્ય લિન્ન-લિન્ન સ્વરૂપે જાણાવે તેને કાળ સ્વરૂપી પરિણામ જાણવો.
- (૩) ક્રિયા : જે કે જીવ તત્વ અને પુદ્ગલ તત્વને ક્રિયા પરિણામીત્વપણું છે. આક્રીના ધર્માસ્તિકાયાદિ દ્રવ્યમાં તે ક્રિયા પરિણામીત્વપણું નથી. તેથી જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યની જે વિવિધ ક્રિયાને વિવિધ સ્વરૂપે જાણાવે તેને ક્રિયા સ્વરૂપથી કાળનો પરિણામ જાણવો.
- (૪) પરત્વાડપરત્વ : પૂર્વાપર એટલે પ્રથમનું અને પછીનું. અર્થાત્ ઐતિહાસિક ઘટનાઓના સંબંધોનો વ્યવહાર જે જે દ્રવ્યોના જે જે ઉત્પત્તિ-વ્યય-તેમજ ધ્રુવ પરિણામોમાં જે દ્રવ્ય વડે કરાય છે તે પરત્વાપરત્વ કાળ જાણવો ઉપરના ચારે લેહો કાળના નથી. પરંતુ દ્રવ્યોની વર્તનાદિને જાણવા-જાણાવવામાં સહકારી હોવાથી ઉપચારે તેને કાળના લેહો કહ્યા છે.

સ્પર્શ રસ ગન્ધ વર્ણવન્તઃ પુદ્ગલાઃ ॥ ૨૩ ॥

જે રૂપી પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે તેના અંધ-દેશ-પ્રદેશ અને પરમાણુ એમ ચાર ભેદો પૂર્વે જણાવેલ છે. તે બધા સ્પર્શ-રસ-ગંધ અને વર્ણુ યુક્ત છે. તેમાં પરમાણુમાં (૧) વર્ણુ (૧) ગંધ (૧) રસ અને (૨) સ્પર્શ (પરસ્પર અવિરોધી) અવશ્ય હોય છે જ્યારે આદિમાં (૫) વર્ણુ (૨) ગંધ (૫) રસ અને (૮) સ્પર્શ મળી કુલ ૨૦ ગુણધર્મમાંથી યથા સંભવ ગુણો હોય છે. આ (૨૦) વીશ ભેદો પણ પ્રત્યેક તરતમ ભાવે સંખ્યાત્ અસંખ્યાત્ અનંત ભેદયુક્ત હોય છે. આથી સમજવાનું કે સંસારી સકર્મક જીવદ્રવ્યોનો સંસારીક સમસ્ત જીવન વ્યવહાર આ પુદ્ગલ-દ્રવ્યના સંયોગ-વિયોગ સ્વરૂપ છે. કેમકે ધર્માસ્તિકાયાદિનો જીવ-પુદ્ગલ સાથે ક્યારેય સંયોગીક પરિણામ હોતો નથી. આથી શાસ્ત્રોમાં જીવ અને પુદ્ગલ બંને દ્રવ્યોને પારિણામિક (વ્યવહાર સ્વરૂપે) કહ્યા છે. જે કે નિશ્ચય સ્વરૂપથી તે સકળ દ્રવ્યો પોતપોતાના સ્વભાવ ગુણમાં જ નિરંતર સમયે-સમયે પરિણામ પામ્યા જ કરે છે. તેથી નિશ્ચય સ્વરૂપથી તે કોઈપણ દ્રવ્ય કોઈપણ અન્ય દ્રવ્યના ગુણ-ધર્મમાં ક્યારેય પરિણામ પામતું નથી.

શબ્દ બન્ધ સૌક્ષ્મ્ય-સ્થૌલ્ય-સંસ્થાન-ભેદ-તમચ્છાયાતપોદ્યોતવન્તશ્ચ ॥ ૨૪ ॥

પુદ્ગલ દ્રવ્યોના વળી વિશેષ પરિણુમન ભાવો સંબંધમાં શાસ્ત્રકાર જણાવે છે કે (૧) શબ્દ પરિણામ (૨) પરસ્પર અંધન પામવું (૩) સૂક્ષ્મ પરિણામ પામવો તે (૪) બાહર (સ્થુલ) પરિણામ પામવો તે (૫) બિવિધ આકૃતિ રૂપે પરિણામ પામવો તે (૬) અળગા થવું (ભેદ પરિણામ પામવો તે) (૭) અંધકાર રૂપ પરિણામ પામવો તે (અંધકાર અભાવ રૂપ નથી) કેમકે તે જોઈ જાણી શકાય છે. (૮) છાયારૂપ પરિણામ પામવો તે (આ છાયારૂપ પરિણામ પ્રત્યેક પુદ્ગલ દ્રવ્યને હોય છે. તે જ્યારે ભાસ્કર યુક્ત એટલે અરિસા આદિમાં પડે છે ત્યારે યથાતથ્ય ભાવે વર્ણાદિ યુક્ત જણાય છે અને અભાસ્કર યુક્ત વસ્તુમાં પડે છે ત્યારે માત્ર છાયારૂપે જણાય છે.) (૯) આતપ પરિણામ (સૂર્યનો તડકો) (૧૦) ઉદ્યોત પરિણામ (ચંદ્રના પ્રકાશરૂપ) આ રીતે વળી અનેક પ્રકારે પુદ્ગલ દ્રવ્ય તેમજ જીવદ્રવ્ય પણ સ્વતઃ અને પરતઃ તેમજ ઉભયતઃ અનેક પ્રકારના પરિણામો પામતા રહે છે. કેમકે પ્રત્યેક જીવદ્રવ્યમાં તેમજ પુદ્ગલ પરમાણુમાં અનેકવિધ પરિણામ પામવાની અનંતી શક્તિ રહેલી હોય છે.

અણવઃ સ્કન્ધાશ્ચ ॥ ૨૫ ॥

સંઘાતભેદેભ્ય ઉત્પદ્યન્તે ॥ ૨૬ ॥

ભેદાદણુઃ ॥ ૨૭ ॥

સામાન્યથી પુદ્ગલ દ્રવ્યને બે લેદથી બાણુવું જરૂરી છે. (૧) પુદ્ગલ દ્રવ્યના સ્કંધો. જેવા કે દ્રવ્યલુક સ્કંધ, ત્રયલુક સ્કંધ, સંખ્યાત આણુસ્કંધ, અસંખ્યાત આણુસ્કંધ, અનંત આણુસ્કંધ (૨) બીજે લેદ માત્ર એક આણુ-પરમાણુ સ્વરૂપી (જેના બે વિભાગ કેવળીની દૃષ્ટિએ પણ થતા નથી તે રૂપે) પુદ્ગલ દ્રવ્યનો વિવિધ સ્વરૂપનો (૧) સ્કંધ પરિણામ તે સંઘાતથી-લેદથી, તેમજ સંઘાત-લેદથી એમ ત્રણ પ્રકારે થાય છે. (૨) આણુ પરિણામ તે માત્ર સ્કંધમાંથી છૂટા પડવાથી (લેદ થવાથી) થાય છે.

(૨૪) મા સૂત્રમાંનો વિશેષ અર્થ :- પુદ્ગલનો શબ્દ પરિણામ ત્રણ પ્રકારનો હોય. (૧) સચિત્ત (૨) અચિત્ત (૩) મિત્ર.

પુદ્ગલનો બંધન પરિણામ ત્રણ પ્રકારે થતો હોય છે. (૧) જીવ પ્રયોગથી તે પ્રયોગસ્ત બંધ (૨) વિચ્છેદબંધ તે જીવના પ્રયોગ વિના પુદ્ગલ-પુદ્ગલનો સ્વાભાવિક બંધ (૩) મિશ્રિકાબંધ તે જીવના પ્રયોગની સાથે પુદ્ગલ-પુદ્ગલના બંધન સ્વાભાવથી એમ ઉભયથી થતો બંધ.

યદ્યપિ શુદ્ધ જીવને પુદ્ગલ દ્રવ્યનો બંધ હોય જ નહિ, થાય જ નહિ. પરંતુ કોઈપણ સંસારી જીવ ક્યારેય કર્મના બંધન વગરનો હતો નહિ. તેથી કરીને કાર્મણુ (કર્મ) અજીવ પુદ્ગલ દ્રવ્યના બંધનને લઈને જ જીવને બીજા પણ અનેક પ્રકારના પુદ્ગલ દ્રવ્યોના બંધનો પ્રાપ્ત થાય છે. આ બધાં જ બંધનો જીવનો વિલાવ પરિણામ છે. વળી કર્મનો બંધ પણ સ્પૃષ્ટ-બદ્ધ-નિધત અને નિકાચિત એમ ચાર પ્રકારનો હોય છે. જે પુદ્ગલ-પરમાણુઓના (અનંત પરમાણુઓના બનેલા) સ્કંધો પણ અનંતા હોવા છતાં ઇન્દ્રિય ગોચર ન થાય એવા સૂક્ષ્મ પરિણામને પામેલા હોય તે સૂક્ષ્મ-પરિણામીત્વ.

જે પુદ્ગલ પરમાણુઓના સ્કંધો ઇન્દ્રિયગોચર થઈ શકે છે તે બાહર પરિણામીત્વ. બાહર પુદ્ગલ સ્કંધોમાં આઠ સ્પર્શ હોય છે. જ્યારે સૂક્ષ્મ સ્કંધોમાં ચાર સ્પર્શ હોય છે. સંસ્થાન પરિણામ પાંચ પ્રકારનો હોય છે. (૧) લંબાઈ સ્વરૂપ (૨) ગોળ (૪) ત્રિકોણ સ્વરૂપ (૪) સમચોરસ (૫) પરિમંડળ.

પુદ્ગલનો લેદ પરિણામ પાંચ પ્રકારે થાય છે.

(૧) ઔત્કરિક-ઘસારાથી જે છૂટા પડે તે જેમ ચંદન ઘસવાથી ઘસાય તે.

(૨) ચૌષ્ણિક-જેમ લોટ વિગેરે દળવાથી છૂટા પડે છે તે.

(૩) ખંડ-પત્થર વિગેરેના જે કકડા કરાય છે તે.

(૪) પ્રતર-જેમ અબરખના પડ છૂટા પડાય છે તેમ.

(૫) અનુતર-વાંસની-ચોલડીની વિગેરેની છાલ ઉતારવામાં આવે છે તેમ.

આ પણ ખાસ સમજવું જરૂરી છે કે વળી પુદ્ગલોનો અંધકારમય જે પરિણામ તે, તે પુદ્ગલો ઉપર પ્રકાશના અભાવરૂપે છે. પરંતુ અંધકાર પરિણામ સર્વથા અભાવરૂપ

નથી તે પણ પુદ્ગલનો પરિણામ છે. કેમકે અંધકાર આંખે દેખી શકાય છે. વળી તમામ પુદ્ગલો કિરણોત્સર્ગ પરિણામવાળા હોવાથી તેનો ફોટોગ્રાફ પરિણામ પણ શક્ય હોય છે.

ભેદસંઘાતાભ્યાં ચાક્ષુષાઃ ॥ ૨૮ ॥

ઉપર જણાવેલ પુદ્ગલ દ્રવ્યોના વિવિધ સ્વરૂપી પુદ્ગલ સ્કંધો કેટલીક વખત કોઈ એક સ્કંધમાંથી છૂટા પડવાથી દેખાય છે. તેા કોઈક વખત બીજા સ્કંધોમાં મળવાથી દેખાય છે. એટલે છે કોઈક સૂક્ષ્મ પરિણામી સ્કંધ કોઈક સ્કંધથી છૂટો પડવાથી સ્પષ્ટ દેખાય જ્યારે કેટલાક સ્કંધો એકબીજા સ્કંધોના મળવાથી દેખાય છે. આ રીતે ચક્ષુથી દેખાવાપણામાં તે તે પુદ્ગલ દ્રવ્યના પરિણામની મુખ્યતા કહી જ્યારે કેટલીક વખત જોનારની દૃષ્ટિની મુખ્યતાએ સૂક્ષ્મવસ્તુ સ્થૂલ સ્વરૂપે તેમજ સ્થૂલ વસ્તુ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે પણ દેખાય છે. (આમાં જોવાના સાધન વિશેષની મુખ્યતા જાણવી.) વળી સાધન વિશેષથી તેા અદૃષ્ટ પુદ્ગલ પરિણામ પણ દૃષ્ટ બની શકે છે. (દેખાવમાં આવી શકે છે) તેમજ ગણ્ય પણ બની શકે છે. અત્રે એટલું ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે સૂક્ષ્મ પરિણામ સ્કંધ આક્ષુષ પ્રત્યક્ષ થઈ શકતો નથી.

ઉત્પાદ્ વ્યય ધ્રીવ્યયુક્તં સત્ ॥ ૨૯ ॥

પૂર્વે પંચાસ્તિકાય રૂપ પાંચે દ્રવ્યોતુ' જે સ્વરૂપ જણાવ્યું તે સમગ્ર સ્વરૂપને હવે ત્રિકાલિક (સત્) અસ્તિત્વ ભાવે જે ત્રિવિધપણું છે તે જણાવે છે. સકળ પાંચ દ્રવ્યો સ્વતઃ અને પરતઃ પોતપોતાના પારિણામિકાદિ ભાવોમાં નિરંતર પ્રત્યેક સમયે સમયે કથંચિત્ ઉત્પાદ્ સ્વરૂપે કથંચિત્ વ્યય સ્વરૂપે તેમજ કથંચિત્ ધ્રુવ સ્વરૂપે પરિણામ પામતાં જ રહે છે. આ ત્રિવિધ પરિણામને પ્રત્યેક એક સમયાશ્રિતપણે-ગીતાર્થ ગુરૂ ભગવંત પાસેથી સમજવાની ખાસ જરૂર છે કેમકે તે સ્વરૂપ સમજવાથી સમ્યક્ત્વ દઢ થાય છે. અન્યથા મિથ્યાભાવમાં જતાં આ સૂત્રકારનો મુખ્ય ઉદ્દેશ જે મોક્ષતત્ત્વના સાધ્ય-સાધન ભાવનું જ્ઞાન કરાવવાનો છે તે જ શૂન્ય થઈ જશે.

આ જગતમાં જે જે પદાર્થ-દ્રવ્ય યા વસ્તુ જે કોઈ ભાવમાં (દ્રવ્યત્વભાવે તેમજ પર્યાયત્વ સ્વરૂપે) જોવા-જાણવામાં આવે છે તે ઉપર જણાવેલ ત્રિવિધ સ્વરૂપે હોવાથી સત્ છે. માયા યા મિથ્યા અસત્ રૂપ નથી. જે ત્રિવિધ સ્વરૂપી નથી તેને અસત્ કહી શકાય. અન્યથા પ્રગટ સત્ સ્વરૂપને જે લોકો અક્ષત્ કહે છે. તેઓને તેા પ્રગટ પણે માયા-મૃષાવાદી જાણીને તેઓનો સંસર્ગ વર્જવો જોઈએ.

દૃષ્ટાંત તરીકે :- કોઈક સુવર્ણ દ્રવ્યમાંથી બંગડીઓ બનાવી ત્યારે તે વખતે સુવર્ણ દ્રવ્યની પૂર્વ અવસ્થાનો ક્ષય (વ્યય) થાય છે અને બંગડી સ્વરૂપી પર્યાયનો ઉત્પાદ્

થયેલો જોવાય છે. પરંતુ બંગડીમાં સુવર્ણ દ્રવ્ય તો ધ્રુવ સ્વરૂપે કાયમ છે. તેથી જ બ્યારે તે બંગડી રૂપ પર્યાયને ગાળીને કોઈક હાર વિગેરે પર્યાય (ઘાટ) બનાવવામાં આવે છે તે વખતે બંગડી પર્યાયનો નાશ થાય છે. અને તે સુવર્ણ દ્રવ્યમાં હાર પર્યાયનો ઉત્પાદ થયો દેખાય છે. તે વખતે પણ સુવર્ણ દ્રવ્ય તો, તે હાર પર્યાયમાં પણ કાયમ રહેલું સ્પષ્ટ જણાય છે. આ રીતે દ્રવ્યને અનેક વિધ-અનેક પર્યાયપણું પ્રાપ્ત થતું હોય છે. જે ઉત્પાદ-વ્યથ સ્વરૂપે પ્રાપ્ત થતું જોવાય છે. પરંતુ પ્રત્યેક પર્યાયમાં દ્રવ્યવ તો ધ્રુવ પરિણામી હોવાથી તથા સ્વરૂપે કાયમ હોય છે. આ રીતે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પદાર્થને અપેક્ષા વિશેષે દ્રવ્ય-પર્યાયપણું હોવાથી તેમાં વિવિધતા યોજવી જરૂરી છે.

આ સંસારમાં જે આત્માઓએ આત્મવિશુદ્ધિના (ચૌદ) ૧૪ પગથિયામાંથી દશમા પગથિયે, દશમે ગુણસ્થાનકે પોતાના આત્મા સાથે જોડાયેલા આત્મગુણધાતી મોહનીય કર્મનો સૌ પ્રથમ સર્વશ્ચ ક્ષય કરીને બારમે ગુણસ્થાનકે જઈ આત્મગુણધાતી બાકીના ત્રણે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મ એ ત્રણે કર્મોનો પણ અવશ્ય ક્ષય કરીને તેરમે ગુણસ્થાનકે જઈ શ્રી વીતરાગ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શીપણું પ્રાપ્ત કરેલ છે. તેવા કેવળી ભગવાંતો ઉપર જણાવેલ સકળ દ્રવ્યોના ત્રિવિધ ભાવોને પ્રત્યેક સમયે કેવળ-જ્ઞાન અને કેવળદર્શને કરી જાણુતા-જોતા હોય છે. આથી તેઓએ સંસારી આત્માઓને-આત્મશુદ્ધિનો જે ઉપાય (મોક્ષમાર્ગ) બતાવ્યો છે તેમાં આત્માથી આત્માએએ અનન્ય ભાવે સૌ પ્રથમ શ્રદ્ધારૂપ ક્ષયોપશમ (સમ્યક્ત્વ) પ્રગટાવીને મોક્ષપદ સાધ્યું છે, સાધે છે અને સાધશે એમ નિશ્ચયથી સમજવું.

શ્રી જિનેશ્વર કેવળી ભગવાંતોએ 'ઉપન્નેહવા વિગમો વા ધ્રુવહ વા' એટલે સકળ દ્રવ્યોને કથંચિત્ ઉત્પન્ન થવાપણું છે કથંચિત્ વ્યથ થવાપણું છે. તેમજ કથંચિત્ ધ્રુવ-ભાવમાં પરિણામ પામવાપણું પણ છે. આ ત્રિપદ્ધીથી સમસ્ત જગતના સમસ્ત ભાવોનું સ્વરૂપ સંક્ષેપથી જણાવેલ છે. તેનો સમ્યગ્ જ્ઞાની ગણધર ભગવાંતોએ દ્વાદશાંગી રૂપે વિસ્તાર કરીને મોક્ષમાર્ગ વહેતો રાખેલ છે. પરંતુ જેઓને શ્રી કેવળી ભગવાંતના કેવળ-જ્ઞાનના વિષયમાં શ્રદ્ધા નથી. તેઓ શ્રી ગણધર ભગવાંતોએ ત્રિપદ્ધીનો જે વિસ્તાર કરેલો છે. તેને સુગુરૂ પ્રતિના વિનય ભક્તિ વિના તેઓ કદાપિ કથંચિત્નો સમ્યક્ બોધ પામી શકતા નથી. એટલે ધ્રુવઈ વા પદનો કથંચિત્ ધ્રુવ એ અર્થને નહિ સમજતાં તેને એકાંત નિત્યત્વ રૂપે સમજીને સમજાવવા કોશીલ કરી અનેક પ્રકારના મિથ્યા પ્રવાહો પ્રસારતા હોય છે.

તદ્-ભાવા વ્યયં નિત્યમ્ ॥ ૩૦ ॥

ઉપર જણાવેલ પ્રત્યેક દ્રવ્યનો ઉત્પાદ-વ્યથ અને ધ્રુવત્વ પરિણામ અપેક્ષા લેઈ નિત્યાનિત્ય છે. એટલે તે તે સ્વરૂપને કથંચિત્ ત્રિકાલિકપણું પણ છે. (દ્રવ્યાર્થિક નયથી)

નિત્યપણું તેમજ કથંચિત્ (પર્યાયાર્થિક નયથી) અનિત્યપણું પણ છે. આથી જે વખતે જે કોઈ ભાવનું અવ્યયપણું અર્થાત્ (અભાવ-નાશ) જણાય નહિ, પરંતુ જે ભાવે સદ્ સ્વરૂપે જણાય તે ભાવે તે સ્વરૂપને નિત્ય સમજવું.

આ અવ્યય સ્વરૂપી નિત્યત્વ પર્યાયમાં પણ નીચે મુજબ કાળ ભેદે સમજવાથી પર્યાયમાં પણ કથંચિત્ નિત્યત્વ સમજાશે

કોઈક દ્રવ્યમાં વસ્તુને કોઈક પર્યાય ૧ સમયનો તો કોઈક એક દિવસનો, કોઈક એક માસનો, કોઈક એક વર્ષનો, કોઈક અસંખ્યાત્ વર્ષનો તો કોઈક અનાદિ અનંત સ્વરૂપે પણ હોય છે. આ રીતે પર્યાયને પણ કથંચિત્ નિત્યત્વપણું હોવાથી કેવળી ભગવંતો વસ્તુના ત્રણે કાળના અનાદિ-અનંત સમસ્ત સ્વરૂપને પણ યથાસ્થિત કહી શકે.

અર્પિતાનર્પિત સિદ્ધેઃ ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ પ્રત્યેક દ્રવ્ય ત્રિકાલિક અનંત ધર્માત્મક હોવાથી તેને યથાર્થ અવિરૂદ્ધપણે જાણવા-જણાવવા માટે શ્રી સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી કેવળી ભગવંતોએ 'સપ્તભંગી' રૂપ વચન વ્યવહારની યોજના કરીને કોઈક એક સ્વરૂપનો એકાંતે સ્વીકાર કરવાવાળા (એટલે કે પદાર્થ અથવા દ્રવ્ય, ત્રણે કાળે કોઈ એક અમુક તત્ સ્વરૂપે જ છે એવા) મિથ્યા દોષનું નિવારણ કરી શકાય. એ રીતે યથાર્થ સમ્યક્ બોધે કરી (વસ્તુ તત્ત્વને અનેકાંત ધર્મમય સ્વીકારી) યથાયોગ્ય રીતે સ્વીકારીને જે આત્માઓ પોતાના ક્ષયોપશમ અનુસારે આત્માર્થ સાધવા પ્રયત્ન કરેલ છે. તેવા આત્માઓએ પૂર્વે મોક્ષપદને પ્રાપ્ત કર્યું છે, કરે છે અને કરશે એમ જાણવું.

બીજું પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય બંને પરિણામી હોવાથી તે બંને દ્રવ્યો પોતાના મૂળ સ્વરૂપને છોડ્યા સિવાય એક બીજા દ્રવ્યના સ્વરૂપે (ઉભયાત્મક પર્યાય સ્વરૂપે) સપ્ત ભંગના ત્રીજા ભંગરૂપે પરિણામ પામતા હોય છે.

આ વાત સંસારમાં સર્વત્ર (દેહધારી આત્માઓમાં) પ્રત્યક્ષ અવિરૂદ્ધ ભાવે યોગ વ્યાપાર, તેમજ કષાય પરિણામ રૂપે પ્રત્યક્ષ જોવાય છે અને જણાય છે તથા અનુભવાય પણ છે. વળી જીવ દ્રવ્ય અને પુદ્ગલ દ્રવ્ય બંને અનંતશક્તિ ધરાવે છે. તેથી જ્યાં જ્યાં જે જે વખતે જેની શક્તિ વિશેષ ત્યાં ત્યાં તેનું પ્રાધાન્ય પણ હોય છે. આથી જ સૂત્રકારે બીજા અધ્યાયના પ્રથમ સૂત્રમાં સ્પષ્ટપણે જીવોના પાંચ પરિણામો જણાવેલા છે. વળી શાસ્ત્રમાં પણ આ સંબંધે સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે કે

‘ગુણાણમાસઓ દઢ્વં એગ દઢ્વસ્સિઆ ગુણાઃ ।

લક્ષણં પજ્જવાણં તુ ઉભઓ અસ્સિઆભવે ॥’

અર્થ : કોઈ પણ એક જીવ દ્રવ્ય કે અજીવ પુદ્ગલ દ્રવ્ય અનેક ગુણોના સમુદાય (પિંડ) રૂપ છે. આ અનેક ગુણો પણ લિન્ન-લિન્ન ભાવે પ્રત્યેક એક દ્રવ્યમાં તે દ્રવ્યને

અભિન્ન ભાવે આશ્રયિને રહેલા હોય છે એટલે કે એક દ્રવ્યના ગુણો બીજા દ્રવ્યને ક્યારેય પ્રાપ્ત નથી. જ્યારે પર્યાય સ્વરૂપમાં તે બે દ્રવ્યોના સંયોગીક ગુણ-પરિણમનનું સ્વરૂપ પણ હોય છે. જેમકે કોષ, ભાષા વગેરેના શરીર પરિણમન આદિ પુદ્ગલ અને જીવ બંનેના પર્યાય સ્વરૂપ છે. તે કોઈ જીવ યા અજીવ દ્રવ્યના પર્યાય સ્વરૂપે નથી. પરંતુ ઉભય દ્રવ્યના પર્યાય સ્વરૂપ છે. આ માટે હવે એકાંત દૃષ્ટિનો પરિહાર કરાવનાર સપ્તભંગીનું સ્વરૂપ જણાવીએ છીએ.

- (૧) સ્યાત્ અસ્તિ—કોઈપણ દ્રવ્ય (પદાર્થ) સ્વદ્રવ્યપણે વળી સ્વક્ષેત્રે, સ્વકાળે અને કોઈ એક સ્વભાવપણે કથંચિત્ અસ્તિ (સત્) સ્વરૂપે હોવાથી કેમકે બીજા અનેક ધર્મોનું તે વખતે તીરો ભાવે અસ્તિપણું રહેલું છે. તે માટે સ્યાત્-અસ્તિરૂપ છે.
- (૨) સ્યાત્ નાસ્તિ—કોઈપણ દ્રવ્ય (પદાર્થ) પરદ્રવ્યપણે તેમજ પરક્ષેત્રે, પરકાળે અને પરભાવ સ્વરૂપે પણ કથંચિત્ નાસ્તિ (અભાવ) સ્વરૂપે હોવાથી, કારણ કે જે દ્રવ્યમાં જે સ્વરૂપ જે કાળે નથી તે અન્યકાળે હોઈ શકે છે. તે માટે સ્યાત્ નાસ્તિરૂપ છે.
- (૩) સ્યાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ—કોઈપણ દ્રવ્ય (પદાર્થ) કથંચિત્ સ્વ-પર-ઉભય દ્રવ્યના કોઈ એક પર્યાય સ્વરૂપે કથંચિત્ અસ્તિપણે તેમજ નાસ્તિપણે હોવાથી પદાર્થ (દ્રવ્ય) તે ઉભય પર્યાયાત્મક સ્વરૂપે સ્યાત્ (કથંચિત્) અસ્તિ-નાસ્તિ રૂપ પણ છે.

ઉપરના ત્રણે ભંગ સ્વરૂપ દ્રવ્ય (પદાર્થ) ને પર્યાય સહિત યથાર્થ અવિરૂદ્ધ જાણવા જણાવવા માટે પાછળના વકતવ્ય-અવકતવ્ય સંબંધે ચાર ભાંગા જાણવા જરૂરી છે. સપ્તભંગ પાછળના આ ચારે ભાંગાના સ્વરૂપને ગીતાર્થ-શુદ્ધ ભગવંત પાસેથી યથાર્થ સમજવાથી 'અર્પિતાનર્પિત સિદ્ધે' આ સૂત્રનો પરમાર્થ સમજાઈ જશે.

- (૪) સ્યાત્ અવકતવ્ય—ઉપર જણાવેલા ત્રણે ભાંગાઓનું સ્વરૂપ કથંચિત્ અવકતવ્ય છે એટલે વિશેષથી યાને સર્વ ભાવોને એકી સાથે મુખ્યપણે કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ ગોણુ ભાવે એટલે સામાન્યપણે ત્રણે ભાંગાત્મક સ્વરૂપ તે પ્રત્યેક પદાર્થનું સ્વરૂપ છે એમ સામાન્યથી પણ કહી શકાય છે.
- (૫) સ્યાત્ અસ્તિ અવકતવ્ય—પૂર્વે જણાવેલ પ્રથમ ભાંગાનું સ્વતઃ તેમજ પરતઃ સ્વરૂપ પણ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવાત્મક લેહથી ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપવાળું હોવાથી તે ચારેને પણ એક સાથે મુખ્યપણે કહી શકાય નહિ. તેમજ સામાન્યથી સાપેક્ષભાવે અવિશેષ પણે કહી શકાતું હોવાથી સ્યાત્ (કથંચિત્) અસ્તિ-અવકતવ્ય એ પાંચમો ભંગ જાણવો.

- (૬) સ્થાત્ નાસ્તિ અવકતવ્યં—પૂર્વે જણાવેલ ખીજા ભંગના સ્વતઃ તેમજ પરતઃ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવાત્મક પદાર્થના ચારે નાસ્તિત્વ સ્વરૂપને તેમજ સામાન્યથી અર્થાત્ મુખ્યપણે તે ચારે નાસ્તિત્વતાને પણ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે સામાન્ય ભાવે ગૌણપણે કહી શકાય છે. તે સ્વરૂપને જણાવનાર આ છઠ્ઠો સ્થાત્-નાસ્તિ અવકતવ્યં ભાંગો જાણવો.
- (૭) સ્થાત્ અસ્તિ-નાસ્તિ યુગપત્ અવકતવ્યં—પૂર્વે જણાવેલ દ્રવ્યના (પદાર્થના) ત્રીજા ભંગને પણ એટલે કે તે સ્વરૂપને ઉભય દ્રવ્ય (પદાર્થ)નો પર્યાય ધર્મ હોવા છતાં તેને ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપે એકી સાથે એક જ શબ્દથી મુખ્યપણે કહી શકાતો નથી. એટલે આ ભંગપણું કથંચિત્ હોવાથી સામાન્યથી તો તે ઉભય દ્રવ્યાત્મક પર્યાયને સાપેક્ષ ભાવે કથંચિત્ સ્વરૂપે કહી પણ શકાય છે એમ જાણવું. અન્યથા પદાર્થનો યથાર્થ-અવિરૂદ્ધ ભોધ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. આથી સ્પષ્ટ સમજાશે કે દ્રવ્યમાં એકી સાથે, એકી સમયે રહેલા અનંતા આવિભાવ પામેલા ધર્મો તેમજ અનંતા તીરો ભાવે રહેલા શુભધર્મો (જે-તે દ્રવ્યનું સ્વરૂપ છે) તેને અવિરૂદ્ધ ભાવે એટલે કે દ્રવ્યમાં રહેલા કોઈપણ ધર્મનો અપલાપ (ઉચ્છેદ) ન થાય તે રીતે યથાર્થ-અવિરૂદ્ધ ભાવે (જે નય દૃષ્ટિ) કહેવામાં આવે છે. તેને 'અર્પિતાનર્પિત સિધ્ધે' એ સૂત્રનો અર્થ લાગુ પડે છે. આથી જ મૃષાવાદના ત્યાગીઓ સર્વત્ર દ્રવ્યનું સ્થાત્ એટલે કથંચિતપણું ધ્યાનમાં રાખીને નય સાપેક્ષ પ્રરૂપણા કરતાં હોય છે.

સ્તિગ્ધરુક્ષત્વાદ્વન્ધઃ ॥ ૩૨ ॥

ન જઘન્યગુણાનામ્ ॥ ૩૩ ॥

ગુણસામ્યે સદૃશાનામ્ ॥ ૩૪ ॥

દ્વચધિકાદિ ગુણાનામ્ તુ ॥ ૩૫ ॥

વન્ધે સમાધિકૌ પારિણામિકૌ ॥ ૩૬ ॥

આ પાંચે સૂત્રોના અર્થમાં પૂર્વાચાર્યોએ અનેક પ્રકારના અર્થો કહેલા છે, પરંતુ જે અર્થ ત્રિકાળાબાધિત હોય તે પ્રમાણ માનવો જોઈએ. મુખ્યતયા આ સૂત્રો પુદ્ગલ દ્રવ્યોના પરમાણુ તેમજ સ્કંધોના એકખીજા સાથે મળવા (સંબંધ પામવા)ની હેતુતાએ જણાવનાર છે, જે ખૂબ જ અગત્યતાવાળા છે. આથી અમે પણ આ સૂત્રના પૂર્વાચાર્યના અર્થને જણાવી અમારે જે કાંઈ કહેવું છે તે પણ અત્રે જણાવીશું.

પ્રથમ તો પુદ્ગલ-પરમાણુનો યા સ્કંધ પરિણામનો કોઈ એક ખીજા પરમાણુ સાથે યા સ્કંધ સાથે જે બંધ (સંબંધ) એટલે કે એકરૂપતા થાય છે. તેમાં મુખ્યત્વે

તે બન્નેમાં રહેલા સ્નિગ્ધત્વ અને રૂક્ષત્વગુણની કારણતા રહેલી છે. આ રીતે પરસ્પર મળતા બન્ને દ્રવ્યોના સંબંધોમાં, તેઓ જેની સાથે મળે છે તે પરમાણુ' યા સ્કંધની સદૃશતા (સરખાપણું) તેમજ વિસદૃશતા (વિરૂદ્ધ સ્પર્શ) પણ હોય છે કેાઈપણ પુદ્ગલ પરમાણુ' યા સ્કંધ સ્નિગ્ધ પરિણામવાળો હોય છે તે પણ જઘન્ય-સ્નિગ્ધ-એક અંશથી માંડી મધ્યમ-એ અંશ, ત્રણ અંશ, ચાર અંશ. એમ યાવત્ સંખ્યાત્-અસંખ્યાત્ અંશ સ્નિગ્ધતાવાળો હોય છે. તેમજ ઉત્કૃષ્ટથી અનંતગુણ અર્થાત્ સૌથી અધિક સ્નિગ્ધત્વ તે ઉત્કૃષ્ટ હોય છે. આ સ્નિગ્ધત્વ એટલે દૂધમાં રહેલી જે ચીકાશની તરતમતા (જે આજે ફેટથી સ્નિગ્ધત્વવાળો મપાય છે) તે સ્વરૂપે જાણવી. તેથી વિપરીત તે રૂક્ષતા સમજવી. આ રીતની સ્નિગ્ધતા તેમજ રૂક્ષતા પરસ્પર મળતા પુદ્ગલોમાં એકબીજાને મળવામાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. આ સદૃશ પુદ્ગલો તેમજ વિસદૃશ પુદ્ગલોનાં બંધ કેવા સ્વરૂપે હોવાથી થઈ શકે છે અને કેવા સ્વરૂપના પુદ્ગલનો બંધ થતો નથી. તે પૂર્વાચાર્યોના જણાવ્યા અનુસારે નીચેના કોઠાથી સમજવો.

પુદ્ગલ-પરમાણુ'-તેમજ સ્કંધના બંધમાં	સદૃશનો બંધ	વિસદૃશનો બંધ
(૧) જઘન્ય + જઘન્ય	નથી	નથી
(૨) જઘન્ય + એકાધિક	નથી	છે
(૩) જઘન્ય + દ્વયાધિક તેમજ ત્રયાધિકથી અધિક	છે	છે
(૪) જઘન્યતર (મધ્યમ જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ) +		
સમ (સરખા) જઘન્યતર	નથી	છે
(૫) જઘન્યેતર + એકાધિક જઘન્યેતર	નથી	છે
(૬) જઘન્યેતર + દ્વયાધિક જઘન્યેતર	છે	છે
(૭) જઘન્યેતર + ત્રયાધિક જઘન્યેતર	નથી	નથી

(વિચારણીય છે)

છેવટે છેલ્લા છત્રીસમા (૩૬) સૂત્રથી સમજાય છે કે સ્વતઃ યા પરતઃ બંધન પરિણામને સ્વતઃ યા પરતઃ પ્રાપ્ત થયેલ પુદ્ગલ પરમાણુ' કે સ્કંધ-સમ-યા અધિકગુણ સ્નિગ્ધ યા રૂક્ષની સાથે બંધ પરિણામને પામી શકે છે. બંધ પરિણામ પામ્યા પછી એકબીજા એકબીજાના આધકત્વરૂપ સ્નિગ્ધ યા રૂક્ષત્વમાં પરિણામ પામી જાય છે.

ગુણ પર્યાયવદ્-દ્વયમ્ ॥ ૩૭ ॥

ધર્માસ્તિકાય-અધર્માસ્તિકાય - આકાશાસ્તિકાય - પુદ્ગલાસ્તિકાય અને જ્વાસ્તિકાય (એટલે પ્રત્યેક અનેક જ્વાદ્રવ્યો) એ પાંચ પ્રકારના દ્રવ્યો જેના ધર્મ-ગુણો અને લક્ષણો પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ તેને હવે પૂર્વે જણાવેલા 'ઉત્પાદ્-વ્યય-ધ્રુવ યુક્ત સત્'ની સાથે કેવી રીતે યથાર્થ અવિરૂદ્ધતા રહેલી છે તે વિશેષ કરીને સમજાવવામાં આવે છે.

ઉપર જણાવેલ પાંચે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પ્રત્યેક સમયે પોતપોતાના શુદ્ધાશુદ્ધ અનેક ગુણ સ્વરૂપમાં પ્રત્યેક સમયે સમયે હાનિ-વૃદ્ધિ રૂપ (બદ્ધ ગુણ હાની-વૃદ્ધિત્વ) સ્વરૂપમાં અગુરુ-લઘુ ગુણધર્મે પરિણામ પામતું જ રહે છે. આ પરિણામને એટલે કે તે-તે સમયના તે-તે દ્રવ્યના ભાવ સ્વરૂપને તે-તે દ્રવ્યના પર્યાય સ્વરૂપે ઓળખવા જરૂરી છે. આ પર્યાય સ્વરૂપ અનેક ગુણોનો ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપે ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી ગુણ-પર્યાય થકી દ્રવ્ય અનેક સ્વરૂપી છે. જ્યારે તે તમામ ગુણો તે એક જ દ્રવ્યને આશ્રયીત રહેલા હોવાથી તે સમસ્ત ગુણ-પર્યાયને પણ એક જ દ્રવ્ય-પર્યાય સ્વરૂપે એક સ્વરૂપે જાણવો જોઈએ.

આ રીતે જોતાં ગુણ-પર્યાયમાં અનેકતા આવશે. જ્યારે દ્રવ્ય-પર્યાય એક સ્વરૂપવાળો જણાશે. આથી વળી વિશેષ એ સમજી લેવું જરૂરી છે કે કોઈ દ્રવ્ય કોઈ કાળે ગુણ-પર્યાય રહિત હોતું નથી. તેમ કોઈ ગુણ પર્યાય રહિત પણ હોતો નથી. સકળ દ્રવ્યોમાં આ રીતે ગુણોમાં જે ભિન્ન - ભિન્ન સમયે જે-જે સ્વરૂપે ઉત્પાદ્ય-ધ્રુવ એમ વિવિધ ભાવમાં પરિણામ પામવાપણું છે (જે જગત્ સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ છે) તે પરિણમન સ્વતઃ તેમજ પરતઃ તેમજ ઉભયતઃ એમ ત્રણ હેતુઓથી થાય છે. તેમાં સ્વતઃ પરિણમન તે દ્રવ્યના પોતાના (મૂળ ત્રિકાલિક) ધ્રુવ ગુણ સ્વરૂપમાં જે પરિણમન થાય છે. તેને સ્વતઃ પરિણામી-પણું જાણવું જ્યારે અન્ય દ્રવ્યના સંયોગે જે પરિણમન અર્થાત્ પર્યાય જીવ-અજીવ દ્રવ્યોમાં જણાય છે. તેને સ્વતઃ (કર્તૃત્વ ભાવે) તેમજ પરતઃ તેમજ ઉભયતઃ પરિણમન જાણવું. આ અનંતજીવ દ્રવ્યોના તેમજ અનંત પુદ્ગલ દ્રવ્યોના પર્યાયોને (પરિણમનને) ભિન્ન-ભિન્ન સમયના ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપોને અવધારવા કાળ દ્રવ્યની યોજના કરવી પડતી હોવાથી શાસ્ત્રમાં જીવાજીવ રૂપ કાળને અનંત કહ્યો છે. તે જીવ-અજીવ દ્રવ્યોના પર્યાય સંબંધે કહ્યો છે એમ જાણવું બાકી સમયરૂપ કોઈ કાળ દ્રવ્ય રૂપ નથી કે અસંખ્યાત્ પ્રદેશરૂપ પણ નથી. વળી જે માત્ર અઠીઠીપ પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં સૂર્ય-ચંદ્રની ગતિ (ચાર) ના હિસાબે ગણાતો વ્યવહારિક કાળ છે તે પણ ત્રિકાલિક સદ્દ્રવ્ય નથી. કેમકે કાળને કોઈ ગુણ કે પર્યાય સ્વરૂપતા નથી. તે-તો માત્ર જીવ-અજીવ દ્રવ્યોની જે-જે સમયની જે-જે વર્તના (પરિણામો) છે. તે-તે ફક્ત જાણવા માટે કાળ દ્રવ્યનો ઉપચારે આશ્રય કરવામાં આવે છે. બાકી ઉપચરિત કાળની કોઈ દ્રવ્યની કોઈપણ વર્તનામાં કોઈ હેતુતા નથી. તેથી જ કાળને શાસ્ત્રમાં અપેક્ષા-હેતુતા રૂપે સ્વીકારેલ છે. અદ્યપિ શાસ્ત્રોમાં પંચાસ્તિકાય-પાંચે દ્રવ્યોને તેમજ તેના પર્યાયને જણાવનાર ઉપચરિત કાળદ્રવ્યનો ઉપચારે સ્વીકાર કરીને છએ દ્રવ્યોને અનાદિ અનંત-નિત્ય કહ્યો છે. તે છતાં શાસ્ત્રમાં પુદ્ગલ દ્રવ્યને અનિત્ય કહ્યું છે અને જીવ દ્રવ્યને નિત્ય કહ્યું છે. તે સંબંધે જાણવું કે પુદ્ગલ દ્રવ્યના મૂળ ગુણો (વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શ) માં હાનિ-વૃદ્ધિ તેમજ ફેરફાર પણ થતો

હોય છે તે માટે તેને અનિત્ય કહ્યું છે. જ્યારે જીવદ્રવ્યના ગુણોમાં ક્યારેય ફેરફાર કે વધઘટ થતી નથી માટે જીવદ્રવ્યને નિત્ય સમજવું. હા! જીવદ્રવ્યના ગુણોમાં આવિર્ભાવ-તીરોભાવ સ્વરૂપે તરતમતા જરૂર હોય છે. પરંતુ સત્તાથી તેમાં વધ-ઘટ થતી નથી એમ જાણવું. શાસ્ત્રોમાં જીવ દ્રવ્યના શુદ્ધ-નિશ્ચય દૃષ્ટિએ મુખ્ય ગુણો નીચે મુજબ જણાવ્યા છે.

‘નાણં ચ દંસણં ચેવ ચરિત્તં ચ તવો તહા ।
વિરીયં ઉવયોગોય એયં જીવસ્સ લક્ષણં ॥’

જ્યારે વ્યવહાર નય દૃષ્ટિએ પણ શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે કે,

‘સ્વયં કર્મ કરોતિ આત્મા સ્વયં તત્ ફલમશ્નુતે ।
સ્વયં ભ્રમતિ સંસારે સ્વયમેવ વિનશ્યતિ ॥’
‘યઃ કર્તા કર્મભેદાનાં ભોક્તા કર્મફલસ્ય ચ ।
સંસર્તા પરિનિવાર્તા સદ્યાત્મા નાન્યલક્ષણઃ ॥’

ઉપરના બંને નય દૃષ્ટિએ જીવ દ્રવ્યના સ્વરૂપમાં યથાર્થ-અવિરૂદ્ધતા આણવી તે સમ્યક્ત્વ ગુણની પ્રાપ્તિ માટે અનિવાર્ય આવશ્યક છે.

કાલશ્ચેત્યેકે ॥ ૩૮ ॥

પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ પંચાસ્તિકાયના પર્યાયને જણાવનાર કાળને પણ ઉપચરિત સ્વરૂપે દ્રવ્ય (જે અનંત સ્વરૂપી કહેલ છે તે થકી) કહેલ તેને તે રૂપે સ્વીકાર કરવામાં કોઈ વાંધો નથી. બાકી કાળ કોઈ સદ્દ્રવ્ય સ્વરૂપે સમય રૂપ પણ નથી. અસંખ્યાત્ પ્રદેશરૂપ પણ નથી કે તે માત્ર અહીંદ્રીપ પ્રમાણુ ક્ષેત્ર વ્યાપી પણ નથી. આ વાત સૂત્રકારે પોતે જ આગળના સૂત્રથી સ્પષ્ટ જણાવેલ છે.

સોડનન્તસમયઃ ॥ ૩૯ ॥

ઉપચરિત કાળ અનંતા જીવદ્રવ્યો તેમજ અનંતા અજીવ દ્રવ્યોના પર્યાય સ્વરૂપને ઓળખાવનાર હોવાથી તે અનંત છે. આમ હોવાથી શાસ્ત્રમાં પણ જીવો અનંતા કહ્યા છે અને પુદ્ગલો તેથી અનંતા-અનંત કહ્યા છે. જ્યારે કાળ તે બંનેના કરતાં અનંત કહ્યો છે.

દ્રવ્યાશ્રયા નિર્ગુણા ગુણાઃ ॥ ૪૦ ॥

તદ્ભાવઃ પરિણામઃ ॥ ૪૧ ॥

જે જે ભિન્ન-ભિન્ન એક-એક દ્રવ્યમાં પોત-પોતામાં જે અનેક ગુણો રહેલાં છે તે પ્રત્યેક ગુણ સ્વતંત્ર એક-બીજા ગુણથી ભિન્ન સ્વરૂપે પોત-પોતાના સ્વરૂપમાં પરિણામ પામતો હોય છે. પરંતુ કોઈપણ ગુણને આશ્રયી કોઈ બીજો (અન્ય) ગુણ રહેલો હોતો નથી એમ જાણવું.

પ્રત્યેક ગુણો નિરંતર સમયે-સમયે ભિન્ન-ભિન્ન પરિણામ (પર્યાય) સ્વરૂપે ત્રિવિધ હેતુતાએ શુદ્ધાશુદ્ધ સ્વરૂપે પરિણમન પામતો હોય છે. તેને તથા સ્વરૂપે યથાર્થ-અવિરૂદ્ધ ભાવે અવધારવાથી (શ્રદ્ધાએ કરી જાણવાથી) સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. અન્યથા મિથ્યાત્વનો ઉદય વર્તે છે એમ સમજવું.

અનાદિરાદિમાંશ્ચ ॥ ૪૨ ॥

જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યોત્તું પર્યાય-પરિણમન સ્વરૂપે બે પ્રકારે હોય છે.

(૧) આદિમાન-એટલે જે કોઈ કાળે ઉત્પન્ન થયેલ છે તે આદિ લાવવાળું.

(૨) અનાદિ-પરિણામ એટલે જે પરિણમન સ્વરૂપને કોઈ આદિપણું નથી. એટલે તેને કોઈ ઉત્પત્તિ કાળ નથી. ઉપરના બંને પણ બે-બે લેહવાળા છે તે નીચે મુજબ જાણવા.

(૧) સાદિ-સાંત (૨) સાદિ અનંત (૩) અનાદિ સાંત (૪) અનાદિ-અનંત.

ઉપરના ચારે ભંગના સ્વરૂપને શાસ્ત્રોમાં નીચે મુજબ જણાવેલ છે.

(૧) જીવના જે નર-નારકાદિ ભવ પર્યાયો છે તે સાદિ-સાંત ભાંગે છે.

(૨) જે જીવને કેવળજ્ઞાન ઉપજે છે તે આત્મા સિદ્ધિ ગતિમાં જાય છે. જે જીવને જે વખતે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમજ જે વખતે તેને મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે બંને લાવો તે જીવ આશ્રયી સાદિ અનંતમે ભાંગે જાણવા.

(૩) જે જે જીવોમાં જે ભવ્ય ભાવમાં પરિણમન પામવાવાળો જે ભવ્યત્વ સ્વભાવ છે તે ભવ્યત્વ સ્વભાવ અનાદિનો હોવા છતાં જ્યારે તે જીવ મોક્ષમાં જાય છે. ત્યારે તે ભવ્યત્વ સ્વભાવ તે જીવમાં હોતો નથી. તેથી તે જીવ સંબંધી ભવ્યત્વ ભાવ ત્યાં અનાદિ-સાંત ભાંગે જાણવો.

(૪) અભવ્ય જીવમાં અભવ્ય ભાવમાં પરિણમન પામવાનો જે અભવ્યત્વ સ્વભાવ છે. તે તેનામાં અનાદિ કાળનો છે અને અનંત કાળ રહેવાનો એમ જાણવું.

રૂપિષ્વાદિમાન્ ॥ ૪૩ ॥

રૂપી-પુદ્ગલ દ્રવ્ય પુરન-ગલન સ્વભાવવાળું હોવાથી તેનું સર્વ પરિણમન સાદિ-સાંત ભાંગે જાણવું. શાસ્ત્રમાં જે દેવ-વિમાન, મેરૂ આદિને શાશ્વતા (અનાદિ-અનંત

ભાંગે) કહ્યો છે તે. તે-તે સ્થાન આકૃતિ ભાવે શાશ્વતા જાણવા. બાકી તેમાં પણ પુદ્ગલોનું ચય-ઉપચયપણું તો થાય છે. કેમ કે પુદ્ગલનો કોઈ પણ પરિણામ અસંખ્યાત કાળથી અધિક હોતો નથી. માટે રૂપી પુદ્ગલ દ્રવ્યના પરિણમનને સાદિ-સાંત ભાંગે સમજવું.

યોગોપયોગૌ જીવેષુ ॥ ૪૪ ॥

વળી સર્વ સંસારી જીવોનું જે મન-વચન તેમજ કાયયોગાદિમાં જે જે યોગ પરિણમન ભાવે પરિણામ પામવાપણું છે તેને પણ સાદિ-સાંત ભાંગે જાણવું. યદપિ પ્રવાહ રૂપે તો સંસારી જીવોને યોગ પરિણમન ભવ્ય અનાદિનો છે. તેમજ દરેક જીવમાં જે જે ઉપયોગ પરિણમન ભાવ છે. તે દરેકે દરેક છદ્મસ્થ જીવને અંતર્મુહૂંતે પરાવર્તી હોવાથી સાદિ-સાંત ભાંગે હોય છે જ્યારે મૂળ ઉપયોગ સ્વભાવ તો દરેકે દરેક જીવમાં અનાદિ-અનંત ભાંગે હોય છે. કેમકે કોઈપણ જીવ કયારેય ઉપયોગ વગરનો હોતો નથી એમ જાણવું.

અધ્યાય છઠ્ઠો-(૬)

હવે સૂત્રકાર પ્રસંગાનુસારે આશ્રવ તત્ત્વનું નિરૂપણ કરે છે. શાસ્ત્રકારોએ જણાવ્યા મુજબ સૂત્રકારે જીવ અને અજીવ એ બંને મૂળ તત્ત્વોનું તેમજ તેઓના ગુણ-પર્યાય સ્વરૂપનું સ્વરૂપ પૂર્વે જણાવેલ છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતપોતાના ગુણ પર્યાયથી કથંચિત્ ભિન્ના ભિન્ન છે.

ચત્-સત્-તત્-તત્ત્વમ્ એ ન્યાયથી જોતાં પ્રત્યેક દ્રવ્યના પ્રત્યેક ગુણ પર્યાય પણ દ્રવ્યથી કથંચિત્ ભિન્નાભિન્ન હોવાથી તત્ત્વરૂપ છે. જોકે શાસ્ત્રકારોએ જીવ-અજીવ બંને દ્રવ્યોના પરસ્પર પારિણમિક ભાવ સંબંધે નવતત્ત્વો કહ્યા છે. જ્યારે સૂત્રકારે પુણ્ય તત્ત્વ અને પાપ તત્ત્વને આશ્રવ તત્ત્વમાં અંતર્ગત જણાવેલ છે. પરંતુ તેનો અપલાપ કે નિષેધ કરેલ નથી. અનાદિ સંસારી જીવ અજ્ઞાને કરી-મોહવશ થઈ રાગ-દ્વેષાદિ (કષાયાદિ) પરિણામવાળો બની યોગ પરિણામાનુસારે કાર્મણ્ય-વર્ગણ્યો ગ્રહણ કરી તેને જ્ઞાનાવરણાદિ અષ્ટવિધ સ્વરૂપ આપીને પ્રત્યેક સમયે-સમયે તેને પોતાના આત્મપ્રદેશોની સાથે પૂર્વે બાંધેલા કર્મોની સાથે ચાર સ્વરૂપે (સ્પૃષ્ટ-બદ્ધ-નિયત અને નિકાચિત) ક્ષીર-નીરવત્ બંધન (સંબંધ) પમાડે છે. આ રીતે રાગ-દ્વેષાદિ ભાવ આશ્રવ તેમજ શુભાશુભ યોગ પરિણામ તે દ્રવ્ય આશ્રવ તત્ત્વને અનુસારે જીવ પ્રદેશોમાં કર્મોનું આવવું થાય છે. તે આશ્રવ તત્ત્વ દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલ કર્મોનો જીવ પ્રદેશોની સાથે પૂર્વે બાંધેલા કર્મો સાથે જે સંબંધ (બંધ) કરાય છે તેને બંધતત્ત્વ જાણવું.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પૂર્વે બાંધેલા અષ્ટવિધ કર્મો પ્રતિ સમયે ઉદયમાં આવે થકે તે જીવને અવશ્ય તથા પ્રકારનો વિપાક (અનુભવ) આપે છે. જે દરેકે દરેક સંસારી જીવને પ્રત્યક્ષ (સ્વ-સંબંધે) અનુભવ ગમ્ય હોય છે અને આથી જ તેા દરેકે દરેક જીવ દુઃખથી છૂટવાનો અને સુખ મેળવવાનો નિરંતર પ્રયત્નો કરતો હોય છે. પરંતુ અજ્ઞાન તેમજ મિથ્યાત્વના યોગે કેટલાક ભવ્ય સંસારી જીવો જન્મ-મરણના દુઃખોથી સર્વથા છૂટકારો પામી આત્માના સહજ સુખનો અવ્યાબાધપણે સાદિ અનંતમે ભાગે અનુભવ કરાવનાર મોક્ષસુખને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્યમ કરતા નથી તેવા ભવ્ય જીવોને મોક્ષતત્ત્વના સ્વરૂપની સૌ પ્રથમ શ્રદ્ધા કરાવી મોક્ષ મેળવવાના સાચા ઉપાય રૂપે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી શ્રી કેવળી ભગવંતોએ કહેલા માર્ગને અનુસારે સૂત્રકારે આ પ્રવાસ કરેલ છે.

કાયવાહ્મનઃ કર્મયોગઃ ॥ ૧ ॥

સ આશ્રવઃ ॥ ૨ ॥

સંસારી જીવ પોતાને પ્રાપ્ત સૂક્ષ્મ યા સ્થૂલયોગ-તે કાયયોગ, વચનયોગ તેમજ મનોયોગ દ્વારા પ્રતિ સમય જે જે અદ્વિપાદિક ભાવે શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ કરતો હોય તે ધકી તે આત્મા જે જે કોઈ સ્વરૂપે કર્મન અહણ કરે છે તેને આશ્રવ તત્ત્વ જાણવું. આથી સ્પષ્ટ સમજવું કે પ્રત્યેક જીવ પોતાના યોગ કર્મ દ્વારા નવા કર્મો અહણ કરે છે.

શુભઃ પુણ્યસ્ય ॥ ૩ ॥

અશુભઃ પાપસ્ય ॥ ૪ ॥

આ સમજવું અનિવાર્ય આવશ્યક છે કે કષાયની તરતમાનુસારે યોગ પ્રવૃત્તિની શુભાશુભતાનુસારે જીવ પ્રતિ-સમય પુણ્ય કર્મ અને પાપ કર્મનો બંધ કરેલ છે. માત્ર તેરમે શુભ સ્થાનકે વર્તતા કેવળી ભગવંતો પ્રતિ સમય એક સમયની સ્થિતિવાળો સાતા-વેદનીય કર્મનો બંધ કરે છે વળી શુદ્ધ ઉપયોગ સ્વભાવે જીવ પ્રતિ સમય સકામ-નિર્જરા (વિશેષે કરીને કર્મનો ક્ષય) પણ કરે છે.

આ સંબંધે પ. પૂ. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજીએ ૧૨૫ ગાથાના સ્તવનમાં જણાવ્યું છે કે 'ધર્મ શુદ્ધ ઉપયોગ સ્વભાવ, પુણ્ય પાપ, શુભ-અશુભ વિભાવ, ધર્મ હેતુ વ્યવહાર જ ધર્મ, નિજ સ્વભાવ પરિણતિનો મર્મ.'

આથી વળી વિશેષે કરીને એ સમજવું જરૂરી છે કે શુદ્ધ ઉપયોગ પૂર્વક જે જે શુભ યોગ પ્રવૃત્તિ કરાય છે ત્યાં સવિશેષ નિર્જરા તેમજ સવિશેષ પુણ્યબંધ પણ થતો હોય છે. જ્યારે અશુદ્ધ ઉપયોગે જે જે શુભકરણી કરાય છે ત્યાં માત્ર પુણ્યબંધ થતો હોય છે. વળી તે સાથે મિથ્યાત્વ મોહનીયાદિનો પાપબંધ પણ થતો હોય છે અને ભોગવતા કર્મની નિર્જરા (અકામ) પણ થતી હોય છે. જ્યારે અશુદ્ધ ઉપયોગે આશ્રવની અશુભકરણી (અઠાર પાપ સ્થાનકની કરણી) જીવ કરે તો તેને કષાયની તરતમાનુસારે અદ્વિ પુણ્યબંધ અને વધુ પાપબંધ થાય છે. આ વાત કર્મત્રયમાં ૧-૨-૩-૪ ઠાણીયા રસબંધથી જણાવવામાં આવી છે. વિશેષથી અમોએ છપાવેલ 'દૃષ્ટિવાદ' નામની પુસ્તિકા પા. ૧૩૬ ઉપરથી જાણી લેવું.

અત્રે આ વાત ખાસ જણાવવી જરૂરી છે કે કેટલાક શુષ્ક અધ્યાત્મવાદીઓ યોગ પ્રત્યયિક આશ્રવને એકાંતે સર્વથા હેય ખતાવી પુણ્યના કાર્યોથી આત્માથી આત્માઓને વચિત રાખવાવાળો ઉપદેશ અને આદેશ પણ કરતા હોય છે. તે તેમનામાં ઉદ્ભવેલ તીવ્ર મિથ્યાત્વનું લક્ષણ છે એમ જાણવું. કેમકે શ્રી આચારાંગ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ જણાવેલ છે કે, 'આસવા તે પરિસવા, પરિસવા તે આસવા' તેમજ સૂત્રકારે પણ કારિકામાં સ્પષ્ટ જણાવેલ છે કે,

‘પરમાર્થોક્તાલે વા દોષેભવારમ્ભકસ્વભાવેષુ,
કુશલાનુબંધમેવ સ્યાદનવદ્ધં યથા કર્મ...’

અર્થ : જે આત્માઓએ સમ્યક્ દર્શન (પરમાર્થ દૃષ્ટિ) પ્રાપ્ત નથી કરેલ તેમજ જેમણે સમ્યક્ દર્શન પ્રાપ્ત કરેલું છે. પરંતુ આરંભ-પરિગ્રહાદિ દોષોમાં વ્યસ્ત થયેલાં છે, તેઓએ અવશ્ય કુશલાનુબંધ (પુણ્ય બંધ) થાય તેવા દયા-દાનાદિ કાર્યો કરવા જોઈએ. આ કાર્યો પણ પુણ્ય-બંધનું કારણ પણ ત્યારે જ બને છે કે તે તે કાર્યો પણ કથંચિત્ અનવશ ભાવે હિંસાદિ પાંચ આશ્રવને રોકવા પૂર્વક કરતા હોવા જોઈએ.

સકષાયાકષાયયોઃ સામ્પરાયિકેર્યાપથયોઃ ॥ ૫ ॥

સમસ્ત યોગ-પ્રવૃત્તિ સંબંધી આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે જે યોગ પ્રવૃત્તિમાં કષાયનો જેટલો જેટલો તીવ્ર ઉદય વર્તેલો હોય તે થકી એટલે કષાયની તરતમતાનુસારે જે સાંપરાયિક કર્મનો બંધ થાય છે તે સાંપરાયિક બંધ જાણવો જ્યારે જે યોગ પ્રવૃત્તિ સંપૂર્ણ કષાયના ઉદય રહિત હોય છે. તેને (અગ્યારમે, બારમે અને તેરમે ગુણસ્થાનકે) કેવળ ઈર્થાપચિક યોગ હોવાથી માત્ર અદ્ય સ્થિતિવાળો કેવળ શુભ બંધ થાય છે. અત્રે એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવું જરૂરી છે કે યોગની તીવ્રતા યા મંદતામાં પણ કષાયની તરતમતાનું સહચરિત્વ તે આત્માને મુખ્યપણે કર્મબંધની શુભા-શુભતામાં તેમજ સ્થિતિ-રસબંધની અદ્યાધિકતામાં નિયામક છે.

અત્રત-કષાયેન્દ્રિય-ક્રિયાઃ પંચ ચતુઃ પંચ-પંચવિંશતિસંખ્યાઃ

પૂર્વસ્ય મેદાઃ ॥ ૬ ॥

પૂર્વના સાંપરાયિક કષાયવાળા યોગના, અત્રે શાસ્ત્રકારે જણાવેલ ત્રણ યોગ (જેમાં સૂક્ષ્મ-સ્થૂલ-તમામ ક્રિયાઓ આવી જાય છે) ના લેદને જણાવેલ નથી. બાકી ૫ + ૪ + ૫ + ૨૫ = ૩૯ લેદો નવતત્ત્વમાં જણાવ્યા મુજબ છે હિંસા-જૂઠ-ઝોરી-ઝેથુન-પરિગ્રહ આ પાંચે પ્રવૃત્તિ કષાય સહિત હોવાથી એ પાંચેમાં જે અવિરતિના પરિણામે કરીને જે બંધ થાય છે તે પાંચ પ્રકારનો અત્રતનો આશ્રવ જાણવો તેમજ વળી ક્રોધ-માન-માયા અને લોભ એ ચારે પ્રકારના કષાયના સંબંધથી જે યોગ પ્રવર્તે છે તેને પણ સકષાયિક ચાર પ્રકારનો આશ્રવ જાણવો. તેમજ વળી સ્પર્શેન્દ્રિય, રસેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરેન્દ્રિય અને શ્રોતેન્દ્રિય એ પાંચે ઈન્દ્રિયોના (૨૩) વિષયો પ્રતિ રાગ-દ્વેષાદિયુક્ત જે પ્રવૃત્તિ તેને પણ પાંચ પ્રકારનો સાંપરાયિક આશ્રવ જાણવો. તેમજ (૨૫) સ્થૂલ ક્રિયાઓ (જેનું વર્ણન નવ-તત્ત્વમાં વિસ્તારથી આપેલું છે) તે થકી પણ સાંપરાયિક કર્મનો આશ્રવ થાય છે એમ જાણવું. આ રીતે આશ્રવ તત્ત્વના ૩૯ + ૩ લેદો મળી કુલ ૪૨ લેદોનું નવતત્ત્વમાં વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવેલું છે.

તીવ્ર મન્દ-જ્ઞાતાજ્ઞાતમાવ-વીર્યાધિકરણવિશેષેભ્યસ્તદ્વિશેષઃ ॥ ૭ ॥

રાગ-દ્વેષાદિયુક્ત તીવ્ર પરિણામ યા મંદ પરિણામ તેમજ સમજપૂર્વક (જ્ઞાનપૂર્વક) યા અજ્ઞાનસમજ (અજ્ઞાનપૂર્વક) તેમજ વળી આત્મવીર્ય (શક્તિ) ની બહુલતા યા અદ્યતા

વડે એમ જે-જે હેતુઓની જે-જે પ્રકારે આશ્રવમાં હેતુતા રહેલી હોય છે તે મુજબ આશ્રવમાં તેમજ કર્મબંધમાં પણ શુભ યા અશુભ તેમજ અદ્વિપાદિક સ્થિતિ-રસ-બંધમાં વિશેષતા (તરતમતા) વાળો કર્મબંધ થાય છે એમ સમજવું.

અધિકરણં જીવાજીવાઃ ॥ ૮ ॥

અત્રે સૂત્રનાર એક મહત્વની હકીકત સમજાવે છે. જીવમાં જે આશ્રવ તત્ત્વનો પરિણામ થાય છે. અને તે થકી જે જીવને પ્રતિ સમય પ્રતિ પ્રદેશે અનંતા-અનંત કર્મને બંધ થાય છે તેનું કારણ શું છે? તેના જવાબમાં સૂત્રનાર જણાવે છે કે તેના કારણમાં જીવ અને અજીવ (પુદ્ગલ) દ્રવ્ય બંને કારણભૂત છે તે કેવી રીતે? તેના જવાબમાં આગળના જે સૂત્રોથી એ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે.

આદ્યં સંરમ્ભસમારમ્ભારમ્ભ-યોગ-કૃતકારિતાનુમત-કષાય

વિશેષૈસ્ત્રિસ્ત્રિશ્ચતુશ્ચૈકશઃ ॥ ૯ ॥

પ્રથમ લેહમાં મોહનયકર્મના ઉદયાનુસારે-ક્રોધાદિ-ચાર કષાય-પરિણામવાળો આત્મા (જીવ) ૨૭ પ્રકારે યોગ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા એમ કુલ ૧૦૮ લેહથી કર્મને ગ્રહણ કરી આત્માની સાથે તેના બંધ કરે છે. આ રીતે બાંધેલા કર્મોમાંથી જે કર્મો જે ભાવે ઉદયમાં આવે છે તે કર્મો તે ભાવે દરેક જીવને અવશ્ય લોગવવા પડે છે.

હવે પૂર્વે જણાવેલ ૧૦૮ લેહનું કાંઈક વિસ્તારથી સ્વરૂપ જણાવીએ છીએ. કોઈપણ કાર્ય કરવા માટેનો ક્રોધ-માન-માયા-યા લોભથી આત્મામાં ઉભો થતો આવેશ તેને સમરંભ જાણવો. આ સમરંભ પણ મન, વચન, કાયાના યોગમાં ત્રણેમાં પણ કરવારૂપે, કરાવવા રૂપે તેમજ અન્યજીવે કરેલા કાર્યને અનુમતિ આપવા રૂપે એમ ત્રણ પ્રકારનો હોવાથી તેના નવ લેહ થયા આ જ રીતે સમારંભ એટલે સમરંભમાં વિચારેલ કાર્ય કરવાને માટે જે-જે આયોજન કરવું તે તેમજ આરંભ એટલે આયોજન કર્યા મુજબ કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થવું તે, આ રીતે કષાય સહિત ૨૭ પ્રકારની યોગ પ્રવૃત્તિઓ વડે જીવ ૧૦૮ લેહમાંથી ગમે તે લેહથી પ્રતિસમય કર્મબંધ કર્યા કરે છે.

નિર્વર્તના-નિશ્લેષ-સંયોગ-નિસર્ગા દ્વિચતુર્દ્વિત્રિમેદાઃ પરમ્ ॥ ૧૦ ॥

હવે બીજો અજીવ દ્રવ્યના યોગે જીવ કેવી રીતે કર્મબંધ કરે છે તે જણાવે છે.

[૧] નિર્વર્તના : અજીવ પુદ્ગલ દ્રવ્યોની રચના વિશેષથી જીવ કષાય પરિણામવાળો થાય છે. આ રચના વિશેષ પણ મુખ્યત્વે જે પ્રકારની છે.

(૧) મૂળગુણ નિર્વર્તના અને બીજી (૨) ઉત્તર ગુણ નિર્વર્તના. જેમકે કોઈક સ્ત્રી આદિનું સુંદર યા અસુંદર શરીરનું રૂપ, તે મૂળગુણ નિર્વર્તના સમજવી. તેમજ કોઈએક સ્ત્રીએ પોતાના મૂળરૂપને વિશેષતા આપવા જે-જે વસ્ત્રો, અલંકારાદિ આભરણો ધારણ કર્યા હોય તે ઉત્તરગુણ નિર્વર્તના જાણવી.

[૨] હવે અભવનો નિક્ષેપ : પણ ચાર પ્રકારનો હોય છે તે જણાવે છે.

- (૧) અપ્રત્યવેક્ષિત નિક્ષેપ : કોઈપણ અભવ વસ્તુને ખરાબર યોગ્ય રીતે જોયા વિના જ અન્યત્ર ફેંકવી-મૂકવી તે.
- (૨) દુષ્યમાર્જિત નિક્ષેપ : જે વસ્તુ અન્યત્ર મૂકવાની હોય તેને, તેમજ મૂકવાના સ્થાનને પણ તપાસ્યા વગર જ ગમે ત્યાં, ગમે તેમ ફેંકવી-મૂકવી તે.
- (૩) સહસા પ્રત્યવેક્ષિત : કોઈપણ અભવ વસ્તુને (ગમે ત્યાં ગમે તેમ) એકાએક (સમજ્યા-વિચાર્યા વગર) ફેંકવી-મૂકવી તે.
- (૪) અનાલોગ પ્રત્યવેક્ષિત : કોઈપણ વસ્તુને પોતે ક્યાં મૂકે છે કે ફેંકે છે તેના લાભ-ગેરલાભના ઉપયોગ (જ્ઞાન) વગર જ ગમે તેમ કરવું તે.

[૩] અભવ દ્રવ્યોનો સંયોગ કરવો તે બે પ્રકારનો હોય છે. (૧) ભક્ત-પાનાદિનો અર્થાત્ ખાન-પાનનો સંયોગ (૨) ઉપકરણો (વસ્ત્ર-પાત્રાદિકનો) સંયોગ કરવો તે.

[૪] અભવ દ્રવ્યોનો નિસર્ગ : ત્રણ પ્રકારે નિરંતર ભવ કરતો હોય છે. જે કોઈ શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ દ્વારા (૧) મનયોગ થકી (૨) વચનયોગ થકી તેમજ કાચયોગ થકી જે અભવ પુદ્ગલ દ્રવ્યોને આત્મા છોડે છે તેને તે થકી નિસર્ગાનુવિધ બંધ થાય છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અભવ પુદ્ગલ દ્રવ્યના વ્યાપાર સંબંધે ભવ (આત્મા) ને જે કર્મબંધ થાય છે તેને અભવાધિકરણ સમજવું. આ રીતે બંને હેતુઓએ કરી ભવ પ્રતિસમય અષ્ટવિધ કર્મોનો બંધ કરે છે. હવે અષ્ટવિધ બંધમાં કયા કયા મુખ્ય હેતુઓ હોય છે તે જણાવે છે.

તત્પ્રદોષ-નિહ્વ-માત્સર્યાન્તરાયા-સાદનોપઘાતા

જ્ઞાનદર્શનાવરણયોઃ ॥ ૧૧ ॥

જ્ઞાન-જ્ઞાની અને જ્ઞાન પ્રાપ્તિના સાધનો એમ ત્રણે પ્રતિ પ્રમાદથી અયોગ્ય વર્તન કરવાથી જ્ઞાનાવરણીય તેમજ દર્શનાવરણીય કર્મ બંધાય છે. તેમાં (૧) નિહ્વપણું કરવાથી (૨) તે પ્રતિ મત્સરભાવ એટલે અભિમાન કરવાથી (૩) ખીબા ભવોને તેની પ્રાપ્તિમાં અંતરાય (અવરોધ) કરવાથી (૪) તે ત્રણેની આશાતના (યથાર્થતાને અપહાપ) કરવાથી (૫) તે ત્રણેનો ઉપઘાત (નાશ) કરવાથી. આ પાંચ પ્રકારે સૂત્રકારે મુખ્યતાએ જણાવ્યા છે. ખીબા પણ અનેક હેતુઓ છે. જેના પ્રમાદ વડે મુખ્યતાએ દર્શનાવરણીય કર્મ બંધાય છે એમ જણાવું.

દુઃખ-શોક-તાપાકન્દન-વધ-પરિદેવનાન્યાત્મપરોભયસ્થાન્ય સદ્વેદ્યસ્ય ॥ ૧૨ ॥

પોતાના આત્મામાં તેમજ અન્ય ખીબના આત્મામાં દુઃખ, શોક, તાપ (તીવ્ર સંતાપ) આક્રંદન (મોટેથી રડવું), વધ (અંગોપાંગતુ' છેદન કરવું, નાશ કરવો) તેમજ પરિવેદન ઉપબવવું, (દુઃખની લાગણી ઉપબવવી) તે અથવા વિયોગીને સંભારીને રડવું તે પરિવેદના, આ રીતે વર્તતો જીવ અશાતા વેદનીય કર્મ ખાધે છે. ઉદયમાં આવેલ અશુભ કર્મ કલેશ રહિતપણે (અનિચ્છાએ પણ) લોગવવાથી તે અકામ નિર્જરા થાય છે. જ્યારે સ્વેચ્છાએ સંયમથી પરિષદ-ઉપસર્ગોના દુઃખો સહન કરવાથી તે સકામ નિર્જરા થાય છે એમ જાણવું.

ભૂતવ્રત્યનુકમ્પા દાનં સરાગસંયમાદિયોગઃ ક્ષાન્તિઃ શૌચમિતિ
સદ્વેદ્યસ્ય ॥ ૧૩ ॥

(૧) સકળ દેહધારી આત્માઓ પ્રતિ તેમજ ભિન્ન-ભિન્ન વ્રત નિયમાદિના પાલન કરવાવાળા ઉત્તમ આત્માઓ પ્રતિ, યથાતથ સ્વરૂપે ઢાનાદિ ભાવે લક્ષિત કરવાથી (૨) સંયમ ધર્મના પાલન પ્રતિ અર્થાત્ સંયમયોગ પ્રતિ રાગ કરવાથી અપરાધી-પ્રતિ ક્ષમાધારણ કરવાથી, તેમજ પાપાચારની પ્રવૃત્તિના નિવર્તન માટે પ્રતિક્રમણાદિ પ્રવૃત્તિ વડે (શીઘ્ર) શુદ્ધિ કરવારૂપ યોગ પ્રવૃત્તિ વડે, આત્મા શાતાવેદનીય કર્મ ખાધે છે તે સાથે જો ઉપયોગ શુદ્ધિ હોય તે વિશેષતઃ સકામ નિર્જરા પણ થાય છે.

કેવલિ-શ્રુત-સંઘ-ધર્મ-દેવાવર્ણવાદો દર્શનમોહસ્ય ॥ ૧૪ ॥

(૧) કેવળી પરમાત્માઓની (૨) શ્રુતજ્ઞાન તેમજ શ્રુતજ્ઞાનીની (૩) ચતુર્વિધ ઠી સંઘની તેમજ (૪) તેઓની ધર્મકરણીની (૫) ચતુર્નિકાયના દેવોની તેમજ વિશિષ્ટ શક્તિ ધરાવનાર ઉત્તમ પુરૂષોની નિંદા કરવાથી તેમજ તેમનું અહિત ચિંતવવાથી તેમજ તેમની વિશેષતા પ્રતિ-અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરાવવા-તેમનો અવર્ણવાદ બોલવાવાળો-જીવ, મુખ્યતાએ દર્શન મોહનીય (મિથ્યાત્વ મોહનીય) કર્મ ખાધે છે.

કપાયોદયા-તીવ્રાત્મપરિણામશ્ચારિત્રમોહસ્ય ॥ ૧૫ ॥

અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વ તેમજ અવિરતિના સહચારે ક્રોધ-માન-માયા અને લોભના ઉદયથી આત્માનો જે તીવ્ર કષાયવાળો, આત્મ પરિણામ થાય છે તેથી તે આત્મા ચરિત્ર મોહનીય કર્મ (જે કર્મ આત્માને આત્મશુદ્ધિનો પ્રયત્ન કરવા દે નહિ તે) નો ખંધ કરે છે. સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પણ આ ચરિત્ર મોહનીય કર્મ આત્માને ઘણું સંસાર રજાળાવે છે, માટે કષાયોને જેમ અને તેમ સમ્યક્ જ્ઞાનોપયોગે ઉપશમાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એમ લગવાને આચારાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે 'ઉપશમ સાર સામન્નં' આથી આત્માથી આત્માએ કષાયોનો ઉપશમ કરવો જરૂરી છે.

बह्वारम्भपरिग्रहत्वं च नारकस्यायुषः ॥ १६ ॥

माया तैर्यग्योनस्य ॥ १७ ॥

अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दવાર્જवं च मानुषस्य ॥ १८ ॥

निःशीलव્રतत्वं च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥

સરાગસંયમ-સંયમાસંયમા-કામનિર્જરા-બાલતપાંસિ દેવસ્ય ॥ ૨૦ ॥

ઉપરના પાંચે સૂત્રો આયુષ્યકર્મ બંધમાં જીવ ચારે ગતિમાંથી કઈ ગતિનું આયુષ્ય કેવા કારણથી બાંધે છે તે જણાવે છે. પરલવનું આયુષ્ય કર્મ જીવ આખા જીવનમાં માત્ર એક જ વખત એક અંતર્મુહૂર્ત કાળમાં બાંધે છે. જેનો ઉદ્દેશ ચાલુલવનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં જે વિગ્રહગતિમાં જ પરલવના આયુષ્યનો ઉદ્દેશ (લોગવટો) શરૂ થઈ જાય છે. જે ગતિમાં જવાનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે ગતિમાં જીવને અવશ્ય જવું પડે છે. પરંતુ અન્ય કર્મોની સ્થિતિ અને રસને અનુસારે તે ગતિમાં જીવને તેનો વિપાક લોગવવાનો હોય છે. આથી આ સંસારમાં જે આત્માઓ તીવ્ર કષાલના જેરે-ઘણાં આરંભના કાર્યો કરે છે. તેમજ ઘણો-ઘણો પરિગ્રહ (રાગ-મૂર્છા-મમત્વ) ધરાવે છે તે આત્મા તેથી નરક-ગતિ આયુષ્યનો બંધ કરવાવાળો થાય છે. જે આત્માઓ માયાવી-કપટી જીવન જીવવામાં જ આનંદ અને હર્ષ પામતા હોય છે. તેઓ તિર્યંચગતિનું આયુષ્ય બાંધે છે. જ્યારે જે આત્માઓ અદ્ય-આરંભી તેમજ અદ્ય પરિગ્રહી હોવા સાથે શાંત (ઉદ્દેગ રહિત) તેમજ સરળ પ્રકૃતિવાળા હોય છે. તેઓ મનુષ્યગતિનું આયુષ્ય બાંધે છે. તેમજ વળી જે આત્માઓ રાગ સહિત સર્વ સંયમી અથવા તો દેશ સંયમી હોય છે. તેમજ જેઓ અકામ નિર્જરા કરે છે, તેમજ અજ્ઞાનપણે તપાદિ અનુષ્ઠાનો કરે છે તેવા જીવો અવશ્ય દેવ-લોકનું આયુષ્ય બાંધે છે. જ્યારે વીતરાગ સંયમી અવશ્ય મોક્ષગતિને મેળવવાવાળા થાય છે. વિશેષે જાણવું કે જેઓ ઉપર જણાવ્યા મુજબ પણ સમ્યક્ત્વ રહિતપણે, શીલ-તેમજ વ્રતાદિ અનુષ્ઠાનો કરે છે, તેઓ ચારે ગતિમાંથી ગમે તે ગતિનું આયુષ્ય બાંધતી વખતના પરિણામાનુસારે આયુષ્ય બાંધે છે એમ જાણવું. (કેમકે વ્રત-નિયમ વગરના યુગલિક જીવો દેવગતિનું જ આયુષ્ય બાંધે છે.) જે કે સમ્યક્દષ્ટિએ મનુષ્ય સમ્યક્ત્વ હોતે છતે આયુષ્ય બાંધે તો અવશ્ય વૈમાનિક દેવનું જ આયુષ્ય બાંધે છે. તેમાં સમ્યક્ત્વ તે આયુષ્ય-બંધનો આશ્રવ નથી. પરંતુ દેવગતિનું જ આયુષ્ય બાંધવામાં સહકારી કારણ છે. ઉપર અમોએ સૂત્રપાઠ (૧૬-૨૦) ના અનુક્રમમાં માત્ર ફેરફાર કર્યો છે તેનું કારણ અમોએ હજેલ ભાવાર્થને યથાર્થ સમજવાથી સમજાઈ જશે.

योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्नः ॥ २१ ॥

વિપરીતં શુભસ્ય ॥ ૨૨ ॥

મન-વચન-ક્રયા વડે હિંસા-જૂઠ ચોરી અબ્રહ્મ અને પરિવ્રહાદિ પાપાચારની પ્રવૃત્તિઓ કરવી તેને યોગવક્તૃતા જાણવી. તેમજ એ ત્રણે યોગમાં કેઈ એક યોગની શુભ પ્રવૃત્તિ (દયા-દાન-ભક્તિ) વિગેરેનું હોવું તે સારું બીજા યોગની અશુભ પ્રવૃત્તિ હોવી. જેમકે આકેશ યા વાણીની વક્તૃતા યા તો મનની અશુભ ચિંતવણા હોવી. આ રીતે ત્રણે યોગમાં પરસ્પર ભિન્નતા હોવી તે વિસંવાદન યોગ જાણવો. આ રીતે યોગને અશુભતામાં યા વિસંવાદિ ભાવે પ્રવર્તન કરતો-કરાવતો આત્મા, અશુભ નામકર્મ બાંધે છે. જ્યારે તેથી વિરુદ્ધ એટલે એ ત્રણે યોગને એકત્વભાવે શુભયોગમાં પ્રવર્તન કરતો-કરાવતો આત્મા અશુભનામ કર્મ બાંધે છે. આ નામકર્મના ઉદ્ધે, જીવને શુભાશુભ-સંયોગ-રૂપે તથાવિધ નિમિત્તોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

દર્શનવિશુદ્ધિ-વિનયસંપન્નતા-શીલવ્રતેષ્વનતિચારો-ડમીક્ષણં
જ્ઞાનોપયોગ-સંવેગૌ શક્તિસ્ત્યાગતપસી સંઘ-સાધુ-સમાધિ-
વૈયાવૃત્યકરણમર્હદાચાર્યં बहुश्रुतप्रवचनभक्ति-रावश्यकापरिहाणि-
मार्गप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकृत्वस्य ॥ ૨૩ ॥

સૌ પ્રથમ તો સમ્યક્દૃષ્ટિપણું હોવું અનિવાર્ય આવશ્યક છે તે ઉપરાંત વિનય સંપન્નતા, યમ-નિયમમાં અતિચાર રહિતપણે પ્રવૃત્તિ કરવાવાળો સંસારથી ઉદ્ધિગ્નપણું-જ્ઞાનોપયોગમાં મુખ્યપણે મોક્ષાભિલાષીપણું પોતાની બાહ્ય તેમજ અભ્યંતર શક્તિ અનુસારે તપ ત્યાગ કરવામાં ઉદ્ધમીપણું શ્રી અતુર્વિંધ સંઘને સમાધિ-ઉપજાવનારે, તેમજ સાધુવર્ગની નિષેષતઃ વૈયાવચ્ચ કરનારે શ્રી અરિહંત પરમાત્મા, આચાર્ય તેમજ ગીતાર્ય ગુરુભગવંતની તેમજ તેમના ઉપદેશની ભકિત કરવાવાળો સામાયિકાદિ છ આવશ્યકની કરણી કરવાવાળો હોય. વળી શ્રી જૈનમાર્ગની પ્રભાવના કરવાવાળો તેમજ વળી જૈન ધર્મની ક્રિયા કરવાવાળા તરફ વાત્સલ્યભાવ રાખવાવાળો તીર્થંકર નામકર્મ બાંધવાવાળો થાય છે.

परात्मनिन्दा-प्रशंसे सदसद्गुणाच्छादनोद्भावने च
नीचैर्गोत्रस्य ॥ ૨૪ ॥

तद्विपर्ययो नीचैर्वृत्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ ૨૫ ॥

विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥ ૨૬ ॥

અન્ય આત્માની સારા યા ખોટા કર્મોની નિંદા કરવાથી અને કેવળ પોતાની જ અનેકવિધ રીતે પ્રશંસા કરવાથી તેમજ બીજાના ગુણોનું આચ્છાદન કરવાથી એટલે અન્ય આત્માના ગુણો પ્રતિ-ઉપેક્ષા ઉપજાવનાર અને પોતાનામાં તથાવિધ યથાર્થ ગુણો ન હોવા છતાં પોતે તથા પ્રકારે ગુણી છે એમ અજ્ઞાની અંધ-અખુજ આત્માઓ પ્રતિ પ્રકાશતો

ફરે, તે આત્મા નીચગોત્રકર્મ બાંધે છે. જેના વિપાકોદયે જીવને તુચ્છ દરિદ્રકુળમાં જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. જેના યોગે તે જીવ વિશિષ્ટ જ્ઞાન-તપાદિ ગુણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

જે આત્મા તુચ્છ-મનોવૃત્તિનો (માયા પ્રપંચનો) ત્યાગ કરીને પોતાના દોષોની નિંદા કરે છે, તેમજ અન્ય આત્મામાં રહેલા સાચા ગુણોની પ્રશંસા કરે છે. તે આત્મા ઉચ્ચ-ગોત્ર કર્મ બાંધે છે. જેના વિપાકોદયે તે જીવનો ઉત્તમ ગતિ તેમજ ઉત્તમકુળમાં જન્મ થાય છે. જેથી તે ઉત્તરોત્તર વધુ ગુણો પ્રાપ્ત કરવાવાળો થાય છે.

જે આત્મા-અન્ય આત્માઓને દાન-શીયલ-તપ તેમજ શુભ ભાવના આદિ ધર્મ કાર્યો કરવામાં વિઘ્ન કરવાવાળો થાય છે. તે આત્મા અંતરાયકર્મ બાંધે છે. આ અંતરાય કર્મના ઉદયે તે જીવ (૧) દાન આપી શકતો નથી. (૨) લાભ મેળવી શકતો નથી. (૩) પ્રાપ્ત વસ્તુને ભોગવી શકતો નથી. (૪) વારંવાર ભોગવવા યોગ્ય વસ્તુનો વિયોગી થાય છે. (૫) ખળહીન (શક્તિ રહિત) ધણું પ્રાપ્ત કરે છે. આથી તે આત્મામાં આત્મશુદ્ધિકરણ કરવામાં મુખ્યપણે પ્રમાદ પ્રવર્તતો હોય છે.

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર-અધ્યાય સાતમો (૭)

હિંસાનૃતસ્તેયા બ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યો વિરતિર્વ્રતમ્ ॥ ૧ ॥

દેશસર્વતોઽણુમહતી ॥ ૨ ॥

તત્સ્થૈર્યાર્થં ભાવનાઃ પચ્ચ પચ્ચ ॥ ૩ ॥

પૂર્વે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આશ્રયતે યેન इति આશ્રવઃ એ વચનાનુસારે જે દ્વારા કર્મ (આત્મામાં) આવે છે તેને આશ્રવ તત્ત્વ જાણવું. તેનું કિંચિત્ સ્વરૂપ જાણવાની ગયા છીએ. અત્રે આ સાતમા અધ્યાયમાં મુખ્યપણે “આશ્રવ નિરોધેન સંવરઃ” એ વચનુસારે જે-જે સ્વરૂપ વડે આશ્રવ તત્ત્વનો નિરોધ થાય અર્થાત્ કર્મમાં આવાગમનને અવરોધક આવતા-કર્મને રોકનાર) તત્ત્વને સંવર તત્ત્વ જાણવું. અત્રે એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે કે આશ્રવ તત્ત્વમાં પણ દ્રવ્ય આશ્રવ તે યોગ પ્રવૃત્તિને જાણાવેલ છે. આ યોગ પ્રવૃત્તિને રોકવા માટે દ્રવ્ય સંવર રૂપ દ્રવ્ય-વિરતીપણાનું સ્વરૂપ અત્રે આ સાતમા અધ્યાયમાં મુખ્યપણે જાણાવેલ છે.

જ્યારે ભાવ આશ્રવતત્ત્વરૂપે મુખ્યપણે આત્માના મિથ્યાત્વ, અમત અને કષાય પરિણામોને જાણાવેલ છે. તેમાં મિથ્યાત્વ અને અમત તે પણ મુખ્યપણે તો કષાય પરિણામરૂપ જ છે. આમ છતાં મિથ્યાતત્ત્વનો પરિણામ શાસ્ત્રમાં પ્રથમ તેમજ મહા આશ્રવનો હેતુ જાણાવેલ છે. તેનું કારણ એ છે કે તે સકળ તત્ત્વોને વિપરીત ભાવે જોવાવાળો હોય છે. તેથી આત્માર્થથી શૂન્ય હોય છે. તેમજ આત્માનું અહિત કરનાર વિષય કષાયો પ્રતિ તેની વિશેષ આદર યુક્તિ હોય છે. આથી પ્રથમ આત્મતત્ત્વનું અહિત કરનાર મિથ્યાજ્ઞાન (દષ્ટિ) નો પરિહાર કરવા સ્વરૂપી દેશવિરતિ તેમજ સર્વ વિરતિપણાને વ્યવહાર કરવા સ્વરૂપે કમથઃ અવિરતિના પ્રવર્તનનો ત્યાગ કરવા રૂપ દ્રવ્ય વિરતિ ભાવના પ્રવર્તનનું સ્વરૂપ અત્રે જાણાવાય છે. સંસારી જીવ અનાદિથી જે-પાંચે મહા આશ્રવ ભાવમાં જે તત્ત્વતઃ અહિતકારી હોવા છતાં, અજ્ઞાનથી તેમજ સંમોહથી તેમાં નિઃશંકભાવે (પોતાનું હિત સમજીને) પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો છે, તે પાંચે આશ્રવ ભાવોનો સૌ પ્રથમ વ્યવહારથી, ઉત્સાહથી, યથાશક્તિ (વિધિપૂર્વક) ત્યાગ કરવાથી સંસારી આત્મા કર્મબંધનને રોકી શકે છે. તેથી વળી (વિશેષતઃ મિથ્યાતત્ત્વને તોડીને) પોતાનામાં સત્તાગતે રહેવા અનંત શુદ્ધ, જ્ઞાનાદિ ગુણોને પ્રાપ્ત કરવા માટે વ્યવહારથી દ્રવ્ય સમ્યક્ભાવે ઉદ્યમશીલ બનીને ભાવથી શુદ્ધ સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરીને તે થકી સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરીને, મોક્ષ પદને પ્રાપ્ત કરી, સાદિ-અનંતમે ભાગે સન્નિવહાનંદ સ્વરૂપમાં

અવ્યાખ્યાપણે પરિણમે છે. હવે પ્રથમ પ્રગટભાવે વ્યવહારથી-દ્રવ્ય સંવર ભાવમાં રહેવા માટે આત્માએ જે પાંચ મહાવ્રતો યા અણુવ્રતો વિધિપૂર્વક-સ્વીકારવાના છે) નો આદર કરવાનો છે. તેનું કિંચિત્ સ્વરૂપ જણાવીએ છીએ.

૧. હિંસાથી વિરમવું ૨. અસત્યથી વિરમવું. ૩. ચોરીથી વિરમવું. ૪. મૈથુનથી વિરમવું. ૫. પરવસ્તુના પરિગ્રહથી વિરમવું.

અર્થપિ મુખ્યતયા તો હિંસાથી વિરમવા માટે તે પછીના ચારે વ્રતો જરૂરી છે. કેમકે તે વિના હિંસાનું વિરમણ અધુરું રહે છે.

હિંસા બે પ્રકારની થાય છે. ૧. દ્રવ્યહિંસા ૨. ભાવ હિંસા.

વળી તે બંને પ્રકારની હિંસા સ્વાત્મની તેમજ પરાત્મની એમ બે પ્રકારે થાય છે.

૧. દ્રવ્ય હિંસા સંબંધે શાસ્ત્રકારોએ જણાવ્યું છે કે પોતાના કે અન્ય આત્માના દ્રવ્ય પ્રાણો જેના વડે તે જીવનું શરીરસ્થ જીવન જીવાય છે, તેનો અદ્વાંશી કે સર્વથા ઘાત (નાશ) કરવો તે દ્રવ્યહિંસા જાણવી. જ્યારે તે જાગૃતિપૂર્વક નહિ કરવાનો નિયમ તે હિંસા વિરમણવ્રત.

શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે કે, “પચેન્દ્રિયાણિ ત્રિવિધં બલશ્ચ. ચ્છવાસૂ નિશ્વાસ મથાન્ય કાયુ, પ્રાણાત્ દશૈતે ભગવત્ મિરુક્તા-તેષાં વિયોગીકરણં તુ હિ સા.”

૨. ભાવ હિંસા-પ્રત્યેક સંસારી જીવમાં પોત-પોતાના ક્ષયોપશમાનુસારે પોતાના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપ-વીર્ય શુભમાં જે-જે પ્રવર્તન હોય છે તે ક્ષયોપશમ ભાવનો ઘાત કરવો યા તેને ઉન્માર્ગે પ્રવર્તન કરવું કરાવવું, તે ભાવ હિંસા જાણવી. જ્યારે તે જાગૃતિ પૂર્વક નહિ કરવાનો નિયમ તે હિંસા વિરમણ વ્રત

આ બંને પ્રકારની દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસાના કાર્યકારણ ભાવ સંબંધે તેમજ શુર-લઘુ દોષ-શુભ ભાવ સમજવા માટે સંવિજ્ઞ ગીતાર્થ શુર ભગવંત પાસેથી તેની ચૌલંગી જાણી લેવી.

ખીજું વ્રત તે અસત્યથી વિરમવું તે

જે વસ્તુ (દ્રવ્ય) ને, જે સ્વરૂપે શાસ્ત્રકારોએ જણાવેલ છે તેને અન્યથા સ્વરૂપે કહેવું-જણાવવું તે અસત્ય વચ્ચ જાણવું. જ્યારે અજ્ઞાનથી કે કષાય થકી તેમ નહિ જાણવાની જાગૃત્તિ રાખવી તે અસત્ય વિરમણ વ્રત.

ત્રીજું વ્રત તે ચોરી નહિ કરવી તે.

જે વસ્તુ પોતાની નથી. તેને ચેન-કેન પ્રકારે પોતાની માની ગ્રહણ કરવી, વાપરવી તે ચોરીના કર્તવ્યથી પોતાના આત્માને જાગૃતિ પૂર્વક અજાગે રાખવાના પ્રયત્ન કરવાનું વ્રત.

ચોથું વ્રત તે મૈથુન વિરમણ વ્રત.

આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોના ભોગ ઉપભોગને ત્યજીને પર-પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો યોગ તેમજ ભોગ-ઉપભોગ કરવો તે મૈથુન તેનો જાગૃત્તિ પૂર્વક ત્યાગ કરવાનું વ્રત તે મૈથુન વિરમણ્ય વ્રત.

પરિશ્રદ્ધ વિરમણ્ય વ્રત : પર પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો સંયોગ કરવાનો તેમજ તેનો વિયોગ ન થાય તેવો પ્રયત્ન તે પરિશ્રદ્ધ.. આ પરિશ્રદ્ધ સંબંધી જાગૃત્તિપૂર્વક તેનાથી અજગા રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો તે પરિશ્રદ્ધ વિરમણ્ય વ્રત.

ઉપર જણાવેલ પાંચે વ્રતોનો કેટલાએક જીવો સર્વથા (નવ કોટીએ) નિયમ લે છે, જાવજીવ સુધી તેનું સર્વથા પાલન કરે છે, તેઓ મહાવ્રતી સાધુઓ કહેવાય છે. તેમજ જેઓ શાસ્ત્રાનુસારી દેશ થકી તે પાંચે વ્રતો લઈ તેનું યથાર્થ પાલન કરે છે તેઓ અણુવ્રતી શ્રાવકો કહેવાય છે. આ પાંચે વ્રતોનું યથાર્થ પાલન કરવા માટે સમ-સર્વત્ર આત્મ-જાગૃત્તિ રહે તે માટે તે પાંચે વ્રતોને નીચેની પાંચ પાંચ ભાવના વડે નિરંતર યોતાના આત્માને ભાવિત રાખવો જરૂરી છે.

પહેલા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના.

મનોગુપ્ત્યે ષણાદાનેર્યાભિઃ સમિતિઃ સદા

દૃષ્ટાન્નપાન ગ્રહણેનાહિંસાં ભાવયેત્ સુધીઃ

યોગ પ્ર. ૨૬

બીજા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના.

હાસ્ય લોભ મય ક્રોધ પ્રત્યાહ્યાનૈ નિરંતરમ્

આલોચ્ય ભાષણેનાપિ ભાવયેત્ સ્નૃત વ્રતમ્

યોગ પ્ર. ૨૭

ત્રીજા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના.

આલોચ્યાવગ્રહ્યાશ્ચાઽમીક્ષ્ણાવગ્રહ્યાચનં

ણતાવન્માત્રમેવૈત દિત્યવ ગ્રહ ધારણં

સમાન ધાર્મિકેભ્યશ્ચ તથાવગ્રહવાચનં

અનુજ્ઞાપિત પામાન્નાશન મસ્તેય ભાવનાઃ

યોગ પ્ર. ૨૮-૨૯

ચોથા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના.

સ્ત્રી પંડપશુ મદ્વે ઇમાસન કુડયાં તરીજ્જનાત્

સરાગ સ્ત્રી કથાત્યાગાત્ પ્રાગ્રત સ્મૃતિવર્જનાત્

સ્ત્રી રમ્યાંગે ક્ષણસ્વાંગ સંસ્કાર પરિવર્જનાત્

પ્રણીતાત્ યજ્ઞન ત્યાગાત્ બ્રહ્મચર્ય તુ ભાવયેત્

યોગ પ્ર. ૩૦-૩૧

પાંચમા મહાવ્રતની પાંચ ભાવના.

સ્પર્શે રસે ચ ગંધે ચ રુપે શબ્દે ચ હારિણિ
પંચ સ્વિતીંદ્રિયાર્પેષુ ગાઠં ગાધ્યસ્ય વર્જનમ્
एतद्भवेवामनोज्ञेषु सर्वथा द्वेष वर्जनम्
आकिंचन्य व्रतस्यैवं भावनाः पंच कीर्तिताः

યોગ પ્ર. ૩૨-૩૩

हिंसादि श्विहामुत्र चापायावद्य दर्शनम् ॥ ४ ॥

दुःखमेव वा ॥ ५ ॥

मैत्री प्रमोद कारुण्य माध्यस्थ्यानि सत्त्व गुणाधिक क्लिश्यमाना विनयेषु ॥ ६ ॥

હિંસા-ગુઠ-ચોરી-ગૈશુન અને પરિશ્રદ્ધમાં આસક્ત આત્માને આ ભવમાં અનેક આપત્તિઓ લોગવવી પડે છે. તેમજ પરભવમાં પણ દુર્ગતિમાં જઈ અનેક દુઃખો લોગવવા પડે છે. જે પ્રત્યક્ષ જોવાય છે અને જણાય છે

હિંસાદિ પાપાચાર સેવનાર આત્માને તેના વડે કરેલા પાપ કર્મ-બંધને લોગવતાં અવશ્ય દુઃખનો અનુભવ કરવો પડે છે એમ જાણીને આત્માથી આત્માએ એ પાંચે પાપાચારની પ્રવૃત્તિથી વિરમવા (દૂર રહેવા) અવશ્ય યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

આમ છતાં કેટલાક અજ્ઞાની-મિથ્યાદષ્ટિ આત્માઓ હિંસાદિની પ્રવૃત્તિમાં ધર્મની સ્થાપના કરી અનેક અજ્ઞાની લોખાણવોને ઉન્નાર્મમાં પ્રવર્તાવતા હોય છે. આ માટે કહ્યું છે કે :-

शम शीलं दयामूलं हित्वा धर्मजगधिघ्नं

अहो ! हिंसापि धर्माय, जगदे मंद बुद्धिभिः

યોગ પ્ર. ૪૦

આત્માના હિંસાર્થે-શાસ્ત્રાનુસારે-દાન ધર્મ, શીલ ધર્મ, તપ ધર્મ, તેમજ ભાવના ધર્મને અનુસરનારા આત્માએ સૌ પ્રથમ પોતાના આત્માને યથાથોગ્ય મૈત્રી-પ્રમોદ-કરુણા અને માધ્યસ્થ ભાવના વડે-વાસિત કરવો અનિવાર્ય આવશ્યક છે. આ માટે કહ્યું છે કે—

वचनाद्यमनुष्ठान मविरुद्धाय यथोदितम्

मैत्रादि भाव संयुक्तं तद् धर्ममिति कीर्तये

સર્વે જીવો (સર્વો) પ્રતિ મૈત્રી ભાવ ધારણ કરવો જોઈએ, શુભાધિક-ઉપકારી આત્માઓ પ્રતિ પ્રમોદભાવ ધારણ કરવો જોઈએ, દુઃખથી પીડાતા આત્માઓ પ્રતિ કરુણાભાવ ધારણ કરવો જોઈએ, અવિનત-ઉદ્ભેદ, આત્માઓ પ્રતિ-માધ્યસ્થભાવ ધારણ કરવો જોઈએ.

આત્માથી આત્માએ ભિન્ન-ભિન્ન સ્વભાવવાળા આત્માઓ પ્રતિ જે-જે પ્રકારે આરે ભાવનાવાળો વ્યવહાર કરવો જોઈએ, તેનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ ગુરૂગમથી જાણી લેવું જરૂરી છે. જેથી આત્મા સહેજે કલેશ રહિત બની શકશે.

ગૈત્રી ભાવના

મા કાર્ષીત્કોપિ પાપાનિ મા ચ ભૂત્કોપિ દુઃખિતઃ
મુચ્યતાં જગદપ્યે ષા મતિર્મૈત્રી નિગદ્યતે

યોગ પ્ર. ૪-૧૧૮

પ્રમોદ ભાવના

અપાસ્ત શેષદોષાણાં વસ્તુ તત્વાવલોકિનામ્
ગુણેષુ પક્ષપાતો યઃ સ પ્રમોદઃ પ્રકીર્તિતઃ

યોગ પ્ર. ૧૧૯

કરૂણા ભાવના

દીનેષ્ચાર્તેષુ ભીતેષુ યાચમાનેષુ જીવિતમ્
પ્રતીકાર પરા બુદ્ધિઃ કારુણ્યમભિધીયતે

યોગ પ્ર. ૧૨૦

માધ્યસ્થ ભાવના

ક્રુર કર્મસુ નિઃશંકં દેવતા ગુરુ નિંદિષુ
આત્મશંસિષુ યોપેક્ષા તાન્માધ્યસ્થ મુદીરિતમ્
જગત્કાય સ્વભાવૌ ચ સંવેગ વૈરાગ્યાર્થમ્ ॥ ૭ ॥

યોગ પ્ર. ૧૨૧

અનાદિ કાળથી કર્મસંયોગી આત્મા-પરપુરૂગત દ્રવ્યના (કર્માનુસારી) સંયોગે કરી (શરીર ધારણ કરીને) આરે ગતિમાં, વિવિધ ભતિમાં જન્મ મરણ (અનિચ્છાએ) કરતો થકો, અનેક દુઃખો ભોગવતો થકો ભટકયા કરે છે. જોકે વસ્તુ તત્ત્વે તો પ્રત્યેક આત્મા પોતપોતાના અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણે કરી અક્ષય સ્વરૂપી શુદ્ધ સ્વતંત્ર દ્રવ્ય છે. તથાપિ કર્માધિનપણે શરીર દ્વારા મોહાધીન થઈને (યોગ દ્વારા) નવા કર્મખંધ કરતો રહે છે. તેથી તો તેનું ભવબ્રમણનું ચક્ર ચાલુ જ રહ્યા કરે છે. તે જો પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ભક્ષ ધરીને (સંવેગી થઈને) પર-પુરૂગત દ્રવ્યોની ભોગાકાંક્ષા ત્યજીને (વૈરાગી બનીને) પ્રાપ્ત જ્ઞાનાદિ ગુણો વડે પોતાના આત્માને કર્મના ખંધનથી મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન (વિરતિભાવ ધારણ) કરીને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને ભોક્તા બને તો તે આત્મા અવશ્ય મુક્તિના શાશ્વત સુખોને ભોક્તા બને છે.

આ માટે કહ્યું છે કે,

ભિન્નાઃ પ્રત્યેક માત્માનો, વિભિન્નાઃ પુરૂગલા અપિ ।

શૂન્ય સંસર્ગ્ ઇત્યેવ, યઃ પદ્યતિ સ પદ્યતિ ॥

પ્રત્યેક આત્મદ્રવ્ય ભિન્ન-ભિન્ન (જુદા જુદા) છે. એટલે કે પ્રત્યેક આત્માને પોતાનું આગવું સ્વરૂપ છે. જ્યારે પુદ્ગલ દ્રવ્ય તો આત્મતત્ત્વના સ્વરૂપથી તદ્દન ભિન્ન (સડન-પડન અને વિદ્રંસન) સ્વરૂપી છે. આથી આત્મતત્ત્વની સાથે કર્મોનુસારે પ્રાપ્ત શરીર આદિ પર-પુદ્ગલ દ્રવ્યના સંયોગને આખરે જેઓ વિયોગી સમજીને તેમાં લુપ્થ કે ક્ષુપ્થ થતા નથી. તેઓ જ સાચા સમ્યગ્દષ્ટિ જ્ઞાની છે એમ જાણવું. આ સૂત્રથી સૂત્રકારે શાસ્ત્રાર્થ મુજબ સમસ્ત તત્ત્વાર્થાધિગમનો સાર જણાવેલ છે. ('જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિ') આ સંબંધે વિરતિના અભિલાષી આત્માઓએ નીચેની ત્રણ સજ્જાઓથી સ્વાધ્યાય-ધ્યાન કરવું જરૂરી છે.

(૧)

- (૧) આપ સ્વભાવમાં રે, અવધુ સદા મગનમે' રહેના,
જગત જીવ હૈ કર્મોધિના, અચરિજ કછુઅ ના લીના. ॥ આપ ॥
- (૨) તું નહિ કેરા કોઈ નહિ તેરા, કયા કરે મેરા મેરા,
તેરા હૈ સો તેરી પાસે, અવર સખ હૈ અનેરા. ॥ આપ ॥
- (૩) વયુ વિનાશી તું અવિનાશી, અખ હૈ ઈનકા વિલાસી,
વયુ સંગ જખ દૂર નિકાશી, તખ તુમ શીવકા વાસી. ॥ આપ ॥
- (૪) રાગ ને રીસા હોય ખવીશા, યે તુમ દુઃખકા દીશા,
જખ તુમ ઉનકો દૂર કરીશા, તખ તુમ જગકા ઈશા. ॥ આપ ॥
- (૫) પરકી આશા સદા નિરાશા, યે હૈ જગ-જન પાસા,
યે કાટનકુ કરો અભ્યાસા, લહો સદા સુખ વાસા. ॥ આપ ॥
- (૬) કખહીક કાજી, કખહીક પાજી, કખહીક હુઆ અપ્રભાજી,
કખહીક જગમે' કીર્તિ ગાજી, યે સખ પુદ્ગલકી ખાજી. ॥ આપ ॥
- (૭) શુદ્ધ ઉપયોગ ને સમતાધારી, જ્ઞાન-ધ્યાન મનોહારી,
કર્મ-કલંકકું દૂર નિવારી, જીવ વરે શિવ-નારી. ॥ આપ ॥

(૨)

- ઉંચા તે મંદિર માળીયા, સોડ વાળીને સૂતો,
કાઠો-કાઠો રે એને સહુ કરે, જાણે જન્મે જ નહોતો... (૧)
- એક રે દિવસ એવો આવશે, મને સખળો જી સાલે,
મંત્રી મળ્યા સર્વે કારમા, તેનું પજી કાંઈ નવ ચાલે... એક (૨)
- સાવરે સોનાનાં રે સાંકળાં, પહેરણુ નવ નવા વાધા,
ધોળું વસ્ત્ર રે એના કર્મનું, તે તો શોધવા લાગ્યા.... એક (૩)

અરૂ કઠાઈયા અતિ ઘણા, બીજાનું નહિ લેખું,
 ખોખરી હાંડી એના કર્મની, તે તો આગળ દેખું...એક (૪)
 કેના છોડું ને કેના વાછડું, કેનાં માથ ને બાપ,
 અંતકાળે બધું (જીવને) એકલું. સાથે પુણ્ય ને પાપ...એક (૫)
 સગીરે નારી એની કામિની, ઉભી ડગ મગ જુએ,
 તેનું પશુ કાંઈ ચાહે નહીં, બેઠી ધ્રુસકે રૂવે...એક (૬)
 વહાલાં ને વહાલાં શું કરો, વહાલા વોળાવી વળશે,
 વહાલાં તે વનનાં લાકડાં, તે તો સાથે જ બળશે...એક (૭)
 નહીં ત્રાપો નહીં તુંબડી, નથી તરવાનો આરો,
 ઉદયરતન મુનિ ઈમલણે, મને પાર ઉતારો...એક (૮)

(૩)

સચું તાહડું કેણુ સાચું રે...સંસારીયામાં...સચું તાહડું,
 પાપનો તો નાંખ્યો પાયો, ધરમમાં તું નહિ ધાયો.
 ઠાઠો થઈને તું દબાયો રે...સંસારીયામાં...સચું તાહડું. (૧)
 કુડું કુડું હેત કીધું, તેમે સાચું માની લીધું,
 અંતકાળે દુઃખ કીધું રે...સંસારીયામાં...સચું તાહડું. (૨)
 વિશ્વાસે વહાલા કીધા, ખ્યાલા ઝેરના પીધા,
 પ્રભુને વિસારી લીધા રે...સંસારીયામાં...સચું તાહડું. (૩)
 મનગમતામાં મહાલ્યો, ચોરને મારગ ચાલ્યો,
 પાપીઓનો સંગ ઝાલ્યો રે...સંસારીયામાં...સચું તાહડું. (૪)
 ઘરને ધંધે ઘેરી લીધો, કામિનીએ વશ કીધો,
 ઋષભદાસ કહે હગો લીધો રે...સંસારીયામાં...સચું તાહડું. (૫)

આવા પ્રકારના આત્મશુદ્ધિના સાધક અનેક ગદ્ય-પદ્યાત્મક સ્વરૂપ (શબ્દ રચના) વિશેષોથી અન્ય દર્શનીઓ પણ આત્માર્થ સાધવાની પ્રેરણા લેતા હોય છે.

ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં સર્વ જીવોને અનિચ્છાએ જન્મ-મરણના દુઃખો સહવા જ પડતાં હોય છે. તેનું નિવારણ કરવા માટે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી પરમાત્માઓએ પ્રકાશ્યું છે કે “જે કોઈ આત્મા સંવેગ-વૈરાગ્ય ભાવે કરી ચોતાના આત્માને સંસારની સમસ્ત મોહ-માયાથી અળગો કરશે તે આત્મા અવશ્ય પરમાત્મ પદ પ્રાપ્ત કરી જન્મ-મરણના બંધનથી મુક્ત થઈ ચોતાના અનંત-શુદ્ધ-સત્યજ્ઞાનનું સ્વરૂપે મોક્ષ-પદને પ્રાપ્ત કરશે.”

આ માટે કહ્યું છે કે,

મોક્ષેણ યોજનાદ્ યોગઃ સર્વોડપ્યાચાર ઇષ્યતે

આત્માને સંસારના બંધનથી છોડાવી મોક્ષ-પદને પ્રાપ્ત કરાવી આપનાર સર્વ પ્રકારનો યોગ (સાધના) સર્વ ઉત્તમ આત્માઓને ઇષ્ટ હોય છે.

આ અર્થથી સૂત્રકારે પ્રથમ જણાવ્યું છે કે,

સમ્યગ્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ

આત્મશુદ્ધ્યર્થે બાહ્ય વ્યવહારથી શ્રી જૈન શાસ્ત્રને વિષે જે પાંચ પ્રકારના પાપાચારના ત્યાગ માટે જે પાંચ વ્રતોનું પાલન કરવાની આજ્ઞા છે. તેનું કિંચિત્ સ્વરૂપ સૂત્રકાર હવે શાસ્ત્રાનુસારે જણાવે છે.

પ્રમત્ત યોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા ॥ ૮ ॥

અસદમિધાનં નૃતમ્ ॥ ૯ ॥

અદત્તાદાનં સ્તેયમ્ ॥ ૧૦ ॥

મૈથુનમ્ બ્રહ્મ ॥ ૧૧ ॥

મૂર્છાં પરિગ્રહ ॥ ૧૨ ॥

નિઃશલ્યો વ્રતી ॥ ૧૩ ॥

પૂર્વે આત્માને સંવરભાવમાં રાખવા માટે જે પાંચ મહાવ્રતો તેમજ અણુવ્રતોનું સ્વરૂપ હિંસાહિની વિરતીમાં જણાવ્યું છે તે પાંચે હિંસાહિની પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ અત્રે સ્પષ્ટપણે જણાવેલ છે. જેથી વિરતિવાંત આત્માને તે-તે પ્રવૃત્તિથી અળગા રહેવાનું ભાન (ખ્યાલ) રહે.

(૧) આત્મા પાંચ પ્રકારના પ્રમાદને વશ થઈ જે-જે યોગપ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી સ્વ-પર આત્મતત્ત્વની દ્રવ્યથી તેમજ ભાવથી હિંસા કરે છે. અને તે થકી હિંસા કરનાર આત્માને અનેક પ્રકારનો પાપબંધ થાય છે. જેના કટુ વિપાકો તે આત્માને સંસારમાં લોગવવા પડે છે. જે પ્રત્યક્ષ અવિરોધી છે. પાંચ પ્રકારના પ્રમાદનું સ્વરૂપ જાણી તેથી અળગા રહેવા પ્રયત્ન કરવો.

૧. મઘ : દારૂડીયો જેમ પોતાના સ્વરૂપનું ભાન ભૂલી જે ગમે તેમ બકે છે અને અકાર્ય કરે છે તેમ જીન્દાદી આત્મા પણ અકાર્ય કરતો રહે છે જે હિંસા સ્વરૂપ હોય છે.

૨. વિષય : પાંચે ઇન્દ્રિયોના ત્રેવીસે વિષયોમાં આસક્ત રહેવું તે. જે થકી પણ હિંસા થાય છે.

૩. કુષાય : ક્રોધ-માન-માયા તેમજ લોભાદિ ભાવ વડે મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ કરવી તે. કેમકે તે થકી પણ હિંસા થાય છે.

૪. નિંદ્રા : અજ્ઞાનપણે તેમજ અભણપણે જે યોગ પ્રવૃત્તિ કરવી તે પણ હિંસાનો હેતુ છે.

૫. વિકથા : આત્મસ્વરૂપને પરભાવમાં લઈ જનારી કથા (વાર્તા) ઓ કરવી તેને પણ હિંસાનો હેતુ જણવો જોઈએ.

(૨) વસ્તુ સ્વરૂપને અયથાર્થ પણે જણાવવાથી તેમજ જે વચનો બોલવા થકી આત્મા ઉપર જણાવેલા પ્રમાદમાં પડે તેવા વચનો બોલવા તે હિંસાના કારણરૂપ હોવાથી અર્થાત્ આત્માને અહિંતકર હોય તેવા વચનો ન બોલવા તે રૂપ ણીજી' વ્રત બજવું.

(૩) પર વસ્તુનો (જેનો માલીક પોતે નથી) તેવી વસ્તુનો (દ્રવ્યનો) સ્વીકાર કરવો નહિ. (લેવી નહિ) કેમકે તેથી પણ હિંસાદિ દોષો લાગે છે.

(૪) પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષય-લોગમાં-શુભાશુભતાનો સંકલ્પ કરવો. તેમજ વળી તેમાં રાગ-દ્વેષ કરવો તે અપ્રત્યક્ષ્ય દોષથી હિંસાદિ દોષો લાગે છે; તે માટે તેમ કરવું નહિ.

(૫) આત્માને આત્મ-સ્વરૂપમાં સ્થિર રાખનારા આત્માના જ્ઞાનાદિ શુભો સિવાય અન્ય પર-પુદ્ગલાદિ અજીવદ્રવ્યોમાં આત્મોપકારિતા વિચારી તે મેળવવાનો અભિલાષ કરવાથી તેમજ તેનો સંબંધ કરવાથી પણ હિંસાદિ થાય છે. એમ જાણી તેથી અળગા રહેવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ઉપર જણાવેલ પાંચે વ્રતોનું યથાર્થ પાલન કરવાથી આત્મા આવતા કર્મોને રોકીને (આશ્રવના દ્વારા બંધ કરવા વડે) ભાવ સંવરપણા વડે પૂર્વ સંચિત કર્મોનો પણ તપ શુભે કરી શીઘ્રપણે ક્ષય કરી મોક્ષ સુખને પામવાવાળો થાય છે. આ માટે વ્રતનું યથાર્થ પાલન કરવા માટે મોક્ષથી આત્માએ સૌ પ્રથમ ત્રણ શલ્યથી રહિત થવું જરૂરી છે.

(૧) માયા શલ્ય (૨) નિયાણુ શલ્ય (૩) મિથ્યાત્વ શલ્ય.

ત્રીજું મિથ્યાત્વ શલ્ય જ્યાં હોય છે ત્યાં પહેલાના જે માયા અને નિયાણુ શલ્ય હોય છે જ તે માટે મિથ્યાત્વશલ્યને સૌ પ્રથમ દૂર કરીને માયા અને નિયાણુશલ્યથી અળગો રહેનારો આત્મા સાચો વ્રતી બની, ઉપર જણાવ્યા મુજબ મોક્ષ સુખને પામી શકે છે.

અગાર્યનગારશ્ચ ॥ ૧૪ ॥

અણુવ્રતોઽગારી ॥ ૧૫ ॥

ઉપર જણાવેલ પાંચે વ્રતો વડે આશ્રવ દ્વારાને રોકીને (કર્મ-આવવાના રસ્તાઓને બંધ કરીને) સંવરભાવમાં રહેવા માટે દરેક જીવની એક સરખી વૃત્તિ હોતી નથી. તેથી તેના મુખ્ય જે લેહ શાઓમાં જણાવેલ છે.

(૧) અગારી એટલે આગારી જીવો એટલે કે જે જીવો પોતાના ઘરમાં (નિયત સ્થાનમાં) તેમજ કુટુંબ પરિવાર સાથે રહીને પાંચે વ્રતો પાળવા ઉત્સુક થયેલા હોય છે, તેવા જીવો તે પાંચ વ્રતને સ્થુલ થકી-દેશથી ઝડળી કરે છે. તેને શાઓમાં આણુવ્રતી કહેલ છે. અને (૨) અણુગારી એટલે જે જીવો પોતાના ઘર બારનો ત્યાગ કરીને અનિયત સ્થાનોમાં રહી, તે પાંચે વ્રતનો સર્વથા પાલન કરવારૂપે સ્વીકાર કરીને સાધુ થઈને, તેનું યથાર્થ પાલન કરે છે તેઓને મહાવ્રતી (સાધુ) કહેવામાં આવે છે.

દિગ્દેશાનર્ષદણ્ડ વિરતિ સામાયિક પૌષ્ઠોપવાસોપભોગ પરિભોગ
પરિમાણાતિથિ સંભાગ વ્રત સંપન્નશ્ચ ॥ ૧૬ ॥

પૂર્વે જે અણુવ્રતી જણાવેલ છે, તેને તે પાચે અણુવ્રતોનું યથાર્થ પાલન કરવા માટે તેમજ મહાવ્રતી બનવાની યોગ્યતા કેળવવા માટે બીજા ત્રણ ગુણુવ્રતો તેમજ ચાર શિક્ષાવ્રતો પણ લેવા જરૂરી છે.

ગુણુવ્રત : ૧ દ્વિશિ પરિમાણ ૨ ભોગોપભોગ પરિમાણ ૩ અનર્થદંડ વિરમણ.

શિક્ષાવ્રત : ૧ સામાયિક કરવાનું વ્રત ૨ દેશાવગાશિક ૩ પૌષ્ઠ કરવાનું વ્રત ૪ અતિથિ સંવિભાગ વ્રત.

ઉપર જણાવેલ બીજા સાતેવ્રતોને આગમ શાસ્ત્રનું સારિતામાં અત્રે તત્વાર્થકારે કૃત દેશાવગાશિક વ્રતને સાતમા ક્રમે તેમજ ભોગોપભોગ વિરમણ વ્રતને અગ્યારમાક્રમે જણાવેલ છે; આમ માત્ર ક્રમ ફેરથી જણાવેલ છે. તેનું રહસ્ય તત્ત્વવિદોએ સ્વયં વિચારી લેવું.

મારણાન્તિકી સંલેખના જોષિતા ॥ ૧૭ ॥

ઉપર જણાવેલ મહાવ્રતી તેમજ અણુવ્રતી આત્માએ પોતાનો મરણ સમય નજીક જાણીને મોહક્ષય માટે સર્વ સંયોગીક ભાવોનો (શરીરનો પણ) ત્યાગ કરવા માટે યથાશક્તિ, યથાયોગ્ય સંલેખના વ્રતનો—સ્વીકાર કરવો જરૂરી જાણે છે.

શંકાકાઙ્ક્ષા વિચિકિત્સા ડન્યદ્દષ્ટિ પ્રશંસા સંસ્તવા સમ્યગ્દૃષ્ટે
રતિચારાઃ ॥ ૧૮ ॥

શ્રી તીર્થંકર પ્રણીત જૈન શાસનને વિષે આ વાત સર્વસંમત સ્વીકારાયેલી છે કે કોઈ પણ જીવ સમ્યગ્ દર્શન પ્રાપ્ત કર્યા વિના સમ્યક્ષ ની હોતો નથી; તેમજ સમ્યક્ જ્ઞાન વગર કોઈપણ જીવ સમ્યક્ ચારિત્ર ગુણુ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. તેમજ સમ્યગ્ ચારિત્રગુણુ (સમ્યગ્ તપ સાપેક્ષ) પ્રાપ્ત કર્યા વિના કોઈપણ જીવ પોતાના આત્મગુણુ ધાતી કર્યોનો સર્વથા ક્ષય કરી શકતો નથી. અને જે આત્માએ પોતાના આત્મગુણુ ધાતી કર્યોનો ક્ષય કર્યો નથી તેવો કોઈ આત્મા મોક્ષે ગયો નથી. અને જતો નથી. તેમજ જશે પણ નહિ. આ માટે સૌ પ્રથમ મોક્ષાર્થી આત્માએ સમ્યગ્દર્શન (સમ્યગ્ દષ્ટિપણુ) ગુણુ પ્રાપ્ત કરવો જરૂરી છે. આ માટે કહ્યું છે કે

ના દંસણિસ્સ નાણં નાણેણ વિણા ન હુંતિ ચરણગુણા ।

અગુણિસ્સ નત્થિ મોક્ષો, નત્થિ અમુક્ષસ્સ નિઠ્ઠવાણં ॥

ઉ. અ. ૨૮-ગા. ૩૦

સમ્યક્ દર્શન ગુણની નિશ્ચયથી પ્રાપ્તિ તેો સૂત્રાનુસારે સૌ પ્રથમ યથા પ્રવૃત્તિકરણ કર્યા પછી અપૂર્વકરણ-અનિવૃત્તિકરણ એમ ત્રણ કરણ કરવા મઠ્ઠી પ્રાપ્ત થાય છે. આ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ ગુણને સામાન્યજ્ઞાની આત્માએ જોઈ-જાણી શકતા નથી. તેથી વ્યવહારમાં ધર્મોપદેશ કરવા ઇચ્છતા જીવોમાં સૌ પ્રથમ વ્યવહારથી સમ્યક્ દર્શન ગુણનો આરોપ કરવા રૂપ તેને સૌ પ્રથમ સમ્યક્ દર્શન ઉચ્ચરાવાય છે. તે પછી જ તેને વ્રત (આત્માર્થ સાધક પ્રતિજ્ઞાઓ) આપવામાં આવે છે. વ્યવહારથી સમ્યક્ દર્શન ઉચ્ચરેલ જીવને પણ ચાર પ્રકારના મિથ્યાત્વના પરિણામમાંથી પ્રથમના જે પ્રકારની મિથ્યાત્વની કરણીનો ત્યાગ કરવાનું સ્પષ્ટ વિધાન કરવામાં આવેલું છે. સિદ્ધાંતાનુસારે ચાર પ્રકારના મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ જાણવું.

(૧) પ્રરૂપણા મિથ્યાત્વ :—જી વીતરાગ અરિહંત કેવળી પરમાત્માએ જણાવેલ મોક્ષમાર્ગથી વિરૂદ્ધ પ્રરૂપણા કરવી નહિ.

(૨) પ્રવર્તન મિથ્યાત્વ :—શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા મુજબ લૌકિક (સંસારિક) સુખમાં આસક્ત હેવ લૌકિક ગુરૂ અને લૌકિક ધર્મને આત્મશુદ્ધિની બુદ્ધિએ આદરવા નથી. તેમજ લોકોત્તર હેવ (મોક્ષમાર્ગી) ને તેમજ લોકોત્તરગુરૂ (મોક્ષ માર્ગના દેખાડનાર) તેમજ લોકોત્તર ધર્મ (કર્મક્ષય કરી આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોને નિરાવર્ય કરનાર) ને આલોક-પરલોકના સુખની વાંછાએ આદરવા નહિ.

(૩) પરિણામ મિથ્યાત્વ :—જે આત્માએ પૂર્વોક્ત ત્રણ કરણ કરી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરેલ છે તે જીવમાં સમ્યક્ત્વ હોતે છતે મિથ્યાત્વનો ઉદય હોતો નથી. તેમજ તેને મિથ્યાત્વનો અંધ પણ થતો નથી.

(૪) પ્રદેશ મિથ્યાત્વ :—જે આત્માએ દર્શન સપ્તકનો સત્તામાંથી પણ સર્વથા ક્ષય કરી ક્ષાયક સમ્યક્ત્વગુણ પ્રાપ્ત કરેલ છે, તે જીવને હવે ક્યારેય મિથ્યાત્વ પ્રાપ્ત થવાનું હોતું નથી.

ઉપર જણાવેલ ચાર પ્રકારના મિથ્યાત્વના સ્વરૂપમાંથી જેમણે ત્રીજા પ્રકારે ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વગુણ પ્રાપ્ત કરેલ છે તે આત્માએ તે સમ્યક્ત્વગુણની રક્ષા અર્થે શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા મુજબ અત્રે તત્વાર્થ સૂત્રકારે જણાવેલા પાંચ અતિચાર દોષોને ટાળવાનો ખપ કરવો જરૂરી છે.

(૧) શંકા :— સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી શ્રી કેવળી ભગવંતોએ પ્રરૂપેલ આત્મ-ધર્મ સંબંધમાં કોઈ (નાની યા મોટી) શંકા (અન્યથા વિચારવું તે) કરવી નહિ.

(૨) કાંક્ષા :— શ્રી જૈન સંઘ આસનની હેવ-ગુરૂ-ધર્મ સંબંધી (આત્મ-શુદ્ધિકારક) પ્રવૃત્તિનો (શંકાએ કરી) અનાદર કરી અન્ય ધર્મ, મત, ખરૂં સંબંધી પ્રવૃત્તિ પ્રતિ (સંસાર સુખની ભાલસાએ) આદર બુદ્ધિ કરવી નહિ.

(૩) વિતિગિરણ :- શુભ-દોષ સંબંધી ચથાર્થ વિચારણા કર્યા સિવાય મતિમંદતાએ યા ગતાનુગતિએ સાધ્ય-સાધન દાવની શુદ્ધિ વગર શૂન્ય-મનસ્ક ભાવે તેમજ સંદેહ સહિત ધર્માનુષ્ઠાનેા કરવા-કરાવવા તે પશુ ઉપરના બંને શંકા-કાંક્ષા દોષયુક્ત હોઈ તેનેા પશુ પરિહાર કરવો જરૂરી છે; કેમકે આ અતિચાર દોષથી સમ્યક્ત્વ શુભની હાશ થવાનેા સંભવ છે.

(૪) શ્રી જીનેશ્વર ભગવંત ભાષિત ધર્મથી વિરૂદ્ધ વર્તન કરવાવાળાઓની તેઓના પુણ્ય પ્રકર્ષથી આકર્ષાઈને પ્રથંસા કરવી જોઈએ નહિ.

(૫) શ્રી જીનેશ્વર ભગવંત પ્રરૂપિત અને પ્રવર્તાવેલા ધર્મથી વિરૂદ્ધ પ્રવર્તન કરનારાઓનું આદર-મહુમાન કરવું જોઈએ નહિ કેમકે તેમ કરવાથી સમ્યક્ત્વ શુભનો ઘાત થાય છે.

વિશેષમાં જણાવવાનું કે ઉપર જણાવેલ સમ્યક્ત્વ શુભ સંબંધી પાંચ અતિચાર દોષોમાં બીજા કાંક્ષા દોષ સંબંધી શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં પ્રથમ શતક ત્રીજા ઉદ્દેશમાં શ્રી ગૌતમ સ્વામીજીના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામીજીએ જણાવ્યું છે કે કેટલાક શ્રમણ-નિર્ઝંથ મુનિઓ પશુ નીચે જણાવેલા તેર કારણોથી કાંક્ષા મોહનીય કર્મ વેદ છે.

(૧) જ્ઞાનાંતરથી :- મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્થવ અને કેવળજ્ઞાનના પ્રત્યેકના ભિન્ન-ભિન્ન વિષય સંબંધમાં શંકા કરવાથી

(૨) દર્શનાંતરથી :- સામાન્ય જ્ઞાન સંબંધી તેમજ સમ્યક્ત્વ યુક્ત જ્ઞાન સંબંધી ભેદાભેદનો સ્પષ્ટ ઓધ ન થવાથી-શંકા કરવાથી.

(૩) ચારિત્રાંતરથી :- સામાયિકાદિ પાંચ પ્રકારના ચારિત્ર ધર્મ સંબંધી તેના ભેદાભેદ સ્વરૂપમાં વિપર્યાસ યુદ્ધિ કરવાથી.

(૪) લિંગાંતરથી :- જુદા જુદા લિંગ-પહેરવેશ સંબંધી એકાંત કલ્પનાઓ કરવાથી.

(૫) પ્રવચનાંતરથી :- ચાર મહાવ્રત અને પાંચ મહાવ્રત સંબંધી આદિ સમાચારી ભેદ પ્રવર્તનમાં વિપર્યાસ યુદ્ધિ કરવાથી.

(૬) પ્રાવચનાંતરથી :- જુદા જુદા સંવિક્ષ પાક્ષિક ગીતાર્થ ગુરૂ ભગવંતોએ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવાદિ ભેદથી પ્રરૂપેલ-ઉત્સર્ગ માર્ગ તેમજ અપવાદ માર્ગમાં વિપર્યાસ યુદ્ધિ કરવાથી

(૭) કલ્પાંતરથી :- જીનકલ્પ તેમજ સ્થવીરકલ્પ આદિમાં વિપર્યાસ યુદ્ધિ કરવાથી.

(૮) માર્ગાંતરથી :- પૂર્વે ગીતાર્થોએ પ્રવર્તાવેલ માર્ગ પરંપરામાં વિપર્યાસ યુદ્ધિ કરવાથી.

(૯) મતાંતરથી :- ઉપયોગ સંબંધમાં જેમકે એક સમયે એક ઉપયોગ હોય કે બે હોય, તેમજ આત્માના કર્તૃત્વ સંબંધમાં તેમજ આત્માની ક્રિયા સંબંધમાં વિપર્યાસ બુદ્ધિએ કઠાચ્છ કરવાથી.

(૧૦) ભંગાંતરથી :-અનંત ધર્માત્મક સ્વરૂપને સપ્ત ભંગાદિક સ્વરૂપે જાણવા-જણાવવાની બુદ્ધિ નહિ હોવાથી કોઈ એક સ્વરૂપમાં એકાંત પક્ષપાત કરવાથી.

(૧૧) નયાંતરથી :- પ્રત્યેક ભાવને ઈષ્ટાર્થોભિપ્રેત નય દૃષ્ટિએ નહિ જોતાં ગમે તે નયે ગમે તેમ જાણવા-જણાવવાથી.

(૧૨) નિયમાંતરથી :- વ્રત-નિયમ-અભિચ્છાદિમાં મતિમંદતાએ ફેરફાર કરવાથી.

(૧૩) પ્રમાણાંતરથી :- પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અને પરોક્ષ પ્રમાણના ભેદાભેદમાં વિપર્યાસ બુદ્ધિ ધારણ કરવાથી.

ઉપરના સર્વદોષો શ્રી જીનવચનમાં નિઃશંકતા પ્રાપ્ત કરવાથી દૂર થાય છે. શ્રી જીનવચનમાં નિઃશંકતા પ્રાપ્ત કરવા માટે સૌ પ્રથમ શાસ્ત્રમાં જણાવેલ જ્ઞાનાચારનું આઠ અતિચારો રહિત આરાધન કરવું જરૂરી છે.

વ્રત શીલેષુ પञ्च-પञ्ચ યથાક્રમમ્ ॥ ૧૯ ॥

હવે સમ્યક્ દૃષ્ટિએ સ્વીકારેલ પાંચ અણુવ્રતોમાં તેમજ ત્રણ ગુણવ્રતો અને ચાર શિક્ષાદિવ્રતોમાં શાસ્ત્રાનુસારે મુખ્યપણે જે-જે પાંચ-પાંચ અતિચાર દોષો લાગે છે. તેનું નિવારણ કરવા અર્થે તે જણાવે છે.

बन्धवधच्छविच्छेदाऽति भारोऽऽरोपणा ऽन्नपान निरोधाः ॥ ૨૦ ॥

મિથ્યોપદેશ, રહસ્યાભ્યાસ્યાન, કૂટલેખક્રિયા, ન્યાસાપહાર,

સાકાર મન્ત્રભેદાઃ ॥ ૨૧ ॥

સ્તેનપ્રયોગ, તદાહતાદાન, વિરુદ્ધરાજ્યાતિક્રમ, હિનાધિક માનેન્માન, પ્રતિ-રુપક વ્યવહારાઃ ॥ ૨૨ ॥

પરવિવાહ કરણેત્વર પરિગૃહીતા-ઽપરિગૃહીતા ગમનાનંગઃ ક્રીડા, તીવ્ર કામાભિ-નિવેશાઃ ॥ ૨૩ ॥

ક્ષેત્ર-વાસ્તુ, હિરણ્ય-સુવર્ણ, ધન-ધાન્ય, દાસી-દાસ,

કુપ્ય-પ્રમાણાતિક્રમાઃ ॥ ૨૪ ॥

સમ્યક્-ચારિત્રગુણની પ્રાપ્તિ અર્થે ગૃહસ્થોએ પોતપોતાની શક્તિ અને શ્રદ્ધા સમજ-પૂર્વક વ્રત-નિયમોનો વિધિપૂર્વક સ્વીકાર કરી તેનું તથા વિધિ પાલન કરવાનું હોય છે. જે વ્રતને સહાયક અને તેમજ તેમાં વિશુદ્ધિ લાવે તે નિયમ તેમજ પ્રથમ જે નિયમની તુલના વડે આત્મા વ્રત લેવાને યોગ્ય થાય તે નિયમને શીલ કહેવામાં આવે છે. અત્રે

બારવતોમાં પ્રથમના પાંચને સ્થૂલ થકી આણુવતોને વ્રતરૂપે પાળવાના છે. જ્યારે પાછળના ત્રણ ગુણુ વ્રતોને આણુવતની શુદ્ધિ અર્થે સેવવાના છે, તેમજ ચાર શિક્ષા-વ્રતોને પણ વ્રતોની પુષ્ટી અર્થે-શીલગુણુરૂપે આદરવાના છે, અત્રે તે બારવતોના સામાન્યથી જે પાંચ-પાંચ અતિચારો જણાવવામાં આવેલ છે તેનો વ્રતધારી આત્માએ ત્યાગ કરવાનો છે. અને જે તે અતિચારનું આચરણ થયું હોય તે તેને વિવેકપૂર્વક આલોચીને શુદ્ધ થવાનું છે. જે ખૂબ જ જરૂરી છે. નહિતર વ્રતસંગનો દોષ લાગે છે. અને તેથી ચારિત્રગુણુ ખંડિત થાય છે. આ સંબંધે વિશેષે એ સમજવું જરૂરી છે કે આત્મામાં જેમ-જેમ ચારિત્રગુણુની વૃદ્ધિ થતી જાય છે તેમ તેમ તે આત્મામાંથી વિષય-કષાયાદિ દોષો ઘટતા જાય છે એવટે સર્વથા મોહનો ક્ષય થતાં તે આત્માને કેવળ-જ્ઞાનાદિ ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને અંતે સિદ્ધપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રથમ સ્થૂલ હિંસાની વિરતીરૂપ વ્રતના મુખ્ય પાંચ અતિચારો નીચે મુજબ જણાવવા.

(૧) કોઈપણ જીવને તેના ઇચ્છિત સ્થાનમાં જતાં અવરોધવો તે બંધન.

(૨) કોઈપણ જીવને માર મારવો યા તેના જીવિતવ્યનો સંપૂર્ણ ઘાત (નાશ) કરવો તે વધ.

(૩) કોઈપણ જીવના આંખ-કાન-નાક તેમજ હાથ-પગ આદિ અવયવો કાપી નાંખવા અથવા છેદવા તે છવિચ્છેદ.

(૪) કોઈ પણ જીવ (મનુષ્ય-કે પ્રાણી) ઉપર વધુ પડતો ભાર લાદવો તે અતિ-ભારારોપણ.

(૫) કોઈ પણ જીવ (મનુષ્ય કે પ્રાણી) ને તેના લોજન તેમજ પાણી પીવા સંબંધે અટકાવવો યા દૂર રાખવો, તે અન્ન-પાન નિરોધ,

ઉપરના પાંચે અતિચારો ટાળીને વ્રતધારી આત્માએ વિશુદ્ધજીવન જીવવું જોઈએ. હવે બીજા સ્થૂલ મુષાવાદ વિરમણવ્રતના (અસત્ય બોલવાના ત્યાગ) સંબંધે મુખ્ય પાંચ અતિચારો જણાવે છે.

(૧) જે વસ્તુ જેમ હોય તેમ નહિ જણાવતાં અર્થાત્ કાર્ય-કારણ સંબંધે વિપર્યાસ સર્જવો એજલે તેનાથી વિપરીત રૂપે બીજાને જણાવવી તે અિથ્યોપદેશ.

(૨) કષાય-નોકષાયથી પ્રેરાઈને કોઈ પણ પતિ-પત્ની કે સ્નેહીઓને છુટા પાડવા માટે, તેઓના સંબંધોને અચુક્ત સ્વરૂપે પ્રકાશવાં તે રહસ્યાભ્યાખ્યાન.

(૩) ખોટા દસ્તાવેજો કરવા, જુઠા આરોપો મૂકવા (નોટીસો આપવી) તે કૂટલોખ-ક્રિયા.

(૪) કોઈની થાપણુ (આપણી પાસે મૂકેલી વસ્તુ) તેને તથા તેના વારસદારને તથા સ્વરૂપે પાછી ન આપવી તે ન્યાસાપહાર.

(૫) કોઈપણ આત્માની રહસ્યવાળી વાત ખુલ્લી પાડી તેને દુઃખી કરવો તે સાકાર મંત્રભેદ.

ઉપરના પાંચ અતિચારો મૃષાવાદના ત્યાગી ગૃહસ્થે ટાળવાના છે. કેમકે તેથી હિંસાનો દોષ પણ લાગે છે. અને વ્રત પાળવાથી તો વ્યવહારમાં પણ તેની પ્રતિષ્ઠા વધે છે.

હવે ત્રીજા સ્થૂલ અદત્તાદાન વિગ્રમણ વ્રત (ચોરી નહિ કરવાના) મુખ્ય પાંચ અતિચારો જણાવે છે. શ્રાવકને મુખ્યપણે જે વસ્તુ જેની માલીકીની હોય તેના આપ્યા વગર તે વસ્તુ લેવી-વાપરવી તેમાં ચોરીનો દોષ લાગે છે.

ન્યારે સાધુ મહાત્માને તો ચારે પ્રકારના અદત્તનો (૧. તીર્થ'કર અદત્ત, ૨. ગુરૂ અદત્ત ૩ સ્વામી અદત્ત ૪ જીવ અદત્ત) ત્યાગ કરવાનો હોય છે

૧. કોઈને ચોરી કરવાની પ્રેરણા કરવી, યા સહાય કરવી તે સ્તેન પ્રયોગ.

૨. કોઈની ચોરાયેલી વસ્તુ સસ્તી ખરીદવી, તે સ્તેન આહત આદાન

૩. જુદા જુદા રાજ્યો-ગામોની સીમ (મર્યાદા) ની અંદર-બહાર વસ્તુ લઈ જવા લાવવા ઉપર જે જકાત (ટેક્સ) નાંખેલ હોય તે ન ભરવા તે વિરુદ્ધ રાજ્યાતિક્રમ

૪. કોઈ વસ્તુના તોલ-સાપ સંબંધી લેવા-દેવામાં ઓછાવત્તાપણું કરવું તે હીનાધિક માનોન્માન.

૫. કોઈ વસ્તુમાં ભેજસેજ કરીને યા અસલી વસ્તુને સ્થાને નક્કી વસ્તુ આપવી તે પ્રતિરૂપક વ્યવહાર.

ચોરી કરનાર ગૃહસ્થને આલોકમાં કોઈ વિશ્વાસ કરતું નથી તેમજ પરલોકમાં (ભવાંતરમાં) પણ તેને દરિદ્રપણું પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી તેના યોગે તેને ઘણાં પાપકર્મો કરવા પડે છે. અને નરકગતિમાં જવું પડે છે. આ રીતે ફરી-ફરીને અનેક જન્મો સુધી દુઃખો ભોગવવા પડે છે.

આ માટે કહ્યું છે કે-

અદત્ત દોષેણ મવે-દરિદ્રિ દરિદ્ર દોષેણ કરોતિ પાપં ।

પાપાત્ નરો ન્હરકં પ્રયાતિ, પુનરેવ પાપી પુનરેવ દરિદ્રિ ॥

ચોરી કરનારને અસત્ય અને હિંસાનો દોષ પણ લાગે છે એમ જાણવું. હવે ચોથા સ્થૂલ થકી મૈથુન-વિગ્રમણ વ્રતના પાંચ અતિચારો જણાવે છે.

(૧) પોતાના પુત્ર-પુત્રી આદિ સિવાય અન્ય ન્યાતિ-ભતિના પુત્ર-પુત્રીઓના વિવાહ યા લગ્ન સંબંધો જોડી આપવા, તે પર વિવાહકરણ

(૨) કોઈની સ્ત્રી યા રખાત સ્ત્રીની સાથે મૈથુનવ્યવહાર કરવો તે ઈત્વરપરિગૃહિતા ગમન.

(૩) જે સ્ત્રી ઉપર હાલમાં કોઈની માલીકી નથી એટલે કુંવારી સ્ત્રી વિધવા या વેશ્યાની સાથે મૈથુન વ્યવહાર કરવો તે અપરિગૃહીતાગમન કહેવાય.

(૪) સામાન્યપણે લોગને યોગ્ય અંગોની સાથે દુર્વ્યવહાર પણે અથવા લોગને યોગ્ય ન હોય તેવા અંગો સાથે કામ-ક્રીડા કરવી તે અનંગક્રીડા કહેવાય.

(૫) વિવિધ સ્વરૂપે વારંવાર લોગ-લોગવવા માટે ઉત્સૂકતા ધારણ કરવી તેને તીવ્ર કામાભિનીવેશ ભણવો.

સામાન્યથી અભુવતી પણે મૈથુનવ્રતનો ત્યાગ ન થઈ શકે તેવા ગૃહસ્થોએ પણ ઉપરના પાંચે અતિચારો ટાળવા અતિ આવશ્યક છે. અન્યથા આલોકમાં જ તેને અપકીર્તિ તેમજ દરિદ્રપણું પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે તેથી પૂર્વના હિંસા-બુદ્ધ અને ચોરી એ ત્રણે દોષો પણ તેને લાગે છે વળી આત્મશુદ્ધિના પ્રધાન કારણરૂપ ચારિત્રગુણનો નાશ પણ મૈથુનદોષથી થાય છે આ માટે કહે છે કે-

પ્રાણભૂત ચરિત્રસ્ય પર બ્રહ્મૈક કારણમ્

સમાચરન્ બ્રહ્મચર્યં પૂજિતૈરપિ પૂજયતે

(યોગ-દ્વી-૧૦૪)

વ્યવહારથી આ બ્રહ્મચર્ય ગુણને પ્રધાન શીલગુણ ભણવો જરૂરી છે. આ માટે કહે છે કે-

સત્ત્વે સિંપિ વયાણં મગ્ગાણ અર્થિ કેહ પડિઆરો

પક્કઘડસ્સ વ કન્નાં, ન હોહ શીલં પુણો મગ્ગં

(શીલકુલક)

ખીબ બધા વ્રતોના ભંગ સંબંધમાં તેનો કોઈને કોઈ પ્રકારે પ્રતિકાર (આલોકપણા લઈ શુદ્ધિકરવારૂપ) થઈ શકે છે. પરંતુ જેમ માટીના પાકા ઘડાને કાંઠો તુટી ગયો હોય તે જેમ સંઘાતો નથી તેમ શીલવ્રત બ્રહ્મચર્ય વ્રત) તુ ઇરાદાપુર્વક ખંડન કરનાર આત્માની શુદ્ધિ થતી નથી.

હવે પાંચમા સ્થૂલ પરિચ્છ વિરમણવ્રતના પાંચ અતિચારો જણાવે છે.

(૧) ક્ષેત્ર-વાસ્તુ એટલે ખેતી માટે ઉપયોગી જમીન તે ક્ષેત્ર-તેમજ રહેવા માટેના ઘર-બંગલા તે વાસ્તુ તે સંબંધી નિયમનો ભંગ કરવો તે.

(૨) ચાંદી-સોનાની લગડીઓ તેમજ ઘરેણાં રાખવાના પ્રમાણમાં નિયમનો ભંગ કરવો તે

(૩) ગાય-ભેંસ-ઘેડા-મોટર આદિ ધન સંબંધી તેમજ ઘડ-ખાજરી-ચોખા બુવાર આદિ ધાન્ય રાખવાના પ્રમાણના નિયમનો ભંગ કરવો તે.

(૪) ઘરમાં કે વેપારમાં નોકર-ચાકર-સ્ત્રી या પુરૂષને રાખવાના પ્રમાણના નિયમનો ભંગ કરવો તે.

તાંબા-પિત્તળ આદિ ધાતુના વાસણો-રમકડાં વિગેરે તેમજ પહેરવાના કપડાં રાખવા આદિના પ્રમાણના નિયમનો ભંગ કરવો તે.

ઉપર જણાવેલ પાંચે પ્રકારથી સ્થૂલ થકી પરિચ્છ વિરમણ વ્રતમાં અતિચારો લાગે છે. સર્વ પ્રકારના અતિચારોને નિંદ્રી-ગહીને તેમજ આલોચણા લઈને આત્માએ શુદ્ધ થઈ વ્રતમાં સ્થિર થવું જરૂરી છે. અન્યથા વ્રતભંગનો દોષ લાગે છે. વળી પરિચ્છવ્રતના દોષથી ખીબા હિંસાદિ આરે દોષો પણ લાગે છે એમ જાણવું. કેમકે પરિચ્છ માટે આરંભાદિ તેમજ સંરક્ષણ માટે પણ અનેક દોષો સેવવા પડે છે. આનું મુખ્ય કારણ વિષય-તૃષ્ણા છે. તે માટે વ્રતધારી ચરિત્રગુણના અભિલાષી આત્માઓએ સૌ પ્રથમ વિષય-કષાયથી વિરમવા પ્રયત્ન કરવો અનિવાર્ય-આવશ્યક છે. જેથી વ્રત સુખે-નિરતિચારપણે પાળી શકાય. આ માટે કહ્યું છે કે—

જહ જહ પુગ્ગલ મોગો, તહ તહ વઙ્ઢઈ વિસયંપિ કસાઈ
 ઈંદિય સુહા દુહા સ્ખલ, અગ્ગિજ્જા તઓ વિરત્તાણં ॥ ૧ ॥
 વળી ખીબા અંગસૂત્ર (સૂયગઢાંગ) માં પણ કહ્યું છે કે—
 ચિત્તમંતમ ચિત્તં વા પરિગિજ્જ કિસામપિ
 અન્નં વા-અણુજાણાઈ, ઇવં દુક્ખાણ મુચ્ચઈ ॥ ૨ ॥

અર્થ : (૧) આત્મા જેમ જેમ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયો લોગવે છે. તેમ તેમ તેનામાં તે તે વિષય લોગની તૃષ્ણા અને કષાય લાવની વૃદ્ધિ થાય છે. આથી ઇન્દ્રિયોનું મુખ ખરેખર તેા આત્માને દુઃખ આપનાર છે. એમ જાણી, આત્મદર્શી આત્માએ ત્રિરતિલાવ વડે તેનો ત્યાગ કરે છે.

(૨) વળી પરિચ્છના સંબંધમાં કહ્યું છે કે—

જે કોઈ આત્મા સચિત્ત વસ્તુનો એટલે સ્ત્રી-પરિવાર આદિનો તેમજ અચિત્ત ધન-ધાન્યાદિનો કિંચિત્ માત્ર પણ પરિચ્છ (મૂર્છા) રાખે છે. તેમજ ખીબા પાસે રખાવે છે, તેમજ પરિચ્છ રાખનારને સારા, ઉત્તમ આત્માઓ સમજે છે તે આત્મા દુઃખ (સંસારના બંધન) થી મુકાતો નથી, છુટી શકતો નથી.

ઉર્ધ્વાધસ્તિર્યગૂ વ્યતિક્રમ ક્ષેત્રવૃદ્ધિ સ્મૃત્યન્તર્ધાનાનિ ॥ ૨૫ ॥

આનયન પ્રેક્ષ્યપ્રયોગ શબ્દ રૂપાનુપાત પુદ્ગલ ક્ષેપાઃ ॥ ૨૬ ॥

કન્દર્પ કૌત્કુચ્ય મૌલ્યર્યાઽસમીક્ષ્યાઽધિકરણોપ મોગાધિકત્વાનિ ॥ ૨૭ ॥

યોગ દુષ્પ્રણિધાના ડનાદર સ્મૃત્યનુપ સ્થાપનાનિ ॥ ૨૮ ॥

હવે છઠ્ઠા દિશિ પરિમાણ વ્રતના પાંચ અતિચારો જણાવે છે.

(૧) ઉર્ધ્વદિશામાં જવાનો નિયમ એટલે મૂળ જમીન થકી ઉપર જવા સંબંધી મર્યાદાનો ભંગ કરી ઉર્ધ્વદિશામાં જવું તે.

(૨) મૂળ જમીન થકી નીચે જવાની મર્યાદા (નિયમ) નો ભંગ કરવો તે.

(૩) તિર્યગ્ એટલે તિર્યર્છા (પૂર્વ-પશ્ચિમ-ઉત્તર-દક્ષિણમાં) જવા સંબંધી મર્યાદા-ઓનો (નિયમો) ભંગ કરવો તે

(૪) ઉપર જણાવ્યા મુજબ છએ દિશામાં જવા-આવવા સંબંધી જે-જે મર્યાદા સ્વીકારેલી હોય (નિયમ કર્યો હોય) તેમાં કષાયાદિ કારણે એકબીજી દિશામાં વધ-ઘટ કરી જવા-આવવા સંબંધી નિયમ ભંગ કરવો તે.

(૫) આ વ્રત નિયમ લેવા-પાળવામાં ખાસ કરીને સ્મૃતિની ભગૃતી રાખવાની ખાસ જરૂરત છે; પરંતુ પ્રમાદને લીધે સ્મૃતિ ન રહેતાં જે-જે ગુહી-ગુહી દિશાઓમાં જવા-આવવાનું થાય તે સ્મૃતિભંગ દોષ (અતિચાર) બાબુવો.

હવે શાસ્ત્રાનુક્રમમાં દશમા નંબરે આવતા દેશાવગાશિક વ્રતને સૂત્રકારના જણાવ્યા મુજબ સાતમા વ્રતના પાંચ અતિચારો જણાવીએ છીએ.

આ વ્રતમાં મુખ્યપણે તો બીજા વ્રત-નિયમોને વિશેષ થકી વધારીને, પાપ-દોષોથી જેમ-બને તેમ વધુને વધુ બચવાનો ઉદ્ધમ કરવાનો હોય છે. તે માટેની પ્રાયમિકતા માટે જરૂરી તત્વતઃ એવા છકા દિશિપરિમાણ વ્રતના સંક્ષેપીકરણ સંબંધે આ સાતમા દેશાવગાશિક વ્રતના પાંચ અતિચારો જણાવેલ છે. જેની આવશ્યકતા અન્ય વ્રતો સંબંધે પણ વિચારી લેવું જરૂરી છે.

(૧) જેટલી મર્યાદામાં પોતે જવાનું નક્કી કર્યું હોય (નિયમ લીધો હોય) તેથી આગળની ભૂમિમાં પોતે જાતે ન જતાં, અન્ય વ્યક્તિ દ્વારા-અથવા અન્ય સાધન દ્વારા પોતાનું કામકાજ કરવું તે આનયન દોષ.

(૨) પ્રેખ્યદોષ એટલે પોતે નક્કી કરેલી ભૂમિથી આગળની ભૂમિમાં પોતે જાતે ન જતાં અન્ય સાધન દ્વારા ત્યાં વસ્તુ મોકલવી તે પ્રેખ્ય દોષ.

(૩) પોતે સ્વીકારેલી મર્યાદાની ભૂમિ બહાર રહેલ વ્યક્તિને શબ્દ દ્વારા બોલાવવી તે શબ્દાનુપાત દોષ. (અતિચાર)

(૪) પોતે જવા-આવવા સંબંધી સ્વીકારેલી મર્યાદાની બહાર રૂપ-આકૃતિ વિશેષે કરીને તેનો સંબંધ કરી પોતાનું કામ કરવું તે રૂપાનુપાત દોષ.

પોતે સ્વીકારેલી મર્યાદા (નિયમ) બહારની ભૂમિમાં તીર-કાંકરો-ચિઠ્ઠી વિગેરે મોકલીને પોતાનું કામ કરવું તે પુદ્ગલ પ્રક્ષેપ દોષ.

ઉપરના પાંચે અતિચારો-કષાયાદિની પ્રેરણાથી થતો હોવાથી-વ્રતોમાં સ્ખલના ઉપબંધી-આત્માને-નિયમમાંથી બ્રષ્ટ કરનારા બાણીને તે અતિચારોથી આજે તો (વિજ્ઞાનના જમાનામાં) ખૂબ જ સાવધાન થઈને અળગા રહેવાની જરૂર છે.

હવે આઠમા અનર્થદંડ વિરમણ વ્રતના પાંચ અતિચારો જણાવે છે.

(૧) મોહને વશ થઈને કામ ઉત્પન્ન કરનારા શબ્દો-વાક્યો બોલવા તેમજ કોઈ પણ શબ્દ-વાક્યનો અર્થ વ્યંગાત્મક રીતે કામોત્પાક ભાવે કરવો તે કંદર્પ.

(૨) કામોત્પાક વાક્યો યોલવા સાથે-તેની સાથે-તથા પ્રકારે આંખ, મુખ તથા હાથ-પગના ચાળા (નાચવું વિ.) કામોત્પાક ભાવે કરવા તે કૌકુચ્ય.

(૩) મૌખ્ય એટલે અતિવાચાળપણું-તેમજ અસ્તિલભાષા યોલવી અથવા અન્યને યોલ ઉપજાવે તેવું યોલવું તે.

(૪) અસમીક્ષ્યાધિકરણ-એટલે વધુ પડતા હિંસક સાધનો રાખવા તેમજ ણીબને હિંસાર્થે તે ઉપયોગમાં લેવા માટે આપવા તે.

(૫) પોતાના જીવન જરૂરિયાતની ચીજોમાં પણ વધુને વધુ સામગ્રીઓ વસાવી જીવનને ભોગ-વિલાસમાં ડુબાડી દેવું તે.

ઉપર પ્રમાણે યોલવા-વર્તવાથી જીવને પોતાને પ્રાપ્ત જ્ઞાનાદિ ગુણસામગ્રી-ચિપર્યાસ-પણું પામતાં મહા અનર્થના ભાગી થવું પડે છે.

હવે નવમા સામાયિક વ્રતના પાંચ અતિચારો જણાવે છે.

(૧) યોગ દુષ્પ્રજિધાનમાં પ્રથમ મનથી ખરાબ વિચારો કરવા તે.

(૨) યોગ-દુષ્પ્રજિધાનમાં ણીજી' વચનથી ચદ્દા-તદ્દા-એટલે વગર વિચારું' યોલવું તે.

(૩) યોગ-દુષ્પ્રજિધાનમાં કાયાથી અજયણાએ પ્રવૃત્તિ કરવી તે.

(૪) અનાદર એટલે સામાયિક વ્રત ઉપર આદર ન કરવો એટલે સજ્જાય- (સ્વાધ્યાય) ન કરવો અને નકામો વખત વિતાવવો તે.

(૫) સામાયિક ઉચ્ચરીને લીધેલો સમય, પાળવાનો સમય તેમજ હું સામાયિકમાં હું તેમ જૂલી જવું તે સ્મૃત્યનું સ્થાપન, અતિચાર જાણવો.

ઉપરના પાંચે અતિચારો ટાળીને શુદ્ધિ સામાયિક કરનારને શાસ્ત્રોક્ત સામાયિકનું ફળ મળે છે, અન્યથા આત્મવચના જાણવી.

અપ્રત્યવેક્ષિતા પ્રમાર્ણિતોત્સર્ગાદાન-નિક્ષેપ સંસ્તારોપક્રમણાનાદર

સ્મૃત્યનુપસ્થાપનાનિ ॥ ૨૯ ॥

સચિત્ત સમ્બન્ધ સંમિશ્રાઽભિષવદુષ્પક્વાહારાઃ ॥ ૩૦ ॥

સચિત્ત નિક્ષેપપિધાન્ પરઘ્યપદેશ માત્સર્ય કાલાતિક્રમાઃ ॥ ૩૧ ॥

જીવિત મરણાશંસા મિત્રાનુરાગ સુખાનુબન્ધ નિદાન કરણાનિ ॥ ૩૨ ॥

હવે શાસ્ત્રાનુક્રમ તેમજ સૂત્રકારે જણાવ્યા મુજબ દશમા પૌષધવ્રતના મુખ્ય પાંચ અતિચારો જણાવીએ છીએ.

(૧) કોઈ પણ સ્થળે જીવજંતુ છે કે નહિ તે જોયા સિવાય તેમજ તે જગ્યાની પ્રમાર્જના કર્યા સિવાય ગમે ત્યાં ગમે તેમ મૂળ-મૂત્ર-લીંટ-ગળકા વિગેરે ત્યાગવા

(નાખવા-ફેંકવા) તે અપ્રત્યવેક્ષિત-અપ્રમાર્જિત-ઉત્સર્ગ કહેવાય, સાધુ મહાત્માઓએ આ અતિચારનો નિરંતર સાવધાનીપૂર્વક ત્યાગ કરવો ખૂબ જ જરૂરી છે, કેમકે તેથી દેખા-દેખી શ્રાવકવર્ગમાં પણ શ્રદ્ધા અને ઉપયોગ શુદ્ધિની વૃદ્ધિ થાય.

(૨) ઉપર જણાવ્યા મુજબ કોઈપણ સ્થળે જીવજંતુ છે કે નહિ તે જોયા તપાસ્યા સિવાય (પ્રમાર્જના કર્યા સિવાય) કોઈપણ વસ્તુ લાકડી-ખાજોઠ-વસ્ત્ર-પાત્ર વિ. લેવા યા મૂકવા તે અપ્રત્યવેક્ષિત-અપ્રમાર્જિત આદાન-નિદ્દેપ અતિચાર કહેવાય.

(૩) ઉપર જણાવ્યા મુજબ કોઈપણ સ્થળે જીવજંતુ છે કે નહિ તે જોયા યા તપાસ્યા સિવાય (પ્રમાર્જના કર્યા વિના) આસન ખિછાવવું યા સંથારો (પથારી) કરવો તે અપ્રત્યવેક્ષિત-અપ્રમાર્જિત સંસ્તારક-અતિચાર કહેવાય.

(૪) પૌષધવ્રતમાં ઉપયોગશૂ-ચપણે ગમે-તેમ પ્રમાદપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ કરવી તે અનાહર કહેવાય.

(૫) પૌષધવ્રત કયાંથી કયાં સુધી (કાળથી) કયા ભંગથી કરવો છે યા કરેલો છે તેનું સ્મરણ ન રાખવું તે સ્મૃત્યનુ' સ્થાપન અતિચાર કહેવાય.

હવે શાસ્ત્રનુસારે (૭) સાતમા ક્રમે આવતા ભોગોપભોગ વ્રતના અત્રે સૂત્રકાર (૧૧) અગ્યારમા ક્રમમાં સૂત્રાનુસારી પાંચ અતિચારો જણાવે છે.

(૧) કોઈ પણ પ્રકારની સચિત્ત વનસ્પતિ યા અન્ય સચિત્ત વસ્તુનો આહાર કરવો તે, અત્રે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે. અહિંસક આત્માઓને પણ સચિત્તાહારનો મુખ્યપણે ત્યાગ હોવા છતાં વ્રતધારી આત્માઓ અચિત્ત યથા વગર જો કોઈ પણ વસ્તુનો આહાર કરે, તો તે સચિત્તાહાર અતિચાર દોષ જાણવો.

(૨) સચિત્તના સંબંધક યુક્ત દ્રવ્યો જેવા કે ઠંજિયાયુક્ત યા ગોટલીયુક્ત કેરી વિ. ફળોનો સચિત્તની સાથે સંબંધ હોવા છતાં તે પાકા ફળોનો આહાર કરવો તે સચિત્ત સંબંધક અતિચાર દોષ જાણવો.

(૩) સચિત્ત મિશ્ર આહાર કરવો એટલે કે તલ-ખસખસ-દ્રાક્ષ-ખદામ વિગેરે સચિત્ત વસ્તુથી મિશ્રિત લાડુ-પકવાન રસ વિગેરે વાપરવાં (તેનો આહાર કરવો) તેમજ કાળવેળા ગયા પછી પકવાનમાં જે લીલ થાય છે. (તદ્દ્રવણી' યા સફેદ) તેવા દ્રવ્યોનો આહાર કરવો તેમાં સચિત્ત મિશ્ર આહાર-અતિચાર દોષ લાગે છે.

(૪) કોઈપણ (ઠાડુ-તાડી) માદક દ્રવ્યોનું ખાન-પાનમાં અલ્પાધિક પ્રમાણમાં સેવન કરવું, એટલે વાપરવાં તેને અભિષવ આહાર-અતિચાર દોષ જાણવો.

(૫) કોઈપણ શાક-પાંદડું વિગેરે તેમજ અનાજ પાણી વિગેરે પણ અધકચરું રાંધેલું-ઉકાળેલું હોય (અપકવ હોય) તેને વાપરવાં તે અપકવાહાર દોષ જાણવો.

શાસ્ત્રમાં આ વ્રત સંબંધે શ્રાવક માટે વળી બીજા પંદર કર્મોદાનનાં (વ્યાપાર-સંબંધી) પંદર અતિચારો જણાવ્યા છે. તે મળી કુલ બાર વ્રતના પંચોતેર (૭૫) અતિચારો શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે.

હવે બારમાં અતિથિ સંવિભાગ વ્રત સંબંધી શાસ્ત્રાનુસારીતાએ અત્રે સૂત્રકાર મહારાજ પાંચ અતિચારો જણાવે છે.

(૧) ખાન-પાન માટે આપવાની વસ્તુ ન આપવાની યુદ્ધિથી કોઈ સચિત્ત વસ્તુમાં (બરફ ઉપર યા ક્ષીઝમાં) મૂકી દેવી તે સચિત્ત નિક્ષેપ અતિચાર દોષ.

(૨) ઉપર જણાવ્યા મુજબ ન આપવાની યુદ્ધિએ ખાન-પાનની ચીજવસ્તુ ઉપર યા નીચે સચિત્ત વસ્તુ વડે ઢાંકવી યા તેનો સંસર્ગ જોડવો તે સચિત્તપિધાન દોષ જાણવો.

આથી સ્પષ્ટ સમજવું જરૂરી છે કે સચિત્ત વસ્તુનું દાન આપવું તે દોષકારી છે. તે માટે યથાસ્થાને વિવેક કરવો ખૂબજ જરૂરી છે.

(૩) આપવા યોગ્ય આહાર-પાણી આદિ હેય વસ્તુને નહિ આપવાની યુદ્ધિએ, પોતાની હોવા છતાં તે પારકી છે એમ જણાવવી તે પરવ્યપદેશ દોષ.

(૪) દાન (આહાર-પાણી વિ.) આપવા છતાં અલ્પાધિક અભિમાને કરી દાન આપવાથી માત્સર્ય દોષ લાગે છે.

(૫) દાન દેવાના અવસરે દાન આપવું નહિ પરંતુ પોતે ખાઈ-પી લીધા પછી કાળવેળા વીતી ગયા પછી દાન આપવું. તેને કાલાતિક્રમ અતિચાર દોષ જાણવો. આ કાળાતિક્રમ દોષ સંબંધે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ સંબંધે ઉચિત વ્યવહારે કરી દાન આપવાથી ભાવવૃદ્ધિ થાય છે. અન્યથા ભાવની હાની થાય છે.

હવે સમ્યક્દષ્ટિ-ઉત્તમ આત્માઓ-તેમજ વ્રતધર આત્માઓએ પોતાનું મરણ થોડા કાળમાં થવાનું છે એમ શાસ્ત્રાનુસારે જાણીને સંલેખના વ્રત સ્વીકારવું જરૂરી છે. તે સંલેખના વ્રતના પાંચ અતિચારો સૂત્રકાર મહારાજ (કિમાસ્વાતિજી) શાસ્ત્રાનુસારે જણાવે છે.

(૧) સંલેખના કર્યા પછી પોતાની પૂજા-સત્કાર તથા વધતી વિભૂતિ જોઈને લલચાઈને વધુ જીવાય તો ઠીક એમ વિચારવું તે જીવિતાશંસા દોષ જાણવો.

(૨) સંલેખના કર્યા પછી કોઈપણ વ્યક્તિ પોતાની સેવા-સુશ્રુષા કરતી નથી એમ જાણી ઉદ્વેગ પામી જલદી મરણ થાય તો સાડું એમ ચિંતવવું તે મરણશંસા દોષ જાણવો.

(૩) સંલેખના કર્યા પછી સ્નેહી-સંબંધીઓ ઉપર સ્નેહનું બંધન રાખવું (વધારવું) તે મિત્રાનુરાગ અતિચાર દોષ જાણવો.

(૪) સંલેખના કર્યા પછી પોતે પૂર્વે લોગવેલાં સુખોને તેમજ યશ-કીર્તિને યાદ કરી મનમાં હર્ષિત થવું તે સુખાનુબંધ અતિચાર દોષ જાણવો.

(૫) પોતે કરેલાં તપ-નિયમ-વ્રતાદિના બદલા રૂપે કોઈપણ જાતનાં સંસારીક ભોગ-સુખની વાંછા કરવી તે નિહાનકરણ દોષ જાણવો.

ઉપર જણાવેલા અતિચારાદિ જે-જે દોષ પોતાને જ્યારે-જ્યારે જેવા-જેવા રૂપે દાગેલાં હોય તેની આલોચણા લેવાથી અર્થાત્ તેનું યથાવસ્થિત પ્રાયશ્ચિત કરવાથી તે દોષોથી આત્માને અળગો (મુક્ત) કરી શકાય છે. પરંતુ જે તે દોષોનો દોષરૂપે સ્વીકાર નહિ કરવાથી તેા તે આત્મા અનાચારી થઈ વિરાધકતા પ્રાપ્ત કરે છે.

અનુગ્રહાર્થં સ્વસ્યાતિ સર્ગો દાનમ્ ॥ ૩૩ ॥

વિધિ દ્રવ્ય દાત્ પાત્ર વિશેષાત દ્વિશેષઃ ॥ ૩૪ ॥

દાન એટલે આપવું એટલું જ બધું નથી પરંતુ જે વસ્તુ જેને આપવાની હોય તેને તે વસ્તુ દ્રવ્યપ્રાણ તેમજ ભાવપ્રાણની પુષ્ટિ અર્થે ઉપકાર કરવાવાળી થવી જોઈએ તેમજ આપનારે પણ પોતાની માલીકીની વસ્તુ જે અન્ય આત્માને વિશેષ ઉપકારક થાય તેમ છે. એમ જાણીને તે વસ્તુ ઉપરનો મમત્વલાવ ઉતારીને આપવી જોઈએ. આ દાનશુભ સર્વશુભોને મેળવી આપવા માટે ઉત્તમ જડી-બુદ્ધીનું કામ કરે છે. માટે દરેક ઉત્તમ આત્માઓએ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દાન આપવાની વૃત્તિ સદાય જાગૃત રાખવી જોઈએ.

આ માટે કહ્યું છે કે—

દાણં સોહગ્ગકરં, દાણં—આરુગ્ગકારણં પરમં ।

દાણં ભોગ નિહાણં, દાણં ઠાણં ગુણ ગણાણં ॥

દાન સૌભાગ્યને આપનારું છે, દાન (પરમ) આરોગ્યનું પણ કારણ થાય છે. દાનથી જીવને અનેક પ્રકારના ભોગ-સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે વળી દાનથી જીવ અનેક શુભો પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

શાસ્ત્રમાં પાંચ પ્રકારનું દાન જણાવેલ છે.

(૧) કીર્તિદાન : પોતાની કીર્તિ અર્થે આપવું તે-તેનું ફળ માત્ર કીર્તિ પ્રાપ્ત થવી તે છે.

(૨) ઉચિત દાન : પ્રસંગાનુસારે દાન આપવું તે; તેનું ફળ માત્ર વ્યવહારજ્ઞતા પ્રાપ્ત થાય તે છે.

(૩) અનુકંપા દાન : બીજા જીવને દુઃખી થતા જોઈને પોતાનો આત્મા કંપાય-માન થાય તેથી દુઃખી થતા જીવના દુઃખ નિવારણ અર્થે આપવું તે તેનું ફળ રાજરિદ્ધિ યા દેવરિદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૪) સુપાત્ર દાન : ઉત્તમ મુનિ ભગવાંતને, તેઓ સંયમધર્મની સુખે આરાધના કરી શકે તે માટે તેમને ઉચિત આપવું તે. તેનું ફળ દાન આપનારને સમ્યગ્જ્ઞાન-દર્શન-આરિત્રશુભ રૂપ ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે.

(૫) અભયદાન : સર્વ જીવોને પોતાના સમાન જાણી (સુખ-દુઃખના સંબંધે) કોઈપણ જીવને કોઈપણ પ્રકારે દુઃખ ઉત્પન્ન ન થાય તેવી રીતે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક પોતાનું

જીવન જીવે તે. તેનું ક્ષણ અનુક્રમે કર્મક્ષય થવાથી મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેમકે પ્રત્યેક જીવને જીવનશુદ્ધિ એ મોક્ષનું કારણ છે, અને જીવનની અશુદ્ધિ (અવિરતી ભાવ) તે ખંધનું (સંસારનું) કારણ છે, એમ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ જણાવેલ છે. વળી પણ શાસ્ત્રમાં દાનની પાંચ પ્રકારની શુદ્ધિ જણાવેલ છે.

(૧) દાતા શુદ્ધ : દાન આપનારો અન્યાય-અનીતિ તેમજ કુકર્મ કરવાવાળો ન હોવો જોઈએ.

(૨) દેય શુદ્ધ : જે વસ્તુ આપવાની હોય તે સાવધ (શાસ્ત્રાજ્ઞા વિરૂદ્ધની) ન હોવી જોઈએ.

(૩) પાત્ર શુદ્ધિ : પાત્ર પણ શાસ્ત્રમાં પાંચ પ્રકારના જણાવ્યા છે. તેનું સ્વરૂપ ગીતાર્થ શુરભગવંત પાસેથી જાણી લેવું.

(૪) કાળ શુદ્ધિ : ઉચિત કાળે આપવું જોઈએ

(૫) ભાવ શુદ્ધિ-ભક્તિ : પ્રમોહભાવથી, આશંસા રહિત (બદલાની ભાવના વગર) દાન આપવું જોઈએ.

દાન આપવા યોગ્ય (૫) પાંચ પ્રકારના પાત્રો

(૧) રત્ન પાત્ર : શ્રી તીર્થંકર ભગવંતને-દાન આપવું તે

(૨) સુવર્ણ પાત્ર : તપસ્વી મુનિ ભગવંતને-દાન આપવું તે.

(૩) રજત (ચાંદી) પાત્ર : વ્રતધારી આત્માઓને-દાન આપવું તે.

(૪) કાંસ્યપાદિ (ધાતુ) પાત્ર : સાધર્મિક ખંધુઓને-ઉચિત દાન આપવું તે.

(૫) મૃત્તિકા (માટી) ના પાત્ર સમાન : કોઈપણ-દીન-દુઃખીયાને ઉચિત દાન આપવું તે.

શાસ્ત્રોમાં દાનાદિ સમસ્ત પ્રકારની શુભકરણી પણ શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક કરવાથી યથાર્થ ક્ષણ આપનારી થાય છે એમ સ્પષ્ટ જણાવેલ છે, ન્યારે અવિધિપૂર્વકની ક્રિયા (વિરાધના) વિપરીત આપનારી થાય છે.

આ માટે કહ્યું છે કે—

‘આજ્ઞાઽઽરાદ્ધા-વિરાદ્ધા ચ શિવાય ચ ભવાય ચ’

તત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર-અધ્યાય આઠમો (૮)

મિથ્યા દર્શનાઽવિરતિ-પ્રમાદ-કષાય-યોગાબન્ધ-હેતવઃ ॥ ૧ ॥

આ સૂત્રમાં સંસારી આત્માઓ. યોગ-પ્રવૃત્તિ (મન-વચન-કાયાથી કરાતો પુરુષાર્થ) વડે, જે-જે સ્થૂલ કાર્યો (જેનો પ્રગટપણે વ્યવહાર થાય છે) કરે છે, તે સાથે જ પોતાના આત્મા વડે આત્માસંબંધી પણ-વિવિધ કષાયાદિ હેતુઓ વડે, પ્રતિસમય-અનેકવિધ કર્મબંધનું (કાર્મણ્ય વર્ગણાનું આત્માની સાથે બંધન પ્રાપ્ત કરવું તે) કાર્ય પણ કરતો હોય છે સૌ પ્રથમ એ જાણવું જરૂરી છે કે પ્રત્યેક સંસારી આત્માને પૂર્વકર્મના ઉદયાનુસારે આ ભાવમાં સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ-શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે સાથે વળી-વિશેષે-વચન યોગ તેમજ મનોયોગની પણ પ્રાપ્તિ થતી હોય છે. આ ત્રિવિધ યોગ (આત્મ પ્રદેશોની ચક્ષુ-ચક્ષુતા) વડે પ્રત્યેક સમયે પ્રત્યેક જીવ પોતપોતાના યોગની તીવ્રતા મદતા અનુસારે અનંતીકાર્મણ્ય વર્ગણાઓ ગ્રહણ કરી તે જ સમયે તે કાર્મણ્ય વર્ગણાઓમાં વિવિધ પ્રકારનો સ્વભાવ (તેનું ક્ષણ આપવાની ચાર પ્રકારની શક્તિ વિશેષ) સર્જીને તે કર્મોના પોતાના અસંખ્યાતા આત્મ પ્રદેશોની સાથે જ એકમેક સ્વરૂપે (ક્ષીર-નીરવત્) બંધ પમાડે છે તે બંધતત્વ વડે સમસ્ત (સકળ) સંસારી જીવો બંધાયેલા છે અને તેથી જ તે સર્વ સંસારી જીવોને પોતે બાંધેલ કર્મોના ઉદયાનુસારે તે તે કર્મો ભોગવવા પણ અવશ્ય પડે છે. જે આ જગતમાં સર્વે જીવોના જન્મ-જીવન અને મરણથી પ્રત્યક્ષ છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્મબંધમાં અત્રે શાસ્ત્રાનુસારી મુખ્યાચાર હેતુઓ (મિથ્યાત્વ-અવિરતિ-કષાય-યોગ) એ સાથે-વિશેષમાં પ્રમાદ પણ જણાવેલ છે તે માટે જાણવું કે-

નિશ્ચયથી તે પ્રમાદ યોગથી જ જીવ કર્મ બંધ કરે છે. અન્યથા જીવનો કર્મ બંધ કરવાનો પરિણામ નથી, જ્યારે વ્યવહારનયથી, જીવ મિથ્યાત્વ-તેમજ અવિરતિના સ્વરૂપનો ત્યાગ કરી, જાગ્રત ભાવમાં વર્તતો-હોય તે પણ આ પ્રમાદ (જે પણ ચારે ધાતિકર્મ ઉદય-સ્વરૂપ છે) દોષે કરી-સૂક્ષ્મ કષાયે કરી) કર્મબંધ કરતો હોય છે. આ માટે અત્રે પ્રમાદ દોષનો પણ વિશેષે કરી ત્યાગ કરવો જરૂરી છે એ સમજાવવા માટે અત્રે તેનો જુદો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે.

(૧) મિથ્યાત્વ : સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતોએ જણાવેલું છે કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય (અસ્તિ-નાસ્તિ શુદ્ધાશુદ્ધ તેમજ નિત્યાનિત્યત્વ આદિ) અનેક ધર્મયુક્ત છે તેમાં કેઈએક પણ ધર્મનો તિરસ્કાર-કે અપહાપ કરી તે દ્રવ્યને (પદાર્થને) કેવળ પોતે

માનેલા-જાણેલા સ્વરૂપે જ-એકાંતે સ્વીકાર કરવો તે મિથ્યાત્વનો (તત્વતઃ વિરૂદ્ધ હોઇ) પરિણામ (ઉદ્ધય) જાણવો.

આ સંબંધે કહ્યું છે કે વસ્તુ સ્વરૂપની યથાર્થ (પ્રમાણથી વિરૂદ્ધ) ઉપલબ્ધ થઇ, જ્ઞાનમાં જે આસ્વાદનું આવવું-તેને મિથ્યાત્વનો પરિણામ જાણવો. આ સંબંધે શાસ્ત્રોમાં મિથ્યાત્વ પરિણુ મના (૨૧) તેમજ (૨૫) લેદો જણાવ્યા છે. તેનું સ્વરૂપ અવશ્ય ગીતાર્થ ગુરૂભગવંત પાસેથી જાણી તેનાથી તે દોષોથી અળગા થવાનો સૌ પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો. (સમ્યક્ત્વ-દ્રવ્ય-શ્રુતજ્ઞાનના બળે કરી) જરૂરી છે. જેથી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થતાં જીવ, આત્માર્થ સાધવાની યોગ્યતા મેળવી શકે, અન્યથા સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ કર્યા વગર, કોઈપણ જીવ ક્યારેય, આત્માર્થ સાધ્યો નથી, સાધતો નથી. અને સાધશે પણ નહિ.

આ માટે કહ્યું છે કે—

દંસણં મદ્દો-મદ્દો-દંસણં મદ્દસ્સ નત્થિ-નિન્વાણં ।

સિજ્જન્તિ ચરણ રહિયા, દંસણ રહિયા ન સિજ્જન્તિ ॥

સમ્યક્દર્શનથી નષ્ટ ભષ્ટ આત્મા, આ સંસારમાં અનંતો કાળ ભટકે છે, કેમકે સમ્યક્દર્શન વગર આત્મા આત્મશુદ્ધિ કરી શકતો નથી, જ્યારે બાહ્ય-દ્રવ્ય ચારિત્ર વગર તો અનંતા આત્મા મુકતે ગયા છે, જાય છે અને જશે. આ માટે મિથ્યાત્વને નમીને સમ્યક્ત્વ ગુણની પ્રાપ્તિનો આત્માર્થી આત્માએ સુગુરૂના યોગે સૌ પ્રથમ પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે. આ માટે સમ્યક્ત્વના (૬૭) બોલને યથાર્થ -અવિરૂદ્ધ અવધારવા જરૂરી છે.

(૨) અવિરતિઃ પ્રત્યેક આત્મા પોતાપોતાના અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ ગુણોથી યુક્ત છે અન્ય કોઈપણ દ્રવ્ય સાથે-આત્માને કાંઈજ લાગતું વળગતું નથી. તેથી કોઈપણ અન્ય દ્રવ્ય સંબંધી-સંયોગ-વિયોગના પરિણામથી આત્માને અળગો નહિ કરવાનો પરિણામ તે, અવિરતિનો (ભાવ) પરિણામ જાણવો. આ અવિરતિના પરિણામે કરી જીવ અન્ય દ્રવ્યના સંયોગ-વિયોગમાં સુખ-દુઃખની કલ્પનાએ કરી રાગ-દ્વેષે કરી વિશેષતઃ કર્મબંધ કરે છે.

(૩) પ્રમાદઃ આત્માને-પોતાના આત્માર્થથી (આત્મશુદ્ધિકરણથી) નષ્ટ ભષ્ટ કરનાર પ્રમાદ છે.

(૪) કષાયઃ કષાયના શાસ્ત્રોમાં મુખ્ય ક્રોધ-માન-માયા અને લોભ એ ચાર પ્રકારો જણાવ્યા છે. તેમજ છતાં તેના ત્રીણ મંદ લેદથી અસંખ્યાતા લેદ પડે છે તેમ છતાં તે ચારે કષાયોના-જે ચાર ચાર લેદ શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા છે તેનું સ્વરૂપ ગીતાર્થ ગુરૂભગવંત પાસેથી જાણી લેવું ખૂબ જ જરૂરી છે. સામાન્યથી તેના ચાર લેદ આ પ્રમાણે શાસ્ત્રોમાં જણાવેલ છે.

- (૧) અનંતાનુબંધી (ક્રોધ-માન-માયા-લોભ)
- (૨) અપ્રત્યાખ્યાની (ક્રોધ-માન-માયા-લોભ)
- (૩) પ્રત્યાખ્યાની (ક્રોધ-માન-માયા-લોભ)
- (૪) સંજવલન (ક્રોધ-માન-માયા-લોભ) આ રીતે મિથ્યાત્વ, અમત-પ્રમાદ કષાય અને યોગ પ્રવૃત્તિ (મન-વચન-ક્રાયાનો વ્યાપાર) ને શાસ્ત્રોમાં કર્મ બંધના હેતુઓ જણાવ્યા છે.

સકષાયત્વાજ્જીવઃ કર્મણો યોગ્યાન્ પુદ્ગલાનાદતઃ ॥ ૨ ॥

સ વન્ધઃ ॥ ૩ ॥

હવે જીવદ્રવ્ય યા આત્મતત્વના-જન્મ-જીવન અને મરણ સંબંધી સાંસારિક ભાવો (ઔદાયિક પરિણામ) નો હેતુ તે પ્રત્યેક સાંસારી જીવે-પોતે પૂર્વે જણાવેલા પાંચ હેતુઓ વહે-જે-કાર્મણ-વર્ગણાઓને યોગ દ્વારા અહણ કરી તેને વિવિધ કર્મ સ્વરૂપે પરિણામી પોતાના આત્મ પ્રદેશોની સાથે તેનો ક્ષીર-નીરવત્ (એકાકાર-રૂપ) કરેલો બંધ છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રત્યેક જીવ સમરંભ-સમારંભ-આરંભ એ ત્રણ પ્રકારે મનની-વચનની અને ક્રાયાની-તે વળી કરવારૂપે-કરાવવા રૂપે તેમજ અન્યની કરણીની અનુમોદના કરવારૂપે એમ કુલ (૨૭) સત્તાવીશ પ્રકારે પ્રત્યેક સમયે-સમયે-અદ્વાપાધિક યોગ પ્રવૃત્તિ કરે છે. તે મુજબ તે કર્મ (કાર્મણ વર્ગણાઓ) ને અહણ કરે છે. તે સાથે તે યોગમાં જેવા પ્રકારનો : (૧) અનંતાનુબંધી (૨) અપ્રત્યાખ્યાની (૩) પ્રત્યાખ્યાની (૪) સંજવલન એ ચારે પ્રકારના કષાયોમાંથી જે-જે પ્રકારનો કષાય લળેલો હોય છે. તે થકી તે અનુસારે અહણ કરેલ કર્મ વર્ગણાઓ કર્મ- પરિણામ પામી આત્માના પ્રત્યેક પ્રદેશ એકમેક રૂપે બંધાય છે તેને કર્મબંધ જાણવો. જેનું વિશેષ સ્વરૂપ ૨૫ મા સૂત્રમાં જણાવવામાં આવશે. જે સર્વ સાંસારી જીવોને સાંસારિક હેતુ છે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ બંધના પાંચ હેતુઓમાં મુખ્ય બે જ હેતુઓ છે.

(૧) કષાય (૨) યોગ પ્રવૃત્તિ. કષાયના વિવિધ સ્વરૂપ વિશેષની હેતુતાએ તેના મિથ્યાત્વ-અવિરતિ-પ્રમાદ-કષાય લેદો જણાવેલા છે. આ સંબંધે એટલું ખાસ જાણવું જરૂરી છે કે સાંસારી જીવ (સશરીરી) યોગ દ્વારા પ્રતિસમય કર્મબંધ કરે જ છે. તેમાં વળી જે જીવમાં મિથ્યાત્વનો ઉદય હોય છે તે જીવમાં અવશ્ય અનન્તાનુબંધી (તીવ્ર યા મંદ) કષાય હોય છે, આ માટે અનુક્રમે સૌ પ્રથમ મિથ્યાત્વ-હેતુતાને ટાળવી જરૂરી છે. કેમ કે તે પછી જ અમતની હેતુતાને ટાળી શકાય છે. આ બંને પ્રકારની કર્મબંધની હેતુતાને ટાળવા પછી પ્રમાદ હેતુતાને ટાળવા પ્રયત્નવાન બનવું જરૂરી છે. તે પછી કષાય (સંજવલન) ની હેતુતાને ટાળવા ઉદ્યમ કરવો જોઈએ. તે પછી અયોગી થવા પછી જ યોગની હેતુતાથી મુક્ત થયેલો જીવ-સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી મોક્ષપદને પામે છે. આ માટે કહ્યું છે કે—

પૂર્વિવ રાગાદ્યા-વિભાવા, સન્વઓ-વિમહિજ્જા ।

પચ્છા દન્વા કમ્મા, સન્વ વિમિન્નો નિઓઝપ્પા ॥

મિથ્યાત્વને ટાળ્યા પછી (અંથી ભેદ કરી) સમ્યક્દર્શન ગુણને પ્રાપ્ત કરેલ આત્મામાં શુભાશુભ સંયોગ-વિયોગજન્ય ભાવોમાં તીવ્ર અનન્તાનુબંધી કષાય રાગદ્વેષ રૂપ જન્મ બંધ થતો નથી. તે પછી અનુક્રમે બાકીના ત્રણ પ્રકારના કષાયો (રાગ દ્વેષના પરિણામે) ટાળી શકાય છે.

પ્રકૃતિ સ્થિત્યનુભાવ પ્રદેશાસ્તદ્વિધયઃ ॥ ૪ ॥

પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ પ્રત્યેક સંસારી આત્મા-સમયે-સમયે પોતાના વિભાગ પરિણામ (યોગ અને કષાય) સ્વરૂપ વિશેષથી અનેક પ્રકારનો કર્મબંધ કરે છે તેમ છતાં તેના સામાન્યથી નીચે મુજબ ચોર ભેદોનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રાધારથી અવશ્ય અવધારી તેમાં શ્રદ્ધાવાન-તેમજ વિવેકવાન બનવું આત્માથી આત્મા માટે અનિવાર્ય આવશ્યક છે.

(૧) પ્રકૃતિબંધ : જે-જે કર્મનો (ઉદ્યકાળે) જેવો-જેવો વિપાક આપવાનો સ્વભાવ હોય છે તેને પ્રકૃતિ સ્વરૂપી બંધ બહુવો.

(૨) સ્થિતિબંધ : જે-જે કર્મ જેટલા જેટલા કાળ સુધી તેનો વિપાક આપવા સમર્થ છે, તે કાળની મર્યાદાને સ્થિતિબંધ બહુવો. આ સ્થિતિબંધમાં શુભાશુભ યોગ સંબંધે કષાયની તરતમતા હેતુભૂત છે.

(૩) અનુભાવબંધ : આ અનુભાવ એટલે રસબંધ તે જેવા જેવા સ્વરૂપે ઉદ્યમાં આવે થકે તે તે કર્મ કેવા કેવા તીવ્ર યા મંદ ભાવે તે તે આત્માને વેદન આપશે અર્થાત્ ગુણને આવૃત કરશે એટલે ઠાંકશે તેનું નિયામક તત્ત્વ તે અનુભાવબંધ છે. આ અનુભાવ એટલે રસ-બંધ મુખ્યતાએ કષાયની તરતમતાએ અનેક પ્રકારનો બંધાતો હોવા છતાં શાસ્ત્રોમાં તેના ચાર ભેદ પાડેલા છે. (૧) એક ઠાણીયો રસ (૨) બે ઠાણીયો રસ (૩) ત્રણ ઠાણીયો રસ (૪) ચાર ઠાણીયો રસ. આ રસબંધ કડવો યા મધુર બને પ્રકારના (શેલડી તેમજ લીંમડાના) રસના દૃષ્ટાંતે શાસ્ત્રથી સમજી લેવું જરૂરી છે.

શુભાશુભ-તીવ્ર-મંદ રસબંધના હેતુમાં કષાયની હેતુતા નીચે મુજબ બહુવી.

	પુણ્ય (શુભ)	પાપ (અશુભ)
	પ્રકૃતિઓનાં બંધ	પ્રકૃતિઓનો બંધ
અનન્તાનુબંધી ચાર કષાયથી	દ્વિ સ્થાનક બંધ	ચતુઃ સ્થાનક બંધ થાય છે.
અપ્રત્યાખ્યાનાવરણની ચાર કષાયની	ત્રિ સ્થાનક બંધ	ત્રિ સ્થાનક બંધ થાય છે
પ્રત્યાખ્યાનાવરણથી ચાર કષાયથી	ચતુઃ સ્થાનક બંધ	દ્વિ સ્થાનક બંધ થાય છે.
સંજવલનના ચાર કષાયથી	ચતુઃ સ્થાનક બંધ	એક સ્થાનક બંધ થાય છે.

(૪) પ્રદેશબંધ : આઠ પ્રકારની, પ્રાણી માત્રને (પ્રત્યેક સંસારી જીવને) ઉપયોગ માં આવતી વર્ગણીઓમાંથી, છેલ્લી જે કાર્મણ વર્ગણીઓ છે, જે-(અભવ્યથી અનંતાગુણી પરમાણુઓની બનેલી હોય છે, તેમજ સર્વ જીવરાશિ કરતાં અનંતાગુણી રસ (શક્તિ વિશેષ) વિભાગથી સુક્રત હોય છે.) તે વર્ગણીઓનો જેટલો-જેટલો જથ્થો (યોગ સંબંધે) અહણ કરી તેનો આત્મા પ્રદેશો સાથે પૂર્વે બાંધેલા કર્મની સાથે જે બંધ કરે છે તે-વર્ગણીઓના ઝોછા-વત્તા જથ્થાને પ્રદેશબંધ બહુવો. સામાન્ય આ ચારે પ્રકારના બંધને શાસ્ત્રોમાં મોઢક (લાડવા) ના દર્શાવતી સમજાવવામાં આવેલ છે.

ઉપર જણાવેલ ચારે પ્રકારનો કર્મ બંધ, જીવ પોતાના (યોગ-કષાયરૂપ) વિભાવ પરિણામ વડે (કર્તૃત્વ ભાવે) કરે છે કેમકે જીવ સિવાય કોઈપણ દ્રવ્યમાં કર્તૃત્વ સ્વભાવ નથી. તેમજ વળી તે બંધમાં ઉપાદાનકારણુ કર્મ (પૂર્વ કર્મો) નો ઉદય જાણવો અને યોગને નિમિત્ત કારણરૂપે સમજવો જરૂરી છે. જ્યારે કર્તા તેો આત્મા સ્વયંમેવ પોતે જ છે, તેવા જ આત્માને કરેલા કર્મોનો વિપાક લોગવવો પડે છે.

પ્રત્યેક સંસારી આત્મા પોતાના યોગ બળે કરી કાર્મણ વર્ગણીઓનું અદ્વાધિક પ્રમાણમાં અહણ કરી, કષાય પરિણામાનુસારે, અહણ કરેલ. કાર્મણ વર્ગણીઓમાં તે જ સમયે પ્રકૃતિ સ્વરૂપે તેમજ તેમાં રસ તેમજ સ્થિતિકાળની નિયામકતાના પરિણામોનું સર્જન કરી પોતે પૂર્વે બાંધેલા કર્મોની સાથે તેનો વ્યવસ્થિત સ્વરૂપે (નિષેક રચનાએ) બંધ કરે છે. આ કર્મ બંધને, ઉદયકાળે, પ્રત્યેક સંસારી આત્માને, ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પણ તથા સ્વરૂપે (સુખગારી યા દુઃખકારી સ્વરૂપે) અવશ્ય લોગવવો પડતો હોય છે, આ સ્થિતિ પ્રત્યક્ષ અવિરૂદ્ધ છે.

આદ્યો જ્ઞાનદર્શનાવરણવેદનીય મોહનીયાયુષ્કનામ ગોત્રાન્તરાયાઃ ॥ ૫ ॥

પૂર્વે જણાવેલ ચાર પ્રકારના બંધમાં પ્રથમ જણાવેલ પ્રકૃતિબંધ તે નીચે જણાવ્યા મુજબ આઠ પ્રકારનો બહુવો. કેમકે પૂર્વે બાંધેલા આઠ પ્રકારના કર્મો, સંસારી જીવો નીચે જણાવ્યા મુજબ આઠ પ્રકારે લોગવતાં (મુખ્યપણે) આ સંસારમાં પ્રત્યક્ષ જોવાય છે અને જણાય છે.

(૧) જ્ઞાનાવરણીય કર્મ : આત્માના મુખ્ય જ્ઞાન ગુણને આવરણ કરનાર ઠાંકનાર કર્મો.

જગતના પ્રત્યેક આત્મામાં જગતના સમસ્ત જ્ઞેયતત્ત્વને સમસ્તભાવે જાણવાની જ્ઞાન-શક્તિ રહેલી છે. તે જ્ઞાનગુણને (શક્તિને) જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પાંચ પ્રકારે આવ્રત કરે છે-ઠકે છે. જેથી તે આત્મા જ્ઞેયને તથા પ્રકારે જાણી શકતો નથી. જ્યારે આ પાંચ પ્રકારના આવ્રત કર્મોમાંથી જે જે આત્માએ જે જે કર્મોનો જેટલો જેટલો ક્ષયોપશમ પ્રાપ્ત કરેલો હોય છે તે થકી તેની જ્ઞાનશક્તિ આવિર્ભાવ પામેલી હોવાથી તે

અનુસારે તે જીવ જ્ઞેયને જાણી શકે છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરવા વડે જીવ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વડે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી બની શકે છે.

(૨) દર્શનાવરણીય કર્મ : પરમજ્ઞાની પરમાત્માઓએ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી પ્રકાશેલ છે કે પ્રત્યેક પદાર્થ સામાન્ય વિશેષ સ્વરૂપથી અનેક સ્વરૂપી છે તે માટે તેને યથાર્થ અવિરૂદ્ધ જાણવા સંબંધી જ્ઞાન પણ સામાન્ય તેમજ વિશેષ સ્વરૂપી એમ બંને ભાવ સ્વરૂપવાળું હોય છે. તેમાંથી પ્રથમનું જે સામાન્ય યોગજ્ઞાન તે પ્રત્યેક સંસારી આત્માને પ્રથમ દર્શનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમાનુસારે થાય છે. જેના ત્રણ ભેદ છે અને ચોથો ભેદ તે ક્ષાયક ભાવે પ્રાપ્ત થતો હોય છે. તે ઉપરાંત ઉપરની ત્રણ ક્ષયોપ-શમિક-(પ્રાપ્ત) શક્તિને પણ જે આવૃત્ત કરે છે તેના વળી બીજા નિંદ્રાદિ પાંચ ભેદ છે. તે સર્વે મળી દર્શનચુષ્ણ જે (સામાન્ય યોગ પ્રાપ્ત કરનાર) છે. તેને આવૃત્ત કરનાર (ઠાંકનાર) દર્શનાવરણીય કર્મના (૯) ભેદ શાસ્ત્રમાં નીચે મુજબ જણાવેલ છે. (૧) અક્ષુ દર્શનાવરણીય (૨) અચક્ષુ દર્શનાવરણીય (૩) અવધિ દર્શનાવરણીય (૪) કેવળ-દર્શનાવરણીય (૫) નિંદ્રા (૬) નિંદ્રા-નિંદ્રા (૭) પ્રચક્ષા (૮) પ્રચક્ષા-પ્રચક્ષા (૯) થિષ્ણદ્રિ.

(૩) વેદનીય કર્મ : જે કર્મ અન્ય સંત્રિલ્પ્ત યા અસંત્રિલ્પ્ત સંબંધીનું આત્માને સંવેદન (સુખ દુઃખરૂપે) ઉપજાવે છે, જે મુખ્યપણે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને સંમોહનું કારણ બને છે. જ્યારે સમ્યક્દૃષ્ટિ જીવને આત્મભાવમાં સ્થિર થવા માટે પ્રેરક બને છે.

(૪) મોહનીય કર્મ : આ મોહનીય કર્મ સૌ પ્રથમ તો આત્માને આત્મભાન ભુલાવી પર દ્રવ્યના સંયોગ-વિયોગમાં મૂઠ બનાવે છે. જેમાં પ્રથમ દર્શન મોહનીય (મિથ્યાત્વ મોહનીય) કર્મને શાસ્ત્રકારોએ મુખ્ય જણાવેલ છે. તે સાથે બીજું ચારિત્ર મોહનીય કર્મ જેના ઉદયે જીવને સોળ (૧૬) પ્રકારનો કષાય ભાવ તેમજ નવ પ્રકારના નોકષાયના પરિણામ થાય છે. જેથી સંસારી જીવ આત્માર્થ સાધવાથી વિમુખ થાય છે.

(૫) આયુષ્ય કર્મ : આ આયુષ્ય કર્મ દરેક સંસારી જીવ આખા ભવ પ્રમાણ કાળમાં ફક્ત એક જ વાર પાંચે છે, અને જેટલું આયુષ્ય પાંચું હોય છે તેટલો જ કાળ તે અન્ય (ફક્ત તે પછીના બીજા) ભવ સંબંધી જીવન જીવી શકે છે, તેથી વધુ કાળ તે જીવી શકતો નથી. હા, ઉપક્રમાદિ નિમિત્તો આયુષ્ય ઘટી જાય ખરું! પરંતુ વધે તો નહીં જ.

(૬) નામ કર્મ : આ નામ કર્મના ઉદયે જીવના નર-નારક-દેવ-મનુષ્યાદિ નામો પડે છે. તે સાથે તેની અનેકવિધ વિચિત્રતા સાથે તેના બીજા પણ અનેક (નામો) સ્વરૂપો-શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા છે જે કે તત્વતઃ તો આત્મા-અરૂપી અનામી છે. તેથી તેના જેટલા પણ સંબંધે જે જે નામો પડાય છે. તે નામ કર્મના ઉદયનો પરિણામ જાણવો.

(૭) ગોત્ર કર્મ : આત્મા તત્વતઃ શુદ્ધ-બુદ્ધ-નિરંજન-નિરાકાર હોવા છતાં સંસારી જીવને કર્મ પ્રમાણે આ સંસારમાં જન્મ-જીવન અને મરણની પ્રાપ્તિ થતી હોય છે. જે પ્રત્યક્ષ અવિરોધી છે. આ સાથે ગોત્ર કર્મના ઉદ્દેશ પ્રમાણે જીવને ઉચ્ચ યા નીચ સ્થાનમાં જન્મ પામનાર જીવને મોટા ભાગે ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવામાં અનેક વિઘ્નો થતાં હોય છે. જ્યારે ઉચ્ચ સ્થાનમાં પ્રાપ્ત કરનાર આત્માને ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેકવિધ અનુકૂળતાઓ પ્રાપ્ત થતી હોય છે.

(૮) અંતરાય કર્મ : આ કર્મનો ઉદ્દેશ જીવ પોતાની છતી અનેક પ્રાપ્ત શક્તિઓએ પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં વિઘ્નભૂત થતો હોવાથી આત્મા પોતાની તથા રૂપ શક્તિ-સંયોગના પ્રવર્તનનો લાભ મેળવી શકતો નથી.

પञ्चनवद्वयष्टाविंशतिचतुद्विचत्वारिंशदद्विपञ्चभेदा यथाक्रमम् ॥ ૬ ॥

ઉપર જણાવેલ જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠે કર્મોના અનુક્રમે પાંચ, નવ, બે, અઠ્ઠાવીશ, ચાર, બેતાલીસ, બે અને પાંચ ભેદોનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રોમાં જણાવેલ છે. વળી તેમાં વિશેષ સમજણ માટે અનેકવિધ-વિવિધતાવાળું સ્વરૂપ પણ કર્મ અંથાદિ અંથોમાં વિસ્તારથી જણાવેલ છે. અત્રે તેઓનું કિંચિત્ સ્વરૂપ જણાવાય છે.

મત્યાદીનામ્ ॥ ૭ ॥

પ્રત્યેક આત્મામાં સમસ્ત જ્ઞેયને આત્મ પ્રત્યક્ષ ભાવે જોવાની જ્ઞાનશક્તિ રહેલી છે. પરંતુ આ જ્ઞાન (શક્તિ) ગુણ ઉપર પાંચ પ્રકારના કર્મોના આવરણો (ઢાંકણો) લાગવાથી તે જ્ઞાન (શક્તિ) ગુણ દબાઈ ગયેલો છે. પરંતુ જ્ઞાન એ આત્મ દ્રવ્યનો સ્વ-સ્વભાવ હોવાથી કોઈ પણ કાળે કોઈનાથી પણ તે સર્વથા દબાઈ કે નષ્ટ થઈ શકે તેમ નથી. આથી દરેક જીવમાં આવરણોને દૂર કરાયેલ (ક્ષયોપશમ પ્રમાણે) જ્ઞાનગુણ લગ્નિ અવશ્ય હોય છે. આ મૂળ જ્ઞાનગુણ લગ્નિ જે જે રીતે પ્રવર્તે છે. તે તે સંબંધોને લઈને અર્થાત્ તેનો આવરક કર્મોને જણાવવા પૂર્વક શાસ્ત્રમાં તેના પાંચ પ્રકારો નીચે સુજબ જણાવેલા છે.

(૧) મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ : પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠા મન દ્વારા જે જે જ્ઞાન થઈ શકે છે. તે જ્ઞાન શક્તિને રોકનારું કર્મ તે મતિજ્ઞાનાવરણીય.

(૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ : કોઈપણ પદાર્થ (દ્રવ્ય) ને તેના ગુણ પર્યાય વિશેષથી ઉપદેશ કે આદેશાત્મક (શબ્દ દ્વારા) જાણવાની શક્તિને ઢાંકનાર (આવારક) કર્મ તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ જાણવું.

(૩) અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ : આ કર્મો તેા જગતના સમસ્ત-રૂપી યાને વર્ણ-ગંધ-રસ-સ્પર્શયુક્ત (પુદ્ગલ) સમસ્ત દ્રવ્યોને આત્મ પ્રત્યક્ષ ભાવે જોવાની આત્માની શક્તિને આવારક કર્મ તે અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મ.

(૪) મનઃપર્થવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ : આ કર્મોના આવરણને લઇને આત્મામાં જે સંસી પચ્ચેન્દ્રિય પર્યાપ્તા આત્માના મનોદ્રવ્યોના મનન ને પ્રત્યક્ષ ભાવે જાણવાની શક્તિ આવરેલી રહેલી હોય છે. ઉપર જણાવેલી આ ચારે પ્રકારની જ્ઞાનશક્તિ જે જે આત્માએ જે જે આવરણોને જેટલા જેટલા દૂર કર્યા હોય (ક્ષયોપશમ કર્યો હોય) તે અનુસારે પ્રાપ્ત જ્ઞાન લખિત વડે તે આત્મા જ્ઞેયને જાણવા રૂપ-ઉપયોગ મૂકવા રૂપ ક્રિયા કરવા વડે તથા પ્રકારે તે જ્ઞેયના સ્વરૂપને જાણી શકે છે.

(૫) કેવળ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ : આ કર્મ દરેક દરેક જીવ કાયમ (નિત્ય) બાંધે છે. તેમજ તેના ઉદય સર્વથા પ્રકારે સર્વે મોહયુક્ત જીવને અવશ્ય હોય છે. આ કર્મોના આવરણથી આત્માની જે સમસ્ત દ્રવ્યોના સમસ્ત ત્રિકાલિક ગુણ પર્યાયને પ્રત્યક્ષ જાણવાની શક્તિ તે અવરણેલી હોય છે. જ્યારે સર્વથા મોહનો ક્ષય કરનાર આત્માને આ કેવળ જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના આવરણો સર્વથા દૂર કરવા વડે ક્ષાપક ભાવે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શીપણું પ્રાપ્ત થાય છે આવા સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શીપણાને પ્રાપ્ત કરનાર આત્માએ જ ભવ (આયુષ્ય) ક્ષયે અવશ્ય સિદ્ધિગતિ (મોક્ષ) ને પ્રાપ્ત કરે છે.

ચક્ષુરચક્ષુરવધિકેવલાનાં નિદ્રાનિદ્રાનિદ્રા પ્રચલા પ્રચલા પ્રચલા સ્ત્યાનગૃહિ
વેદનીયાની ચ ॥ ૮ ॥

પૂર્વે આત્માની જ્ઞેયને જાણવાની શક્તિ એ પ્રકારની છે તેમ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. તેના અનુસંધાનમાં અત્રે પ્રથમ વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા સંબંધી પાંચ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ જણાવ્યું. તે પછી હવે સામાન્ય જ્ઞાન (બોધ) જે એકત્વ સ્વરૂપી તેમજ નિષ્ક્રિયત્વ ભાવ સ્વરૂપી છે, તેના આવારક કર્મોના નવ ભેદો શાસ્ત્રોમાં જણાવેલ છે. તેનું કિંચિત્ સ્વરૂપ અત્રે જણાવવામાં આવે છે.

(૧) ચક્ષુ દર્શનાવરણીય કર્મ : પૂર્વે જે મતિજ્ઞ નને પચ્ચે ઇન્દ્રિય અને મન દ્વારા થાય છે તેમ જણાવેલ છે. તેમાંથી ફક્ત ચક્ષુ ઇન્દ્રિય દ્વારા પદાર્થને માત્ર દેખવા રૂપ (પાંચ રૂપમાંથી ગમે તે રૂપે) જે સામાન્ય બોધ થવામાં જે અવરોધક કર્મ છે. તેને ચક્ષુ દર્શનાવરણીય કર્મનો ઉદય જાણવો. તેના ક્ષયોપશમાનુસારે આત્મા ચક્ષુ દ્વારા જ્ઞેય પદાર્થનો સામાન્ય બોધ કરી શકે છે અન્યથા તે જ્ઞેય પદાર્થના રૂપને જાણવા અસમર્થ બને છે.

(૨) અચક્ષુ દર્શનાવરણીય કર્મ : ચક્ષુ સિવાયની બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયો. સ્પર્શેન્દ્રિય, રસેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય અને શ્રોતેન્દ્રિય, એ ચાર ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ્ઞેય પદાર્થનું જે (આઠ સ્પર્શાત્મક જ્ઞાન, તેમજ પાંચ પ્રકારના રસનું જ્ઞાન, તેમજ એ પ્રકારની ગંધનું જ્ઞાન, તેમજ ત્રણ પ્રકારના શબ્દોનું જ્ઞાન) સામાન્ય બોધ-જ્ઞાન તે તેના આવારક જે કર્મને લીધે આત્મા કરી શકતો નથી. તેને અચક્ષુ દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયનું સ્વરૂપ જાણવું.

તેમાંથી જે જે જીવને જેટલો જેટલો ક્ષયોપશમ પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે તે થકી તે જીવ રૂપી (પુદ્ગલ) દ્રવ્યોના તથા પ્રકારના ગુણ ધર્મને જાણી શકે છે. અન્યથા જાણી શકતો નથી. જોકે કેઈપણ આત્માની જ્ઞાન-દર્શનરૂપ સામાન્ય સ્વભાવ રૂપ શક્તિ સર્વથા ક્યારે અવરાયેલી હોતી નથી. પરંતુ જેટલું આચારક કર્મ વિશેષ, તે થકી, તે ગુણ રૂપે, તે શક્તિ પ્રવર્તન પામી શકતી નથી એમ જાણવું ઉપર જણાવેલ જ્ઞાન-દર્શન શક્તિના ઉપયોગ અવર્તનાનુસારે જીવને પ્રાપ્ત બોધ થકી તેનું વેદન-સંવેદન હોય છે. જે મુખ્યપણે સંસારી આત્માને તે પદાર્થ સંબંધે આદાન-પ્રદાનનું કારણ બને છે. વળી આજીવ જીવનું ખાસ જરૂરી છે કે આ દર્શનાવરણીય કર્મના તીવ્ર તથા મંદ વિપાકોદ્યાનુસારે જીવને ઇન્દ્રિયોની (ઓછી-વત્તી) પ્રાપ્તિ થતી હોય છે. તેમજ તે ઇન્દ્રિયોની શક્તિમાં પણ તરતમતા પ્રાપ્ત થતી હોય છે.

(૩) અવધિ દર્શનાવરણીય કર્મ : જીવોનો સ્વયં આત્મ પ્રત્યક્ષ ભાવથી સકળ જ્ઞેયનો જોવાનો સ્વભાવ હોવા છતાં, તે જ્ઞાનાવરણીય અને દર્શનાવરણીય કર્મથી જેટલો જેટલો અવરાયેલો હોય છે. તે થકી તે આત્માની જ્ઞેયને જાણવાની તથા પ્રકારની શક્તિ (ઉપયોગ) પ્રવર્તતી નથી. અત્રે અવધિજ્ઞાન જે સકળ રૂપી (પુદ્ગલ) દ્રવ્યને તેના ગુણ પર્યાય સહિત આત્મ પ્રત્યક્ષભાવે જાણવાની શક્તિવાળું હોય છે. તે જ્ઞાનોપયોગ પૂર્વે તે જીવને પ્રથમ અવધિદર્શનના ઉપયોગ વડે તે જીવને તે પદાર્થનું સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે. આ સામાન્ય જ્ઞાન (જ્ઞેયનું દર્શન) થવામાં જે અવરોધક કર્મ તેને અવધિ દર્શનાવરણીય કર્મ જાણવું.

(૪) કેવળ દર્શનાવરણીય કર્મ : ઉપર જણાવ્યા મુજબ જીવ માત્રનો રૂપારૂપી સકળ જ્ઞેયને આત્મ પ્રત્યક્ષભાવે જાણવાનો સ્વભાવ છે. પરંતુ આ ગુણને લાગેલા કર્મોના આવરણોને ક્ષીણે જીવની તથા પ્રકારની શક્તિ ક્ષયથી ગયેલી છે, પરંતુ જે જીવ મોહનીય કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરી સૌ પ્રથમ જ્યારે કેવળજ્ઞાન-પ્રાપ્ત (પ્રગટ) કરે છે તે સાથે તેને સકળ રૂપારૂપી સમસ્ત જ્ઞેયને પ્રત્યક્ષ (હસ્તામલકવત્) જોવાવાળું કેવળ દર્શન પણ ક્ષાયક ભાવે જ પ્રાપ્ત થાય છે. અત્રે એટલું ખાસ વિચારણીય છે કે જ્ઞેય પદાર્થનું જ્ઞાન અને દર્શન એ બંને જ્ઞાન સ્વરૂપી હોવા છતાં બંનેમાં કથંચિત્ ભિન્નાભિન્નતા પણ છે, છદ્મસ્થ આત્માને પ્રથમ દર્શન (સામાન્ય) બોધ થાય છે.) જ્યારે કેવળી પરમાત્માને પ્રથમ કેવળ જ્ઞાન વડે, જ્ઞાન-બોધ તથા પછી, દર્શનબોધ થાય છે. કેમકે ઉપર જણાવ્યા મુજબ દર્શનબોધ અને જ્ઞાનબોધ કથંચિત્ ભિન્નાભિન્ન છે.

(૫) (૧) નિંદ્રા : ઉપર જણાવેલ દર્શનોપયોગ મૂકવામાં પણ જે બાધક થાય છે, તે પાંચ પ્રકારની નિંદ્રા સ્વરૂપ-વિપાકવાળું દર્શનાવરણીય કર્મ છે, આ કર્મ ઉત્તરોત્તર વિશેષ સ્વરૂપે, ઉપયોગમાં મૂકવામાં અવરોધક થાય છે, તે માટે તેના પાંચ ભેદો છે. પ્રથમ ભેદ સામાન્ય નિંદ્રા રૂપ છે, કે જે આવરણ સહજ દૂર થઈ શકે છે.

(૨) નિંદ્રા નિંદ્રા : આ નિંદ્રા તે ગાઢ નિંદ્રા બાણવી કે જે થકી તે આત્માને જગાડવા માટે વિશેષ પ્રયત્નની જરૂર પડે છે.

(૩) પ્રચલા : આ નિંદ્રાને આધીન આત્મા બેઠા-બેઠા પણ, એટલે વ્યાખ્યાન શ્રવણ આદિ પ્રસંગે પણ ઉંઘતો હોવાથી શ્રવણ બોધ કરી શકતો નથી, એટલે તેનો શ્રવણાદિ બોધ માટેનો પ્રયત્ન પણ નિષ્ફળ જતો હોય છે.

(૪) પ્રચલા પ્રચલા : આ ચોથી તીવ્ર નિંદ્રાના આવરણોના ઉદયવાળો આત્મા ચાલતાં-ચાલતાં પણ, (જેમ બળદ-ઘોડા વિગેરે) ઉંઘતો હોય તે વખતે તેની જ્ઞાનોપયોગની શક્તિ તથા પ્રકારે વિશેષરૂપે અવરાયેલી હોય છે.

(૫) સ્વાતન અધિ (થીજુદિ) : આ તીવ્ર નિંદ્રાના ઉદયવાળો જીવ ઉંઘમાં પણ વિશેષ પ્રકારનું કાર્ય કરવા છતાં, તે આત્માને યોતે તે કાર્ય કયું છે, એવું જ્ઞાન-ભાન હોતું નથી આ નિંદ્રામાં કોઈક જીવને અર્ધ વાસુદેવ જેટલું એટલે વાસુદેવથી અર્ધું બળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે થકી ઘણાં જ માઠાં કર્મ પણ (હાથીના દંતશૂળ જેવી કાઢવા જેવા) કરે છે. આવો જીવ અવશ્ય નરકગામી હોય છે. આથી સમજવું કે નિંદ્રાએ પ્રાપ્ત કરેલ સામાન્ય જ્ઞાનોપયોગ મૂકવાની દર્શન શક્તિને આવારક દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયરૂપ છે. આથી દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદયે જીવને તથા રૂપ જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો પણ તે સાથે ઉદય હોય છે. આ રીતે શુદ્ધ જ્ઞાનોપયોગ રહિત આત્મા અવશ્ય દર્શનમોહનીય (મિથ્યાત્વ મોહનીય) કર્મ બાંધે છે.

સદસદ્વચે ॥ ૯ ॥

પ્રત્યેક સંસારી આત્મા યોત યોતાની જ્ઞાન શક્તિ અનુસારે સંશ્લિષ્ટ તેમજ અસંશ્લિષ્ટ જ્ઞેય ભાવ સંબંધે શાતાવેદનીય કર્મ (સુખ સ્વરૂપી) તેમજ અશાતાવેદનીય કર્મના (દુઃખ સ્વરૂપી) ઉદયાનુસારે સુખ દુઃખનો અનુભવ કરતો હોય છે, આથી જ તે શાસ્ત્રમાં વેદનીય કર્મને જીવ વિપાકી જણાવેલ છે. જે કે આત્મા શરીર સંબંધે અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ સંયોગ-વિયોગ સંબંધે અજ્ઞાન તેમજ સમોહના જોરે તે તે ભાવો પ્રતિ સુખ દુઃખ તેમજ રતિ અરતિ તેમજ રાગ-દ્વેષના જોરે વિભાવ પરિણામે કરી, નવીન કર્મ બંધ કરે છે. તે જો સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર ભાવમાં યોતાના આત્માને સ્થાયી આત્મભાવમાં (સ્થિર થાય) રમણતા કરે તો પરમાત્મભાવને-પામી, મેક્ષના શાશ્વત સુખનો લોગી બની શકે છે.

આ હકીકત સર્વ જીવોમાં મતિશ્રુતોપયોગી સાંવ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષભાવે અવિરૂદ્ધ હોવા છતાં, કર્મો સંબંધી જે જે આત્માઓ કર્મ (આશ્રવ તેમજ બંધ) તત્ત્વનો ચેન-કેન પ્રકારે તિરસ્કાર કરીને, તેનો અપલાપ કરવામાં યોતાની શક્તિનો દૂર ઉપયોગ કરે છે, તેઓને નિશ્ચયથી માયા-મૃષાવાદી બાણવો જરૂરી છે.

સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતોએ જણાવ્યું છે કે વ્યવહારનય (લોક પ્રસિદ્ધ અર્થ) થી સંસારી સશરીરી જીવોને જીવન લક્ષણ કર્મોનુસારીતાએ નીચે મુજબનું હોય છે.

“સ્વયં કર્મ કરોતિ આત્મા, સ્વયં તતઃ ફલમશ્નુતે ।

સ્વયં ભ્રમતિ સંસારે, સ્વયમેવ વિનશ્યતિ ॥

યઃ કર્તા કર્મ ભેદાનાં, ભોક્તા કર્મ ફલસ્ય ચ ।

સંસર્તા પરિનિર્વાતા-સદ્યાત્માનાત્પલક્ષણઃ ॥”

અર્થ : પ્રત્યેક આત્મા પોતે કષાય પરિણામે કરી, તેમજ યોગ પ્રવર્તન કરીને કર્મ (બાંધે છે) કરે છે, પોતે બાંધેલા (કરેલા) કર્મના ફળને પોતે (અવશ્ય) ભોક્તા બને છે કર્મોનુસારે જીવને (આત્માને) ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં જન્મ-મરણ સ્વરૂપે ભ્રમણ કરવું પડે છે, પોતે જ પોતાના બાંધેલા કર્મોના સર્વથા ક્ષય કરીને, સર્વથા બંધન મુક્ત થઈ, સિદ્ધગતિને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આત્મા અનેકવિધ (સામાન્યથી અષ્ટપ્રકારે) કર્મોના બંધ કરે છે, અને તેના ઉદ્ય-કાળે તથા સ્વરૂપે તેના વિપાક (અનુભવે) ભોગવે છે, કર્મના ઉદ્યાનુસારે જન્મ-મરણ કરતો થકો, વળી એક સ્થાનેથી બીજા સ્થાને જીવ સંચરે (ભટકે) છે, તેમજ પોતે બાંધેલા કર્મોના ક્ષય પણ પોતે જ કરે છે, આ સંસારી આત્માનું વ્યવહાર નય દૃષ્ટિએ લક્ષણ જાણવું. આ સાથે શુદ્ધનિશ્ચય નય (શુદ્ધ-એકત્વભાવે) દૃષ્ટિએ આત્માનું લક્ષણ નીચે મુજબ જણાવેલ છે.

નાણં ચ દંસણં ચેવ, ચરિતં ચ તવો તહા ।

વીરીયં ઉવ-ઓગોયં, ઈયં જીવસ્સ લક્ષણં ॥

પ્રત્યેક આત્મતત્ત્વ : જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-તપ અને ઉપયોગ સ્વભાવી છે. કોઈપણ જીવ આ સ્વભાવથી ધર્મથી ક્યારેય રહિત હોતો નહિ, છે નહિ અને હશે પણ નહિ પરંતુ જે-જે જીવે પોતાના તે-તે સ્વભાવ-શુભ-ધર્મ ઉપર ભાગેલા જેટલા જેટલા કર્મોના ક્ષયોપશમ યા ક્ષય કરેલો હોય છે. તે થકી તે ભાવે, તે આત્મા પોતાના આત્મશુભમાં રમણતા (સ્થિરતા) પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

ઉપરની હકીકતથી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે કોઈપણ આત્માને કોઈપણ અન્ય આત્મા સુખ-દુઃખ યા તેના કારણો (સાધનો) આપનાર નથી. પરંતુ પોતે જ પોતાના કર્મોદ્ય પ્રમાણે તથાવિધ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ અને ભવને પ્રાપ્ત કરે છે, બીજું જેઓ સંસારી આત્માને કેવળ શુદ્ધ-નિરંજન-નિરાકાર માની કર્મ બંધ વગરનો માને છે. તેઓએ પણ પોતાની બ્રાંતિ દૂર કરવી જરૂરી છે તેમજ વળી જેઓ સદાકાળ આત્માને કર્મોધીનપણે

જી જીવવું જોઈએ (પડે છે) એવું માને છે. તેઓએ પણ કર્મક્ષય કરવાની આત્માની શક્તિને જાણી પોતાની શુદ્ધ-આત્મ તત્ત્વને જે પરમાત્મ સ્વરૂપી છે, તેને ક્ષાયક ભાવે સ્વાધીન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એ માટે પ્રથમ શુદ્ધ ક્ષયોપશાન્તિક સમ્યક્ત્વ ભાવનો (અનુભવ) પ્રાપ્ત થતાં ક્ષાયક ભાવે પોતાની સત્તાગતે સહેલી પરમાત્મ ભાવની, શક્તિની એ જખાણ થતાં તેને સ્વાધીન (અવ્યાબાધ) ભાવે પ્રાપ્ત કરવા માટે તે (આત્મનિર્દંદ ભાવે) મોક્ષ પુરૂષાર્થ વડે પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

જેઓ સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી શ્રી વીતરાગ કેવળી પરમાત્માએ જણાવેલા આત્માના કર્મ સંબંધી કર્તૃત્વ-લોકૃત્વ ભાવમાં અજ્ઞાન અને સંમોહને લઈને મૂઠ મતિવાળા છે, તેમજ જેઓ મિથ્યાશાસ્ત્રોના બાધ વડે મિથ્યાભિ નિર્વેષિક છે તેઓને પણ જગતમાં કેટલીક વખત કેટલાક જીવો પુન્યતા ઉદય બળે તીવ્ર-મહાભયંકર-અનર્થકારી પાપ કર્મો કરતા જોઈને, તેમજ સામેવાળા પ્રતિપક્ષી ઉત્તમ આત્માને પણ દુઃખ પામતા જોઈને, એટલે પણ કર્મની સત્તાનો સ્વીકાર કરવો જ પડતો હોય છે, તેમ છતાં તેઓ વર્તમાન દુષ્ટ કાર્ય કરનારને જ એકાંતે દોષિત ગણીને પોતા સંબંધે ઘેર અપરાધ કરી ફરીને પણ મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના બંધ સાથે બીજા પણ અનેક પ્રકારના પાપ કર્મોના બંધ કરતા રહેતા હોય છે, જેથી તેઓને અનંત કાળ સુધી આ સંસારમાં કર્મની પરાધીનતાએ જન્મ-મરણ કરતાં થકાં ભટકવું પડતું હોય છે.

આ રીતે સંસાર સ્વરૂપને સમ્યક્ ભાવે જાણીને સમ્યક્ દૃષ્ટિ આત્માએ નિરંતર પોતાના આત્માને કર્મના બંધનથી છોડાવવાની ભાવના સાથે યથાશક્તિ પુરૂષાર્થ પણ કરતાં હોય છે.

આ બંધનકરણ સંબંધે જેના વિપાકોદયે જીવ તથા સ્વરૂપી બને છે, તેના કેટલાક મિથ્યાવાદીઓ (નયોની શાસ્ત્રથી વિપરીત પરિભાષાઓ વડે) તેને અસદ્ભૂત વ્યવહાર નયમાં જણાવી તેને વસ્તુતઃ અસત્ (મિથ્યાસ્વરૂપ) જણાવે છે. તેવા મિથ્યાવાદીઓ તત્ત્વાર્થ સૂત્રકારે રચેલા સાતમા અધ્યયનનો જેમાં તેઓશ્રીએ દ્રવ્યસંવર વડે જીવ ભાવસંવર ભાવ પામી નિર્જરા તત્ત્વની સાધના વડે મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, એ સમસ્ત ભાવોનો અપલાપ કરીને તે સમસ્ત સ્વરૂપનો તિરસ્કાર કરીને તેઓ આ જગતમાં અનેક પ્રકારના શુદ્ધ-અધ્યાત્મિક પાખંડીનું સર્જન કરી રહેલા છે. આ સંબંધે એ સમજવું જરૂરી છે કે શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતોએ અનાદિ-અનંત એવા આ જગતને જીવ અને અજીવ દ્રવ્યોની રાશીરૂપ જણાવેલ છે તેમાં સકલ જીવ દ્રવ્યોને પોતપોતાના પરિણુમન ભાવના કર્તા, લોકતા અને જ્ઞાતા જણાવેલ છે, જ્યારે અજીવ દ્રવ્યોને પોતાના પરિણુમન ભાવનું કર્તૃત્વ-લોકૃત્વ કે સ્મૃત્ત્વ હોતું નથી. એમ સ્પષ્ટ જણાવેલ છે. આથી સમજાય છે કે-જડ-પુદ્ગલ દ્રવ્યોને પોતાના

પરિણમન લાવવું કર્તૃત્વ-લોકૃત્વ કે જ્ઞાતૃત્વ હોઈ શકે નહિ-હોતું પણ નથી. વળી જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્યોને સંયોગ સંબંધે (વ્યવહારથી) પરિણામી જણાવ્યા છે. આ વાત પણ જગત્ સ્વરૂપે પ્રત્યક્ષ અવિરોધી છે. તેમ છતાં યોગ-ક્રિયા અને તેથી થતો કર્મબંધ તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી, અર્થાત તે આત્મા દ્વારા કરાતું કર્મ નથી, એમ કહેનારા મિથ્યાવાદીઓ શું એમ કહી શકે તેમ છે, કે યોગ એ કેવળ અજીવ દ્રવ્ય (પુદ્ગલ) નું કાર્ય છે, અત્રે સ્યાદ્વાદનું અવધારણ અનિવાર્ય આવશ્યક છે. આ સંબંધે વિશેષમાં જણાવવાનું કે અમોએ પ્રકાશિત કરેલા શ્રી જૈન ધર્મ અને સ્યાદ્વાદ યાને 'ત્રિકાળાબાધિત સાપેક્ષ સત્ય' એ નામની પુસ્તિકામાં એકસોને આઠ (૧૦૮) પ્રશ્નોત્તરીમાં બાલક (૬૨) મા પ્રશ્નોત્તરમાં નીચે મુજબ જણાવેલ છે તે સુજ્ઞ જનોએ વિચારવું જરૂરી છે. પ્રશ્ન (૬૨) સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી શ્રી વીતરાગ પરમાત્માએ અનાદિ-અનંત જગતના સમસ્ત ત્રિવિધ શુદ્ધાશુદ્ધ સ્વરૂપમાં સ્યાદ્ થકી જણાવેલ અર્થોને છક્કસ્થ ગણધર ભગવંતોએ રચેલા નય પ્રમાણુ સાપેક્ષ શાસ્ત્ર વચનોમાં યથાર્થ અવિરૂદ્ધતા કેવી રીતે યોજવી ?

ઉત્તર : (૬૨) જે કોઈપણ શાસ્ત્ર વચનથી પોતાના આત્માએ (૧) પૂર્વે બાંધેલા કર્મોની (૨) ઉદ્ધયમાં આવેલા કર્મોની (૩) લોગવાતાં (રસોદયથી તેમજ પ્રદેશોદયથી) કર્મોની (૪) વર્તમાનમાં શુદ્ધાશુદ્ધ બાહ્ય તેમજ અભ્યંતર લાભે કરાતા કર્મોની (૫) બાહ્ય સ્થૂલ સ્વરૂપે પ્રસિદ્ધિ રૂપે પ્રગટ દર્શાવાતા કર્મોની (૬) નવા બંધાતા કર્મોની (૭) નિર્જરા કરાતા કર્મોની એ સપ્તવિધ કર્મોની યથાર્થતા સાથે અવિરૂદ્ધ રૂણ સ્વરૂપતા પણુ સમજાય, તેને સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી શ્રી વીતરાગ પરમાત્માઓની અર્થ દેશનાની સાથે યથાર્થ-અવિરૂદ્ધતા જાણવી.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિશ્ચય શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ તેમજ અનાદિથી કર્મ સંયોગી નિશ્ચયથી અશુદ્ધ આત્મતત્ત્વ તેમજ શુદ્ધ નિશ્ચય સાપેક્ષ શુદ્ધ વ્યવહાર તેમજ અશુદ્ધ નિશ્ચય સાપેક્ષ અશુદ્ધ વ્યવહાર તેમજ નિશ્ચય નિર્પેક્ષ (ઉપયોગ શૂન્ય) શુભાશુભ વ્યવહાર (યોગ પ્રવૃત્તિ) માં જેઓ અજ્ઞાની અને મૂઠ છે, તેવા પાખંડી-જૈના લાખીઓ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વ સંબંધે અનેક પ્રકારની ચમત્કારિક વાતો કરીને લોળા અજ્ઞાની ધર્મોંધ જીવોને પોતાની માયાજાળમાં હંમેશાને માટે ફસાવતા હોય છે. આ માટે આત્માદર્શી-આત્મલક્ષી-આત્માર્થી આત્માઓએ શુદ્ધ આત્મતત્ત્વનું જે સ્વરૂપ સિદ્ધાંતમાં શ્રી સિદ્ધ ભગવંતોનું જણાવેલ છે. તેને જ સાધ્યમાં રાખી સાધના કરવી યોગ્ય છે. અન્યથા ઉન્માર્ગ ગામીતા પ્રાપ્ત થશે તેમ સમજવું.

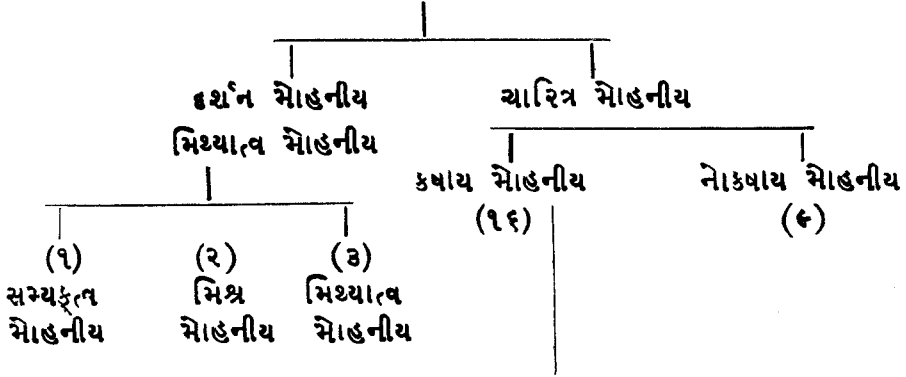
હવે જ્ઞાનોપયોગમાં સુખ દુઃખનો અનુભવ કરાવનાર શાતાવેદનીય તેમજ અશાતા-વેદનીય કર્મનું સ્વરૂપ જણાવીને તત્ત્વાર્થકાર અજ્ઞાની જીવને શાતા-અશાતાના અનુભવો જે મોહ (રાગ-દ્રેષ) (તેમજ કામ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિ) ઉપજે છે તે મોહનીય કર્મનું સ્વરૂપ જણાવે છે.

દર્શનચારિત્રમોહનીયકષાયનોકષાય વેદનીય યાચ્યાસ્ત્રિધ્વિષોડ્શનવ-
મેદાઃ સમ્યક્ત્વમિથ્યાત્વતદુભયાનિ કષાયનોકષાયાવનન્તાનુંબન્ધ્ય
પ્રત્યાખ્યાનપ્રત્યાખ્યાનાચરણ સંજ્વલન વિકલ્પાચ્ચૈકશઃ ક્રોધ-માન
માયાલોભાહાસ્યરત્થરતિશોકભયજુગ્પ્સાસ્ત્રીપુનપુસકવેદાઃ ॥ ૧૦ ॥

શાસ્ત્રમાં મોહનીય કર્મની (૨૮) અઠ્ઠાવીશ પ્રકૃતિઓ ઉદયમાં (યથાતથ્ય ભાવે) હોય છે એમ જણાવ્યું છે. જેકે બંધમાં (૨૬) છવીસ પ્રકૃતિઓ બંધાય છે. કેમકે સમ્યક્ત્વ મોહનીય અને મિશ્ર (તદુભય) મોહનીય કર્મબંધમાં (બંધાતું) હોતું નથી. પરંતુ જ્યારે કોઈ ભવ્ય જીવ યથા ભેદ કરી સમ્યક્ત્વ પામે છે. તે વખતે પ્રથમ બાંધેલા મિથ્યાત્વ મોહનીયના દલિકોને આત્મ પરિણામની વિશુદ્ધતાએ (૧) શુદ્ધ (૨) અર્ધશુદ્ધ અને (૩) અશુદ્ધ એમ ત્રણ વિભાગવાળા કહે છે. આ સ્વરૂપ શ્રી સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી ભગવંતોએ આત્માર્થ સાધવા માટે અનિવાર્ય એવા સમ્યક્ શુભને પ્રાપ્ત કરવા સમ્યક્-દષ્ટિ ભવ્ય આત્માએ અવશ્ય કરેલ હોય છે એમ જણાવેલ છે. આ રીતે પ્રથમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરેલ આત્મામાં સમ્યક્ત્વ (શુદ્ધ) મોહનીયના દલિકો તેમજ મિશ્ર મોહનીયના દલિકો એમ બે વિશેષ પ્રકૃતિઓનું ભિન્ન સર્જન થયેલું હોય છે. જેનો સંબંધ ઉદય સાથે સમજવો જરૂરી છે.

શાતા-અશાતાના ઉદયે અજ્ઞાની આત્મામાં જે મોહનીય કર્મના ઉદયાનુસારે દાડ પીધેલા માણસને જેમ પોતાના સ્થાન-સ્વરૂપનું-જ્ઞાન-ભાન હોતું નથી. તેમ મોહનીય કર્મના ઉદયે જીવ પોતાના આત્મસ્વરૂપનું સાચું-જ્ઞાન-ભાન ગુમાવે છે. આ મોહનીય કર્મની અઠ્ઠાવીસ પ્રકૃતિઓ નીચે મુજબ ગીતાર્થ શુદ્ધ ભગવંત પાસેથી વિસ્તારથી યથાર્થ સમજી લેવી જરૂરી છે.

મોહનીય કર્મ

- (૪) અનંતાનુબંધી—ક્રોધ-માન-માયા-લોભ
 (૪) અપ્રત્યાખ્યાની—ક્રોધ-માન-માયા-લોભ
 (૪) પ્રત્યાખ્યાની—ક્રોધ-માન-માયા-લોભ
 (૪) સંબલનતા—ક્રોધ-માન-માયા-લોભ

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯
 હાસ્ય-રતિ-અરતિ-શોક-લય-ન્યુગુપ્સા-સ્ત્રીવેદ-પુરૂષવેદ-નપુંસકવેદ. આ નવે પ્રકૃ-
 તિઓ નોકષાય મોહનીયના ધરની જાણવી. મુખ્યત્વે ઉપર જણાવેલ મોહનીય કર્મના
 ઉદયે આત્મા-આત્મહિતનો વૈરી બનતો હોય છે.

નારક-તૈર્યગ્યોન-માનુષ-દેવાનિ ॥ ૧૧ ॥

સંસારી આત્માઓ ચાર ગતિમાં ચીર્યાંસી લાખ યોનિમાં જન્મ મરણ કરતાં થકાં
 આયુષ્ય કર્મ પ્રમાણે ભટકતાં હોય છે. દરેક સંસારી આત્મા આવતા ભવમાં લોગવવા
 યોગ્ય આયુષ્ય કર્મ બાંધીને જ મરણ પામી ચાર ગતિમાંથી ગમે તે ગતિમાં જઈ ઉપજે
 છે. ત્યાં પૂર્વે બાંધેલા આયુષ્ય કાળ માત્ર તેજ ભવનું જીવન તે જીવી શકે છે. ત્યારબાદ
 અવશ્ય તે જીવને મરણ પ્રાપ્ત થાય છે. ચાર ગતિના આયુષ્ય સંબંધે જીવેના (૫૬૩)
 લેહોનું સ્વરૂપ પણ ગીતાર્થ ગુરૂભગવંત પાસેથી જાણી લેવું જરૂરી છે. ચાર ગતિમાં (૧)
 નારક ગતિ (૨) તિર્યંચ ગતિ (૩) મનુષ્ય ગતિ (૪) દેવ ગતિ. એમ આયુષ્ય કર્મોનુસારે
 જીવને તે ગતિમાં ગયા પછી આયુષ્ય કાળ તે ગતિમાં જ રહીને બાકીના બીજા કર્મોના
 ઉદય પ્રમાણે તે જીવને તે ગતિમાં સુખ દુઃખાત્મક જીવનની પ્રાપ્તિ થતી હોય છે. જીવને
 નારકગતિમાં ઘણા ઘણા દુઃખો જ લોગવવાના હોય છે. તિર્યંચ ગતિમાં દુઃખો ઘણા
 લોગવવા પડતા હોય છે. તેમ છતાં તે ગતિમાં થોડુંક પુણ્યાનુસારે જીવને સુખ પણ
 પ્રાપ્ત થતું હોય છે. જ્યારે મનુષ્ય ગતિમાં જીવને પુણ્ય પ્રમાણે સુખની પ્રાપ્તિ થતી હોય

છે, તેમ છતાં દુઃખો પણ વિશેષ સ્વરૂપે લોગવવા પડતાં હોય છે. દેવ ગતિમાં ગયેલા જીવને મુજબપણે પુણ્ય પ્રકૃતિઓનો ઉદય વિશેષ હોવાથી મુખ લોગવવાનું હોય છે. તેમ છતાં પાપ પ્રકૃતિઓના તીવ્ર ઉદયે કોઈક વખત કેટલુંક દુઃખ પણ લોગવવું પડતું હોય છે. કોઈ પણ એક જીવને ચાલુ ભવનું આયુષ્ય તેમજ આવતા ભવનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તો તે સાથે જ ગતિના આયુષ્યની સત્તા હોય છે, ચારે ગતિના આયુષ્યની સત્તા સર્વ જીવોની અપેક્ષાએ જાણવી. આ માટે શાસ્ત્ર વચનોને સાપેક્ષ ભાવે સમજવા જરૂરી છે. ઉપર પ્રમાણે જીવને ચારે ગતિમાં મુખદુઃખનો અદ્યાધિક પ્રમાણમાં અનુભવ કરવો પડતો હોય છે. જ્યારે સહજ શુદ્ધ આત્મિક મુખનો (પરમ શાંત રસનો) અનુભવ તો કેવળ આત્મરમણી આત્માઓને જ થતો હોય છે.

ગતિજાતિશરીરજ્ઞોવાહ્નિર્માણબન્ધન સંઘાતસંસ્થાનસંહનનસ્પર્શ
 રસગન્ધવર્ણાનુપૂર્વ્યગુરુલઘુપઘાતપરાઘાતાતપોદ્ઘોતાચ્છાવાસવિહાઃ
 યોગતપઃ પ્રત્યેક શરીર ત્રસસુભગસુસ્વરશુભ સૂક્ષ્મ પર્યાપ્ત સ્થિરાદેય
 યશાંસિ સેતરાણિ તીર્થકૃત્વં ચ ॥ ૧૨ ॥

ઉપર જણાવ્યા મુજબ આયુષ્ય કર્મોનુસારે જે તે ગતિમાં જઈ આત્માને નામ કર્મોનુસારે પ્રાપ્ત સ્થાન શરીરાર્થિ સંબંધે જુદા જુદા સ્વરૂપો (નામો) થી પોતાનું તે ભવ સંબંધી જીવન જીવવામાં જે નિમિત્ત રૂપે સહાયક બને છે. તે નામ કર્મનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ જાણવું.

(૧) ગતિ નામ કર્મ (૨) જાતિ નામ કર્મ (૩) શરીર નામ કર્મ (૪) અંગોપાંગ નામ કર્મ (૫) નિર્માણ નામકર્મ (૬) બંધન નામકર્મ (૭) સંઘાતન નામકર્મ (૮) સંસ્થાન નામકર્મ (૯) સંઘયણ (સંહનન) નામકર્મ (૧૦) સ્પર્શ નામકર્મ (૧૧) રસ નામકર્મ (૧૨) ગંધ નામકર્મ (૧૩) વર્ણ (૩૫) નામકર્મ (૧૪) આનુપૂર્વી નામકર્મ (૧૫) અશુરુલઘુ નામકર્મ (શુરુલઘુ નામકર્મ) (૧૬) ઉપઘાત નામકર્મ (૧૭) પરાઘાત નામકર્મ (૧૮) આતપ નામકર્મ (૧૯) ઉદ્યોત નામકર્મ (૨૦) ઉચ્છ્રવાસ નામકર્મ (૨૧) વિહાયો ગતિ નામકર્મ, હવે ત્રસ દશક તથા સ્થાવર દશક (૧૦) નામકર્મના દશ-દશ ભેદ જણાવવામાં આવે છે. (૧) પ્રત્યેક શરીર નામકર્મ (૨) ત્રસ શરીર નામકર્મ (૩) સૌભાગ્ય નામકર્મ (૪) સુસ્વર નામકર્મ (૫) શુભ નામકર્મ (૬) સૂક્ષ્મ નામકર્મ (૭) પર્યાપ્ત નામકર્મ (૮) સ્થિર નામકર્મ (૯) આદેય નામકર્મ (૧૦) યથ નામકર્મ, ઉપર છઠું જે સૂક્ષ્મ નામકર્મ જણાવેલ છે. તેને બદલે ત્રસ દશકમાં બાહર નામકર્મ લેવાનું છે પરંતુ તત્ત્વાર્થકારે કેટલાક ત્રસ જીવો આશુષ અપ્રત્યક્ષ હોવાથી તેમને સૂક્ષ્મપણે—પણ, ત્રસ દશકમાં જણાવેલ. જ્યારે ત્રસ દશકથી વિપરિત સ્થાવર દશક નીચે મુજબ છે.

(૧) સાધારણ (૨) સ્થાવર (૩) દુર્ભાગ્ય (૪) દુઃસ્વર (૫) અશુભ (૬) સૂક્ષ્મ (૭) અપર્યાપ્ત (૮) અસ્થિર (૯) અનાદેય (૧૦) અપયશ નામકર્મ.

ઉપર જણાવેલ ત્રસ દશક અને સ્થાવર દશકનો શાસ્ત્રીય અનુક્રમ શાસ્ત્ર-ગાથાથી અવશ્ય વિચારી લેવો જરૂરી છે. આ રીતે નામકર્મની કુલ ૨૧ + ૧૦ + ૧૦ = ૪૧ પ્રકૃતિમાં -તીર્થ'કર નામ કર્મની ઉમેરતાં કુલ (૪૨) ઝેંતાલીસ પ્રકૃતિઓ જાણવી.

उच्चैर्नीचैश्च ॥ ૧૩ ॥

હવે સાતમું ગોત્ર કર્મ બે પ્રકારનું હોય છે તે જણાવે છે.

(૧) ઉચ્ચ ગોત્ર કર્મ (૨) નીચ ગોત્ર કર્મ

જ્યારે પણ સંસારી આત્મા મૃત્યુ પામી, અન્ય ગતિ-જાતિમાં જઈ, જે સ્થાનનું નિમિત્ત પામી પોતાના શરીરની રચના કરે છે, તે સ્થાન બે પ્રકારનું હોય છે, એક તેા હીણ જાતિનું, (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવાત્મક ભાવે) ખીજુ ઉચ્ચ જાતિનું, તેમાં પ્રથમના હીણ જાતિમાં ઉત્પન્ન થનાર આત્માનો વિકાસ અમુક મર્યાદાથી આગળ થઈ શકતો નથી. જ્યારે ઉત્તમ જાતિમાં ઉત્પન્ન થનાર આત્માનો વિકાસ સવિશેષ પ્રકારે થઈ શકે છે; આ વિકાસ પ્રક્રિયાની સાધક-બાધકતામાં ખીજા અન્ય કર્મોના ઉદયનો સંબંધ પણ રહેલો હોય છે-એમ જાણવું આથી સ્પષ્ટ સમજવું જરૂરી છે કે કેઈ પણ સંસારી જીવની પોતાના જીવન સંબંધી જે જે ચિત્ર-વિચિત્રતા છે તે તથાવિધ કર્મોનો (ઉદય) વિપાક છે એમ જાણવું.

दानादीनाम् ॥ ૧૪ ॥

હવે આઠમું અંતરાયકર્મ જે છે તે દાન-લાભ-લોગ-ઉપલોગ-વીર્યાન્તરાય એ પાંચ પ્રકારનું હોય છે તેનો ઉદય નીચે મુજબ જાણવો.

(૧) દાનાન્તરાય કર્મ : આ કર્મના ઉદયે જીવ પોતાની પાસેની છતી વસ્તુ અન્યને આપી શકતો નથી.

(૨) લાભાન્તરાય કર્મ : પોતે મેળવવા યોગ્ય હોવા છતાં આ કર્મના ઉદયે જીવ પોતાને ઇષ્ટ વસ્તુ મેળવી શકતો નથી.

(૩) લોગાન્તરાય કર્મ : પોતે લોગવવા યોગ્ય અને લોગ્ય વસ્તુ પણ પ્રાપ્ત થયેલી હોય, છતાં પણ, આ કર્મના ઉદયે જીવ લોગવવા યોગ્ય વસ્તુને લોગવી શકતો નથી.

(૪) ઉપલોગાન્તરાય કર્મ : જે વસ્તુ વારંવાર લોગવવામાં આવતી હોય તેવી વસ્તુઓ જેવી કે આશન-શયન-સ્ત્રી-વસ્ત્રાદિ પોતે લોગવવા યોગ્ય હોય, છતાં આ કર્મના ઉદયથી તે-તે વસ્તુઓનો તે આત્મા ઉપલોગ (વારંવાર લોગ) કરી શકતો નથી.

(૫) વીર્યાન્તરાય કર્મ : પ્રત્યેક આત્મામાં પોત-પોતાનામાં રહેલી શુભ શક્તિને, પ્રવર્તીવવામાં આ વીર્ય (શુભ) શક્તિ, મુખ્ય છે તેમ છતાં આ વીર્યાન્તરાય કર્મના ઉદયાનુસારે, જે-જે આત્મા જે-જે સ્વરૂપે પોતાની શુભ શક્તિમાં પ્રવર્તન કરી શકતો નથી, તેમાં આ વીર્યાન્તરાય કર્મનો ઉદય મુખ્ય હોય છે એમ જાણવું.

આદિતસ્તિસુનામન્તરાયસ્ય ચ ત્રિશ્ત્સાગરોપમ-

કોટીકોટયઃ પરા સ્થિતિઃ ॥ ૧૫ ॥

હવે બીજા સ્થિતિબંધનું સ્વરૂપ કહે છે કે પૂર્વે જણાવેલ આઠ પ્રકારના કર્મમાંથી પ્રથમના ત્રણની એટલે જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય વેદનીય અને છેલ્લા આઠમા અંતરાય-કર્મની એમ એ ચાર કર્મોની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ, ત્રીશ કોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણની સ્થિતિવળે જાણવો.

સપ્તતિ મોહનીયસ્ય ॥ ૧૬ ॥

મોહનીય કર્મનો (મિથ્યાત્વ મોહનીયની) ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધ સીતેર કોડા-કોડી સાગરોપમનો હોય છે.

ઉપર જણાવેલ મોહનીય કર્મનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ સીતેર (૭૦) કોડા-કોડી સાગરોપમનો જણાવેલ છે. તે મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો જાણવો. આ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-બંધના શાસ્ત્રોમાં ત્રીસ મહા મોહનીયકર્મ બંધના સ્થાનકો જણાવ્યા છે તે શુદ્ધમથી જાણી લેવા જરૂરી છે. જ્યારે ચારિત્ર મોહનીયના સોળ (૧૬) કષાયનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-બંધ ચાલીશ (૪૦) કોડા-કોડી સાગરોપમનો હોય છે. આ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ મિથ્યાત્વ શુભ સ્થાનકે જાણવો, કેમકે એકવાર સમ્યક્ત્વ પામેલો એવો કોઈપણ જીવ કોઈપણ કર્મનો અંત કોડા-કોડી સાગરોપમથી અધિક સ્થિતિનો બંધ કરતો નથી જ્યન્ય સ્થિતિ-બંધ વિવિધ પ્રકારે હોય છે, તેનું સ્વરૂપ કર્મઅંથાદિ શાસ્ત્રોથી જાણી લેવું.

નામગોત્રયોર્વિંશતિઃ ॥ ૧૭ ॥

નામકર્મ અને ગોત્રકર્મનો વીશ કોડા-કોડી સાગરોપમનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધ હોય છે.

ત્રયસિંશ્ત્સાગરોપમાહ્યાયુષ્કસ્ય ॥ ૧૮ ॥

આયુષ્ય કર્મનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ બંધ તેત્રીસ સાગરોપમ પ્રમાણ કાળનો હોય છે.

અપરા દ્વાદશમુહૂર્તા વેદનીયસ્ય ॥ ૧૯ ॥

બીજા જ્યન્ય સ્થિતિબંધ, તે વેદનીય કર્મનો બાર મુહૂર્તનો હોય છે.

(અપેક્ષા વિશેષે)

નામગોત્રયોરષ્ટૌ ॥ ૨૦ ॥

નામ અને ગોત્રકર્મનો જઘન્ય સ્થિતિબંધ આઠ મુહૂર્તનો હોય છે.

શેષાણામન્તર્મુહૂર્તમ્ ॥ ૨૧ ॥

એટલે વેદનીય, નામ અને ગોત્રકર્મ સિવાયના, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, અંતરાય. અને આયુષ્ય કર્મનો જઘન્ય સ્થિતિબંધ માત્ર એક જ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમ.ણ સ્થિતિ કાળનો હોય છે. (આઠ સમયથી માંડીને ૪૮) અડતાલીશ મિનિટ સુધીમાં કાંઈક એાછા એવા, સમસ્ત કાળને અંતર્મુહૂર્ત કાળ જાણવો.)

(૨) કોઈપણ કર્મ બંધાયા પછી તે કર્મ જેટલા કાળ પછી ઉદયમાં આવવાનું હોય છે તે વચલા કાળને શાસ્ત્રમાં અબાધાકાળ કહેવામાં આવે છે આ અબાધાકાળનો મુખ્ય આધાર ઉત્કૃષ્ટ તેમજ જઘન્ય સ્થિતિ બંધ છે, તે ઉપર શાસ્ત્રોમાં વિવિધ પ્રકારનો અબાધાકાળ જણાવ્યો છે, પરંતુ સર્વ કર્મોના જઘન્ય સ્થિતિબંધમાં તથા આયુષ્ય કર્મમાં જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિબંધમાં પણ અબાધાકાળ અંતર્મુહૂર્ત સ્થિતિનો જાણવો.

વિપાકોઽનુભાવ ॥ ૨૨ ॥

જે જે કર્મ; જે જે જીવે બાંધેલું હોય છે, તે કર્મ તે જીવને અવશ્ય લોગવવું પડે છે. વિવિધ કર્મોને લોગવવાનાં સ્વરૂપને તે તે કર્મોનો વિપાકોદય જાણવો. કર્મોનું લોગવવું મુખ્ય (૨) બે પ્રકારે થાય છે.

(૧) કેટલાક કર્મો જીવ માત્ર પ્રદેશોદયથી લોગવી, તેનો ક્ષય (નિર્જરા) કરે છે.

(૨) જ્યારે કેટલાક કર્મો જીવ રસોદયથી (તે તે કર્મના સ્વરૂપનો તીવ્ર યા મંદ ભાવે અનુભવ કરીને)લોગવે છે.

જીવે બાંધેલા કર્મો તથા સ્વરૂપે જ ઉદયમાં આવે છે એમ હોતું નથી. પરંતુ કર્મો બાંધ્યા પછી આવલિકા કાળ ગયા પછી (એક અંતર્મુહૂર્તનો ૧,૬૭,૭૭,૨૧૬ (એક કરોડ સડસઠ લાખ સીતોતેર હજાર બસો સોળ) આવલિકા પ્રમાણકાળ જાણવો) જીવ પોતાના શુભાશુભ અધ્યવસાય (પરિણામ) કરણ વિશેષથી, નીચે જણાવ્યા મુજબ આઠ પ્રકારના ફેરફારો કરે છે.

(૧) કર્મનો બંધ કર્યા પછી, તેના ચાર પ્રકારના બંધન (સ્પૃષ્ટ-બદ્ધ-નિધત-નિકાયના) સંબંધમાં પ્રથમ જે બંધન કરણુ કરે છે તે.

(૨) કર્મનો ભંધ કર્યા પછી તેને નિધતકરણથી તેને ગાઠ બંધનરૂપ કરે છે.

(૩) કર્મનો ભંધ કર્યા પછી તેને નિકાયના કરણથી તેનો તીવ્ર ગાઠ બંધ કરે છે.

(૪) કર્મનો બંધ કર્યા પછી તેને સંક્રમણ કરણથી બાંધેલા કર્મોમાંથી સ્થિતિ અને રક્ષનો ઘટાડો કરે છે.

મૂળ પ્રકૃતિ સિવાય ઉત્તર પ્રકૃતિઓનું સંક્રમણ થઈ શકે છે, તેમ છતાં દર્શન-મોહનીય, ચારત્ર મોહનીય તેમજ સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિથ્યાત્વ અને આયુષ્ય કર્મમાં સંક્રમણ થતું નથી, જે કે અપવર્તન તો સર્વ પ્રકૃતિઓમાં જીવ કરી શકે છે.

- (૫) ઉદ્ધવર્તના કરણથી જીવ પૂર્વે બાંધેલા કર્મોમાં સ્થિતિ રસમાં વધારો કરે છે.
 (૬) અપવર્તના કરણથી જીવ પૂર્વે બાંધેલા કર્મોમાં સ્થિતિ રસનો ઘટાડો કરે છે.
 (૭) ઉદ્ધરણા કરણથી જીવ, પૂર્વે બાંધેલા કર્મોના ઉદયકાળ (ઉદયાવલિકામાં આવ્યા પહેલાં) આવ્યા પહેલાં, જે કર્મોને ઉપરની સ્થિતિમાંથી જે ચી લાવીને (ઉદયાવલિકામાં લાવી) વહેવા લોગવવા યોગ્ય કરે છે.
 (૮) ઉપશમનાકરણ : આ કરણ વિશેષથી જીવ સત્તામાં રહેલા કર્મોને તથા સ્વરૂપે, ઉદયમાં આવતા રોકીને, તેમાંથી સ્થિતિ-રસનો ઘટાડો કરી, તેને માત્ર પ્રદેશોદયથી લોગવવા યોગ્ય કરે છે.

લિન્ન-લિન્ન જીવોને : લિન્ન-લિન્ન સ્વરૂપે કર્મો કરતાં અને કર્મો લોગવતાં જોઈએ છીએ, તે સઘળુંએ કર્મો બાંધ્યા પછી તે જીવે ઉપરના આઠ પ્રકારના કરણ વિશેષથી કરેલા ફેરફાર સહિત ઉદયાવલિકામાં આવેલ કર્મોનો વિપાક જાણવો, ઉદયાવલિકામાં આવેલ કર્મોમાં જીવ કોઈ ફેરફાર કરી શકતો નથી. તેને તથા સ્વરૂપે તે જીવને લોગવવું જ પડે છે. વિશેષ સ્વરૂપ કર્મગ્રંથો આઠ ગ્રંથોથી જાણી લેવું.

સ-યથાનામ ॥ ૨૩ ॥

દરેક કર્મ તેના નામ મુજબ જીવને વિપાક (કળ) આપતું હોય છે એટલે કે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ જીવના જ્ઞાનગુણને આવૃત્ત કરે (ઢાંકે) છે.

દર્શનાવરણીય કર્મ : જીવના દર્શન ગુણને (ઢાંકે) આવૃત્ત કરે છે. પ્રત્યેક જ્ઞેયનું જ્ઞાન-સામાન્ય સ્વરૂપથી યા વિશેષ સ્વરૂપથી જીવ કરે છે તે માટે ઉપરના બંને ભેદો મુખ્ય પછે જ્ઞાન ગુણને આવૃત્ત કરનાર સમજવાના છે.

વેદનીય કર્મ : આ કર્મ જીવનો મુખ્ય ગુણ જે પોતાના સ્વગુણ-પર્યાયમાં અવ્યાબાધ પછે પરિણામ પામી તેનું વેદન (આસ્વાદન) કરવાનો છે. તેને આવૃત્ત-કરીને, આ વેદનીય કર્મ-પરપુફ્ફગલ ધર્મના સંયોગ-વિયોગનું વેદન કરાવી સુખ-દુઃખ ઉપજાવે છે. આ રીતે આ કર્મ લોગવાય છે.

મોહનીય કર્મ : મોહ ઉપજાવે છે એટલે આત્મતત્ત્વ અને જડતત્ત્વમાં ભ્રાંતિ ઉપજાવી સ્વ-પરના વિવેકનું ભાન ભૂલાવી, આત્માને જડતત્ત્વના લોગ-ઉપલોગ તરફ આકર્ષી, તેના શુભાશુભ સંયોગ-વિયોગમાં, રતિ-અરતિ ઉપજાવી, રાગ-દ્વેષ કરાવે છે.

આયુષ્ય કર્મ : જે ગતિમાં જીવ ઉત્પન્ન થયો હોય (જન્મ પામ્યો હોય) તે ગતિમાં તે જીવને આયુષ્ય પર્યાંત (જેલની માફક) તે ગતિ-સ્થિતિમાં રહેવું પડતું હોય છે.

નામ કર્મ : આ નામકર્મના ઉદયે જીવને અનેક પ્રકારના સ્વરૂપો ધારણ કરવા પડતા હોય છે. તેથી તેના અનેક નામો છે.

ગોત્ર કર્મ : આ કર્મના ઉદયે જીવને પ્રથમ જન્મ સ્થાન સંબંધે ઉચ્ચ સ્થાનમાં યાનીચ સ્થાનમાં જન્મ લેવો પડતો હોય છે.

અંતરાય કર્મ : આ કર્મ જીવને પ્રાપ્ત અનુકુળ ગુણ સામગ્રી ધર્મનો યોગ તેમજ ભોગ-ઉપભોગ કરવામાં અટકાયત કરે છે. અર્થાત્ રોકે છે એટલે કે તે સંબંધે અંતરાય ઉપજવી તે થકી તે જીવને અબગો રાખે છે.

વિશેષમાં-ઉપર જણાવેલ આઠે કર્મોની બંધ-ઉદય-ઉદ્ધરણા અને સત્તાની સ્થિતિનું સ્વરૂપ બીજા કર્મસંબંધથી અવશ્ય જાણી લેવું

તતશ્ચ નિર્જરા ॥ ૨૪ ॥

ઉપર જણાવેલ કર્મો જેમ જેમ જીવ ભોગવતો જાય છે તેમ તેમ તે જીવના આત્મ પ્રદેશોથી છુટ્ટું (જુદું) પડી જાય છે, તેને નિર્જરા જાણવી. વિશેષ નિર્જરા તો જીવ તપશ્ચર્યાથી કરે છે, તેનું સ્વરૂપ હવે પછી કહેવાશે, કેમકે જ્યાં સુધી સંસારી જીવે ત્રણ કરણ કરીને (અધ્યવસાયની શુદ્ધિ વડે) નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ ગુણને પ્રાપ્ત કરેલ હોતો નથી. ત્યાં સુધી (સમ્યક્ત્વ ગુણ વગર) કોઈપણ જીવ સકામ-નિર્જરા (વિશેષતઃ કર્મ ક્ષય) કરી શકતો નથી, આ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ ગુણને, પ્રાપ્ત કરેલ આત્મામાં નવે તત્ત્વોની તેમજ શુદ્ધ દેવ-ગુરુ-ધર્મતત્ત્વની તેમજ આત્માર્થ સાધવા માટે અનિવાર્ય આવશ્યક એવા ધરુ-સ્થાનની યથાર્થ અવિરૂદ્ધ શ્રદ્ધારૂચી (સામાન્યથી યા વિશેષથી) અવશ્ય પ્રગટેલ હોય છે. આ સંબંધે શાસ્ત્રાર્થમાં બ્રાહ્મિ ઉપજાવવા કેટલા લોકો “નિશ્ચયનય દૃષ્ટિનું સમ્યક્ત્વ” યથા ગુણસ્થાનકે નથી હોતું એમ જણાવે છે, અને સમ્યક્ત્વગુણ સંબંધે બ્રાહ્મિઓ ઉપજાવે છે.

નામપ્રત્યયાઃ સર્વતો યોગવિશેષાત્ સૂક્ષ્મકક્ષેત્રાવગાઢસ્થિતાઃ

સર્વાત્મપ્રદેશેષ્વનન્તાનન્ત પ્રદેશાઃ ॥ ૨૫ ॥

સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી શ્રી તીર્થંકર-કેવળી ભગવંતોએ અસંખ્યાત પ્રદેશાત્મક અનંત જ્ઞાન-વીર્યાદિ ગુણ યુક્ત અરૂપી એવા આત્મ (દ્રવ્ય) તત્ત્વના બે લેહો જણાવેલા છે. (૧) કેટલાક જીવો સર્વ કર્મનો ક્ષય કરીને સિદ્ધ (પરમાત્મ) પદને પામીને સિદ્ધશીલા ઉપર અશરીરી રૂપે સાદિ અનંતમે ભાંગે સિદ્ધ થયેલા છે તે અને બીજા તે :

(૨) સમસ્ત સંસારી (સશરીરી) જીવો જેઓ પોતપોતાના કર્મોનુસારે ચારે ગતિમાં જન્મ મરણ કરતાં થકાં ભટક્યા કરે છે-તે આ બીજા લેહવાળા સમસ્ત જીવો પોત

પોતાના આત્મપ્રદેશોના કાયઃ વાહા-મનોયોગના પરિસ્પંદાત્મક ભાવે (યોગ થકી) પ્રતિ પ્રદેશે, જે-જે આત્મપ્રદેશો જે-જે આકાશ પ્રદેશમાં હોય તે તે આકાશ પ્રદેશમાં જ રહેલી અનંતા અનંત કાર્મણુ વર્ગણુઓનું (કર્મ પરિણામ પામવા યોગ્ય) પ્રત્યેક સમયે સમયે ગ્રહણ કરે છે. આ ગ્રહણ કરેલ કાર્મણુ વર્ગણુઓ નીચે મુજબ મૂળ પ્રકૃતિ સ્વરૂપે આઠ પ્રકારના નામ યુક્ત પરિણામવાળી બનાવીને, તેનો પૂર્વે બાંધેલા સત્તામાં રહેલા કર્મોની સાથે સંબંધ (બંધ) કરે છે.

(૧) સૌથી થોડા પ્રદેશો (કાર્મણુ વર્ગણુઓ) આયુષ્ય કર્મને લાગે જાય છે.

(૨) આયુષ્ય કર્મથી વધુ પરંતુ સરખા પ્રદેશો, નામ કર્મ અને ગોત્ર કર્મને લાગે જાય છે.

(૩) નામ-ગોત્ર કર્મથી વધારે, પરંતુ સરખા પ્રદેશો, જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મને લાગે જાય છે.

(૪) જ્ઞાનાવરણીય : દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મથી અધિક પ્રદેશો, મોહનીય કર્મને લાગે જાય છે.

(અ) મોહનીય કર્મના પ્રદેશોમાં અનંતમો ભાગ સર્વ ઘાતિ પ્રકૃતિઓને મળે છે.

(બ) બાકીનો મોટો ભાગ દેશઘાતિ કર્મ-વેદનીયને ફાળે જાય છે.

સર્વઘાતિમાં એક (૧) ભાગ દર્શન મોહનીયને ફાળે જાય છે, અને બીજો (૨) ભાગ ચારિત્ર મોહનીયને ફાળે જાય છે, દર્શન મોહનીયનો પુરો ભાગ મિથ્યાત્વ મોહનીયનો જાયવે.

(૫) સર્વઘાતિ ચારિત્ર મોહનીય કર્મના પ્રદેશોમાંથી બાર ભાગ પડે છે. (૪) અનંતાનુબંધી (ક્રોધ-માન-માયા-લોભ રૂપ) કષાયના (૪) અપ્રત્યાખ્યાની કષાયના (૪) પ્રત્યાખ્યાની કષાયના એમ કુલ (૧૨)

(૬) દેશઘાતિ મોહનીય કર્મના પ્રદેશો બે (૨) ભાગમાં વહેંચાય છે.

(અ) સંબલનના (૪) (ક્રોધ-માન-માયા-લોભ રૂપ) કષાયોને. એકભાગ અને

(આ) બીજો ભાગ નોકષાય મોહનીયમાં, લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપે વહેંચાય છે.

પ્રત્યેક કાર્મણુ વર્ગણુ અનંતા-અનંત પરમાણુઓની બનેલી હોય છે, તેમજ અનંતા અનંત રસ વિભાગથી (શક્તિ વિશેષથી) યુક્ત હોય છે, તેને જીવ પોતાના યોગ દ્વારા ગ્રહણ કરે છે. અને કષાય પરિણામાનુસારે પરિણામ પમાડી, તેને બંધન રૂપે ગ્રહણ કરે છે, આ રીતે બાંધેલા કર્મો જ્યારે ઉદયમાં આવે છે ત્યારે તે તે કર્મોને જીવ તથા સ્વરૂપે ભોગવે છે. આ રીતે સકળ કર્મોને વેદાવનાર-વેદનીય કર્મ હોવાથી સૌથી વધારે પ્રદેશો (કાર્મણુ વર્ગણુઓ) બંધ સમયે વેદનીય કર્મને ફાળે જાય છે.

સંસારી (સશરીરી) આત્માના મન-વચન-કાયાના યોગ પ્રવૃત્તિ સંબંધે નીચેની ઉક્તિત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે.

પ્રત્યેક આત્મદ્રવ્ય (તત્વ) લોકાકાશના પ્રદેશ પ્રમાણમાં અસંખ્યાત્ પ્રદેશ પ્રમાણ રૂપ છે, તેમાં સરખા વીર્ય વિભાગવાળા (કેટલાક અસંખ્યાતા) આત્મ પ્રદેશોનો સમૂહ તે એક વર્ગણા જાણવી, આ એક વર્ગણામાં અસંખ્યાતા આત્મ પ્રદેશો જાણવા, આવી એકાંતેર અધિક (હોર્સ પાવરની જેમ) વીર્ય વિભાગવાળી અસંખ્યાતી વર્ગણાઓનો સમૂહ. તેને એક સ્પર્ધક જાણવું, અને આવા અસંખ્યાતા સ્પર્ધકના સમૂહરૂપે જે વીર્ય પ્રવર્તન, તેને યોગ સ્થાનક જાણવું. (અસંખ્યાતાના અસંખ્યાત ભેદો થાય છે) જે કે સર્વ (અનંત) જીવો આશ્રયી પણ, આવા યોગ સ્થાનકો તો અસંખ્યાતા જ છે, કેમકે ઘણા જીવો સરખા યોગ સ્થાનકે હોય છે. પરંતુ એક જીવ આશ્રયી એક સમયે એક જ યોગ સ્થાનક જાણવું, એક જ યોગ સ્થાનકે, જીવ જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી આઠ સમય માત્ર જ રહી શકે છે, વિશેષમાં યોગનું તારતમ્ય નીચે સુજબ જાણવું.

સૌથી અદ્યપવીર્યવાળા લઘિ અપર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોહના જીવને ઉત્પત્તિના પ્રથમ સમયે અદ્યયોગ (શક્તિ પ્રવર્તન) હોય છે તેથી લઘિ અપર્યાપ્તા બાહર એકેન્દ્રિય, બિકલેન્દ્રિય, અસંશી પંચેન્દ્રિય અને સંશી પંચેન્દ્રિયનો પ્રથમ સમયનો જઘન્ય યોગ ક્રમશઃ અસંખ્યાત્ ગુણો જાણવો, તેથી લઘિ અપર્યાપ્તા અને બાહર સૂક્ષ્મ નિગોહ એકેન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ યોગ અનુક્રમે અસંખ્યાત્ ગુણો જાણવો, તેથી પર્યાપ્તા સૂક્ષ્મ નિગોહ અને બાહર એકેન્દ્રિયનો જઘન્ય યોગ અને ઉત્કૃષ્ટ યોગ ક્રમશઃ અસંખ્યાત્ ગુણો જાણવો, તેથી લઘિ અપર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિય, તેઈન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, અસંશી પંચેન્દ્રિય અને સંશી પંચેન્દ્રિયનો ઉત્કૃષ્ટ યોગ અસંખ્યાત્ ગુણો જાણવો, તેથી પર્યાપ્તા બેઈન્દ્રિયાદિ ત્રસ જીવોનો ઉત્કૃષ્ટ યોગ અનુક્રમે અસંખ્યાત્ ગુણો જાણવો, આથી સમજવાનું એ છે કે જે જે જીવને જેટલો જેટલો અધિક યોગ હોય છે તે સુજબ તે જીવ અધિક કાર્મણુ વર્ગણા (પ્રદેશો) પ્રાહણુ કરે છે, આથી જિનેશ્વર ભગવંતોએ યોગ નિરોધરૂપ ગુપ્તિ-પ્રધાન ધર્મ બતાવ્યો છે.

આ માટે કહ્યું છે કે :

ભાવ અયોગી-કરણ રૂચી, મુનિવર ગુપ્તિ-ધરંત

જઈ ગુપ્તે ન રહી શકે, તો સમિતે વિચરંત.

આ સાથે ક્ષાયની તરતમતા અનુસારે યોગની શુભાશુભતા યોજની અન્યથા કોઈ યોગને એકાંતે શુભાશુભતા સંભવે નહિ. મિશ્ર યોગ હોતો નથી તેમજ મિશ્ર બંધ પણ હોતો નથી. આથી સમજવું કે જે-જે સંસારી આત્માઓ પોતાના ક્ષાયોપશમિક ગુણ વીર્યને જે-જે ભાવે પર-ભોગમાં પ્રવર્તાવે છે તે ભાવે તે જીવો શુભ તેમજ અશુભ

કર્મબંધ કરતા હોય છે તેમજ જે જે ભાવે આત્મશુભ-વીર્યને-સંવર-નિર્જરાતત્વમાં જોડે છે. તે તે ભાવે તે જીવો આત્મ શુભ વિશુદ્ધિએ વૃદ્ધિ પામી, અંતે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી મોક્ષપદને પ્રાપ્ત કરે છે.

સદ્વેદ્ય સમ્યક્ત્વ હાસ્યરતિ પુરુષવેદ શુભાયુર્ગામ ગોત્રાણિ પુણ્યમ્ ॥ ૨૬ ॥

શાતાવેદનીય કર્મ, સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ઉદય, હાસ્ય, રતિ, પુરુષવેદ શુભ આયુષ્ય, શુભનામ કર્મની પ્રકૃતિઓ અને ઉચ્ચગોત્ર કર્મ એ સર્વ કર્મોનો ઉદય તત્વાર્થકારે પુણ્ય રૂપ જણાવ્યો છે. (વ્યવહારમાં શુભ રૂપ હોવાથી) જ્યારે આગમમાં-કર્મબંધ વિગેરે શાસ્ત્રોમાં નીચે મુજબ ૪૨ (બેંતાલીસ) પુણ્ય પ્રકૃતિઓ અને ખ્યાસી (૮૨) પાપ પ્રકૃતિઓ જણાવેલ છે.

બેંતાલીસ (૪૨) પુણ્ય પ્રકૃતિઓ :

શાતાવેદનીય, દેવગતિનું આયુષ્ય, મનુષ્યગતિનું આયુષ્ય, ઉચ્ચગોત્રકર્મ નામકર્મની (૩૭) પ્રકૃતિઓ, મનુષ્યગતિ, દેવગતિ, પંચેન્દ્રિય જાતિ, ઔદારિક પાંચ શરીર, ત્રણ અંગોપાંગનામ કર્મ, પહેલું મજ્જકપમનારાય સંઘયજી, પહેલું સમચતુરસ સંસ્થાન શુભવર્ણ શુભગંધ, શુભરસ, શુભ સ્પર્શ દેવાનું પૂર્વી, મનુષ્યાનુ પૂર્વી, શુભ વિહાયોગતિ, અશુભ ઇધુ, પરાધાત-ઉચ્છ્વાસ, આતપ, ઉદ્યોત-નિર્માણ-તીર્થકર નામ કર્મ, ત્રસ-દશક.

ખ્યાસી (૮૨) પાપ પ્રકૃતિઓ :

(૫) જ્ઞાનાવરણીય (૬) દર્શનાવરણીય (૨૬) મોહનીય કર્મની (૫) અંતરાય કર્મની ચારે કર્મની (૪૫) પીસ્તાલીસ પ્રકૃતિઓ ધાતી કર્મની જાણવી. બાકીની અઘાતી કર્મની પ્રકૃતિ સાડત્રીસ (૩૭) કર્મ પ્રકૃતિઓ ના પ્રમાણે છે.

(૧) અશાતા વેદનીય, નરકાયુષ, નીચગોત્ર, કર્મ નરક-તિર્થચગતિ, એકેન્દ્રિયાદિ ચાર (૫) પ્રથમ સિવાયના પાંચ સંઘયજી (૫) પ્રથમના સિવાયના પાંચ સંસ્થાન (૪) અશુભ વર્ણ ચતુષ્ક, તિર્થચાનુપૂર્વી નરકાનુપૂર્વી (૧) અશુભ વિહાયોગતિ (૧) ઉપધાત કર્મ (૧૦) સ્થાવર દશકની દસ પ્રકૃતિઓ.

કર્મબંધમાં આઠ કર્મની કુલ ૧૨૦ પ્રકૃતિઓ હોવા છતાં અત્રે પુણ્યમાં ૪૨ અને પાપમાં ૮૨ પ્રકૃતિઓ મળી કુલ (૧૨૪) જણાવી છે. તે પ્રાપ્તે સમજવું કે વર્ણ ચતુષ્ક શુભના ઉદયને પુણ્યમાં ગણવો અને અશુભ રૂપ હોય તો તેને પાપરૂપ ગણવો તેથી વર્ણ ચતુષ્ક બંનેમાં આવવાથી (૧૨૪) પ્રકૃતિઓ પુણ્ય-પાપ રૂપ ગણાવી છે.

બીજું અત્રે તત્વાર્થકારે મોહનીય કર્મની (૧) સમ્યક્ત્વ મોહની (૨) હાસ્ય (૩) રતિ, અને (૪) પુરુષવેદ એ ચારેને વ્યવહારમાં શુભ હોઈ તેને પુણ્યમાં ગણાવી છે. જ્યારે કર્મબંધ દિમાં તેને આત્મ શુભ ધાતિ હોઈ પાપ પ્રકૃતિમાં ગણાવી છે. આ ફેરફારને અપેક્ષા વિશેષે સમજી લેવો જરૂરી છે.

તત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર-અધ્યાય નવમો (૯)

આશ્રવ-નિરોધઃ સંવરઃ ॥ ૧ ॥

અત્રે આશ્રવતત્ત્વ સ્વરૂપે, આત્માનું જે યોગ (મન-વચન-કાયયોગની પ્રવૃત્તિ) સ્વરૂપ; તેમજ ચિત્ર-વિચિત્ર કષાય સ્વરૂપને પૂર્વે પુણ્યબંધ તેમજ પાપબંધના હેતુ સ્વરૂપે, તેના જેતાલીસ (૪૨) લેહોથી વિસ્તાર પૂર્વક જે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં જણાવેલું છે. તેને એટલે તે આશ્રવ (કર્મનું આવવાપણું) તત્ત્વને, રોકવા રૂપે આત્મશુદ્ધિ માટે સૌ પ્રથમ અનિવાર્ય આવશ્યક એવા, સંવર તત્ત્વને, શાસ્ત્રાનુસારે, સૂત્રકાર સત્તાવન (૫૭) લેહથી જણાવે છે. સૂત્રકારના વચનોને, જેઓ પોતપોતાના જાતિબ્રમથી ગ્રહણ કરે છે. અને અનેક પ્રકારની બ્રાંતિઓમાં પોતે ફસાય છે. અને બીજા અજ્ઞાની જીવોને ફસાવે છે, તેઓએ છઠ્ઠા અધ્યાયના આઠમા સૂત્રમાં આશ્રવ તત્ત્વના હેતુ સંબંધે, જે 'બધિકરણં જીવા જીવાઃ।' સૂત્ર આપ્યું છે, તેને સંવિજ્ઞ પાક્ષિક ગીતાર્થ શુદ્ધ પાસેથી યથાર્થ અવિરૂદ્ધ ભાવે સમજી લેવાની જરૂર છે-કેમકે જીવ આશ્રવનો કર્તા છે, અને અજીવ આશ્રવમાં સહાયક છે આ જ રીતે શાસ્ત્રકારોએ આશ્રવને રોકવા માટે પણ દ્રવ્ય સંવર તેમજ ભાવ સંવરનું સ્વરૂપ જણાવ્યું છે. તેમાં

(૧) યોગ પ્રવૃત્તિને રોકવારૂપ (નિરોધ કરવારૂપ) આત્મ પરિણામ તેને દ્રવ્ય સંવર જણાવેા. દ્રવ્યસંવરનું વ્યવહારનયજ્ઞ સ્વરૂપ ૭મા અધ્યાયથી જણાવેલ છે.

(૨) કષાય પરિણામને રોકવારૂપ આત્માનો મોહનીય કર્મ સંબંધે ઉપશમક્ષયોપશમ તેમજ ક્ષાયકભાવ રૂપ જે વિશુદ્ધ પરિણામ, તેને ભાવ સંવર જણાવો (આ ત્રણે ભાવમાં ભાવશુદ્ધિની તરતમતા રહેલી છે. તેને પૂર્વે જણાવી ગયા છે) ઉપર જણાવેલા બંને દ્રવ્ય સંવર અને ભાવસંવર તત્ત્વના જે કે અનેક લેહો થઈ શકે છે. તથાપિ શાસ્ત્રમાં તેના ચૌદ (૧૪) ગુણસ્થાનક લેહથી ચૌદ લેહો જણાવ્યા છે, તેમાં જે-જે ગુણ સ્થાનકે જેટલી જેટલી દ્રવ્ય સંવરતા તેમજ ભાવ સંવરતા વડે, જે બંધ વિચ્છેદતા પ્રાપ્ત થાય છે તેનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ કર્મબંધથી જાણી લેવું

આથી વળી એ પણ સ્પષ્ટ સમજી લેવું જરૂરી છે કે જ્યાં સુધી આશ્રવ (કર્મનું આવવા પણું અર્થાત્ કર્મબંધ) ચાલુ હોય ત્યાં સુધી સંવર ન જ હોય તેમ સમજવાનું નથી, પરંતુ જે ભાવે જેટલો આશ્રવ રોકવામાં આવ્યો હોય તે ભાવે અર્થાત્ તથારૂપ સંવર તત્ત્વ વડે, તે જીવ નિર્જરાત્તત્ત્વના ભાવથી અર્થાત્ તપરૂપ (ત્યાગ) પરિણામે કરીને પૂર્વસંચિત કર્મોનો ક્ષય પણ કરી શકે છે.

ઉપર જણાવેલ ચૌદશગુણસ્થાનક્રમાં ૧-૪-૫-૬-૧૩ એ પાંચે ગુણસ્થાનકોનું વ્યવહારથી તેમજ નિશ્ચયથી એમ ઉભય સ્વરૂપથી, તેનું જે જે સ્વરૂપે લક્ષણ જણાવ્યું છે, તેમાં સૌ પ્રથમ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન કરવું અનિવાર્ય આવશ્યક છે, કેમકે તે પછી જ ખાકીના ૨-૩ ૭-૮-૯-૧૦-૧૧ અને ૧૨ તેમજ ૧૪ એ નવ અંતરંગ શુદ્ધિના, ગુણસ્થાનકોના ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ સ્વરૂપમાં, પણ યથાર્થ શ્રદ્ધાન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે.

ઉપરની હકીકત જે શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતોએ પોતાના સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શીપણા વડે, સર્વ જીવો સંબંધી જે અવિસંવાદી ભાવે (પ્રત્યક્ષ અવિરૂદ્ધ સ્વરૂપે) જણાવી છે, તેનો વિરોધ કરવાવાળા જીવો સંબંધે અત્રે એટલું ખાસ જણાવવું જરૂરી છે કે કેટલાક આત્માને કર્મનો બંધ થતો જ નથી કેમકે આત્મા તો અરૂપી છે, તેને રૂપી કર્મનો સંબંધ હોઈ શકે જ નહિ એમ માને છે. અને પોતાને અનિચ્છાએ પ્રાપ્ત થતી દુઃખ-સુખની લાગણીઓ તેમજ અવસ્થાઓને મનોકલ્પિત ઇશ્વરેચ્છા યા લીલા કહીને પોતાના પાપાચાર પ્રત્યે ઉદાસીન તેમજ ઉદ્દત બનીને, પોતાને કેવળ પંચ ભૂતાત્મક તત્ત્વ માનીને મનમાની પ્રવૃત્તિઓ કરતા હોય છે, જ્યારે કેટલાકે, આત્માને કેવળ ક્ષણિકથી યા તો પરમાત્માના અંશરૂપે અવિનાશી માને છે, તેઓ પણ ધર્મ અધર્મ તેમજ પાપ-પુણ્ય સંબંધી મૂઠ બનીને, ન્યાય-નીતિ ધર્મનું પણ ઉલ્લંઘન કરતાં થકા, અનેક પ્રકારના પાપાચારમાં ઉન્મત્ત બનીને પ્રવૃત્તિ કરતાં હોય છે. વળી કેટલાકે પોતાની સર્વ પ્રકારની કરણીને, કેવળ પૂર્વ સંચિત કર્મોનું જ કાર્ય સમજતાં થકાં વર્તમાનમાં કરતા પાપકર્મો સંબંધી કોઈ સ્ત્રાચી તાત્વિક વિચારણા કરવા તૈયાર જ હોતા નથી. તેથી કરીને તેઓ પણ શાસ્ત્રના ઓઠા નીચે, અનેક પ્રકારની જુઠી તત્ત્વમૂઠ દષ્ટિમાં રાચતાં હોય છે. આવા અનેક આત્માઓ જે કે પોતે સ્વયં પોતાને અનિચ્છાએ પ્રાપ્ત થતાં દુઃખ શોકાદિને પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરતાં હોવા છતાં, આત્મતત્ત્વ સંબંધી તેમજ તેને પ્રાપ્ત થતાં સુખ-દુઃખાદિ સંબંધી કોઈ સ્ત્રાચી તાત્વિક દષ્ટિ પ્રાપ્ત નહિ કરેલી હોવાથી પોતાની મનમાની રીતે યા તો અંધોઅંધ પુલાયના ન્યાયે આ જગતમાં સારા-ખોટા કાર્યો કરતાં પ્રત્યક્ષ જોવાય છે. અને તેવાઓના દષ્ટાંતો આપી કેટલાક તત્ત્વમૂઠ આત્માઓ પોતાના માયાવી ધર્મના પ્રચાર વડે (પોતે તેમજ અન્ય દ્વારા) ધર્મનો ધંધો ચલાવીને તે દ્વારા પોતાની આજીવિકા ચલાવતાં આજે તો પ્રત્યક્ષ જોવાય છે. તે સંબંધી વળી અનેક મૂઠ જીવોને ભય અને લાલચથી તેઓના કૃદ્ધામાં કસાયેલા પણ જોઈ શકીએ છીએ, આથી જણાવવાનું કે જેઓએ અત્રે જણાવેલ તત્ત્વો સંબંધી જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન પ્રાપ્ત કરેલું હોતું નથી. તેવાઓ ઉપર જણાવ્યા મુજબના મિથ્યા-પરિણામ પ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તતા હોય તે સહેજે સમજી શકાય તેમ છે. આથી જ તો પ્રત્યેક આત્માથી આત્માએ પોતાના આત્મ શ્રેયાર્થે,

અવશ્ય સૌ પ્રથમ પોતાના શુદ્ધાશુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું યથાતથ્ય જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન પ્રાપ્ત કરી શાસ્ત્રાનુસારી યથાયોગ્ય વિધિ માર્ગે (પોતાના આત્મશુદ્ધિના માર્ગે) નિઃશંકભાવે આત્માર્થ સાધવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આજ ઉત્તમ મનુષ્યભવ પામ્યાની ક્લશ્રુતિ જાણવી, નહિ કે ગતાનુગતિતાએ ધર્મ કરવો, તે માટે હવે તત્વાર્થકાર, આત્મદર્શી આત્મા માટે આત્મ-શ્રેયાર્થે સંવર તત્વનો આશ્રય લેવા માટે, તેનું શાસ્ત્રાનુસારે કિંચિત્ સ્વરૂપ જણાવે છે.

સ ગુપ્તિ સમિતિ ધર્માનુપ્રેક્ષા પરીષદ્ જય ચારિત્રૈઃ । ૧૨ ॥

ઉપર જણાવેલ સંવર-તત્વ (૩) ગુપ્તિ (૫) સમિતિ (૧૦) યતિધર્મ (૧૨) ભાવના (૨૨) પરિષદ્-જય તેમજ (૫) પાંચ પ્રકારના ચારિત્રગુણ મળી કુલ શાસ્ત્રાનુસારી સત્તાવન (૫૭) લેહ સ્વરૂપે જાણવું.

તપસા નિર્જરા ચ ॥ ૩ ॥

ઉપર જણાવેલ દ્રવ્યસંવર તેમજ ભાવસંવર પરિણામમાં આત્માનો નિષ્કામબુદ્ધિએ જે પરભાવનો ત્યાગ કરવાનો, જેટલો જેટલો અને જેવો જેવો આત્મ પરિણામ હોય છે, તે ભાવે તે જીવ પૂર્વ સંચિત કર્મોનો (જે આત્માની સાથે સત્તાએ બંધાયેલા ષડયા છે (વિવિધ પ્રકારે ક્ષય (નિર્જરા) કરે છે, તેને નિર્જરા તત્વ જાણવું.

આ નિર્જરા તત્વ યાને તપ (ત્યાગ રૂપ) ધર્મના બાહ્યભાવના છ લેહ તેમજ અભ્યંતર ભાવના છ લેહ એમ કુલ મળી બાર લેહ શાસ્ત્રમાં નીચે મુજબ જણાવેલ છે.

(૧) અનશન, ઉણોદરિકા, વૃત્તિસંક્ષેપ, રસત્યાગ, કાયકલેશ, સંલિનતા આ છ લેહો બાહ્યતપના જાણવાનાં છે કેમકે તે મુખ્યત્વે બાહ્યદોષોને દૂર કરવા સ્વરૂપ છે.

(૨) પ્રાયશ્ચિત્, વિનય, વૈયાવચ્ચ, સજ્જાય-ધ્યાન અને ઉત્સર્ગ આ છ લેહો અભ્યંતર તપના છે. કેમકે તે થકી મુખ્યત્વે કષાયાદિ દોષોને દૂર કરવામાં આવે છે.

ઉપરના બંને બાહ્ય-અભ્યંતર તપના-બારે લેહોનું, નયદષ્ટિએ પરસ્પર સાપેક્ષપણું હોવાથી, તેઓ થકી નિષ્પ્રચેથી કર્મક્ષય થાય છે. એમ જાણવું.

વિશેષ જણાવવાનું કે, જે તપ સમતાપૂર્વક કરવામાં આવેલો હોય છે, તે થકી તે આત્માના નિકાચિત્ કર્મના બંધનો પણ તુટી જાય છે; એમ શાસ્ત્રકારોએ સ્પષ્ટ જણાવેલ છે.

સમ્યગ્યોગ નિગ્રહો ગુપ્તિઃ ॥ ૪ ॥

સમ્યગ્ભાવે યોગનો નિગ્રહ (નિરોધ) કરવો તે ગુપ્તિધર્મ છે અર્થાત્ સમ્યગ્ભાવે મનનો નિરોધ કરવો તે મનગુપ્તિ વચનનો નિરોધ કરવો તે વચનગુપ્તિ અને કાયયોગનો નિરોધ કરવો (સ્થિર રહેવું) તે કાયગુપ્તિધર્મ જાણવો. અત્રે કેટલાક આચાર્યો જે પ્રકારના સૂક્ષ્મયોગ અને બાહર યોગને સાથે લઈ કહે છે કે, સૂક્ષ્મયોગ સંબંધે, ગુપ્તિધર્મપણુ સમ્યગ્

પ્રવૃત્તિરૂપ છે. કેમકે કોઈપણ છદ્મસ્થ મનુષ્ય (જીવ) સર્વથા યોગનિરોધ કરી શકતો નથી. સૂક્ષ્મ યોગ પ્રવૃત્તિમાં શુદ્ધ ઉપયોગે વર્તતા આત્માને, બાહ્ય ભાવની નિવૃત્તિની અપેક્ષાએ, શુભીધર્મમાં જાણવો યુક્ત છે; પરંતુ જેમાં સમિતિધર્મ પણ નથી, તેવી શુભયોગ પ્રવૃત્તિને અશુભની નિવૃત્તિ જણાવીને, બાહ્ય શુભ પ્રવૃત્તિને ગુપ્તિધર્મ રૂપે જેઓ અજ્ઞાની જીવોને યેનકેન પ્રકારે સમજાવી રહ્યા છે, તેઓને ઉત્સર્ગભાષી-ઉત્સર્ગભાષી જાણવા જરૂરી છે.

અત્રે એટલું ખાસ સમજવાની જરૂર છે કે ગુપ્તિધર્મ યોગ નિરોધરૂપ છે, જ્યારે સમિતિધર્મ સમયગ્ પ્રવૃત્તિરૂપ છે. અત્રે સૂત્રકારે પણ શાસ્ત્રાનુસારે બંનેને જુદા-જુદા કહ્યા છે તથાપિ શાસ્ત્રમાં પ્રથમ સમિતિધર્મનું સ્વરૂપ જણાવેલ છે. જ્યારે અત્રે સૂત્રકારે પ્રથમ ગુપ્તિધર્મને જણાવેલ છે; તેનું નયદાષ્ટ્યે નીચે મુજબ સમાધાન કરવું જરૂરી છે. વ્યવહારનય દૃષ્ટિએ પ્રથમ સાધનધર્મરૂપ સમિતિધર્મ વડે સાધ્ય ધર્મરૂપ ગુપ્તિધર્મ સધાય છે. એમ જાણવું અર્થાત્ ગુપ્તિધર્મ તે ઉત્સર્ગભાગરૂપ છે. જ્યારે સમિતિધર્મ તે અપવાહ ભાગરૂપ છે. જે કે ઉત્સર્ગ અને અપવાહ બંને પરસ્પર સાપેક્ષ જ હોય છે. એટલે નિશ્ચય નયદૃષ્ટિએ કર્તાના અભિપ્રાયમાં પ્રથમ સાધ્યરૂપે ગુપ્તિધર્મ પ્રાપ્ત થતાં જ વ્યવહારમાં પ્રથમ શક્તિ અનુસારે સાધન ધર્મ તે સમિતિધર્મનું આચરણ કરવા વડે સાધ્ય ધર્મ તે ગુપ્તિધર્મમાં પણ યથાશક્તિ પ્રવૃત્તિ કરવા લાગી જાય છે; કેમકે તે યોગને તો આશ્રવરૂપ જાણવો હોય છે; આ રીતે સ્યાદ્વાદ દૃષ્ટિએ નિશ્ચય-વ્યવહારનય સંબંધે સાધ્ય સાધનભાવને પૂર્વાપર અવિરૂદ્ધ ભાવે વિચારવો યોગ્ય છે. આ માટે કહ્યું છે કે :

“નિશ્ચય દષ્ટિ ચિત્ત ધરીજી, પાલે જે વ્યવહાર,
પુણ્યવંત તે પામશેજી, ભવ સમુદ્રનો પાર.”

વળી પણ કહ્યું છે કે :

“ભાવ અયોગી કરણ રૂચી, મુનિવર ગુપ્તિ ધરંત,
જઈ ગુપ્તે ન રહી શકે, તો સમિતે વિચરંત.”

ईर्या भाषेष्णादान निक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ५ ॥

(૧) ઈર્યા સમિતિ પોતાના વ્રત-નિયમને બાધ ન આવે તે રીતે ગમનાગમન કરવું તે.

(૨) ભાષા સમિતિ : શ્રી જિન ભાષિત અર્થથી વિરૂદ્ધ ન યોજાઈ જાય તેની સાવધાની પૂર્વક યોજાવું તે.

(૩) એષણા સમિતિ : ચાર અહત્ત, (તીર્થ)કર અહત્ત, ગુરૂ અહત્ત, સ્વામી અહત્ત, જીવ અહત્ત) ટાળીને, સંયમના નિર્વાહને અર્થે આહાર-પાણી વિગેરે ઓછું કરવા-વાપરવાં તે.

(૪) આદાન ભક્ત નિક્ષેપ સમિતિ : સંયમના ઉપકરણો, વિધિપૂર્વક પૂજા પ્રમાણને લેવા-મૂકવા તે.

(૫) ઉત્સર્ગ સમિતિ : (પારિષાપનિકા સમિતિ) : શાસ્ત્રોક્ત વિધિ મુજબ નિરવધ ભૂમિમાં મળ-મૂત્ર-ગળદ્રે-લીંટ વિગેરે પરઠવવા (નાંખવા) તે.

આ પાંચ સમિતિના પાલનથી પાંચ મહાવ્રતનું યથાર્થ પાલન થઈ શકે છે. વળી વિશેષે જાણવું કે પાંચ પરમેષ્ઠિના આલંબને પાંચ મહાવ્રતનું તેમજ સમિતિ શુષ્કિતનું પાલન થઈ શકે છે.

उत्तमः क्षमामार्दवार्जव शौच सत्य संयम तपस्त्यागा
किंचन ब्रह्मचर्याणी धर्मः ॥ ६ ॥

પૂર્વે સંવરતત્વ સંબંધે શુષ્કિતધર્મ તેમજ સમિતિ ધર્મનું સ્વરૂપ જણાવ્યું, હવે હવે પ્રકારનો સંવર પ્રધાન યતિધર્મ જણાવે છે.

(૧) ક્ષમા ધર્મ : દ્રેવભાવ રહિત તેમજ ક્રોધ રહિત થઈ ક્ષમા આપવી. તેમજ ક્ષમા ધારણ કરવી તે.

(૨) માદૈવ ધર્મ : માન-અભિમાનનો ત્યાગ કરી નમ્રતા ધારણ કરી વિનય કરવો તે.

(૩) આર્જવ ધર્મ : માયા-કપટનો ત્યાગ કરીને સરળતા રાખવી તે.

(૪) શૌચ ધર્મ : પોતાને લાગેલા પાપ-દોષોથી પ્રતિક્રમણાદિ ભાવે શુદ્ધિ કરવી તે.

(૫) સત્ય ધર્મ : જેનાથી આત્મા નિર્મળ બને તે ભાવોને અનુસરવું તે.

(૬) સંયમ ધર્મ : આત્માને પરભાવમાં જતો રોકવા માટેના શાસ્ત્રોક્ત સત્તર પ્રકારના સંયમ ધર્મની આરાધના કરવી તે.

(૭) તપ ધર્મ : બાહ્ય તેમજ અભ્યંતર છ-છ પ્રકારના તપ વડે કર્મોને તપાવી-બાળીને આત્માને નિર્મળ કરવો તે.

(૮) ત્યાગ ધર્મ : સમસ્ત પરભાવની આશંસાથી મુક્ત થઈ નિષ્પરિત્રહી બનવું તે.

(૯) આર્કિચન્ય ધર્મ : જેમ બને તેમ સંયમના ઉપકરણોથી પણ અજગા રહેવું તે.

(૧૦) બ્રહ્મચર્ય : આત્માને-આત્મભાવમાં સ્થિર કરવા માટે નવવિધ બ્રહ્મચર્યની શુષ્કિત ધર્મનું યથાર્થ પાલન કરવું તે.

ઉપર જણાવેલ દશે યતિ ધર્મો તે શુદ્ધાશુદ્ધ પાંચ-પાંચ પ્રકારે પ્રવર્તતા હોવાથી તેના કુલ ૫૦ લેહોનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ શુદ્ધગમથી અવશ્ય અવધારવું.

પ્રથમ ક્ષમા ધર્મના પાંચ લેહો (૧) અપકાર ક્ષમા (૨) ઉપકાર ક્ષમા (૩) વિપાક ક્ષમા (૪) ધર્મ ક્ષમા (૫) સહજ ક્ષમા.

(૧) પોતાને વધુ નુકશાન થશે તેમ જાણી ક્ષમા ધારણ કરવી તે અપકાર ક્ષમા.

(૨) પોતાના ઉપકારી ઉપર ક્રોધ નહિ કરતાં ઉપકારના વશે ક્ષમા ધરવી તે ઉપકાર ક્ષમા.

(૩) ક્રોધ કરવાથી લોકમાં લઘુતા થશે અથવા નરક-તિર્યંચ ગતિના દુઃખો લોગવવા પડશે. એમ વિચારી ક્ષમા ધારણ કરવી તે વિપાક ક્ષમા.

(૪) ધર્મ ક્ષમા-આત્માનો ધર્મ તે પોતાના આત્મ-ધર્મમાં રહેવું તે છે એમ જાણીને ગમે તેવા સહેતુક યા નિહેતુક પ્રતિકૂળ પ્રસંગોમાં ક્ષમા ધારણ કરવી તે.

(૫) ગમે તેવા પરિષદ યા ઉપસર્ગ કાળે પણ ક્રોધાદિ આવેશ ન જ આવે તે સહજ ક્ષમા.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે છેલ્લા પ્રહાયર્થ ધર્મના પાંચ લેહો નીચે મુજબ જાણવા.

(૧) અપકાર થવાના ભય-હેતુથી, પ્રહાયર્થ પાળવું તે. જેમકે રોગાદિના ભયથી પ્રહાયર્થ પાળવું તે.

(૨) શરીરને ઉપકાર થવાના ઉદ્દેશથી પ્રહાયર્થ પાળવું તે. જેમકે નિરોગી થવા માટે ડોક્ટર-વૈદની આજ્ઞા મુજબ અમુક વખત પ્રહાયર્થ પાળવું તે.

(૩) મૈથુનના સેવનથી આલોકમાં તેમજ પરલોકમાં કટ્ટુ-વિપાકો લોગવવા પડશે એમ જાણીને પ્રહાયર્થ પાળવું તે.

(૪) આત્માનો ધર્મ તે આત્માના પોતાના જ્ઞાનાદિ શુભ ધર્મોનો લોગ-ઉપલોગ કરવાનો છે, એમ જાણી પર-પુદ્ગલ દ્રવ્યના લોગથી અજગા રહેવું તે.

(૫) આત્માના આત્મભાવમાં-આત્મરમણી બનવું તે સહજ પ્રહાયર્થ ધર્મ જાણવો.

વિશેષ ગીતાર્થ શુદ્ધગમથી જાણી લેવું. કેમકે પ્રથમના ત્રણ પ્રકારવાળો દશ પ્રકારનો ધર્મ આત્મશુદ્ધિને હેતુ બનતો નથી. જ્યારે પાછળના બે લેહોવાળો દશવિધ યતિધર્મ તે આત્મશુદ્ધિ રૂપ છે. વળી વિશેષમાં જણાવવાનું કે પાછળના બે પ્રકારનો દશવિધ યતિધર્મ તે જે આત્માએ નિશ્ચયશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હોય છે, તેના વ્યવહાર સ્વરૂપવાળો છે એમ જાણવું. આ માટે કહ્યું છે કે—

‘ધમ્મો વત્થુસહાવો, ક્ષમાદિભાવો ય દેસવિહો ધમ્મો ।

રયણત્રયં ચ ધમ્મો, જીવાણં રક્ષણં ધમ્મો ॥’

અર્થ : વસ્તુનો સ્વભાવ (દ્રવ્યનો સ્વશુભ્ય સ્વભાવ) ધર્મ તે નિશ્ચયથી નિશ્ચય ધર્મ છે ક્ષમાદિ દશ પ્રકારનો યતિધર્મ તે નિશ્ચય શુદ્ધિના ધરનો વ્યવહાર ધર્મ છે એમ જાણવું. અત્રે એ ખાસ જણાવવું જરૂરી છે કે કેટલાક એકાંત નિશ્ચયનયના સ્વરૂપને જ શુદ્ધ સમજે છે. તેવા એકાંત નિશ્ચય સ્વરૂપમાં આગ્રહી, મિથ્યાદૃષ્ટિ આત્માઓ ખીજા નયના સ્વરૂપોનો અપહાપ અને તિરસ્કાર કરીને અન્ય ભોળા-અજ્ઞાની જીવોને ઉન્માર્ગે પ્રવર્તન કરાવતા હોય છે. તેમ છતાં દૃષ્ટિ રાગે અંધ બનેલા જીવોમાં કેવળ નિશ્ચયનયના સ્વરૂપનું શુદ્ધજ્ઞાન માત્ર પ્રવર્તનું હોવા છતાં તેઓ પોતાને મહાનધર્મી સમજીને મિથ્યાભાવમાં રાચતાં હોય છે. આ સંબંધે શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ જણાવેલ છે કે—

‘જહ્ જિણમયં પવજ્જહ્ તા—મા વ્યવહાર નિચ્છાણ મુયહ ।

इकेण विणा तिथं छिज्जइ अन्नेण उ तच्च ॥’

અર્થ : જો તું શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતની આજ્ઞામાં રહેવા ઇચ્છતો હોય તો વ્યવહાર ધર્મ કે નિશ્ચય ધર્મ એ બંનેમાંથી કોઈ એકને પણ તું છોડીશ નહિ. કેમકે વ્યવહારનો અપહાપ કરવાથી તીર્થનો નાશ થશે અને નિશ્ચય સ્વરૂપનો અપહાપ કરીશ તો તારા આત્માના (તત્ત્વરૂપ) કલ્યાણનો તું જ નાશ કરવાવાળો થઈશ. આટલા માટે તો સૂત્રકારે પ્રથમ ઉત્તમ શબ્દ આ સાથે જોડેલ છે. આથી વળી એ પણ સમભય તેમ છે કે શુભિ સમિતિ અને પરિપહ્ સહન કરવા તે વ્યવહારથી દ્રવ્યધર્મ છે. જ્યારે દશવિધ યતિધર્મ ભાવના અને ચારિત્ર એ વ્યવહારથી ભાવધર્મ રૂપ છે. વળી પૂર્વે જણાવેલ ૫૦ ભેદોથી એ વધુ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે પાછળના જે બેઠવાળો દશ પ્રકારનો યતિધર્મ તે નિશ્ચયથી ભાવધર્મ છે.

સચ્ચ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રરૂપ રતનત્રયી તે નિશ્ચય શુદ્ધતાનો સાધક વ્યવહાર ધર્મ છે, અને પરજીવ નિકાયના જીવોનું રક્ષણ કરવું (એટલે તેમના દ્રવ્યપ્રાણો તેમજ ભાવપ્રાણોના ઘાત-ઉપઘાત ન થાય એ રીતે જીવન જીવવું) તે વ્યવહારથી વ્યવહાર ધર્મ છે. ઉપર સુજબ ચારે પ્રકારના ધર્મ તત્ત્વને નયસાપેક્ષ વિચારવાથી તત્ત્વતઃ ધર્મતત્ત્વ સંબંધે અવિરૂદ્ધતા પ્રાપ્ત થશે. અન્યથા વિસંવાદી ભાવે આત્મામાં અનેક પ્રકારની ધ્રુતિઓનું સર્જન થયા કરશે.

વળી પણ નિશ્ચય વ્યવહાર સાપેક્ષ તેમજ દ્રવ્ય ભાવ સાપેક્ષ પ્રમાણ ધર્મનું સ્વરૂપ જણાવતાં થકાં શાસ્ત્રકારોએ જણાવ્યું છે કે—

‘धम्मो मंगल मुक्कीडुं अहिंसा संयमो तवो’

અર્થ : અહિંસા, સંયમ અને તપ એ ત્રણ ઉત્કૃષ્ટ ભાવે મંગલકારી ધર્મ છે. આ જાણ્યા પછી પણ જેઓ પોતાના હિત-મંગલ અર્થે અન્યત્ર, અન્યથા કાંઈ મારે છે, તેઓને શ્રી જૈન દર્શનના તત્ત્વ શ્રદ્ધાનથી રહિત જાણવા.

અનિત્યા શરણ સંસારૈકવાન્યત્વાશુચિત્વાસ્રવ સંવર-નિર્જરા-લોક
 વોધિદુર્લભ ધર્મસ્યાખ્યાત તત્ત્વાનુચિન્તનમનુપ્રેક્ષાઃ ॥ ૭ ॥

ઉત્તમ-આત્મદર્શી આત્માઓએ નિશ્ચય શુદ્ધ સ્વરૂપને અવિસ્મરણીય ભાવે આત્મામાં સ્થિર કરવા માટે ઉપર જણાવેલ બારે ભાવનાથી પોતાના આત્માને ભાવિત રાખવો અનિવાર્ય-આવશ્યક છે. આ માટે નીચે મુજબ બારે ભાવનાઓમાં અનુચિંતન-મનન-નિદિધ્યાસન કરવું તેને શાસ્ત્રકારોએ અનુપ્રેક્ષા નામનો સંવર ધર્મ જણાવ્યો છે. આ માટે શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે કે—

સિચિસ્વયં ઠિયે જિયં મિયં જાવ ગુરુવાયણોવગયં વાયણાણ ॥

પુચ્છણાણ-પરિયટ્ઠણાણ-ધમ્મકહાણ નો અણુપ્પેહાણ તા દન્વસુયં ॥

અર્થ : શ્રુ-જ્ઞાન ગમે તેટલું સ્થિર કરેલું હોય, નય-પ્રમાણ સાપેક્ષ પણ હોય, તેમજ વળી સદ્ગુણ પાસેથી શુદ્ધ વાંચનાએ લીધેલું હોય, તેમજ વાંચના આપવા સમર્થ બનેલું હોય, વળી પ્રશ્નોના જવાબ આપવા પણ સમર્થ હોય. વારંવાર યાદ કરાતું હોય, તેમજ ધર્મકથા કરવાને સમર્થ હોય પણ જો તે અનુપ્રેક્ષા વગરનું છે તો તેને દ્રવ્યશ્રુત જાણવું. આથી સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે કે આત્માર્યે આ બાર ભાવનાઓ પરમ આત્મ-શુદ્ધિનો હેતુ છે. કેમકે આ ભાવનાજ્ઞાન ધ્યાનનું કારણ છે. કેમકે ધ્યેય પ્રતિ પ્રથમ ધ્યાતાને પૂર્વાપર સાધક-બાધક ભાવના વિકલ્પોરૂપ ભાવના જ્ઞાન પછી ધ્યેય પ્રતિ જે એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે તેને ધ્યાન સમજવું

(૧) અનિત્ય ભાવના : જીવ (આત્મા) ને કર્મ સંયોગે પ્રાપ્ત શરીર, ધન, કુટુંબ-પરિવારાદિ સર્વ કર્મ સંયોગી-અનિત્ય (નાશવંત) જાણીને તેના પ્રતિનો મમત્વ-ભાવ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો તે.

(૨) અશરણુ ભાવના : આત્માને પ્રાપ્ત થતાં જન્મ-મરણના દુઃખો તેમજ વર્તમાન જીવનમાં કર્મ પરિણામે પ્રાપ્ત થતાં દુઃખોથી કોઈ (ધન યા સ્વજન) છોડાવી શકતું નથી. પરંતુ સર્વ પ્રકારના દુઃખોમાં સર્વાં આત્માને કેવળ પોતે પ્રાપ્ત કરેલ સમ્યક્ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિ પોતાના આત્મિક ગુણો જ પોતાને આજી ભૂત થાય છે. એમ જાણીને આત્માએ પોતાના આત્મિક ગુણોને ક્ષાયક ભાવે પ્રાપ્ત કરવાનો ઉદ્ધમ કરવો તે.

(૩) સંસાર ભાવના : અનાદિ-અનંત ચતુર્ગતિરૂપ આ સંસારમાં આત્માને કર્મોદય પ્રમાણે જન્મ-જીવન અને મરણ પ્રાપ્ત થતું હોય છે. એમ જાણીને કર્મોદયે પ્રાપ્ત કોઈ પણ ભાવમાં રાગ-દ્વેષ કરીને નવાં કર્મ બંધનથી આત્માએ અળગા રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો તે.

(૪) એકત્વ ભાવના : શાસ્ત્રાનુસારે પોતાના આત્માને એક અખંડ જ્ઞાનાદિ-ગુણ યુક્ત શાશ્વત (અવિનાશી) સ્વતંત્ર દ્રવ્ય જાણીને સર્વ પરભાવ પરિણામથી પોતાના આત્માને અળગો કરવાનો પ્રયત્ન કરવો તે.

(૫) અન્યત્વ ભાવના : પોતાના આત્માને વર્તમાનમાં કર્મ સંયોગે પ્રાપ્ત શરીર તેમજ સ્વજન કુટુંબાદિને પરસ્પર-પર-સ્વરૂપે પરાધીન જાણીને એકબીજા ઉપરનો મોહ ત્યજવાનો પ્રયત્ન કરવો તે.

(૬) અશુચિ ભાવના : આત્માને કર્મ સંયોગે પ્રાપ્ત શરીર સ્વજનાદિ પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો જે યોગ થયો છે તે પુદ્ગલ દ્રવ્યોને તો પૂર્વે અનંતા આત્માઓએ પોત-પોતાના આહાર-નિહારાદિ સ્વરૂપે અનંતીવાર ગ્રહણ કરી વિસર્જન કરેલ છે. આથી પુદ્ગલ દ્રવ્યોના યોગ-લોગ સંબંધે તો પોતાનો આત્મા મલિન થાય છે. એમ જાણીને તેમજ વળી પુદ્ગલના લોગો તો અનેક પ્રકારની પીડા (દુઃખ) જ ઉપજાવે છે. એમ જાણીને પુદ્ગલ દ્રવ્યોના સંગ-લોગથી વિરમવું તે.

ઉપરની ભાવનાઓથી પોતાના આત્માને નિત્ય ભાવિત રાખવા માટે શાસ્ત્રકારોએ નીચેની ગાથાઓનું પરિશીલન કરવા જણાવ્યું છે.

एगोहं नत्थि मे कोई, नाहमन्नस्स कस्सई

एवं अदीण मणसा, अप्पाणमणुसासइ ॥ १ ॥

एगो मे सासओ अप्पा, नाण दंसण संजुओ

सेसा मे बाहिरा भावा, सव्वे संजोग लक्खणा ॥ २ ॥

संजोग मूला जीवेण, पत्ता दुःक्ख परंपरा

तम्हा संजोग संबंध, सव्वं तिविहेण वोसिरे ॥ ३ ॥

(૭) આશ્રવ ભાવના :

एदे मोहजभावा, जो परिवज्जेइ उवसमे लीणो

हेयमिद मणमाणो, आसव अणुपेहणं तस्स ॥ १ ॥

અર્થ : પરદ્રવ્યોનાં જે જે મોહ ઉત્પન્ન કરનારાં પરિણામો છે, તેનાથી અળગા રહી જે આત્માઓ તે તે પરિણામોને હેય માનીને આત્મભાવમાં (સમભાવમાં) દીન થાય છે, તેઓની આશ્રવ ભાવના સફળ જાણવી.

(૮) સંવર ભાવના :

जो पुण विसय विरत्तो, अप्पाणं सव्वदा-वि संवरई ।

मणहर विसये हितो, तस्स कुडं संवरो होदि ॥

અર્થ : જે આત્મા પાંચે ઈન્દ્રિયો અને મનને વિષયોથી નિવર્તાવી આત્માનું રક્ષણ કરે છે. તેને પ્રગટપણે સંવર (સંવર ભાવના) પાળું જાણવું.

(૯) નિર્જરા ભાવના :

વારસવિદ્યેણ તવસા, ણિયાણ રહિયસ્સ નિજ્જરા હોદી ।

વેરગ્ગ ભાવણા દો, ણિરહંકારીસ્સ ણાણિસ્સ ॥

અર્થ : જે જે જ્ઞાની આત્માઓ (૬) બાદ્ય તપ તેમજ (૬) પ્રકારના અભ્યંતર તપ પરિણામોનો નિષ્કામપણે (નિચાણા રહિત) તેમજ વરાગ્ય ભાવ સહિત તેમજ વળી અહંકાર રહિત આદર કરે છે, તેઓને નિર્જરા પ્રાપ્ત થાય છે.

(૧૦) લોકસ્વરૂપ ભાવના : પંચાસ્તિકાય દ્રવ્યોથી પરિપૂર્ણ કેડે હાથ દઈ ઉભેલા મનુષ્યની આકૃતિરૂપ ચૌદરાજ લોક પ્રમાણુ ઉદ્ધર્વ-અથો એવો આલોક અનાદિ-અનંત નિત્ય સ્વરૂપ છે. તેમાં અનંતા જીવદ્રવ્યો તેનાથી અનંતગુણા પુદ્ગલ દ્રવ્યો તે બંનેથી વળી સમયરૂપ કાળ અનંતો તેનાથી વળી અધિક આકાશાસ્તિકાયના પ્રદેશો છે, તેનાથી વળી અધિક જીવદ્રવ્યોના ગુણો અનંત છે, તેનાથી વળી અધિક જીવદ્રવ્યના ત્રિકાલિક પર્થોથો અનંતા છે. તેમજ વળી આ સર્વ દ્રવ્યોના ગુણ-પર્થોથોના વર્ગથી પણ કેવળી પરમાત્માનું કેવળજ્ઞાન અનંતગણું જાણવું. આવી કેવળજ્ઞાનરૂપી જ્ઞાનશક્તિ પ્રત્યેક આત્મામાં સત્તાગતે રહેલી છે. પરંતુ જે ભવ્ય આત્માઓ પ્રથમ મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય કરી જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મ એમ ચારે ઘાતિ કર્મોનો ક્ષય કરે છે, તેને સાદિ-અનંતમે ભાંગે ક્ષાયક ભાવે તે કેવળજ્ઞાન ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે અને કેવળી પરમાત્માઓ જ સિદ્ધિગતિ (મોક્ષપદ) ને પ્રાપ્ત કરતાં હોય છે. એમ જાણી મોહક્ષય માટે ઉદ્યમ કરવો જરૂરી છે. અન્યથા અનંત કાળથી સંસારી જીવ (પોતાનો આત્મા) કર્મ સંયોગે ચારે ગતિમાં જન્મ-મરણ કરતો થકો ભટકે છે અને ભટકશે એમ વિચારવું તે લોકસ્વરૂપ ભાવના જાણવી.

(૧૧) યોગિ દુર્લભ ભાવના : સંસારી આત્માને જે કે અનંતી પુણ્યાપ્તએ મનુષ્યભવ, ઉત્તમકુળ તેમજ સુદેવ ગુરૂનો યોગ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જ્યાં સુધી જે કોઈ ભવ્ય (મુક્તિને યોગ્ય) જીવે અનંતાનુભંધી કષાયના ઉદયને ટાળ્યો નથી અને વિશુદ્ધ અધ્યવસાયે કરી મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મના ઉદયને પણ ટાળ્યો નથી. ત્યાં સુધી તે જીવ સમ્યક્ત્વ ગુણ (જે વડે આત્માને મોક્ષ પ્રાપ્તિનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે.) તેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી એમ વિચારવું તે યોગિ દુર્લભ ભાવના.

(૧૨) ધર્મ દુર્લભ ભાવના : આત્માએ પોતાના શુદ્ધ ઉપયોગ ગુણ સ્વભાવે કરી આત્મગુણમાં રમણતા કરવી તે આત્મધર્મ. આવો આત્મધર્મ તો ભવ્ય આત્માને પ્રથમ દર્શન મોહનીય કર્મના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થકી સમ્યક્ દષ્ટિપણું પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે જીવને ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ક્ષયોપશમથી તેમજ ક્ષયથી એટલે અવિરતિ ભાવને ટાળવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. એમ જાણીને ચારિત્ર મોહનીયનો ક્ષય કરવાનો ઉદ્યમ

કરવો જરૂરી છે, કેમકે સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછી પણ ચારિત્ર મોહનીયનો ક્ષય કર્યા સિવાય ચારિત્ર ગુણુ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. અને આ ચારિત્ર ગુણુને ક્ષાયક ભાવે પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય કોઈ જીવ મોક્ષે જઈ શકતો નથી એમ વિચારવું તે ધર્મ દુર્લભ ભાવના. આ ભાવના ધર્મમાં શુદ્ધિ અને એકાગ્રતા વધતાં આત્માને શુકલ ધ્યાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. કેમકે આત્માને અનુક્રમે અનુભવથી વાસના (સંસ્કાર) બંધાય છે, તે પછી વાસનાથી સ્મરણ અને સ્મરણથી સંકલ્પ અને સંકલ્પથી ભાવના તેમજ ભાવનાથી ધ્યાન (એકાગ્રતા) ની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ રીતે ધ્યાન યોગમાં પ્રથમ અન્વય-વ્યતિરેક ભાવે સાધ્ય-સાધન ઠાવની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં ધ્યાતાને-ધ્યાનયોગ વડે ધ્યેયની પ્રાપ્તિ થાય છે.

માર્ગાડચ્યવન-નિર્જરાડર્થ પરિષોઢવ્યાઃ પરીષહાઃ ॥ ૮ ॥

‘સમ્યગ્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર’ રૂપ મોક્ષ માર્ગની શ્રદ્ધા-રૂચીથી તેમજ પ્રાપ્ત કરેલ યતિધર્મથી પછી ન જવાય. અર્થાત્ તે માર્ગની શ્રદ્ધામાંથી ખસી ન જવાય તે માટે તેમજ મોક્ષાર્થે (નિર્જરાર્થે) યથાશક્તિ-ઈચ્છાપૂર્વક તેમજ અનિચ્છાએ પ્રાપ્ત થતી પ્રતિકુળ અવસ્થાઓને (પરિષ્કોને) સમ્યગ્ ભાવે (સમભાવ પૂર્વક) સહન કરવા માટે પ્રયત્નવાન બનવું જોઈએ.

પ્રશ્ન—પરિષ્કો અને ઉપસર્ગમાં શું ફેર છે ?

ઉત્તર—પરિષ્કો મુખ્યતાએ આત્મશુદ્ધ્યર્થે-યથાશક્તિ ઈચ્છાપૂર્વક સ્વીકારાયેલ હોય છે; જ્યારે ઉપસર્ગ અનિચ્છાએ કર્મવિપાકાનુસારે જીવને પ્રાપ્ત થાય છે.

પરિષ્કોને ઈચ્છાપૂર્વક યથાશક્તિ આમંત્રવા માટે કહ્યું છે કે—

‘દુઃખ પરિતાપે નવિ ગળે, દુઃખ ભાવિત મુનિ જ્ઞાન,
વજ ગલે નવિ દહનમે, કંચન કે અનુમાન.’

‘તા તે દુઃખ શું ભાવિયે, આપ શક્તિ અનુસાર,
તો દહતર હુઈ ઉલ્લસે, જ્ઞાન-ચરણ આચાર.’

શ્રુત-પિપાસા-શીતોષ્ણ-દંશ-મશક-નાગન્યાડરતિ-સ્ત્રી-ચર્યાનિષદ્યા શર્યાડ-
ડક્રોશ-વધ-યાચનાડલાભ-રોગ-તૃણ-સ્પર્શ મલ સત્કાર પુરસ્કાર પ્રજ્ઞા
ડજ્ઞાનાદર્શનાનિ ॥ ૯ ॥

(૧) ભૂખ (૨) તરસ (૩) શીત (૪) ઉષ્ણ (૫) દંશ-મશક (૬) નાગન્ય (અચેલક)
(૭) અરતિ (૮) સ્ત્રી (૯) ચર્યા (૧૦) નિષદ્યા (૧૧) શર્યા (૧૨) આકોશ (૧૩) વધ
(૧૪) યાચના (૧૫) અલાભ (૧૬) રોગ (૧૭) તૃણ સ્પર્શ (૧૮) મલ (૧૯) સત્કાર-
પુરસ્કાર (૨૦) પ્રજ્ઞા (૨૧) અજ્ઞાન (૨૨) અદર્શન (મિથ્યાત્વ)

પ્રત્યેક સંસારી જીવને આયુષ્ય કર્મના ઉદ્ધવાનુસારે તેમજ યથાતથ્ય નામકર્મના ઉદ્ધવાનુસારે શરીરનો સંબંધ પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે. આ શરીર દ્વારા જીવ સમયે-સમયે

અનેક પ્રકારના (અષ્ટવિધ) કર્મોને વેદે (લોગવે) છે આ લોગવાતા કર્મો લોગવાઇને આત્માથી છૂટા પડી જાય છે, તેને પૂર્વે સૂત્રકારે 'વિપાકોડનું ભાવઃ' 'સ-ચથા નામ' તે થકી 'તતશ્ચનિર્જરા' એ ત્રણે સૂત્રોથી જણાવેલ છે. આ સાથે એ સમગ્રનું જરૂરી છે કે કર્મોન લોગવતી વખતે જીવ પોતાના શુદ્ધાશુદ્ધ અધ્યવસાય વડે યોગ-ઉપયોગ રૂપ પરિણામે કરી નિર્જરા કરે છે, તેમજ નવિન કર્મોનો બંધ પણ કરે છે તે મુજબ અત્રે બાવીસ પ્રકારના પરિષદ જ્યરૂપ તપ-વિશેષે કરી સવિશેષ નિર્જરા કરે છે. તેનું સ્વરૂપ જણાવવામાં આવે છે.

(૧) ક્ષુધા પરિષદ : શરીર સંબંધે જીવને ક્ષુધા પ્રાપ્ત થતાં જે જીવ પોતાના વ્રત-નિયમને બાધ ઉપજાવે તેવો આહાર નહિ કરતાં સમ્યક્ ભાવે ક્ષુધા સહન કરે છે, તેને ક્ષુધા પરિષદ જ્ય સમજવો.

(૨) પિપાસા પરિષદ : શરીર સંબંધે જીવને તૃષ્ણા લાગવા છતાં જે જીવ પોતાના વ્રત નિયમને બાધ ઉપજાવે તેવું પાણી પીતા નથી અને સમ્યક્ ભાવે ક્ષુધાને સહન કરે છે, તેને પિપાસા પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૩) શીત પરિષદ : શરીર સંબંધે જીવને ઠાઠ વાય તે વખતે પોતાના વ્રત નિયમને બાધ ન આવે તે માટે વસ્ત્રાદિકનો તેમજ અગ્નિનો ઉપયોગ નહિ કરતાં સમ્યક્ ભાવે ઠાઠ સહન કરે તેને શીત પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૪) ઉષ્ણ પરિષદ : શરીર સંબંધે જીવને તાપ લાગે ત્યારે પોતાના વ્રત-નિયમને બાધ ન આવે તે માટે તાપને પાણીથી દૂર ન કરે, પરંતુ તાપને સમ્યક્ ભાવે સહન કરે તેને ઉષ્ણ પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૫) દંશ-મશક પરિષદ : શરીર સંબંધે જીવને શરીરે જે ડાંસ-મચ્છર વિગેરે જીવો ડાંખ મારી ઉપદ્રવ કરે તે વખતે તે જીવોને પરિતાપ નહિ ઉપજાવતાં પોતે તે ઉપદ્રવને સમ્યક્ ભાવે સહન કરે તેને દંશ-મશક પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૬) નાગન્ય (અચ્ચેલક) પરિષદ : શરીર સંબંધે જીવને, શરીરને ઉપદ્રવોથી બચાવવા માટે પોતાના વ્રત-નિયમને બાધ ન આવે તે રીતે વસ્ત્રાદિકનો લોગ-ઉપલોગ કરે પરંતુ વ્રત-નિયમને બાધ આવે તે રીતે ન ગ્રહણ કરે તેને અચ્ચેલક પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૭) અરતિ પરિષદ : જીવને કોઈક પ્રકારે ઉદ્વેગ થાય અથવા ચેન પડે નહિ તેવી પરિસ્થિતિમાં પણ જીવ તે તે વિપરીતતાને સમ્યક્ ભાવે સહન કરે, પરંતુ રાગ-દ્વેષ કરે નહિ તેને અરતિ પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૮) સ્ત્રી પરિષદ : શરીર ધારી જીવને કામ-લોગે સ્ત્રી આદિ વિભતીય સાથે સંલોગ કરવાના પરિણામ જાગે ત્યારે પોતાના વ્રત-નિયમને બાધ આવે તે રીતે સ્ત્રીનો સંગ ન કરે તેને સ્ત્રી પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૯) ચર્ચા પરિષદ : કોઈ પણ જાતના પ્રતિબંધ વગર રોગાદિ કારણ વગર એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે જવામાં ખેદ કે દુઃખ ન ધરે તેને ચર્ચા પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૧૦) નિષદ્યા-પરિષદ : કારણ વિના જવા આવવાનું તેમજ ઉઠ-બેસ કરવાની ચપલતાને ત્યાગ કરી સ્થિર આસને ધર્મધ્યાન ધ્યાવે, (સ્વાધ્યાય કરે) પરંતુ એકાંતપણામાં ખેદ ધારણ ન કરે પણ સમ્યગ્ ભાવે આસન સ્થિર રહે તે નિષદ્યા પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૧૧) શય્યા પરિષદ : સંથારો કરવાની ભૂમિ ઊંચી-નીચી, ખાડા-ટેકરાવાળી અથવા તો પ્રતિકૂળતા વાળી હોય તો પણ મનમાં દુઃખ ન ધરતાં સમ્યગ્ ભાવે ત્યાં જ સંથારો કરી ધર્મધ્યાન કરે તેને શય્યા પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૧૨) આકોશ પરિષદ : કોઈ આત્મા આવીને પોતાને આકોશ કરી અનેક પ્રકારના ઉપાલભો આપે તો તેના પ્રત્યે દ્વેષ નહીં ધરતાં તે પ્રતિકૂળ વચ્ચેના સમ્યગ્ ભાવે સહન કરે તેને આકોશ પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૧૩) વધ પરિષદ : કોઈ પણ આત્મા આપણા પ્રત્યે દ્વેષ ભાવવાળો બનીને શરીરને તાડન-તર્જન કરે યા છેદન-ભેદન કરે તો પણ તેના ઉપર ક્રોધ ન કરતાં તે તે પ્રતિકૂળતાઓને સમ્યગ્ ભાવે સહન કરે તેને વધ પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૧૪) યાચના પરિષદ : આત્માને શરીર સંબંધે જરૂરી વસ્તુઓ જેવી કે આહાર-પાણી-વસ્ત્ર-પાત્રાદિ તેમજ ઔષધ-લેપબદ્ધિને દીનપણું કે અભિમાન ત્યજીને વિધિપૂર્વક યાચના કરીને મેળવવાની હોય છે, પરંતુ યાચના કરવામાં લાલચ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જાણીને અથવા લાભ સંબંધી શંકા ધરીને પરિગ્રહધારી ન બને, પરંતુ જ્યારે જ્યારે આવશ્યકતા જણાય ત્યારે ત્યારે (વિધિપૂર્વક યાચીને ગવેષણા કરીને) યાચીને મેળવવામાં સાવધાન રહે તેને યાચના પરિષદ જ્ય જાણવો. આ પરિષદ સંબંધે કૃતલાકોએ કહ્યું છે કે 'સાધુઓએ માંગતા શરમાવું જોઈએ નહીં.' આ લખાણ તેઓનું જૈન ધર્મના ધર્મને સમજ્યા વગરનું અનર્થકારી હોઈ મિથ્યા સમજવું.

(૧૫) અલાભ પરિષદ : જરૂરીયાતવાળી વસ્તુઓ ન મળવાથી મનમાં જરાપણ ઉદ્વેગ ભાવે નહિ, પરંતુ અંતરાય કર્મને ઉદય વિચારી જરૂરીયાતવાળી વસ્તુ વિના ચલાવી લઈ આત્મભાવમાં રમણતા કરે તેને અલાભ પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૧૬) રોગ પરિષદ : શરીરમાં રોગાદિ ઉત્પન્ન થયે થકે વ્રત-નિયમનો ભંગ કરીને રોગને દૂર કરવાના ઉપાયો ન કરે તેને રોગ પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૧૭) તૃણુ-સ્પર્શ પરિષદ : સાધુ (ત્યાગી) મહાત્માઓ સૂકા ઘાસ પર સંથારો કરે ત્યારે તે ઘાસ ઉપર પાથરવાનું વસ્ત્ર યોગ્ય ન હોવાથી ઘાસને સ્પર્શ પૂંચે અથવા કાંટા વાગે તો તે વખતે દુઃખ્યાન ન કરે પણ સમ્યગ્ ભાવે તેને સહન કરે તેને તૃણુ-સ્પર્શ પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૧૮) મલ્લ પરિષદ : શરીર ઉપરના પંસેવાથી તેમજ ધૂળ વગેરે લાગવાથી શરીર ઉપરનો મળ દુર્ગંધ મારતો હોય તો પણ વ્રત-નિયમનો ભંગ કરી તેને દૂર ન કરે, પણ તેને સમ્યગ્ ભાવે સહન કરે તેને મલ્લ પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૧૯) સત્કાર-પુરસ્કાર પરિષદ : પોતાને માન-પાન કે વંદન-પૂજનાદિ ખડુમાન ન મળે તો તેથી ખેદ નહિ કરતાં સમ્યગ્ ભાવે સમાધિ ભાવમાં રહે તેને સત્કાર-પુરસ્કાર પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૨૦) પ્રજ્ઞા પરિષદ : પોતે મોટા સમુદાયને માન્ય પ્રાજ્ઞ હોવા છતાં પોતાની બુદ્ધિનો ગર્વ ન કરે, પરંતુ પોતાની હિંમતવિચારે અને આથી પોતાની માન્યતા બળાત્કારે અન્યના ઉપર ઠોકી બેસાડવા પ્રયત્ન ન કરે, તેમજ પોતાની વાતનો બીજા લોકો અસ્વીકાર કરે યા ઉડાપોહ કરે તો પણ પોતે મનમાં દુઃખ ન ધરે તેને પ્રજ્ઞા પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૨૧) અજ્ઞાન પરિષદ : પોતાને સૂક્ષ્મબોધ ન હોવાથી અન્ય જીવોને બોધ કરવાની કુશળતા પોતાનામાં નથી, એમ સમજીને દુઃખ ન ધરે પણ સમભાવે પોતાના આત્માને ધર્મ માર્ગમાં સ્થિર રાખે તેને અજ્ઞાન પરિષદ જ્ય જાણવો.

(૨૨) અદર્શન પરિષદ : અર્થાત્ નિશ્ચય શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ સહિતપણાનો પોતાનામાં તત્વાર્થ પ્રતિની શ્રદ્ધાનો અર્થાત્ સમ-સંવેગાદિ લક્ષણો વડે નિશ્ચય ન કરી શકવાથી પ્રાપ્ત તત્વ બોધ (શ્રદ્ધાન) થી ચલિત ન થાય. તેને અદર્શન (સમ્યક્ત્વ) પરિષદ જ્ય જાણવો. આ છેલ્લા ૨૦-૨૧-૨૨ એ ત્રણે પરિષદો મુખ્યત્વે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વે હિંમતવિચારે આત્માને અજ્ઞાનથી તેમજ સમ્યક્ત્વ મોહનીયતા ઉદ્ભવથી મોહના કેટલાક ચિત્ર-વિચિત્ર સૂક્ષ્મ પર્યાય પરિણામોને છેદવા-લેદવા અસમર્થ અને છે. તે વખતે તે આત્માને શ્રી જીનેશ્વર ભગવંતના વચનો ઉપરની અનુભવાત્મક શ્રદ્ધાનું બળ જ તે તે પ્રકારના મોહને છેદવા-લેદવા સમર્થ બનતું હોય છે એમ જાણવું. વળી વિશેષે આ સમજવું જરૂરી છે કે આ અદર્શન પરિષદ નૈગમ-અશુદ્ધ-સંગ્રહ તેમજ વ્યવહાર એ ત્રણે દ્રવ્યાર્થીક નયની દૃષ્ટિએ ચક્ષુ-અચક્ષુ તેમજ અવધિ દર્શનાવરણીય કર્મના ઉદ્ભવજન્ય પણ હોઈ શકે છે. જ્યારે શુદ્ધ પર્યાયાર્થીક શબ્દ સંભિરૂઠનય દૃષ્ટિએ દર્શન મોહનીય કર્મના ઉદ્ભવ જન્ય તેમજ એવંભૂતનય દૃષ્ટિએ કેવળ દર્શન સંબંધે પણ હોઈ શકે છે.

સૂક્ષ્મ સમ્પરાય હિંમતવિચાર-વીતરાગયોશ્વતુર્દશઃ ॥ ૧૦ ॥

દશમા સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાને તેમજ અગ્યારમા અને બારમા હિંમતવિચાર વીતરાગ (ઉપશાંત મોહ-ક્ષીણ મોહ) ગુણસ્થાને વર્તતા જીવને ૧૪ પરિષદો સંભવે છે. તેમાં (૧૧) વેદનીય કર્મજન્ય (૧) પ્રજ્ઞા પરિષદ (૨) અજ્ઞાન પરિષદ અને (૩) અભાવ પરિષદ એમ કુલ ચૌદ પરિષદ હોય છે.

एकादश जिने ॥ ११ ॥

તેરમા અને ચૌદમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા શ્રી જીનેશ્વર કેવલી ભગવંતોને શરીર સંબંધે (૧૧) પરિષદ સંભવે તેઓને ક્ષાયિક ભાવે પોતાના સ્વરૂપમાં નિરંતર પરિણમન પામવાપણું હોવાથી તેમને પરિષદ જ્ય સ્વાભાવિકપણે હોય છે. 'વેચકે સે નિર્જરકે' એ વચનાનુસારે.

બાદર સંપરાયે સર્વે ॥ ૧૨ ॥

નવમા બાદર સંપરાય ગુણસ્થાનક સુધીમાં વર્તતા જીવોને સઘળાએ (૨૨) પરિષદો સંભવે છે. જે નીચે મુજબ કોઠાથી સમજવા.

કર્મનો પ્રકાર	બાદર સંપરાય	સૂક્ષ્મ સંપરાય	ઉપશાંત મોહ	ક્ષીણમોહ	સયોગી કેવલી	અયોગી કેવલી	કુલ
જ્ઞાનાવરણીય	૨	૨	૨	૨	—	—	૨
દર્શન મોહનીય જન્ય	૧	—	—	—	—	—	૧
ચારિત્ર મોહનીય જન્ય	૭	—	—	—	—	—	૭
અંતરાય	૧	૧	૧	૧	—	—	૧
વેદનીય	૧૧	૧૧	૧૧	૧૧	૧૧	૧૧	૧૧
કુલ	૨૨	૧૪	૧૪	૧૪	૧૧	૧૧	૨૨

આ નવમા બાદર સંપરાય ગુણસ્થાનકમાં મોહનીય કર્મની કેટલીક પ્રકૃતિઓ ઉદયમાં હોવાથી તમામ પરિષદો સંભવે છે. પરંતુ આ ગુણસ્થાનકવર્તી આત્માને તે સઘળાએ પરિષદોનો આત્મ વિશુદ્ધિએ જ્ય હોય છે. હવે દશમા સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણસ્થાનકે છેલ્લે સૂક્ષ્મ (સંજ્વલનના) લોભનો પણ ક્ષય થતો હોવાથી ત્યાં મોહનીય કર્મજન્ય આઠે (૮) પરિષદો હોતા નથી. હવે કયા કર્મના ઉદયથી કયો પરિષદ પ્રાપ્ત થાય છે તે જણાવે છે.

જ્ઞાનાવરણે પ્રજ્ઞાઽજ્ઞાને ॥ ૧૩ ॥

પ્રજ્ઞા પરિષદ અને અજ્ઞાન પરિષદ એ બે પરિષદો જ્ઞાનાવરણીય કર્મના એક વિષયમાં પ્રજ્ઞા પરિષદ અને અન્ય વિષયમાં અજ્ઞાન પરિષદ એમ બે એકી સાથે હોઈ શકે છે, ઉદયે હોય છે—ક્ષયોપશમમાં ઉદય પણ હોય છે.

દર્શન મોહાન્તરાય ચોરદર્શનાઽલામૌ ॥ ૧૪ ॥

દર્શન મોહનીય કર્મના ઉદ્દયે અદર્શન પરિષદ હોય છે અને અંતરાય કર્મના ઉદ્દયે અલાભ-પરિષદ હોય છે.

ચારિત્રમોહે-નાગ્ન્યા-ડરતિ-સ્ત્રી-નિષદ્યાઽક્રોશ-યાચના-
સત્કાર-પુરસ્કારાઃ ॥ ૧૫ ॥

ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદ્દયથી (૧) નગ્નત્વ (૨) અરતિ (૩) સ્ત્રી (૪) નિષદ્યા (૫) આક્રોશ (૬) યાચના (૭) સત્કાર-પુરસ્કાર એ સાત પરિષદો હોય છે. આ પરિષદો પણ ઉપશમ શ્રેણીગત નવમા ગુણસ્થાનક સુધી હોઈ શકે છે.

વેદનીયે શેષાઃ ॥ ૧૬ ॥

નીચે મુજબના બાકીના ૧૧ પરિષદો વેદનીય કર્મના ઉદ્દયે જીવને શરીર સંબંધે હોય છે. (૧) ક્રુધા (૨) પિપાસા (૩) શીત (૪) ઉષ્ણ (૫) હંશમશક (૬) ચર્ચા (૭) શય્યા (૮) વધ (૯) રોગ (૧૦) તૃણસ્પર્શ (૧૧) મલ પરિષદ.

एकादयो भाज्या युगपदेकोन विंशतेः ॥ १७ ॥

એક જીવને એકી સાથે એથી આરંભીને ૧૯ પરિષદો હોઈ શકે છે. કેમકે પરસ્પર વિરૂદ્ધ એવા પરિષદો એકી સાથે હોઈ શકે નહીં, જેમકે શીત અને ઉષ્ણ પરિષદ એકી સાથે હોઈ શકે નહીં, તેમજ ચર્ચા, શય્યા અને નિષદ્યા એ ત્રણમાંથી પણ એક જ હોઈ શકે, બાકીના બે હોઈ શકે નહિ. એથી ત્રણ પરિષદો બાદ કરતાં એકી સાથે ઓગણીસ પરિષદો હોઈ શકે છે. બાકી વિશેષ સ્વરૂપ ઉપર મુજબ જાણવું અત્રે સૂત્રકાર અને સિદ્ધાંતકારને મતે જે ક્રમ ફેરફાર છે તે માટે સમજવું કે અસહભૂત વ્યવહાર નય-દૃષ્ટિએ પરિષદ પછી દશવિધ યતિ ધર્મ અને ભાવના સંવર અનુક્રમે પ્રાપ્ત થાય છે એમ સમજવું. જ્યારે સહભૂત વ્યવહાર નયદૃષ્ટિએ દશવિધ યતિધર્મ ભાવના ધર્મ-યુક્ત આત્માને પરિષદ જય સ્વરૂપી સંવર ધર્મની અનુક્રમે પ્રાપ્તિ થાય છે. તે પછી પાંચ પ્રકારના ચારિત્ર ધર્મરૂપ સંવર ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. હવે પાંચ પ્રકારના ચારિત્ર ધર્મરૂપ સંવરનું શાસ્ત્રાનુસારે સ્વરૂપ જણાવાય છે.

सामायिक-च्छेदोपस्थापनीय-परिहार विशुद्धि-सूक्ष्म संपराय

यथाख्यातानि चारित्रम् ॥ १८ ॥

(૧) સામાયિક ચારિત્ર : રાગ-દ્રેષાદિ મોહજન્ય પરિણામો પ્રતિ ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષાયક ભાવ સ્વરૂપી આત્મ પરિણામી આત્માને સામાયિકાદિ ચારિત્ર ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ ચારિત્ર ધર્મમાં આત્મા પરલાવ પ્રતિના પરિણામ-પ્રવૃત્તિથી કથંચિત્ અળગો થઈ જે ભાવે સમ (રાગ-દ્રેષ-રહિત) પરિણામનો લાભ પામે છે. તેને

સામાયિક ચારિત્રધર્મ જાણવો. તે (૧) ઇત્વર કથિત (૨) ચાવત્ કથિત એમ બે લેહો હોય છે.

(૨) છેદોપ સ્થાપનીય ચારિત્ર : પ્રથમ એલે-ચાતો સામાન્ય ભાવે ચારિત્ર ધર્મ અંગીકાર કરેલ આત્મા અતિચારાદિ દોષોથી વિશેષ શુદ્ધ થઈ જે નિરતિચાર ચારિત્ર પાળે છે તેને છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર જાણવું. આ છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર ધર્મના (૧) સાતિચાર અને (૨) નિરતિચાર એવા બે લેહો છે, બંને પ્રકારવાળું છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર તેમજ તે પછીના ચારિત્રો સર્વ વિરતિધર આત્માઓને હોય છે એમ જાણવું. શાસ્ત્રોમાં અનેક ઠેકાણે નિરતિચાર ચારિત્ર પાળીને અનેક જીવો મૈ.લે ગયા છે એમ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. આ માટે નિરતિચાર ચારિત્રનું સ્વરૂપ ગીતાર્થ શુદ્ધ ભગવંત પાસેથી અવશ્ય જાણી લેવું જરૂરી છે. આમ છતાં નિશ્ચય દૃષ્ટિએ તો મુખ્યત્વે સામાયિક ચારિત્રમાં જ સર્વ ચારિત્ર ધર્મો સમાયેલા હોય છે. અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના ચારિત્રમાં આત્માનો પરભાવ પ્રતિ ઉદાસીન વૃત્તિએ કરી, સમભાવ ભાવે કરી આત્મભાવમાં જે સ્થિર થવારૂપ સમતાનો પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે; તે જ ચારિત્ર ધર્મ છે એમ જાણવું. કેમકે આત્માનો મૂળ સ્વભાવ અચળતા છે.

(૩) પરિહાર-વિશુદ્ધિ ચારિત્ર : આત્માની વિશેષ પ્રકારે શુદ્ધિ કરવા માટે જે વિશેષ પ્રકારના આચાર-તપવાળું ચારિત્ર તેને પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર જાણવું.

પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર સંબંધે આચાર તથા તપનું સ્વરૂપ નીચે મુજબ જાણવું. શુદ્ધ આસાથી નવ જણા શુદ્ધકુળ વાસનો ત્યાગ કરી તેમાંથી નીકળી એકજણ વાંચનાચાર્ય થાય તેમજ ચાર જણા તપ કરે અને બાકીના ચાર જણા તેઓની વૈયાવચ્ચ કરે. આમ છ માસનો તપ પૂર્ણ કર્યા પછી જે ચાર જણ વૈયાવચ્ચ કરતા હતા તેઓ તપ કરે અને તપ કરનારા હતા તે ચાર જણા વૈયાવચ્ચ કરે. તેમજ પ્રથમ હતા તે વાંચના-ચાર્યની વૈયાવચ્ચ કરે. આમ બાર માસ વીતી ગયા પછી જે વાંચનાચાર્ય હતા તે છ માસ સુધી તપ કરે અને આઠમાંથી એક વાંચનાચાર્ય થાય, બાકીના સૌ વૈયાવચ્ચ કરે. આ રીતે નવે જણા કુલ અઠાર માસનો તપ પૂર્ણ કરે તે પછી કેટલાક ફરીથી પણ તે પ્રકારનો તપ કરે તો જીનકલ્પી પણ સ્વીકારે તો ગરુડમાં શુદ્ધકુલ કુળ વાસમાં આવી વસે, તેઓ સૌનો તપ નીચે મુજબ જાણવો.

	જઘન્ય તપ	મધ્યમ તપ	ઉત્કૃષ્ટ તપ
ઉનાળામાં	ચોથલક્રત	છક્ર	અક્રમ તપ (ત્રણ ઉપવાસ)
શિયાળામાં	છક્ર	અક્રમ	દશલક્રત (પાંચ ઉપવાસ)
ચોમાસામાં	અક્રમ	દશમલક્રત	દ્વાદશલક્રત

આચાર્ય તેમજ વૈયાવચ્ચ કરનારાઓને રોજ આચંબિલ કરવાનું હોય છે.

(૪) સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર : આ ચારિત્રમાં સ્થૂલથી તો ક્રોધાદિ ચાર પ્રકારનો કષાયો તેમજ સૂક્ષ્મ ભાવથી પણ ક્રોધ-માન અને માયા એ ત્રણે કષાયોનો ઉદય જ્યાં નથી પરંતુ કેવળ એક માત્ર સૂક્ષ્મ લોભનો ઉદય વર્તે છે, એવા દશમા ગુણુસ્થાનકવર્તી જીવોને આ સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર હોય છે. આ ચારિત્રનો કાળ માત્ર અંતર્મુદ્ધત પ્રમાણુ જાણવો. આ ચારિત્ર ઉપશમ શ્રેણીએ ચઢતા જીવને તેમજ ઉપશમ શ્રેણીથી પડતા જીવને હોય છે. તેમાં ચઢતા પરિણામી કરતાં પડતા પરિણામી જીવના અધ્યવસાયો ક્ષીણુ જાણવા. જ્યારે ક્ષપક શ્રેણીએ ચઢતા જીવને પણ આ ગુણુસ્થાનકે જે અધ્યવસાયો હોય છે તે ઘણો જ વિશુદ્ધ હોય છે એમ જાણવું.

(૫) યથાખ્યાત (તથાખ્યાત) ચારિત્ર : જ્યાં સ્થૂલ થકી કે સૂક્ષ્મ ભાવથી પણ મોહનીય કર્મનો ઉદય નથી તેવાં ૧૧ મા ઉપશાંત મોહ ગુણુસ્થાનકમાં તેમજ જ્યાં મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય કરેલો છે. તેવા બારમા, તેરમા અને ચૌદમા એમ ચારે ગુણુસ્થાનકવર્તી જીવોને આ યથાખ્યાત ચારિત્ર હોય છે એમ જાણવું. મોક્ષમાં ગયેલા આત્માને કોઈપણ પ્રકારની આત્મવિશુદ્ધિ કરવાની હોતી નથી. તેથી તેઓને આત્મ-વિશુદ્ધિ કરવારૂપ ચારિત્ર હોતું નથી. પરંતુ તેઓનું કેવળ આત્મભાવમાં જ રમણતા (સ્થિરતા) કરવાપણું છે. તેને ઉપચારે ચારિત્ર જાણવું. ઉપર જણાવેલા પાંચે પ્રકારના ચારિત્ર 'કરેમિ મંતે સામાહ્યં' એ પરચક્રખાણુ સાપેક્ષ હોવાથી દરેક ચારિત્રમાં સામાયિકની પ્રાપ્તિ ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ તેમજ અધિકતર જાણવી.

ઉપર જણાવેલ સર્વ-વિરતિ ભાવના સામાયિક ભાવ સંબંધી કેટલીક જાણવા યોગ્ય હકીકત શાસ્ત્રાથથી જણાવીએ છીએ.

શ્રી જીનેશ્વર ભગવંતોએ લઘ્ય આત્માથી આત્માઓ માટે ચાર પ્રકારની સામાયિક ધર્મની આરાધના (પ્રાપ્તિ) કરવાનું વિધાન કરેલું છે તે માટે તેના પ્રતિપક્ષી એવા ચાર પ્રકારના ક્રોધ-માન-માયા-લોભાદિ કષાયોથી આત્માને અળગો રાખવાનું કહ્યું છે. આ માટે ચાર પ્રકારના કષાયની ચોકડીઓનું સ્વરૂપ ગીતાર્થ ગુરૂ ભગવંત પાસેથી યથાર્થ અવિરૂદ્ધ જાણવું અનિવાર્ય આવશ્યક છે. આ રીતે વિધિ-નિષેધ સાપેક્ષ શુદ્ધ મોક્ષમાર્ગ પ્રરૂપેલો છે. આમ છતાં જેઓ સામાયિક ધર્મની સાધના માટે રાગ-દ્વેષાદિ ભાવોને આશ્રય લેવાનું કહે છે. તેવા ઉત્સૂત્ર લાષીઓ સંબંધે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ યોગશતક ગ્રંથમાં જણાવ્યું છે કે—

પહિ સિદ્ધે સુય દેસે, વિહિણુ સુ સ્મિ રાગભાવે વિ ।

સામાહ્યં અસુદ્ધં, શુદ્ધં સમયાણ દોષુ પિ ॥

જે જે સામાયિક ભાવ સંબંધે જે જે કષાય ભાવથી આત્માને અળગો રાખવાનું શાસ્ત્રમાં વિધાન છે, તેની અવગણના કરીને જે જે આત્માઓ પોતપોતાના ગુણુસ્થાનકને યોગ્ય કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય ભાવો પ્રતિ એટલે કે પ્રતિષેધ કરાવેલા (હેય) ભાવો પ્રતિ દ્વેષ

કરીને તેને છાંડે છે, તેમજ વિધેય કરાયેલા (ઉપાદેય) ભાવોને રાગ થકી સેવે છે, (અર્થાત્ ગુણસ્થાનક યોગ્ય વ્યવહારમાં સાધ્ય-સાધનદાવમાં મૂઢ છે) તેવા આત્માનું તે તે સામાયિક અશુદ્ધ છે એમ જાણવું. કેમકે સામાયિક ભાવ તો આત્માના રાગદ્વેષ રહિત એવા શુદ્ધ સ્વભાવ સ્વરૂપી હોય છે એમ જાણવું જરૂરી છે આ સંબંધે શાસ્ત્રમાં આત્માના શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ ચાર પ્રકારના સામાયિક કહ્યા છે.

(૧) સમ્યક્ત્વ સામાયિક : એથા ગુણસ્થાનકવર્તી આત્માઓને હોય છે

(૨) શ્રુત-સામાયિક : એથા ગુણસ્થાનકવર્તી યા તેને અભિમુખ થયેલા મિથ્યાત્વનો પરિહાર કરવાવાળા) આત્માઓમાં શ્રી જીનેશ્વર ભગવંતના વચનો પરની શ્રદ્ધા-રૂચીવળુ હોય છે.

(૩) દેશ વિરતિ-સામાયિક : પાંચમા ગુણસ્થાનકવર્તી દેશવિરતિધર શ્રાવકોને હોય છે.

(૪) સર્વ-વિરતિ સામાયિક : છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકવર્તી (જેમણે ત્રિવિધે ત્રિવિધે સર્વ-વિરતિ ભાવનો આશ્રય કરેલો છે એવા) મુનિ ભગવંતોને હોય છે.

આવા સર્વ વિરતિધર સાધુ-ભગવંતો પ્રતિ વંદનાદિ વ્યવહાર કરવા માટે શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ જણાવેલ છે કે—

જાવંત કેવિ સાહુ, મરહેર વય મહાવિદેહે ય ।

સન્વેસિં તેસિં પળઓ, તિવિહેણ તિદંહ વિરયાણં ॥

આથી સ્પષ્ટ સમજવું જરૂરી છે કે જેઓ મન-વચન અને કાયયોગ વ્યવહાર સંબંધે સાવધકર્મો કરતાં નથી, કરાવતાં નથી તેમજ તેની અનુમોદના પણ કરતાં નથી. તેવા સર્વ સાધુઓ વંદનીય છે, અન્યથા સાવધ-આરંભી પરિશ્રદ્ધમાં આસક્ત સાધુઓને શાસ્ત્રમાં કુચુર કહેલ છે. કુચુરોનું વંદન-પૂજન-ભક્તિ-ખડુમાન કરનાર આત્મામાં સામાયિકને બદલે કષાય ભાવની વૃદ્ધિ થતી હોઈ તેને કુચુરની ભક્તિ સંસાર વધારનારી થાય છે.

ઉપર જણાવી ગયા તે મુજબ શાસ્ત્રમાં સર્વ વિરતિધર સાધુઓને સર્વ સામાયિક ભાવનું ચારિત્ર હોય છે અને તેના પાંચ ભેદો જ શાસ્ત્રમાં જણાવેલા છે, તેનું સ્વરૂપ પણ શાસ્ત્રાનુસારે આગળ જણાવી ગયા છે. આમ છતાં કેટલાક કુચુરો પોતાને બકુશ-કુશીલ ચારિત્રીયા માને છે અને કહેવડાવે પણ છે. આ બકુશ-કુશીલપણું તે ચારિત્રનો ભેદ નથી, પરંતુ તથા પ્રકારે દોષોની સંભાવના અને આચરણના લીધે તેઓને શાસ્ત્રમાં બકુશ-કુશીલ સાધુઓ કહ્યા છે. પરંતુ જેઓ ઉચ્ચરેલ કરમિ-ભંતે સામાયિક વ્રત-પચ્ચક્રખાણને અવગણીને પોતાને બકુશ-કુશીલના દોષો સેવવાના અધિકારી માને છે, તેવા પાખંડી સાધુઓને તો શ્રી જીન શાસનનો ઉડાહ કરવાવાળા જાણી તેઓનો સંસર્ગ આત્માથી આત્માઓએ વર્જવો જરૂરી છે. વળી કેટલાકે આ સંબંધે ઉત્સર્ગ-અપવાદ

માર્ગની ભગવંતની દેશનાનો જૂઠો દૂર ઉપયોગ કરી અજ્ઞાની ભુવને પોતા તરફ આકર્ષવા માટે અનેક પ્રકારના માયાવી માર્ગ અપનાવીને વળી કહે છે કે 'ધર્મે માયા તે માયા નથી.' આવા પ્રગટ માયાવી સાધુને ઝોળખવા માટે શ્રી કલ્પસૂત્રમાં (આચાર સૂત્રમાં) સર્વ શ્રી તીર્થ'કર ભગવંતના સાધુઓનો તેમજ સર્વક્ષેત્રના અને સર્વકાળના સાધુઓનો આચાર દસ કલ્પથી સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવેલ છે જે અત્રે જણાવીએ છીએ.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫
'આચેલુકકુદેશિય સજ્જાયર રાયપિંડ કિંકમ્મે

૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
વય જિદ્ધ પઢિકમણે, માસં પઞ્જોસવળ કપ્પો.'

(૧) અચેલક કલ્પ (૨) ઉદ્દેશીક કલ્પ (૩) શય્યાતર કલ્પ (૪) રાજપિંડ કલ્પ (૫) કૃતિકર્મ (વંદન વ્યવહાર) (૬) વ્રત કલ્પ (૭) જ્યેષ્ઠ કલ્પ (૮) પ્રતિક્રમણ કલ્પ (૯) માસ કલ્પ (૧૦) પંભોસણ (પયુષણ) કલ્પ.

ઉપર જણાવેલા દશે કલ્પ પ્રથમ તીર્થ'કરના વારાના સાધુઓને તેઓ ઋગ્નુ અને જડ હોવાથી અનિવાર્યપણે આદરવાના હોય છે તેમજ છેલ્લા શ્રી મહાવીર સ્વામીના શાસનના સાધુઓને પણ તેઓ વિશેષે કરીને વક્ષ અને જડ સ્વભાવવાળા હોવાથી અનિવાર્યપણે આદરવાના કહ્યા છે. જ્યારે મધ્ય ખાવીશ તીર્થ'કરના સાધુઓ માટે કૃતિકર્મ કલ્પ-વ્રત કલ્પ-જ્યેષ્ઠ કલ્પ તેમજ ચોથો પ્રતિક્રમણ કલ્પ. એ ચારે કલ્પ અવશ્ય અનિવાર્યપણે આદરવાના હોય છે, જ્યારે બાકી છ કલ્પો તેઓને માટે નિયત નથી પરંતુ અનિયત છે એટલે તેમને યોગ્ય લાગે તે મુજબ આચરે મહાવિદેહ ક્ષેત્રના સાધુને પણ મધ્ય ખાવીશ તીર્થ'કરના વારાના સાધુઓ મુજબ ચાર કલ્પ નિયત છે અને છ કલ્પ અનિયત છે એમ જાણવું. આ દશે કલ્પોનું સ્વરૂપ ગીતાર્થ ગુરૂ ભગવંત પાસેથી આત્માથી આત્માએ જાણી લેવું અનિવાર્ય આવશ્યક છે.

અત્રે આ ખાસ સમજવું જરૂરી છે કે વ્યવહારથી શાસ્ત્રમાં જણાવ્યા મુજબ પ્રથમના સમિતિ-ગુપ્તી અને પરિષદ જય એ ત્રીસ લેહો દ્રવ્ય સંવરના છે, જ્યારે ચતિ ધર્મ ભાવના અને ચારિત્ર એ સત્તાવીસ લેહો ભાવ સંવરના જાણવાના છે, તેમાં દ્રવ્ય સંવર તે જ્યારે નિશ્ચય દૃષ્ટિની સાપેક્ષતાએ ભાવ સંવરનું નિમીત્ત-કારણ બને છે, ત્યારે વિધિ-પૂર્વકની તે વ્યવહાર શુદ્ધિરૂપ કારણતા વડે આત્મા નિશ્ચય શુદ્ધિ (આત્મ વિશુદ્ધિ) ને પ્રાપ્ત કરે છે. અન્યથા શુભ વ્યવહાર-સંસાર પરિક્ષમણનો હેતુ બને છે. આ માટે કહ્યું છે કે—

'નિશ્ચય દૃષ્ટિ ચિત્ત ધરીજી, પાળે જે વ્યવહાર,
પુણ્યવંત તે પામશેજી, ભવ સમુદ્રનો પાર.'

વળી પણ કહ્યું છે કે—

‘જે જે અંશે રે નિરૂપાધિકપણું, તે તે જાણો રે ધર્મ,
સમ્યક્દષ્ટિ ગુણ ઠાણા થકી, જાવ લહે યિવ શર્મ.’

હવે જે પૂર્વે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આશ્રવ તત્વનું સ્વરૂપ જણાવેલું હતું. તેનાથી પોતાના આત્માને બચાવવા માટે જેઓએ સાતમા અધ્યાયમાં જણાવ્યા મુજબ વિરતિ-પણાનો સ્વીકાર કરી આઠમા અધ્યાયમાં જણાવ્યા મુજબ પોતાના આત્માને વિશેષ કર્મના બંધનમાં ફસાયેલો જાણ્યો છે. અને વળી જે આત્માઓ નવમા અધ્યાયમાં જણાવ્યા મુજબ દ્રવ્ય-ભાવસંવર વડે સત્તાવન (૫૭) લેદોથી નવા કર્મનો બંધ રોકવા સમર્થ બન્યા છે, તેવા આત્માઓ માટે હવે પૂર્વ સંચિત કર્મોની વિશેષ પ્રકારે નિર્જરા કરવા માટે (કર્મોને આત્મ-પ્રદેશથી છૂટા કરવારૂપ યા તો તેની વિપાક આપવાની શક્તિ તોડવા માટે) તપ-(ત્યાગ) ધર્મનો બાર લેદોથી સ્વીકાર કરવા વડે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરાય છે, તે બાર પ્રકારના તપધર્મનું સ્વરૂપ હવે વિસ્તારથી જણાવવામાં આવે છે.

અનજ્ઞાનાઽવમૌદાર્ય-વૃત્તિ પરિસંહ્યાન-રસ પરિત્યાગ

વિવિક્તશય્યાઽઽસન-કાયક્લેશા વાહ્યાં તપઃ ॥ ૧૯ ॥

(૧) અનજ્ઞાન તપ : ચાર પ્રકારનો આહારનો શક્તિ અનુસારે-વિધિપૂર્વક ત્યાગ કરવો તે અમુક કાળ પર્યાંતનો ઈત્વર કથિક તપ કહેવાય છે. અને જાવજીવ સુધી કરવો તેને યાવત્ કથિક તપ કહેવાય છે. આ બંનેના અનેક ચેટાલેદો છે.

(૨) અવમૌદર્ય અર્થાત્ ઉણોદરી તપ : પુરૂષનો આહાર સામાન્યથી ૩૨ કોળીયા હોય છે. અને સ્ત્રીઓનો આહાર સામાન્યથી ૨૮ કોળીયા હોય છે. એટલે કે પોતાને યોગ્ય આહારથી કંઈક ઓછો આહાર કરવો તે ઉણોદરી તપ જાણવો. આ માટે કહ્યું છે કે—

કહ કિરિયાહિં દેહં દમંતિ કિં તે જઠા નિરવરાહં

મૂલં સઞ્ચ દુહાણં જેહિં કષાયા ન નિગ્ગહિયા ॥ ૧ ॥

સઞ્ચેસું પિ તવેષુ કષાયા નિગ્ગહસમં તવો નત્થિ

જં તેણ નાગદત્તો, સિધ્ધો બહુસો વિ ઞ્જંતો ॥ ૨ ॥

અર્થ ૧ : સર્વ દુઃખોના મૂળભૂત કષાયોનો જેમણે નાશ (નિગ્રહ) કર્યો નથી એવા જડ-અજ્ઞાની આત્માઓ નિરઅપરાધી એવા દેહ પ્રત્યે શા માટે તપાદિ (કષ્ટ) ક્રિયાઓ કરે છે.

અર્થ ૨ : સર્વ પ્રકારના તપમાં કષાયના નિગ્રહ (નાશ) ને જ તપ કહ્યું છે. કેમકે કષાય રહિત બાહ્યતપ પણ ઉપચારે કરીને કર્મને બાળનાર અભ્યંતર તપનો હેતુ હોવાથી તપ કહેવાય છે. પરંતુ કષાય સહિત તપ તો કેવળ માત્ર કષ્ટરૂપ હોવાથી સંસાર પરિભ્રમણનો હેતુ થાય છે. આ સંબંધે શાસ્ત્રીય દૃષ્ટાંતરૂપે કષાયનો નિગ્રહ કરનાર નાગહત્ત યા તો કુરગડુ સાધુ નિરંતર ત્રણ વાર લોજન કરતો હતો. છતાં કષાયનો નિગ્રહ કરવાથી કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષપદને પામેલ છે. આ કથા પ્રસિદ્ધ છે.

(૩) વૃત્તિ-પરિસ્થાપના તપ : આ તપમાં જરૂરી (લોગ્ય) વસ્તુઓ, વિવિધ અભિગ્રહ પૂર્વક (નિયમ સ્વરૂપમાં જ) ગ્રહણ કરવાની-વાપરવાની હોય છે

(૪) રસ પરિત્યાગ તપ : આત્મામાં ભોગાર્કાક્ષા (વિકૃત્તિ) વધારે તેને વિગઈઓ કહી છે, એટલે કે જેથી આત્મામાં વિકાર જાગે તેવા પદાર્થો (લોજન) ન લેવા, વાપરવાં તેને રસત્યાગ તપ કહેવાય છે. શાસ્ત્રમાં ચાર મહા વિગઈઓનો સર્વથા ત્યાગ કરવાનો કહ્યો છે. અને છ લઘુ વિગઈઓનો આત્માથી આત્માઓએ સર્વથી તેમજ અંશથી દરરોજ ત્યાગ કરવાનો હોય છે.

(૫) વિવિકૃત શસ્ત્રા-આસન અર્થાત્ સંલીનતા તપ : આ તપના ચાર ભેદો છે.

(૧) વિવિકૃત ચર્ચા : પ્રહ્લાચર્યની નવ વાડ પાળવા સંબંધે સ્ત્રી-પશુ-નપુંસક રહિત સ્થાનમાં સ્થિર આસને રહેવું તે.

(૨) ઇન્દ્રિય સંલીનતા : ઇન્દ્રિયો વિકારી ન બને તે સંભાળવું.

(૩) ભોગ સંલીનતા : મન, વચન, કાયાથી રાગ-દ્વેષની વૃદ્ધિ થાય તેમ ન પ્રવર્તવું.

(૪) કષાય સંલીનતા : ક્રોધ-લોભાદિ કષાયોની વૃદ્ધિ ન થવા ઠેવી તે.

(૬) કાયકલેશ : આત્માને શરીર સાથેનો સંબંધ ગાઠ હોવાથી આત્મા શરીરના ઠુંપે ઠુંપી થઈ જાય છે. અને શરીરના સુખે (અનુકૂળતાએ) પોતાના (આત્માને) સુખી માનવા લાગી જાય છે અને તેથી પોતાનો દેહ જ આત્મા છે એવો મિથ્યા-આભાસ જીવમાં ઉભો થઈ જાય છે. તેથી તે આત્મા આત્મશુદ્ધિની સાધનાથી અજાણ રહેતો હોય છે. આ માટે કાયકલેશ તપ વ્યાજક્રિત સમ્મય પ્રકારે વિધિપૂર્વક કરવાતું જરૂરી છે એમ જણાવેલ છે. તેમાં અનેક પ્રકારના પરિષદો સહન કરવાના હોય છે. ઉપર જણાવેલ છ પ્રકારના બાહ્યતપ (બાહ્ય સ્થૂલ દોષોને દૂર કરનારા હોવાથી) અનુક્રમે પશ્ચાત્તુપવીંએ કરવાનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. તેમાં શાસ્ત્રાનુસારીતાએ તો અનુક્રમે પ્રથમ સંલીનતા તપ કરવા ઉચ્ચમરીલ બનવું તે પછી વિશેષ સ્વરૂપે અનશન તપ કરતાં આત્માને સમ્યગ્ પ્રકારે તપગુણની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે.

આ છ પ્રકારના બાહ્યતપથી આત્માને વળી છ પ્રકારના અભ્યંતર તપમાં (અભ્યંતર દોષો તે વિષય-કષાય ભાવમાં જતી વૃત્તિઓનો ક્ષય કરનાર) જવાની મુજબતા પ્રાપ્ત થતી હોય છે. હવે તે છ પ્રકારના અભ્યંતર તપનું સ્વરૂપ જણાવાય છે. જે મુખ્યપણે સવિશેષ નિર્જરાનો હેતુ છે.

પ્રાયશ્ચિત્ત-વિનય-વૈયાવૃત્ય-સ્વાધ્યાય-વ્યુત્સર્ગ-ધ્યાનાન્યુત્તરમ્ ॥ ૨૦ ॥

નવ-ચતુર્-દશ-પञ्ચ-દ્વિ-ભેદ-યથાક્રમમ્ પ્રાગ્ધ્યાનાત્ ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વે છ પ્રકારના બાહ્ય તપનું સ્વરૂપ જણાવી ગયા છીએ. અત્રે તે પછીના બીજા છ પ્રકારના અભ્યંતર તપ (જે મુખ્યપણે જ્ઞાનની તીવ્ર વિશુદ્ધિરૂપ છે) તેનું સ્વરૂપ તત્વાર્થકાર-શાસ્ત્રકાર સાથે સંમત થઈને, કોઈક અપેક્ષા વિશેષે અનુક્રમમાં ફેરફાર કરીને જણાવે છે. આ અભ્યંતર તપ ગુણ વડે અનુક્રમે આત્મા સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. કેમકે આ અભ્યંતર તપ મુખ્યતથા આત્માની અંતરંગ (જ્ઞાન) પરિણતીની વિશુદ્ધિએ થતો હોય છે. આ માટે કહ્યું છે કે—

જ્ઞાનમેવ બુધાઃ પ્રાહુઃ કર્મણાં તાપનાત્ તપઃ ।

તદાભ્યન્તર મેવેષ્ટં વાહ્યં તદુપવૃંહકમ્ ॥

(જ્ઞાનસાર)

અર્થ : કર્મોને તપાવનાર (આત્મા થકી અળગા કરનાર) હોવાથી જ્ઞાન પ્રધાન અભ્યંતર તપ જ પાંડિતોને ઇષ્ટ (કર્તવ્ય) હોય છે. જ્યારે અનજ્ઞાનિ છ પ્રકારનો જે બાહ્યતપ છે, તે પ્રાયશ્ચિત્તાદિ અભ્યંતર તપને વધારનાર હોય તે જ બાહ્યતપ ઇષ્ટ હોય છે.

અભ્યંતર તપના છ ભેદમાંથી તત્વાર્થકાર છેલ્લા ધ્યાન તપની પૂર્વેના અનુક્રમે (૧) પ્રાયશ્ચિત્ત (૨) વિનય (૩) વૈયાવૃત્ય (૪) સ્વાધ્યાય (૫) વ્યુત્સર્ગ તપ તે તેના નીચે મુજબના ભેદોથી જણાવે છે. પ્રથમના પ્રાયશ્ચિત્તના નવ ભેદ જણાવશે. શાસ્ત્રકારે દશ ભેદ જણાવેલ છે. બીજા વિનયના ચાર ભેદ જણાવશે. ત્રીજા વૈયાવૃત્યના દશ ભેદ જણાવશે. ચોથા સ્વાધ્યાયના પાંચ ભેદ જણાવશે અને પાંચમા વ્યુત્સર્ગ તપના બે (૨) ભેદ જણાવશે. છઠ્ઠા ધ્યાનનું સ્વરૂપ આગળ ઉપર કહેવાશે.

આલોચન પ્રતિક્રમણ તદુમય વિવેક વ્યુત્સર્ગ તપચ્છેદ પરિહારોપ-

સ્થાપનાનિ ॥ ૨૨ ॥

(૧) પ્રાયશ્ચિત્ત તપ : સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ગુણો કરી આત્મશુદ્ધિ માટેના અનુભંગ (આરાધના) કરતાં એવા આત્માને છત્તથપણાને સંધને જે જે દોષો (અભિચારો) ભાગવાથી આત્મામાં જે સ્વરૂપે મલીનતા થઈ હોય તેને શાસ્ત્રાનુસારે-વિધિપૂર્વક ફેર કરવા માટે (માથા રહિત થઈને) યથાચોગ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું તે. આ પ્રાયશ્ચિત્ત તપનાં (૬) તેમજ નીચે મુજબ દશ પ્રકારો સારી રીતે જાણીને તેને યથા-તથ્ય ભાવે અનુસરવાથી આત્મશુદ્ધિ થાય છે એમ જાણવું. (દશ પ્રકારની શાસ્ત્રીય ગાથા)

આલોચન પડિકમણે મીસ વિવેગે તહાવિઝસગો તવદ-છેદ-
મૂલ અણપઢ્યાયણે પરિચિયં ચેવ ॥ ૨૨ ॥

(૧) આલોચના-પ્રાયશ્ચિત : ચેતે હીધેલા વ્રત નિયમમાં અતિચારાદિ દોષે કરીને જે રીતે મલિનતા થઈ હોય, તેને યથા-સ્થિત ગુરૂ મહારાજની આગળ પ્રકાશિત કરવું તેને આલોચના પ્રાયશ્ચિત કહીએ. આ સંબંધે શ્રી લક્ષ્મણ સાધ્વીજીનું દૃષ્ટાંત લક્ષમાં રાખવું જરૂરી છે.

(૨) પ્રતિક્રમણ કરવું : શાસ્ત્ર નિર્દેશીત સૂત્ર અર્થથી વિધિપૂર્વક પ્રતિક્રમણ કરવું તે. (મુખ્યપણે આ પ્રતિક્રમણ ચાર હેતુએ શ્રી જીનેશ્વરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરાવું હોય તેનું (સમસ્ત પ્રકારે પ્રતિક્રમણ કરવા રૂપ છે.) પરંતુ તેમાં સમસ્ત છએ આવશ્યકની કરણી કરવા સાથે હાલમાં પ્રતિક્રમણ કરવાનો રિવાજ (વ્યવહાર) છે. પ્રતિક્રમણના મુખ્ય ચાર હેતુઓને દર્શાવાતી ગાથા.

પડિસિદ્ધાણં કરણે કિચ્ચાણં અકરણે પડિકમણં

અસદ્દહણે અ તહા વિવરીય પઝવણાણ અ ॥ વંદિતા સૂત્ર ॥

અર્થ : સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી શ્રી તીર્થંકર પરમાત્માએ મારે માટે જે જે નહિ કરવાનું કહેલું છે. (૧) તેમાં જે જે કાંઈ મેં અતિભ્રમથી કયું હોય, તેમજ તેઓશ્રીએ જે જે કાંઈ કરવાયોગ્ય કહેલું છે, (૨) તે માહેથી મેં જે કાંઈ ન કયું હોય, તેમજ શ્રી તીર્થંકર ભગવાંતના વચનોમાં (૩) જે જે કાંઈ અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હોય, તેમજ શ્રી તીર્થંકર ભગવાંતની સર્વ જીવોને હિતકારીણી અને ત્રિકાળાબાધિત એવી પ્રરૂપણાથી મેં (૪) વિપરીત પ્રરૂપણા કરી હોય, આ ચાર હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખીને સૂત્ર-અર્થ સાપેક્ષ કેવળ આત્મસાક્ષીએ પ્રતિક્રમણ કરવું તે.

(૩) મિશ્ર (તદુભય) પ્રાયશ્ચિત : ઉપરના બંને સહિત એટલે આલોચનાપૂર્વક ગુરૂની સાક્ષીએ પ્રતિક્રમણ કરવું તે તેમાં ખાસ કરીને જે જે દોષોનું પ્રાયશ્ચિત કયું હોય તે તે દોષોને ફરીને નહિ સેવવાની વૃત્તિએ પ્રતિક્રમણ કરેલું હોવું જરૂરી છે, હાલમાં તો આ પ્રતિક્રમણનો સૂત્ર-અર્થ સંબંધી વ્યાપાર ચાલી રહ્યો છે. એટલે કે કેવળ પૈસાથી પ્રતિક્રમણ કરાવ્ય-કરાવાય છે. જે વિષમકાળની વિષમતા છે એમ જાણવું જરૂરી છે.

(૪) વિવેક પ્રાયશ્ચિત : આ પ્રાયશ્ચિત જેમ આધાકર્મોદિક આહારાદિનું અહણ્ય કયું હોય તો તેનો ત્યાગ કરવા રૂપ-વિવેક કયે છે તે જ જેમ થાય છે, તેમ સર્વજ્ઞ દોષયુક્ત જીવનથી અજગા થવા રૂપ-વિવેક પ્રાયશ્ચિત જાણવું.

(૫) વ્યુત્સર્ગ પ્રાયશ્ચિત : માઠા વિચારો યા સ્વખતાદિક વડે જે દોષો ઉત્પન્ન થયા હોય તેને દૂર કરવા માટે વિધિપૂર્વક સુદીર્ઘ કાયોત્સર્ગ કરવા રૂપ છે.

(૬) તપ પ્રાયશ્ચિત : ઉપર કહેલા ઉપાયો વડે જે દોષો દૂર ન થયા હોય અથવા ન થઈ શકે તેવા હોય તેને યથાસ્થિત વિધિપૂર્વક-વિવિધ પ્રકારના તપ વિશેષ કરીને દૂર કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો તે તપ પ્રાયશ્ચિત. દશવિધ યતિધર્મમાં આવતા તપ ધર્મનું લક્ષણ વિવિધ પ્રકારે પરિબ્રહ્મિના ત્યાગ રૂપ છે, સંવર-નિર્જરા તત્ત્વમાં આવતા બાહ્યતપ તે બાહ્ય દેહાદિ સંબંધી વિકારોને દૂર કરવા માટે કરવામાં આવે છે, જ્યારે અલ્પંતર તપ આત્માના અલ્પંતર દોષો તે વિષય કષાયના પરિણામોને દૂર કરવા માટે કરવાના છે, તેમાં વળી અત્રે પ્રાયશ્ચિત માટે કરવામાં આવતા તપો તે પૂર્વે આત્માએ પોતાના વ્રત-નિયમાદમાં જે દોષો લગાડેલા છે તેને દૂર કરવા માટે કરવાના હોય છે એમ જાણવું.

(૭) છેદ-પ્રાયશ્ચિત : જે દોષની તપાદિ વડે શુદ્ધિ ન થઈ શકે તેવા મોટા દોષ માટે સાધુના પાંચ દિવસનો-પાંચ માસનો ચા તેા પાંચ વર્ષનો ઇત્યાદિ સ્વરૂપે તેના ચારિત્ર પર્યાયનો છેદ કરી તેને લઘુ (નાનો) બનાવી દેવાય તે છેદ પ્રાયશ્ચિત જાણવું.

(૮) મૂળ અર્થાત્ ઉપસ્થાપના પ્રાયશ્ચિત : સાધુતાને યોગ્ય ન હોય તેવો મોટો અપરાધ કર્યા હોય તેને સર્વ ચારિત્ર પર્યાયનો છેદ કરીને ફરીને ચારિત્ર આપવું તે મૂળ પ્રાયશ્ચિત જાણવું.

(૯) અનવસ્થાપ્ય (પરિહાર) પ્રાયશ્ચિત : સંકલ્પે કરી મોટી હિંતા કરી હોય, ચોથા વ્રતમા અતિચારો લગાડેલા હોય, દર્પથી ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા કરી હોય, તેવા મોટા દોષવાળા સાધુની સાથે વંદનાદિ વ્યવહાર કરવાનું ટાળી દેવું, એટલે તેને સંઘાડા (ગરજ)બહાર કરવો અને ફરીથી જ્યારે તે ગુરૂએ આપેલા તપાદિ પ્રાયશ્ચિતને પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી તેની સાથેનો વ્યવહાર બંધ રાખવો તે અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત જાણવું.

(૧૦) પારાંચિત પ્રાયશ્ચિત : મુનિનો ઘાત તેમજ રાજાદિનો વધ કરવા રૂપ મહાન અકાર્ય કરનાર સાધુને સંઘ બહાર કાઢી મૂકવો એટલે તેને સાધુના વેષથી અળગો કરી નાખ્યા બાદ તે સાધુ ગુરૂએ આપેલ પ્રાયશ્ચિત કરે, તો તેને ફરીથી સંઘમાં લેવા રૂપ પ્રાયશ્ચિત જાણવું ઉપર જણાવેલા પ્રાયશ્ચિતો શ્રી જ્ઞાનાજ્ઞા મુજબ-વિધિપૂર્વક કરવાથી દોષોની તત્કાળ શુદ્ધિ થતાં તે આત્મા આરાધકપણું પામી શીઘ્ર મોક્ષ-સુખ મેળવવા યોગ્ય બને છે. અન્યથા શ્રી લક્ષ્મણ સાંઘીજના દર્શાવેલી માફક ઘણો કાળ સંસારમાં રજળે છે.

ઉપરના દસ પ્રાયશ્ચિતોમાં પાછળના છેલ્લા બે એટલે નવમું અને દશમું પ્રાયશ્ચિત ઉત્તમ સંઘયજ્ઞવાળાને પૂર્વધરના સમય દરમિયાન હોય છે, હાલમાં પૂર્વના આઠ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિતોનો વ્યવહાર કરવો યુક્ત છે.

(૨) વિનય (અભ્યંતર) તપ : આ વિનય તપ માન કષાયના ત્યાગ વડે કરી શકાતો હોવાથી અને પ્રથમના પ્રાયશ્ચિત તપ પછી ઉત્પન્ન થતો હોવાથી તેમજ તીર્થંકર નામ કર્મના બંધનો હેતુ હોવાથી તેને અભ્યંતર તપ કહેલ છે. આમ છતાં આને મોટા ભાગે કેટલાક સાધુઓએ, સર્વ સાધુઓ માટે પણ જે નિયત કલ્પરૂપ છે, તે કૃતિકર્મ (વંદન વ્યવહાર) કલ્પ (આચાર) ને અનુસરવાનું છોડી દીધું છે, એવા અભિચ્છીક-મિથ્યાત્વી સાધુઓ પાસેથી વિનય તપની અપેક્ષા પણ કેવી રીતે રાખી શકાય ? તત્વાર્થ સૂત્રકારે આ વિનયના ચાર પ્રકાર ત્રેવીસમા સૂત્રથી નીચે મુજબ જણાવ્યા છે.

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રોપચારાઃ ॥ ૨૩ ॥

(૧) જ્ઞાન વિનય : મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃ પર્યવજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન. એ પાંચે પ્રકારના જ્ઞાનીનું યથાતથ્ય-વિનય-બહુમાન કરવું તે.

(૨) દર્શન વિનય : સમ્યગ્ દર્શનયુક્ત આત્માઓની પાસેથી તત્વજ્ઞાન મેળવવા તેમનું યથાતથ્ય સત્કાર-સન્માનાદિ દ્વય પ્રકારે વિનય બહુમાન કરવું તે.

(૩) ચારિત્ર વિનય : સામાયિકાદિ પાંચ પ્રકારના ચારિત્રમાં યથાર્થ જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન કરી ચારિત્રીયાઓની સેવા-ભક્તિ દ્વારા પોતામાં ચારિત્ર રૂચી પ્રગટાવવી તે ચારિત્ર વિનય.

(૪) ઉપચાર વિનય : જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રયુક્ત આત્માઓની આશાતના ન કરવી તે.

ગાથા તિત્થયર-સિદ્ધ-કુલગણ સંઘ-કિરિય-ધમ્મ-નાણ-નાણીણં
આયરિયા શેરુ વજ્જાય, ગણણં તરસ પયાણિ

ઉપર જણાવેલ ચાર પ્રકારનો વિનય તે વળી નીચે જણાવેલ તેર વ્યક્તિઓ સંબંધી કરવાનો હોવાથી વિનયના $૧૩ \times ૪ = ૫૨$ લેહ થાય છે (૧) અરિહંત (૨) સિદ્ધ (૩) કુળ (૪) ગણ (૫) સંઘ (૬) ક્રિયા (૭) ધર્મ (૮) જ્ઞાન (૯) જ્ઞાની (૧૦) આચાર્ય (૧૧) સ્થવિર (૧૨) ઉપાધ્યાય (૧૩) ગણિ. વળી આ તેરનો નીચે મુજબ સાત લેહથી વિનય કરવાથી વિનયના $૧૩ \times ૭ = ૯૧$ લેહ પણ શાસ્ત્રમાં જણાવેલા છે ઉપર જણાવેલા તેરનો પ્રથમના ચાર પ્રકારના વિનય ઉપરાંત મનથી વિનય કરવો, વચનથી વિનય કરવો અને કાયાથી વિનય કરવો. એમ ત્રણ લેહ ઉમેરતાં ૯૧ લેહ પણ થાય છે. આ મન, વચન અને કાયાના વિનયના વળી પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એવા બે-બે લેહોથી તેમજ તે હરેકના સાત-સાત લેહ વડે કરતાં આત્મા ઘણાં કર્મોની નિર્જરા કરે છે. તેમાં પ્રશસ્ત મનોવિનય એટલે કે આચાર્યાદિ પ્રત્યે રૂડા મનને પ્રવર્તાવે તે તેમજ અપ્રશસ્ત મનોવિનય એટલે અપાપક તેમજ અસાવલ (પાપ રહિત) (જ) તેમજ કૌઠાદિકે કરીને રહિત-મન રાખે. આ રીતે વચનના તેમજ કાયાદિકના પણ સાત-સાત લેહોથી વિનય સાચવે. આ બધા લેહો લોકોપચાર વિનયના જાણુવા. વળી પણ શાસ્ત્રોમાં નીચેના દ્વય જણાવેલો

પાંચ પ્રકારે વિનય કરવા રૂપ ૧૦ X ૫ = ૫૦ લેદો પણ જણાવેલા છે. તે માટે જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મોના ક્ષય માટે વિનય કરવો જરૂરી છે.

(૧) અરિહંત (૨) સિદ્ધ (૩) ચૈત્ય (૪) ક્ષુત (૫) ધર્મ (૬) આચાર્ય (૭) ઉપાધ્યાય (૮) સાધુ (૯) સંઘ (૧૦) સમનોહ (સમ્યક્ત્વની (દેવ-ગુરુ-ધર્મની સમાનતાવાળો.) આ દશેનો નીચે મુજબ પાંચ લેદોથી વિનય કરવો તે. (૧) ભક્તિ (૨) બહુમાન (૩) ગુણોની પ્રશંસા (૪) અવગુણ ઠાંકવા અને (૫) અનાસાત્ત (આસાતના વર્જવી.)

આચાર્યોપાધ્યાય તપસ્વિ શૈક્ષક ગ્લાન-ગજ-કુલ-સંઘ-સાધુ

સમનોજ્ઞાનામ્ ॥ ૨૪ ॥

(૩) વૈયાવચ્ચ (અભ્યંતર) તપ : આ તપ બાહ્ય સ્વરૂપી હોવા છતાં તે પૂર્વે જણાવેલ પ્રાયશ્ચિત્ત તેમજ વિનય તપ પછી અંતરંગ વિશુદ્ધિએ સમ્યક્ પ્રકારે પ્રવર્તે છે. તે માટે તેને અભ્યંતર તપ કહેલ છે. આ તપમાં (૧) આચાર્ય (૨) ઉપાધ્યાય (૩) વિશેષ તપ કરનાર તપસ્વી (૪) શૈક્ષક એટલે નવદીક્ષિત સાધુ (૫) ગ્લાન (રોગી) (૬) ગણ (૭) કુળ (૮) સંઘ (૯) સ્થવિર-સાધુ જે શકિત આત્માઓને ધર્મમાં સ્થિર કરવાવાળા હોય તે (૧૦) સમનોહ એટલે સાધર્મિક.

અ: દશે જણાનું યથાતથ લાવે વિનય-ભક્તિ-બહુમાન પૂર્વક વૈયાવચ્ચ કરવું એટલે એમને જરૂરી અશન-પાન-વસતિ-વસ્ત્ર-પાત્ર તેમજ ઔષધ લોજનાદિ વસ્તુઓનું આપવું તે આ તપ કરનાર આત્મા આગળના સ્વાધ્યાય તપનો સમ્યક્ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

વાચના પૃચ્છનાડનુપ્રેક્ષા ડડમ્નાય ધર્મોપદેશાઃ ॥ ૨૫ ॥

(૪) સ્વાધ્યાય (અભ્યંતર તપ) : આ તપ વડે જીવ પોતાના આત્માની સમ્યગ્ પ્રકારે અંતરંગ શુદ્ધિ કરી શકે છે. એટલે કે આત્મહિત લાણી હેય-ઉપાદેય લાવોનું યથાર્થ જાણપણું કરી શકે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ લોક ચિંતવણાએ કરીને શુદ્ધાત્મ લાવમાં રમણતા કરી શકે છે, તે માટે તેને અભ્યંતર તપ કહેલ છે. આ તપ અનુક્રમે (૧) વાચના (૨) પૃચ્છના (૩) અનુપ્રેક્ષા (૪) આમ્નાય અને (૫) ધર્મકથા. આ પાંચ પ્રકારનો સ્વાધ્યાય તપ શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે. જેનું વિશેષ સ્વરૂપ નીચે મુજબ સમજવું જરૂરી છે.

(૧) વાચના : ગુર્વાહિક પાસેથી જ્ઞાનાચારના આઠ અતિચારાદિ દોષોને ટાળીને (વિધિપૂર્વક) સમ્યક્ દ્રવ્ય ક્ષુતજ્ઞાન લેવું તેને વાચના જાણવી.

(૨) પૃચ્છના : ગુર્વાહિક પાસેથી સમ્યક્ પ્રકારે સૂત્ર-અર્થનું શ્રદ્ધા કર્યા પછી તેમાં કોઈક અર્થ વિશેષ સંબંધી શંકા પડે તો તેને યથાતથ વિનય સહિત પૂછીને સંકારહિત

થવું-અનિવાર્ય આવશ્યક ભણવું. શંકા સહિત ધારણ કરેલું જ્ઞાન-સમ્યક્ દર્શન ગુણમાં બાધા ઉપભવે છે.

(૩) અનુપ્રેક્ષા : અહણ કરેલ સૂત્ર-અર્થને પોતાના આત્મા પ્રતિ યથાર્થ વિધિ-નિષેધે પ્રચુન્નવે. જેથી શુદ્ધ અનુભવ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય.

આ માટે મહું છે કે—

સિક્ષિત્વયં-ઠિયં-જિયં-મિયં-જાવગુરુવાયણોવગયં ।

વાયણાયે-પુચ્છણાણે પરિઅટ્ટણાણે-ધમ્મકહાણે નો અણુપ્પહાણતા-દઙ્ગસૂયં ॥

અર્થાત્ અનુપ્રેક્ષા વગરનું જ્ઞાન દ્રવ્યશ્રુત છે. તે માટે અનિત્યાહિ બાર ભાવનાએ આત્માને ભાવિત કરવો જરૂરી છે.

(૪) આમ્નાય (પરાવર્તના) : પોતાને પ્રાપ્ત-સૂત્ર-અર્થ અને અનુભવને વારંવાર સંભાળવો તે.

(૫) ધર્મકથા : સૂત્ર અર્થથી પ્રાપ્ત અનુભવ સહિતના અધ્યાત્મ જ્ઞાનને પર-હિતાર્થે તેમજ સ્વ-હિતાર્થે (નિર્જરાર્થે) ધર્મકથા સ્વરૂપે ઉપદેશ આપવો તે.

બાહ્યાડમ્યન્તરોપધ્યોઃ ॥ ૨૬ ॥

આ વ્યુત્સર્ગ (અભ્યંતર) તપ બે પ્રકારનો છે. તેમાં પહેલો (૧) બાહ્ય વ્યુત્સર્ગ એટલે શરીર સંબંધી ચિંતા તેમજ ઉપકરણ સંબંધી ચિંતાથી આત્માને અળગો કરવારૂપ છે, અને બીજો અભ્યંતર વ્યુત્સર્ગ એટલે આત્માને કષાય ભાવથી અળગો કરવો તે. આ વ્યુત્સર્ગ તપ ધ્યાન તપની પૂર્વે અત્રે જણાવેલ છે તેનો અર્થ ઉપર મુજબ કરવાથી ધ્યાનની ભૂમિકાને યોગ્ય આત્માનું સ્વરૂપ આપોઆપ સમજાઈ જાય છે. જ્યારે શાસ્ત્રમાં ધ્યાનતપ પછી વ્યુત્સર્ગ તપ જણાવેલ છે, તેનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં (એકાગ્રતામાં) સ્થિરતા માટે જરૂરી બાહ્ય અભ્યંતર વિકલ્પોથી આત્માને અળગો રાખવા રૂપ વ્યુત્સર્ગ તપ સમજવું. આ વ્યુત્સર્ગ તપ સંબંધી શાસ્ત્રમાં કાયોત્સર્ગથી પૂર્ણ કરવા સંબંધે આગારની મર્યાદામાં સ્થિરતા માટે અપ્પાણં-વોસિરામિ પદથી સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવેલ છે.

ઉત્તમસંહનનસ્યૈકાગ્રચિન્તાનિરોધો ધ્યાનમ્ ॥ ૨૭ ॥

આમુહૂર્તાત્ ॥ ૨૮ ॥

આર્તરૌદ્રધર્મ્મ શુક્લાનિ ॥ ૨૯ ॥

પરે મોક્ષહેતુ ॥ ૩૦ ॥

પ્રથમના ચાર ઉત્તમ સંઘયણ ધરાવતા આત્માઓ જ્યારે એક (૧) અંતમુહૂર્ત કાળ સુધી સમસ્ત પર ભાવની ચિંતાને છોડીને આત્મ સાધનમાં ઉપકારી એવા કોઈ એક સમ્યક્ દ્રવ્યગુણ યા પર્યાય સ્વરૂપમાં, તનમય સ્વરૂપે મન-વચન કે કાયાની સ્થિરતા

વડે અંતર્મુહૂર્ત સુધી સ્થિર ચિત્તે તેની વિચારણા કરે છે, તેને સમ્યક્ ધ્યાન (ધર્મધ્યાન-શુભધ્યાન) કહેવામાં આવે છે, અન્યથા અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ સંસારી આત્માઓમાં મોહજન્ય આર્તધ્યાન તેમજ રાદ્રધ્યાન સ્વરૂપી એકાગ્રતાના વિકલ્પો તો અનાદિથી હોય છે. આથી સ્પષ્ટ સમજવું કે આત્મવીર્યનું સૂક્ષ્મ યા બાહર મન-વચન કે કાય યોગની સાથે કોઈ એક શુભ યા અશુભ વિષય સંબંધે પ્રવૃત્તિ યા નિવૃત્તિ ઉત્કૃષ્ટ ભાવે સ્થિર (એક અંતર્મુહૂર્ત કાળ સુધી) પ્રવર્તવું તે ધ્યાન યોગ છે. અન્યથા મન-વચન કે કાયયોગની સમસ્ત યોગ પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિમાં આત્મ-વીર્યની ઉત્કૃષ્ટ પ્રવૃત્તિ (સંબંધી) હોતી નથી. આથી જ શાસ્ત્રકારોએ શુભ-અશુભ ધ્યાનને આત્માને વિશેષતઃ સાધક-બાધક રૂપે જણાવેલ છે, આવું ધ્યાન એક વસ્તુ વિષય એક અંતર્મુહૂર્ત કાળ સુધી સતત હોય છે. અધિક કાળ સુધી એક વસ્તુ વિષયક ધ્યાનયોગ સંભવી શકે નહિ હા. શુભ કે અશુભ વિષય સંબંધે દ્રવ્યશુભ પર્યાયાન્તર ભેદથી ક્ષીર્ધકાળ સુધી પણ એક વસ્તુ વિષયક એકાગ્રતા (ધારણા) સંભવી શકે છે, હાલમાં છટકું છેવટું સંધ્યશુ પ્રવર્તતું હોઈ, ઉત્તમ ભાવના સહ ઉત્તમ વ્યવહારમાં પ્રવર્તન કરવું ઉચિત જણાય છે.

હવે આત્મતત્વની શુદ્ધિ કારક અને આત્માને મક્કીન કરનાર એવા સાધક-બાધક ધ્યાનના ચાર ભેદો જણાવાય તે પહેલા કેટલીક મહત્વની વાત જણાવીએ છીએ.

અત્રે એ જણાવવું જરૂરી છે કે કેટલાક જૈનાભાષી કુશુરુઓ શાસ્ત્રમાં તેમજ આ તત્ત્વાર્થકારે જણાવેલ સંવર-નિર્જરા તત્ત્વના સમસ્ત બાહ્ય અભ્યંતર સ્વરૂપોમાં નયસાપેક્ષ-દ્રવ્ય ભાવની વિવક્ષા કરવાને અસમર્થ હોઈ, નિશ્ચયા ભાષી કેટલાક કુશુરુઓ સમસ્ત શુભ યોગને તેમાં આત્માનું કોઈ સ્વ-સ્વરૂપ જ નથી, એમ જણાવી તેને વ્યવહારથી કે ઉપ-ચારથી સ્વીકાર કંવાનું જણાવી, પરમાર્થે તેને મિથ્યા સ્વરૂપ કહે છે, તેમજ વળી કેટલાક વ્યવહારી ભાષી કુશુરુઓ સમસ્ત શુભ યોગને (ઉપયોગ શુદ્ધિની શૂન્યતાએ પણ) તે આત્માર્થ સાધક જ છે-એમ જણાવી પોતપોતાના પક્ષ-મતમાં અનેક પ્રકારની માયાએ કરી અનેક બાળ અજ્ઞાની-ભોળા ધર્માર્થી જીવોને ફસાવી મોટા મોટા ચમત્કારોની વાતો કરીને, મિથ્યા આડંબરોએ કરી પોતપોતાની મોટાઈનું પ્રદર્શન કરતાં આજે તો પ્રત્યક્ષ જોવાય છે. આવા નિશ્ચયાભાષી તેમજ વ્યવહારાભાષી કુશુરુની માયામાં આત્માર્થી-આત્માએ-તત્ત્વાર્થને યથાર્થ જાણી ફસાવું જોઈએ નહિ. અન્યથા અનંતી પુણ્યાઈએ પ્રાપ્ત મનુષ્યભવ તેમજ તત્ત્વાર્થનું જાણપણું પણ મિથ્યા થશે એમ નિષ્પ્રયેથી સમજવું વળી એ પણ જાણવું જરૂરી છે કે નૈગમનય દૃષ્ટિએ આત્મ મક્કીનતા ટાળવા પૂર્વકનો અર્થાત્ (ભવાભિનંદિપણા તેમજ મિથ્યાવાહિના દુષ્ટ પરિણામો ટાળવા પૂર્વક) નો સમસ્ત શુભ વ્યવહાર પ્રશસ્ત છે. તેમજ અધ્યાત્મ-ભાવના અર્થાત્ આત્મા સંબંધી આત્માની ચિંતા ભાવના (વિચારણા)

તે પશુ શુભ ધ્યાનનો હેતુ હોવાથી પ્રશસ્ત છે, માટે આત્માથી આત્માએ પોતપોતાના યથાતથ્ય ભાવે (દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવનાનુસારે) પર નિંદાદિ-દોષોથી નિવર્તીને દાન-ચિયજ-તપ તેમજ ભાવનાદિ ધર્મમાં પ્રવર્તન કરવું. તે શ્રેયસ્કર છે એમ જાણવું. આમ છતાં મોક્ષાથી આત્માઓએ તો શાસ્ત્રાનુસારે તેમજ આ તત્વાર્થ સૂત્રકારના અભિપ્રાયે સૌ પ્રથમ સમ્યક્ત્વ ગુણને પ્રાપ્ત કરવો અનિવાર્ય-આવશ્યક છે એમ જાણવું. આ સંબંધે શ્રી ભગવતી સૂત્રના આઠમા શતકના દશમા ઉદ્દેશને વિષે નીચે મુજબ આરાધક-વિરાધક આત્માઓની ચીલંગી કહી છે.

(૧) જે આત્માએ સમ્યક્દર્શન ગુણ પ્રાપ્ત કરીને સમ્યક્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું નથી તેમ છતાં સુગુરૂની નિશ્રાએ નિષ્કામપણે બાહ્ય-વ્રત-તપ-જપાદિ ક્રિયાઓ કરે છે તેને દેશ આરાધક જાણવો.

(૨) જે આત્માએ સમ્યક્દર્શન ગુણ પ્રાપ્ત કરીને સમ્યક્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું છે અને ભગવંતની આજ્ઞા પાળવાની ઇચ્છાવાળો હોવા છતાં જે યથાયોગ્ય ધર્માનુષ્ઠાને કરતો નથી તે આત્માને દેશ વિરાધક જાણવો.

(૩) જે આત્માએ સમ્યક્દર્શન ગુણ પ્રાપ્ત કરેલ છે અને સમ્યક્જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત કરેલ છે અને શ્રી જીનેશ્વર ભગવંતની આજ્ઞાનુસારે ચારિત્ર ધર્મનું પણ પાલન કરે છે, તેને સર્વ આરાધક જાણવો.

(૪) જે આત્મા સમ્યક્દર્શન-સમ્યક્જ્ઞાન તેમજ સમ્યક્ચારિત્રના ઉપચાર ધર્મથી પણ રહિત છે એવા આત્માને સર્વ વિરાધક જાણવો. આ રીતના ચાર પ્રકારના આત્માનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રાધારે સારી રીતે સમજીને-શ્રદ્ધા કરીને આત્માર્થ સાધવા માટે નિશ્ચય-વ્યવહારથી ઉદ્યમશીલ બનવું જરૂરી છે, અન્યથા અનંતી પુણ્યાઈએ પામેલ પ્રાપ્ત મનુષ્ય ભવ તેમજ ઉત્તમકુળ સંબંધે જૈન ધર્મનો (પ્રાપ્તિરૂપ) યોગ પણ નિષ્ફળ સમજવો.

ધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે (૧) આર્તધ્યાન (૨) રૌદ્રધ્યાન (૩) ધર્મધ્યાન (૪) શુકલ ધ્યાન. આ ચાર પ્રકારના ધ્યાનના વળી પ્રત્યેકના ચાર-ચાર ભેદો પણ શાસ્ત્રાર્થથી અવિરૂદ્ધ જાણવા જરૂરી છે. પ્રથમના બે ભેદ તે આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનના ચાર-ચાર ભેદો સંસાર પરિભ્રમણના હેતુઓ જાણવાના છે. જ્યારે પાછળના બે એટલે ધર્મધ્યાન અને શુકલ ધ્યાનના ચાર-ચાર પાયા (ભેદો) તે મોક્ષ પ્રાપ્તિના કારણભૂત જાણવાના છે. હવે સૂત્રકાર પ્રથમના આર્તધ્યાન (હુઃખાનુબંધી) ના ચાર પાયા (ભેદો) નું સ્વરૂપ અનુક્રમે ફેરફાર સાથે શાસ્ત્રાર્થથી અવિરૂદ્ધ જણાવે છે.

(૧) અનિષ્ટ સંયોગ (૨) રોગ ચિંતા (૩) ઇષ્ટ વિયોગ (૪) આગામી કાળની ચિંતા. આ ચારે ભેદોનું કાંઈક વિસ્તારથી સ્વરૂપ અત્રે સૂત્રકારે સૂત્રથી જણાવેલ છે.

આર્તમમનોજ્ઞાનાં સમ્પ્રયોગે તદ્વિપ્રયોગાય સ્મૃતિસમન્વાહાર ॥ ૩૧ ॥

(૧) અનિષ્ટ (મનને અનિષ્ટ લાગતાં) વિષયનો (વસ્તુનો) યોગ થયે છતે તે વસ્તુનો વિયોગ કરવા માટે જે સ્મૃતિ સમન્વાહાર રૂપ (ચિંતા કરવા રૂપ) જે સંકલ્પ-વિકલ્પ કરવા તે આર્તધ્યાન છે.

(૨) વેદનાયાશ્ચ ॥ ૩૨ ॥

શરીરાદિ સંબંધે પ્રાપ્ત રોગાદિને વિષે તેને દૂર કરવા રૂપ જે સંકલ્પ, વિકલ્પ કરવા તે આર્તધ્યાન છે.

(૩) વિપરીતં મનોજ્ઞાનામ્ ॥ ૩૩ ॥

મનને ઇષ્ટ (સ્વજ્નાદિ તેમજ ધન-ધાન્યાદિ) ઇષ્ટ વિષયનો (વસ્તુનો) વિયોગ થયે છતે તે વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા માટે જે સંકલ્પ-વિકલ્પો કરવા તે આર્તધ્યાન છે.

(૪) નિદાનં ચ ॥ ૩૪ ॥

આ લોકના ઇન્દ્રિયાર્થક સુખો માટે તેમજ પરલોકમાંના ઇન્દ્રિયાર્થક સુખો માટે જે નિયાણું કરવું. અર્થાત્ તે સંબંધી અભિલાષ કરવો તે આર્તધ્યાન છે. આ ચારે પ્રકારના ધ્યાનનો નીચે મુજબના ગુણસ્થાનક સુધી હોવાનો સંભવ જણવો.

તદવિરત દેશવિરત પ્રમતસંયતાનામ્ ॥ ૩૫ ॥

અવિરતિ સમ્યક્ દૃષ્ટિ (૪) ચોથા ગુણસ્થાનક વાળાને તેમજ દેશવિરતિ (૫) પાંચમા ગુણસ્થાનક વાળાને તેમજ ત્રીજા પ્રમત્ત સંયત્ત એટલે (૬) છઠ્ઠા ગુણસ્થાનક વાળા સાધુને આર્તધ્યાનનો સંભવ જણવો. જ્યારે રૌદ્રધ્યાનનો સંભવ માત્ર (૪) ૪ થા ગુણસ્થાનક વાળા અવિરતિ સમ્યક્ દૃષ્ટિને તેમજ (૫) પાંચમા દેશ વિરતિધરને સંભવે છે. પરંતુ (૬) છઠ્ઠા ગુણ સ્થાનકે રૌદ્ર ધ્યાન ન હોય એમ જણવું.

આ હકીકત સૂત્રકારે આ છત્રીસમા સૂત્રથી જણાવેલ છે.

હિંસાઽનૃતસ્તેય વિષય સંરક્ષણેભ્યો રૌદ્રમવિરત દેશવિરતયોઃ ॥ ૩૬ ॥

હવે સૂત્રાનુસારે શાસ્ત્રાર્થથી રૌદ્ર ધ્યાનના ચાર પાયાનું સ્વરૂપ જણાવીએ છીએ

(૧) હિંસાનુંબંધી : જીવ હિંસા કરવા માટેના સંકલ્પ-વિકલ્પો કરવા તે રૌદ્ર ધ્યાન છે.

(૨) મૃધાનુંબંધી : ગુહું ઝોલવા માટેના સંકલ્પ-વિકલ્પો કરવા તે રૌદ્રધ્યાન છે.

(૩) સ્તેયાનુંબંધી : ચોરી કરવા સંબંધી સંકલ્પ-વિકલ્પો કરવા તે રૌદ્રધ્યાન છે.

(૪) પરિચ્છેદ-સંરક્ષણાનુંબંધી : સચિત્ત યા અચિત્ત પર દ્રવ્ય સંબંધી પરિચ્છેદનું રક્ષણ (સાચવણી) કરવા રૂપ સંકલ્પ-વિકલ્પો કરવા તે રૌદ્રધ્યાન છે.

આજ્ઞાઽપાયવિપાકે સંસ્થાન વિચયાય ધર્મમપ્રમત સંપતસ્ય ॥ ૩૭ ॥

ઉપશાન્તક્ષીણકપાયયોશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

શુક્લે ચાધે ॥ ૩૧ ॥

પરે કેવલિન ॥ ૪૦ ॥

આજ્ઞા વિચય, અપાય વિચય, વિપાક વિચય અને સંસ્થાન વિચય. એ ચારે પ્રકારની વિચારણા રૂપ ધર્મ ધ્યાન અપ્રમત સંયત (સાધુઓ) ને હોય છે વળી આ ધર્મ ધ્યાન (૧૧) માં ઉપચાંત મોહ તેમજ (૧૨) માં ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન સુધી પણ ઉત્તરો-ઉત્તર વિશુદ્ધ ભાવે હોય છે. પ્રથમના બે શુક્લ ધ્યાન પણ ખાર (૧૨) માં ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે. શુક્લ ધ્યાનના પાછળના બે ભેદો ઉપચારે કેવળજ્ઞાની પરમાત્માઓને હોય છે.

સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી શ્રી વિતરાગ પરમાત્માની આજ્ઞા (દેશના) સર્વ ભવ્ય જીવોને ઉત્તરોત્તર આત્મ સાધક હોવાથી તેમની આજ્ઞાને અનુસરવા માટેની ઉત્કૃષ્ટ-ઉત્કંઠા તેને આજ્ઞા વિચય ધર્મ ધ્યાન સમજવું. આ ધ્યાન ઋગ્વેદસૂત્રનય દૃષ્ટિએ સમ્યક્ દૃષ્ટિને પ્રધાન-પણે હોય છે, શબ્દનય દૃષ્ટિએ અપ્રમત સાધુને જાણવું તેમજ નૈગમ્ય નયદૃષ્ટિએ આત્મહિતની ચિંતવના કરવાવાળા ભવ્યજીવોમાં પણ યથા સંભવ વિચારવું.

સંસારમાં સર્વ દુઃખનું મૂળ દરેકે દરેક આત્માને પોતપોતાના રાગદ્વેષ રૂપ પરિણામ જ છે. એમ વિચારી રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવા માટેના યથાશક્તિ વિરતિના પરિણામ સહ ઉત્કંઠા તે અપાય વિચયરૂપ ધર્મધ્યાન સમજવું. આ ધ્યાન પાંચમા દેશ વિરતિધર આત્માઓને પ્રધાનપણે હોય છે, બીજા જીવોને યથા સંભવ વિચારવું.

વિપાક વિચય નામનું ત્રીજું ધર્મ ધ્યાન છઠ્ઠા સર્વ વિરતિધર સાધુઓને પ્રધાનપણે હોય છે, બીજા જીવોમાં યથા સંભવ વિચારવું તેમને પૂર્વ કર્મના ઉદ્ધયે જે જે પશ્ચિદ-ઉપસર્ગ સહન કરવા પડે છે. તેને પૂર્વ કર્મના વિપાક સ્વરૂપે વિચારી, તેઓ તે તે કર્મોની સવિશેષ સ્વરૂપે નિર્જરા કરતાં હોય છે.

સંસ્થાન વિચય નામનું ચોથું ધર્મધ્યાન મુખ્યપણે અપ્રમત ભાવવાળા યાને સર્વ સંસારીક ભાવોથી વિરક્ત આત્માઓને સંસાર સ્વરૂપી જગતમાં કેવળ પોતાના આત્માના સંબંધનો વિચાર કરવારૂપ હોય છે, જેમ ચાર પ્રકારના પુરૂષાર્થમાં મોક્ષ પુરૂષાર્થના કાંચુરૂપે ધર્મ પુરૂષાર્થ જણાવેલ છે, તેમ આ ધર્મ ધ્યાન તે પણ શુક્લ ધ્યાનના બીજા પાયાના ધ્યાનનું કારણ જાણવું. કેમકે ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિએ આ ધર્મ ધ્યાન પણ છેક ખારમા (૧૨) ગુણ સ્થાનક સુધી સંભવે છે. એમ સૂત્રકારે (૩૬) માં સૂત્રથી સ્પષ્ટ જણાવેલ છે. ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધિએ ધર્મધ્યાન તેમજ શુક્લ ધ્યાનનો સમગ્ર કાળ પણ એક અંતમુહૂર્ત પ્રમાણ જ જાણવો. કેમકે ધ્યાન સ્વરૂપી ઉત્કૃષ્ટ યોગથી એક અંતમુહૂર્તમાં જ સર્વ પ્રકારની સિદ્ધિ સર્વત્ર શાસ્ત્રકારોએ જણાવી છે. ક્ષપક શ્રેણીએ ચડનાર આત્મા એક અંતમુહૂર્તમાં જ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે.

આથી પ્રથમના બે શુક્લ ધ્યાન પણ ખારમા ગુણસ્થાનક સુધી હોય છે. એમ સૂત્રકારે (૩૯) મા સૂત્રથી સ્પષ્ટ જણાવેલ છે. તેરમે ગુણસ્થાનકે વર્તતા સયોગી કેવળી ભગવંતોને આયુષ્ય કાળ પર્યાંત કોઈ ધ્યાન કરવાનું હોતું નથી, કેમકે તેઓએ ચારે આત્મ ગુણધાતી કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરેલો હોવાથી તેઓ કૃત્ય કૃત્ય થયેલા હોય છે. આમ છતાં તેઓને પણ છેલ્લે અંતર્મુદૂર્ત કાળ આયુષ્ય બાકી હોય છે, ત્યારે તેરમે ગુણ સ્થાનકે પ્રથમનું યોગ નિરોધ કરવા રૂપ શુક્લ ધ્યાન હોય છે અને બીજું શુક્લ ધ્યાન ચૌદમે ગુણસ્થાનકને અંતે હોય છે આ રીતે શ્રી કેવલી ભગવંતોને આયુષ્યના છેલ્લા અંતર્મુદૂર્ત કાળે શુક્લ ધ્યાનના છેલ્લા બે પાયાનું ધ્યાન ઉપચારે હોય છે. જેનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રાકારોએ પણ વિસ્તારથી સ્પષ્ટ જણાવેલ છે.

પૂર્વે જણાવેલ ધર્મ ધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાનરૂપ શુ-વિશુદ્ધ ધ્યાન યોગને પણ કેટલાકે શુદ્ધ ઉપયોગથી એકાંતે ભિન્ન જણાવી સર્વત્ર-સર્વથા શુભ યોગ વ્યાપારનો કેવળ અપલાપ યાને તિરસ્કાર કરવામાં જ જેઓ ઉત્સૂક છે, તેવા મૂઢ-મિથ્યામતિવાળા આત્માઓને ઉત્તરોત્તર યોગ-વિશુદ્ધ સાપેક્ષ આત્માર્થની સાધકતા ઇષ્ટ જ હોતી નથી. તેઓ તો કેવળ એવંભૂતનય સાપેક્ષ-અયોગી અવસ્થાને જ એકાંતે આત્મશુદ્ધિ રૂપે સ્વીકાર કરીને તે પૂર્વેની સર્વ ક્ષાયોપશમિક ભાવની સાધક અવસ્થાઓનો અલ્પાંશે પણ આત્મશુદ્ધિ રૂપે સ્વીકાર કરતા નહિ હોવાથી છેવટે તેઓને શ્રી કેવળી ભગવંતોને વિષે ક્ષાયિક ભાવની સાથે પણ જે ઔદાયિક ભાવનું જે યોગ સ્વરૂપ પણ આયુષ્યકાળ પર્યાંત હોય છે, તેને પણ તેઓ અન્યથા સ્વરૂપે કહેતા હોવાથી તેઓને સર્વત્ર યોગ-શુદ્ધિનો અપલાપ જ કરવો પડતો હોય છે. આથી તો તેઓને શ્રી તીર્થંકર ભગવંતો જે શ્રી ચતુર્વિધ સંબંધની ઉપદેશાદિ દ્વારા સ્થાપના કરતાં હોય છે, તેમાં પણ ભ્રાંતિ-ઉપજેલી હોવાથી તેઓને અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરીને પોતાના (એકાંતિક) અપ્રમાણિક વિચારોને ચેનકેન પ્રકારે સર્વત્ર આગળ ધરવા પડતા હોય છે. આવા વિચારોને સ્વીકાર કરવાવાળા માટે, આત્માર્થ-સાધવા માટે કોઈ ઉચિત વ્યવહાર હોતો નથી. આ માટે આત્માર્થી આત્માઓએ પોતાના આત્મહિત સંબંધમાં (નય-પ્રમાણ સાપેક્ષ) અવિસંવાદી શ્રુત સિદ્ધાંતનો સ્વાનુભવે નિશ્ચય કરવો જરૂરી છે. આ માટે તત્વાર્થ સૂત્રકારે પણ સૂત્ર સિદ્ધાંતાનુસારે દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિ ધર્મરૂપ મોક્ષ માર્ગ જણાવેલ છે. (બુઓ અ. ૭ સૂ. ૨) સર્વ વિરતિપણું એ જ મોક્ષ માર્ગ હોઈ નવમા અધ્યાયમાં સંવર-નિર્જરા તત્વ સંબંધે શુદ્ધ વ્યવહાર નય પ્રધાન સાધુ ધર્મ સંબંધી સંવરના સત્તાવન લેક જણાવી નિર્જરા તત્વમાં તપના બાર લેક જણાવ્યા છે. આ રીતે આત્મશુદ્ધિ (આરાધના) માટે શાસ્ત્રમાં નય દૃષ્ટિએ અસંખ્યાત યોગો જણાવેલ છે. તેમ છતાં શુદ્ધ વ્યવહારનય દૃષ્ટિએ શ્રી નવપદની આરાધનાને મુખ્ય જણાવી છે, આમ છતાં કેટલાક સ્વચ્છંદાચારીઓને

પોતાના (ઓધ સંજ્ઞાતા પ્રવર્તનમાં સૂત્રાનુસારી દેશવિરતિ-સર્વ વિરતિપણુનો આરોપ કરીને પોતાના સ્વચ્છંદાચારમાં મોક્ષમાર્ગ સ્થાપવો છે જે મહા (તીવ્ર) મિથ્યાત્વનું લક્ષણ છે. શ્રી નવપદની આરાધના તે તત્વતઃ તે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપની જ આરાધના છે, જે સાધ્ય-સાધન દાવની શુદ્ધિએ સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે. આમ છતાં શુદ્ધ સાધ્યરૂપ મોક્ષ તત્વની પ્રાપ્તિ અર્થે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભવ અને ભાવની વિચિત્રતાનુસારે અર્થાત્ ઔદાયિક ભાવ તેમજ ક્ષયોપશમાદિ ભાવની વિશુદ્ધિ અનુસારે અનેક પ્રકારના નિષ્કામ ધર્મ-પુરૂષાર્થમાંથી કોઈપણ એકનો પણ અપલાપ કે તિરસ્કાર કરવો યુક્ત નથી જો કે કેવળ સંસાર હેતુતાએ કરાયેલ શુભ યોગપ્રવર્તન તે કોઈ રીતે મોક્ષનું કારણ બનતું નથી. આ વાત શાસ્ત્રકારોએ સ્પષ્ટપણે જણાવેલ છે. આમ છતાં કેટલાક વ્યવહારભાષીઓ સમસ્ત શુભયોગ વ્યાપારમાં મોક્ષની કારણતા સ્થાપે છે, તેને પણ ઉત્સૂત્ર વચન જાણવું. આ સંબંધે શાસ્ત્રમાં જણાવેલ (૧) નિષ-અનુષ્ઠાન (૨) ગરલ અનુષ્ઠાન (૩) અન્યોન્ય અનુષ્ઠાન (૪) તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાન (૫) અમૃત અનુષ્ઠાન. એ પાંચે પ્રકારના અનુષ્ઠાનોમાં છેલ્લા બેને મોક્ષાર્થે-ઉપાદેય જણાવેલ છે. તેમાં ચોથા તદ્દહેતુ અનુષ્ઠાનમાં સાધ્યની શુદ્ધિ હોવા છતાં સાધન ભાવની ઉપર જણાવેલ હેતુતાએ વિકળતા જાણવી. જ્યારે પાંચમા અમૃત અનુષ્ઠાનમાં સાધ્ય-સાધન ઉભયની શુદ્ધિ હોય છે એમ જાણવું. અત્રે આટલું વિશેષ વિવેચન કરવાની જરૂર એટલા માટે જણાઈ છે કે શ્રી નવપદની સ્થાપનામાં શ્રી સિદ્ધપદની આબુબાબુ એટલે એક બાબુ સરચક્રત્વ અને બીજી બાબુ તપ પદને સ્થાપીને તે બંનેને મોક્ષપદ પ્રાપ્તિ માટેના અનિવાર્ય-આવશ્યક હેતુઓ છે એમ સ્પષ્ટપણે જણાવેલ છે. અન્યથા મોક્ષ પ્રાપ્તિ ન હોય.

પૃથક્ત્વૈકત્વવિતર્ક સૂક્ષ્મ ક્રિયાપ્રતિ પાતિવ્યુપરત ક્રિયાનિવૃત્તિની ॥ ૪૧ ॥

તત્ત્રયેકકાયયોગા યોગાનામ્ ॥ ૪૨ ॥

एकाश्रये सवितर्के पूर्वे ॥ ४३ ॥

अविचारं द्वितीयम् ॥ ४४ ॥

वितर्कः श्रुतम् ॥ ४५ ॥

विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसंक्रान्तिः ॥ ४६ ॥

શુક્લ ધ્યાનના (૧) પૃથક્ત્વ વિતર્ક સપ્ત સવિચાર (૨) એકત્વ વિતર્ક અપ્રઅવિચાર (૩) સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ (૪) વ્યુપરત (વ્યુચ્છેત) ક્રિયા નિવૃત્તિ પ્રથમનું પૃથક્ત્વ વિતર્ક સવિચાર નામનું શુક્લ ધ્યાન-મન-વચન અને કાય યોગની સ્થિરતા (એકાગ્રતા) રૂપ હોવા સાથે તે ધ્યાનમાં આત્મા મુખ્યત્વે પોતાના આત્માને શરીરાદિનો-કર્મથી તેમજ રાગ-દ્વેષાદિ (મોહાદિ) ભાવ કર્મોથી અળગો કરવારૂપ વિકલ્પે (નિશ્ચયે) કરી

પોતાના આત્મગુણોમાં સ્થિર થવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય છે. આથી આ ધ્યાન ત્રણે યોગ સંબંધી અન્વય સ્વરૂપી જાણવું. આ પ્રથમ ધ્યાન ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વે કરી આઠમા અપૂર્વ ગુણ સ્થાનકથી માંડી બારમા ક્ષીણમોહ ગુણ સ્થાનકના પ્રથમ ભાગ સુધી જાણવું તે પછી બારમા ક્ષીણમોહ ગુણ સ્થાનકના અંતે બીજું એકત્વ-વિતર્ક-અવિચાર નામનું વિશુદ્ધ શુક્લ ધ્યાન ધ્યાતો આત્મા, કેવળ મનોવ્યાપારના નિગ્રહપૂર્વક વિકલ્પો (પરભાવ) રહિત કેવળ પોતાને પ્રાપ્ત ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તેમજ યથાખ્યાત ચારિત્ર ગુણ વિશુદ્ધિએ એકત્ર થઈને. કેવળ પોતાના આત્માને ધ્યાતો થકો, બાકીના આત્મગુણ-ધાતી ત્રણે કર્મોનો (જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મ) એકી સાથે સર્વથા ક્ષય કરતો હોય છે. તે પછી તેરમે ગુણ સ્થાનકે આવેલો સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી એવો તે આત્મા, આયુષ્યકાળ પર્યંત સંયોગી કેવલીપણે તેરમે ગુણસ્થાનકે-કેવળજ્ઞાનના ઉપ-યોગાનુસારે પ્રવર્તન કરતો હોય છે, અત્રે તે કેવલી પરમાત્માને કોઈ ધ્યાન હોતું નથી, તેથી તે કાળને ધ્યાનાંતરિકા કાળ કહેવાય છે, કેમકે કેવળી ભગવંતોને આયુષ્યના છેલ્લા અંતર્મુહૂર્ત કાળે પ્રથમ આવજીકરણ કર્યા પછી જો જરૂર હોય તો તેઓ કેવલી સમુદ્રધાત કરે છે, (જેવું આઠ સમય માત્રનું સ્વરૂપ શાસ્ત્રથી જાણી લેવું) તે પછી અનુક્રમે બાદરસૂક્ષ્મ મન-વચન અને છેલ્લે કાય યોગનો સર્વથા નિરોધ કરવા રૂપ (કાય યોગ સંબંધી-વ્યતિરિક્ત ભાવે) જે (આત્મ-વીર્યનો) પ્રયત્ન કરે છે, તેને સૂક્ષ્મ ક્રિયા અપ્રતિપાતિ રૂપ ધ્યાન શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. (આ યોગ નિરોધ કરવાનું સ્વરૂપ પણ શાસ્ત્રથી જાણી લેવું જરૂરી છે) તે પછી યોગ તેમજ ધાર્મોચ્છવાસ રહિત અયોગી એવા તે પરમાત્મા, પોતાના શરીરના $\frac{૨}{૩}$ ભાગ પ્રમાણ કેવળ પોતાના સર્વ આત્મ પ્રદેશોનાં ધન સહિત, આત્મા પ્રદેશોની એકત્રતાએ, ચૌદમે (અયોગી-કેવલી) ગુણસ્થાનકે આવી, શૈલેષીકરણ કરી, અર્થાત્ સ્થિર થવા રૂપ બાકી રહેલ સર્વ કર્મોનો એકી સાથે ક્ષય કરી, (ચોથા વ્યુચ્છિન ક્રિયા નિવૃત્તિ રૂપ ધ્યાને કરી) સર્વથા અશરીરી એવા તે કેવલી પરમાત્માઓ, શીઘ્રપણે (એક સમય માત્રમાં) સિદ્ધગતિએ જાય છે અને પરમ મોક્ષપદને સાહિ અનંતમે ભાગે પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉપર જણાવેલ ધર્મધ્યાન તેમજ શુક્લ ધ્યાનનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરનારા આત્મા-ઓએ સૌ પ્રથમ તો મૈત્રાદિ (૪) ચાર ભાવનાઓથી તેમજ અહિંસાદિ પાંચ મહાવ્રતની (૨૫) પચ્ચીસ ભાવનાઓથી તેમજ તત્વાત્ત્વનો વિવેક કરાવનારી અનિત્યાદિ (૧૨) બાર ભાવ-નાઓથી ભાવિત હોવું અનિવાર્ય આવશ્યક છે. કેમકે ભાવના તે ધારણાયોગ રૂપ હોઈ ધ્યેય પ્રતિ સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. તે પછી ધ્યાન યોગ વડે આત્મા ધ્યેય પ્રતિ એકાકાર વૃત્તિવાળો બને છે

સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રાવકવિરતાનન્ત વિયોજકદર્શન મોહક્ષપકોપશમકોપશાન્ત-
મોહક્ષપક ક્ષીણમોહજિનાઃ ક્રમશોઽસંસ્થેયગુણનિર્જરાઃ ॥ ૪૭ ॥

(૧) સમ્યક્ દષ્ટિ (૨) દેશવિરતિ (શ્રાવક) (૩) સર્વ વિરતિધર (સાધુ) (૪) અનંતાનુબંધી કષાયોની વિસંયોજના કરનાર (૫) ક્ષાયક સમ્યક્દષ્ટિ (૬) ઉપશમ શ્રેણી-વાળો (૭) અગિયારમે ગુણસ્થાને રહેલો ઉપશાંત મોહવાળો (૮) ક્ષપક શ્રેણીમાં વર્તતો આત્મા (૯) ખારમે ગુણસ્થાનકે ક્ષીણ મોહવાળો આત્મા (૧૦) તેરમે ગુણસ્થાનકે વર્તતા સયોગી કેવળી ભગવંતો. એ ઉપર જણાવેલ દશ (૧૦) ભેદવાળા આત્માઓ અનુક્રમે એક એકથી અસંખ્યાતગુણી અધિક કર્મોની નિર્જરા કરતા હોય છે એમ જાણવું.

પુલાકબકુશકુશીલ નિર્ગ્રન્થસ્નાતકા નિર્ગ્રન્થાઃ ॥ ૪૮ ॥

પૂર્વે જણાવેલા સર્વ વિરતિધર-ચારિત્રીઓના (નિર્ગ્રંથોના) (૫) ભેદો નીચે મુજબ જાણવા.

(૧) પુલાક સાધુ : આ પુલાક સાધુઓ જિન કથિત આગમથી પતિત નહિ થવા વાળા હોવા છતાં સંયમના સારની અપેક્ષાએ-પુલાક એટલે સડેલા દાણાની પેઠે અથવા તેા ડાંગરના ફેાતરાની પેઠે સંયમને અસાર કરનારા હોય છે, કેમકે તેઓ જ્ઞાનાદિકના અતિચાર સહિત ભષિધ ફેારવનારા હોય છે, પરંતુ જુનાજ્ઞા પાળવામાં પ્રમાદ રહિત રહેવામાં સાવધાન હોય છે.

(૨) બકુશ સાધુ : આ બકુશ સાધુઓ (૧) શરીરે બકુશ (૨) ઉપકરણ બકુશ એમ બે પ્રકારના હોય છે. તેમાં શરીર બકુશ સાધુઓ પોતાના શરીરની અનેક પ્રકારે શોભા-વિભુષા કરવામાં ઉદ્યત હોય છે. જ્યારે પરિચ્છે બકુશ સાધુઓ ઋદ્ધિ અને યશ-માન-પાનની ઇચ્છા રાખતા હોવાથી અનેક પ્રકારના વિશિષ્ટ ઉપકરણો રાખવામાં ઉદ્યત હોય છે. આથી આ સાધુઓ વિવિધપૂર્વક રાત-દિવસ ધર્મ ક્રિયાઓમાં સતત પરોવાયેલા રહેતા નહિ હોવાથી તેમનેા પરિવાર પણ અસંયમથી (મોટા અતિચારો લગાડવાથી) બહુ દૂર હોતા નથી, પરંતુ તેઓ નિર્ગ્રંથ શાસન પ્રતિ પ્રીતિભાવ (આદરભાવ) રાખવાવાળા હોય છે.

(૩) કુશીલ : પ્રથમ (૧) ભેદ પ્રતિ સેવના કુશીલ, તેઓ ઇન્દ્રિયોને વશવર્તી હોવાથી ઉત્ત-ગુણોની વિરાધના કરવા પૂર્વક પ્રવર્તન કરતા હોય છે.

બીજે ભેદ (૨) કષાય કુશીલ, તેઓ તીવ્ર કષાયને કદી વશ થતાં નથી, પરંતુ કારણ (નિમિત્ત) મળે ત્યારે ક્યારે-ક્યારેક કષાયને વશ થાય છે.

(૪) નિર્ગ્રંથ : જેમનામાં કષાયનેા બીલકુલ ઉદય હોતો નથી, તેવા અગિયારમા ઉપશાંત મોહગુણ સ્થાનવર્તી તેમજ જેમણે કષાયોનેા સર્વથા ક્ષય કરેલો છે. તેવા ક્ષીણ મોહગુણ સ્થાનવર્તી તેમજ કષાયોનેા સર્વથા ક્ષય કરી જેઓ કેવળજ્ઞાન પામ્યા છે. તેવા સયોગી કેવળી ભગવંતોને અનુક્રમે શબ્દ સંભિરૂઢ અને એવંભૂતનયનું નિર્ગ્રંથપણ જાણવું.

(૫) સ્નાતક : જે આત્માઓએ ચારે આત્મશુભ ધાતી કર્મોનો ક્ષય કરી પોતાના અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંત ચારિત્ર અને અનંત વીર્યશુભોને ક્ષાયિક ભાવે સ્વાધીન કર્યા છે. તેવા સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી શ્રી વીતરાગ પરમાત્માઓને સંલિટ્ઠ નયે સ્નાતક જાણવા. તેમજ જેઓએ આઠે કર્મોનો ક્ષય કરી જન્મ-મરણ રહિત (અજરામરણ) અવસ્થાવાળા મોક્ષ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરેલ છે. તેવા સિદ્ધ પરમાત્માઓને એવંભૂતનયે સ્નાતક જાણવા.

ઉપર જણાવ્યા મુજબના સર્વ વિરતિધર પરમાત્માઓનું (નિર્ઞંથો) નું પાંચ પ્રકારનું સ્વરૂપ સામાન્યથી અત્રે જણાવ્યું છે. તેમનું વિશેષ સ્વરૂપ આગમ શાસ્ત્રોના આધારે કિંચિત્-વિશેષ સ્વરૂપે આગળના (૪૯) માં સૂત્રથી તત્વાર્થકાર જણાવે છે.

સંયમશ્રુત પ્રતિસેવના તીર્થ લિંગ્ગલેશ્યોપપાતસ્થાન વિકલ્પતઃ સાધ્યાઃ ॥ ૪૯ ॥

શાસ્ત્રોમાં પાંચ પ્રકારના ચારિત્રના તેમજ પાંચ પ્રકારના નિર્ઞંથોના ૩૬-૩૬ દ્વારે જણાવેલા છે, તેમાંથી અત્રે ઉપર જણાવેલ પાંચ પ્રકારના નિર્ઞંથોને નીચે મુજબના આઠ દ્વારેથી વિશેષતઃ સમજવા અનિવાર્ય આવશ્યક હોઈ તેને શાસ્ત્રથી અવિરૂદ્ધ અવધારવા જેથી સુગુરૂ તેમજ કુગુરૂના ભેદથી ગુરૂ તત્વ સંબંધે યથોક્ત-હેયોપાદેયતાએ આત્માર્થ સાધવામાં નિરાબાધતા પ્રાપ્ત થાય.

(૧) સંયમ કહેતા ચારિત્ર : પુલાક નિર્ઞંથ સામાયિક અને છેદો પ્રસ્થાપનીય એ એ ચારિત્રને વિષે હોય, પરંતુ પરિહાર વિશુદ્ધિ આદિ ત્રણ વિશુદ્ધ ચારિત્રને વિષે ન હોય. આ જ રીતે બકુથ તેમજ પ્રતિસેવના કુશીલને વિષે પણ તે એ જ ચારિત્ર હોય એમ જાણવું કષાય કુશીલને સામાયિક, છેદોપસ્થાનીય, પરિહાર વિશુદ્ધિ અને સૂક્ષ્મ સંપરાય. એ ચારે પ્રકારના ચારિત્ર સંભવે તેને યથાખ્યાત ચારિત્ર ન હોય. નિર્ઞંથ અને સ્નાતકને છેલ્લું કષાય રહિતનું યથાખ્યાત ચારિત્ર ૧૧-૧૨-૧૩-૧૪ મેં શુભસ્થાનકે હોય છે એમ જાણવું.

(૨) શ્રુત કહેતા જ્ઞાન : પુલાક સાધુને ઉત્કૃષ્ટથી સંપૂર્ણ દશ પૂર્વ સુધીનું જ્ઞાન હોય અને જઘન્યથી નવપૂર્વની ત્રીજી આચાર વસ્તુ સુધીનું જ્ઞાન હોય. જ્યારે બકુથ અને પ્રતિસેવના કુશીલ સાધુને ઉત્કૃષ્ટથી સંપૂર્ણ દશ પૂર્વ સુધીનું અને જઘન્યથી અષ્ટ-પ્રવચન માતાનું જ્ઞાન હોય, કષાય કુશીલ સાધુને ઉત્કૃષ્ટથી ચૌદ પૂર્વ સુધીનું અને જઘન્યથી અષ્ટ પ્રવચન માતાનું જ્ઞાન હોય, નિર્ઞંથ સાધુને ઉત્કૃષ્ટથી ચૌદ પૂર્વનું અને જઘન્યથી અષ્ટ પ્રવચન માતાનું જ્ઞાન હોય છે. આ નિર્ઞંથ સાધુઓને ૧૧ મું-૧૨ મું શુભસ્થાનક લાભે છે. જ્યારે સ્નાતક સાધુઓને એક માત્ર કેવળજ્ઞાન જ હોય છે.

(૩) પ્રતિસેવના કહેતા વિરાધકતા : પુલાક સાધુ-સંનવલની ચોકડીના કષાયના ઉદયે કરી પ્રતિ સેવક જ હોય. પરંતુ અપ્રતિ સેવક ન હોય, તેમજ તે મૂળગુણ તેમજ ઉત્તરગુણ એ બંનેનો પ્રતિસેવી હોય છે. બકુશ-સાધુ ઉત્તરગુણનો પ્રતિસેવી હોય પરંતુ મૂળગુણનો પ્રતિસેવી ન હોય. પ્રતિસેવના કુશીલ સાધુ પુલાકની માફક મૂળ ગુણ તેમજ ઉત્તર ગુણોનો પ્રતિસેવી હોય જ્યારે કષાય કુશીલ સાધુ-અપ્રતિસેવક હોય એટલે અવિરાધક હોય છે. નિર્ઞંથ અને સ્નાતક એ બંને પણ અપ્રતિસેવક એટલે અવિરાધક હોય છે.

(૪) તીર્થ એટલે શ્રી ચતુર્વિંધ સંઘની હયાતી : પુલાક સાધુ તીર્થ હોતે છતે હોય પરંતુ તીર્થ ન હોય ત્યારે ન હોય. એજ રીતે બકુશ તથા પ્રતિસેવના કુશીલ પણ તીર્થ હોતે છતે હોય, કષાય કુશળ તીર્થ હોતે છતે પણ હોય અને અતીર્થને વિષે (તીર્થ ન હોતે છતે) પણ હોય, જો અતીર્થને વિષે હોય તો છદ્મસ્થાવસ્થાને વિષે તીર્થકર હોય અને પ્રત્યેક બુદ્ધ પણ હોય. આ જ રીતે નિર્ઞંથ તથા સ્નાતક સાધુઓ પણ તીર્થને વિષે તેમજ અતીર્થને વિષે પણ હોય છે.

(૫) લિંગ દ્વાર : લિંગ એ પ્રકારના બહુવા (૧) દ્રવ્યલિંગ (૨) ભાવલિંગ. દ્રવ્યલિંગના વળી એ ભેદ છે, એક સ્વલિંગ બીજું અન્યલિંગ. તેમાં પુલાક સાધુ સ્વલિંગ તે જૈન લિંગને વિષે હોય, તેમજ અન્ય લિંગને વિષે પણ હોય છે. જ્યારે ભાવલિંગ તે જ્ઞાનાદિ ગુણોની સંપદાએ કરીને તો સર્વે નિર્ઞંથો સ્વલિંગે એટલે જૈનલિંગે જ હોય છે એમ બહુવું. કેમકે ભાવથી જૈન લિંગ આવ્યા સિવાય મોક્ષ-પુરુષાર્થ ઘટી શકતો નથી.

(૬) લેશ્યા દ્વાર : લેશ્યા એટલે યોગની શુભાશુભ-ચલાચલતા. પુલાક-સાધુઓને ત્રણ શુભ લેશ્યા હોય છે, એટલે કે તેજલેશ્યા, પદ્મલેશ્યા અને શુકલલેશ્યા એ ત્રણ હોય છે. જ્યારે બકુશ અને પ્રતિસેવના કુશીલ સાધુઓને કૃષ્ણ, નીલ, કાપોત, તેજ, પદ્મ અને શુકલ એ છ એ લેશ્યાઓ સંભવે છે, અને કષાય કુશીલ સાધુ જો પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્રવાળો હોય તો તેને તેજ, પદ્મ અને શુકલ એમ ત્રણ લેશ્યા હોય છે, અને જો સૂક્ષ્મ સપરાયવાળો હોય તો તેને શુકલ જ લેશ્યા હોય. વળી નિર્ઞંથ અને સ્નાતક સાધુઓને ફક્ત શુકલ જ લેશ્યા હોય છે, પરંતુ સ્નાતકમાં અયોગી કેવળી ભગવંતો અલેશી હોય છે, કેમકે યોગ જ નથી.

(૭) ઉપપાત્ અર્થાત્ ગતિદ્વાર : પુલાક સાધુ ઉત્કૃષ્ટથી આઠમા સહસ્રાર દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને જઘન્યથી પહેલા સૌધર્મ દેવલોકને વિષે ૨ થી ૯ પદ્યોપમના આયુષ્યે ઉત્પન્ન થાય છે, જ્યારે બકુશ અને પ્રતિસેવના કુશીલ સાધુઓ ૨૨ સાગરોપમ આયુષ્ય કાળની સ્થિતિએ ૧૧ અને ૧૨ માં આચરણ અને અચ્યુત દેવલોકમાં જાય છે,

અને જઘન્યથી તો તેઓ પણ સૌધર્મ દેવલોકમાં રથી. ૬ પદ્યોપમની આયુષ્ય સ્થિતિએ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી કષાય કુશીલ અને નિર્ઞંથ સાધુઓ ઉત્કૃષ્ટથી ૩૩ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા સર્વાર્થસિદ્ધ દેવલોકમાં જાય છે, નિર્ઞંથોને જઘન્ય સ્થિતિએ ઉત્પન્ન થવાપણું હોતું નથી, જ્યારે છેલ્લા સ્નાતકના લેહવાળા નિર્ઞંથો મોક્ષમાં જ જાય છે.

(૮) સંયમ-સ્થાન દ્વાર : સંયમ સ્થાન-કષાય-યોગની તરતમતા સંબંધે હોવાથી સર્વ સંયમ સ્થાનો તો અસંખ્યાતા છે, પરંતુ ચારિત્ર ગુણ પર્યાયના અંશે તો સૌથી જઘન્ય પ્રથમ સંયમ સ્થાનકે પણ સર્વ આકાશના પ્રદેશોથી પણ અનંતગુણા હોય છે. હવે સંયમ સ્થાનકની વિશુદ્ધિ જણાવીએ છીએ.

પુલાક અને કષાય કુશીલ બંનેને અસંખ્ય સંયમ સ્થાનો હોય છે, કેમકે ચારિત્ર મોહનું વિચિત્રપણું હોય છે. આ સૌથી ઓછું અસંખ્યાતુ પણ સર્વ લોકાકાશના પ્રદેશોને તેટલા જ અસંખ્યાતાથી ગુણતા જે અસંખ્યાતુ આવે તેટલું જાણવું.

તે પછી ઉપરના વિશુદ્ધ અધ્યવસ્થાનકે પુલાક જઈ શકતો નથી. પરંતુ તે ઉપરના સ્થાનોમાં બહુશ પ્રતિસેવના કુશીલ અને કષાય કુશીલ અસંખ્ય સ્થાન આગળ વિશુદ્ધિએ જઈ શકે છે, તે ઉપરના વિશુદ્ધ સ્થાને બહુશ જઈ શકતો નથી, તે ઉપરના અસંખ્યાત સ્થાનોએ પ્રતિસેવના કુશીલ અને કષાય કુશીલ જ જઈ શકે છે, તે પછી પ્રતિસેવના કુશીલ અટકે છે અને આગળ અસંખ્યેય ગુણ વિશુદ્ધિએ કષાય કુશીલ અસંખ્યાત સંયમ સ્થાન સુધી જાય છે. તે પછી નિર્ઞંથ સાધુઓને એક કષાયિક એક જ સંયમ સ્થાનક હોવા છતાં તેઓ (યોગ વિષયક) અસંખ્ય સ્થાનકો પ્રાપ્ત કરે છે.

તે ઉપરના વિશુદ્ધ સંયમ સ્થાનકોને પામીને સ્નાતકો છેલ્લે એક જ સંયમ સ્થાનકેથી મોક્ષે જાય છે, છેલ્લે સુગુરુ-કુગુરુ સંબંધી યથાર્થ વિવેક કરવા માટે જણાવવાનું આજના વિષમ કાળની વિષમ પરિસ્થિતિમાં આત્માથી આત્માઓએ નીચેની ચૌભંગીને શાસ્ત્રાર્થથી અવિરૂદ્ધ જાણીને તેમાં શ્રદ્ધા-રૂચિ પ્રગટાવવી જોઈએ.

શાસ્ત્રમાં નિશ્ચયથી તેમજ વ્યવહારથી સુદેવ-સુગુરુ તેમજ સુધર્મ અને કુદેવ-કુગુરુ તેમજ કુધર્મની ચૌભંગીઓ જણાવી છે, તેને સંવિદ્ધ પાક્ષિક ગીતાર્થ ગુરુ પાસેથી યથાર્થ-અવિરૂદ્ધ અવધારવી જરૂરી છે. અત્રે તો ફક્ત સુગુરુ તેમજ કુગુરુનું અવલંબન લેતા આત્મા (શિષ્ય) સંબંધી-હિતાહિતકારક ચૌભંગી શાસ્ત્રાર્થથી અવિરૂદ્ધ લાવે જણાવીએ છીએ.

(૧) વ્યવહારથી : સુગુરુને પણ સુબુદ્ધિએ સેવનાર આત્મા જ પોતાનું આત્મકલ્યાણ સાધી શકે છે.

(૨) વ્યવહારથી : સુગુરુને પણ, કુબુદ્ધિએ એટલે કે સંસારિક સુખ પ્રાપ્તિ અર્થે જ સેવનાર આત્મા કદાપિ પોતાનું આત્મકલ્યાણ સાધી શકતો નથી.

(૩) વ્યવહારથી કુશુરને : અર્થાત્ અસંયમી આત્માને સંયમી માની જેઓ તેમની નિશ્ચયે ધર્મ ક્રિયાઓ કરે છે. તેઓને કથંચિત્ વ્યવહાર શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પરંતુ નિશ્ચય શુદ્ધિથી તો તેઓ દૂર થતાં હોય છે. (વ્યવહાર સધાય નિશ્ચય સિદ્ધાય).

(૪) વ્યવહારથી કુશુરને . અર્થાત્ અસંયમી આત્માઓને-કષ્ટક્રિયાઓ કરતાં દેખી, તેમજ તેમને અનેક લોકો વડે પૂજતાં દેખી તેમજ તેમની સેવા-ભક્તિ કરવાથી સંસારીક સુખ તો મળશે ? કેમકે તેમની સેવા-ભક્તિ કરનાર લોકો ઘણા સુખી અને ઉદાર છે. એમ ભણી અર્થાત્ 'લોભી ગુરૂ અને દાહ્યુ ચેલાના ન્યાયે' કેવળ કપટ બુદ્ધિએ તેમની સેવા ભક્તિ કરે છે. તેઓ બંને સંસારમાં ડુબે છે.

શ્રી જૈન શાસનમાં સ્પષ્ટપણે આ વાત સ્વીકારાયેલ છે કે સૌ પ્રથમ યોગાવંચકતાએ (સુશુર સુબુદ્ધિ થતાં) જીવને ક્રિયા અવચંકતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને અવચંક ક્રિયા કરનારો આત્મા જ અવચંક ક્ષણ (આત્મશુદ્ધિ) ને પ્રાપ્ત કરે છે કારણ કે સર્વકાળે-સર્વક્ષેત્રે જે જીવને જેવા-જેવા ગુરૂનો યોગ પ્રાપ્ત થતો હોય છે. તે જીવ પોતાના ગુરૂએ બતાવેલો ધર્મ કરતો હોય છે અને પોતાના ગુરૂએ બતાવેલા દેવને પૂજતો હોય છે.

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર-અધ્યાય દશમો (૧૦)

મોહક્ષયાજ્ઞાન દર્શનાવરણાન્તરાય યક્ષપાચ્ચ કેવલમ્ ॥ ૧ ॥

બન્ધહેત્વાભાવ-નિર્જરાભ્યામ્ ॥ ૨ ॥

કૃત્સ્નકર્મક્ષયોમોક્ષઃ ॥ ૩ ॥

પ્રત્યેક આત્મ દ્રવ્ય (તત્ત્વ) અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણે કરી (સંબંધનય દૃષ્ટિએ) યુક્ત છે. પરંતુ અનાદિથી કર્મોના આવરણ વડે લેવાયેલ આત્માઓ સંસારમાં કર્મોદ્ધીનપણે ચોર્યાસી લાખ જીવાયેનીમાં જન્મ-મરણ કરતાં થકાં ભટકયા કરે છે. તેમાંથી જેઓએ શ્રી વીતરાગ પરમાત્માની વાણીનો યોગ પામીને પોતાના આત્મ સ્વરૂપને (શુદ્ધાશુદ્ધ સ્વરૂપે) ઝોળખવા રૂપે સમ્યક્ત્વ ગુણ પ્રાપ્ત કરેલ છે, તેવા આત્માઓ આત્મ શુદ્ધર્થ-આશ્રવ-નિરોધ કરવા માટે શ્રી વીતરાગ પ્રભુની આજ્ઞાનુસારે (ખતાવેલ મોક્ષમાર્ગ પ્રતિ) દેશવિરતિ યા સર્વ વિરતિ ભાવે પ્રવર્તન કરે છે. (અત્રે એ સમજવું ખાસ જરૂરી છે કે છદ્મસ્થ ભાવે ઉપાદાનની ગમે તેવી વિશુદ્ધિ પણ અશુભ નિમિત્તથી બળવતાએ, આત્માને પતન તરફ લઈ જાય છે. તે માટે વ્યવહારથી દ્રવ્ય સંવર ભાવનો આશ્રય કરવો જરૂરી છે) આથી તેઓને અંતર્મુહૂર્તે-અંતર્મુહૂર્તે અપ્રમત્ત ભાવે શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપનો અનુભવ પ્રાપ્ત થતો હોય છે. આ અપ્રમત્તગુણ સ્થાનકે સ્થિર થયેલ આત્મા સમ્યક્ત્વ મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરી, ક્ષાયક સમ્યક્ત્વ ગુણે કરી આઠમા અપૂર્વકરણ ગુણ સ્થાનકે ધર્મધ્યાન તેમજ શુદ્ધ ધ્યાનના પ્રથમ પાયાના ધ્યાન રૂપ તપ ગુણે કરી, પાંચ પ્રકારની આત્મ વિશુદ્ધિએ વધતો થકો, નવમે અનિવૃત્તિ બાહર સંપરાય ગુણ સ્થાનકે મોહનીય કર્મની બંધ વિચ્છેદતા પ્રાપ્ત કરે છે, અને છેલ્લે બાકી રહેલ સૂક્ષ્મ લોભના ઉદય સહિત દશમે સૂક્ષ્મ સંપરાય ગુણ સ્થાનકે આવી ત્યાં છેલ્લે સૂક્ષ્મ લોભનો પણ ક્ષય કરી સીધો (અગિયારમે ઉપશાંત મોહ ગુણ સ્થાનકે ન જતાં) બારમા ક્ષીણ મોહ ગુણ સ્થાનકે જાય છે. આ બારમાં ક્ષીણ મોહ ગુણ સ્થાનકે આવેલા વીતરાગ નિર્ઝંથ આત્મા બીજા પાયાના શુદ્ધ ધ્યાને કરી અંતર્મુહૂર્તમાં જ આત્મ ગુણધાતી બાકી રહેલા જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મ એ ત્રણે કર્મોનો એકી સાથે સર્વથા ક્ષય કરીને કેવળ (અનંત) જ્ઞાન, કેવળ (અનંત) દર્શન તેમજ અનંત વીર્યગુણ અને ક્ષાયક સમ્યક્ત્વ ગુણ કરીને સહિત, તેરમું સયોગી-કેવળી ગુણ સ્થાનક પ્રાપ્ત કરે છે. આ તેરમે ગુણસ્થાનકે આવેલ સયોગી કેવળી પરમાત્માઓ મુખ્યપણે કેવળજ્ઞાનના ઉપયોગે (આયુષ્ય કાળ પર્યાંત ચાર અઘાતિ કર્મોદય પ્રમાણે) વર્તતા હોય છે. છેલ્લે પોતાનું અંતર્મુહૂર્ત કાળ આયુષ્ય બાકી

રહે ત્યારે પ્રથમ આવજીકરણ કરીને પછી જો જરૂર હોય તો તેઓ કેવળી સમુદ્ધાત (આઠ સમયનો) કરી છેલ્લે શુકલ ધ્યાનના સૂક્ષ્મ ક્રિયા અપ્રતિપાતિરૂપ ત્રીજા પાયાના ધ્યાને (તપે) કરી, અનુક્રમે સર્વાથા યોગે નિરોધ કરી, પોતાના દેહના $\frac{૨}{૩}$ ભાગે આત્મ પ્રદેશોના ધન કરી, ચૌદમે શૈલેષીકરણ શુભ સ્થાનકે આવી, ધનીકૃત આત્મ પ્રદેશોને સ્થિર કરે છે. તે પછી શુભલ ધ્યાનના ચોથા પાયાના વ્યુચ્છિન ક્રિયા-નિવૃત્તિરૂપ ધ્યાને કરી છેલ્લે બાકી રહેલા (વેદનીય કર્મ-નામ કર્મ-ગોત્ર કર્મ અને આયુષ્ય કર્મ) ચારે અઘાતિ કર્મોનો એકી સાથે સર્વાથા ક્ષય કરી, કેવળી પરમાત્માઓ સિદ્ધ ગતિએ-સિદ્ધ સ્થાનને (મોક્ષપદને) પ્રાપ્ત કરે છે.

ઔપશમિકાદિ મત્યવ્ત્વાભાવાચ્ચાન્યત્ર કેવલ-સમ્યક્-જ્ઞાન-દર્શન-
સિદ્ધત્વેભ્યઃ ॥ ૪ ॥

મોક્ષને (સિદ્ધત્વને) વિષે પરમ પરમાત્મ ભાવને પામેલા સિદ્ધ પરમાત્માઓમાં ઔપશમિક-ક્ષયોપશમિક કે ઔદયિક ભાવનું કોઈપણ પરિણમન હોતું નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ આત્માર્થ સાધક ભવ્યત્વ ભાવનું પરિણમન પણ હવે તેમને હોતું નથી, પરંતુ કેવળ સહજ શુદ્ધ-અનંત-અક્ષય-કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન-ક્ષાયક સમ્યક્ત્વ અને અનંત વીર્યશુભ (અનંત-સ્વશુભમાં પરિણમવાની અનંતી શક્તિ) માં પ્રવર્તન અને તે પણ અશુદ્ધશુભ શુભધર્મે નિરંતર અવ્યાબાધપણે સહજ કર્તૃત્વ સ્વભાવે (સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપે) પ્રવર્તન પામતું હોવાથી તેઓને અનંત સુખનું સ્વામીપણું સાદી અનંતમે ભાંગે હોય છે એમ જાણવું. સિદ્ધ પરમાત્માઓમાં કોઈપણ પર દ્રવ્યના શુભ ધર્મના પરિણમનનું કિંચિત્ માત્ર સ્વરૂપ હોતું નથી. પરંતુ સર્વ આત્મપ્રદેશે કેવળ પોતાના સહજ શુદ્ધ-નિત્ય-અવિનાશી અનંત શુભોમાં નિરંતર પોતાના સહજ કર્તૃત્વ ભાવે પરિણમન હોવાથી પોતે તે સહજ શુદ્ધ પરિણમન ભાવના ભોક્તા પણ છે. આ રીતે પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી સાદી અનંતમે ભાંગે મોક્ષપદને પ્રાપ્ત કરનાર સિદ્ધ પરમાત્માઓને સિદ્ધત્વને વિષે અનંત સ્વશુભ પરિણમન ભાવનું નિરંતર સહજ ભાવે કર્તૃત્વ તેમજ ભોક્તૃત્વ પણ નિરૂપચરિત-નિરદ્વંદ હોવાથી તેઓને સહજ શુદ્ધ અનંત-અક્ષય-અવ્યાબાધ સુખના વિલાસી જાણીને મોક્ષાર્થી આત્માઓએ ઉપર જણાવ્યા મુજબના સિદ્ધ પરમાત્માના અવિસંવાદિ સ્વરૂપને ધ્યેયમાં ભાવવું જરૂરી છે.

તદનન્તરમૂર્ધ્વં ગચ્છત્યાડ્ડલોકાન્તાત્ ॥ ૫ ॥

પૂર્વે જણાવ્યા અનુસાર ચૌદમે શુભસ્થાનકે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી મોક્ષે ગયેલા સર્વે કેવળી પરમાત્માઓ આ ચૌદ રાજલોકના ઉપરના છેલ્લા ભાગમાં સર્વાર્થ સિદ્ધ

નામના અનુત્તર વિમાનથી ખાર યોજન ઉપર ગયા પછી મનુષ્યલોક પ્રમાણ ૪૫ લાખ યોજન લાંબી-પહોળી તેમજ વચમાં આઠ યોજન જાંચી અને બંને બાજુ અનુક્રમે છટતી છેલ્લે-છેડે માખીની પાંખની જાડાઈ પ્રમાણ જાંચી છે-તે ઇવફ-પ્રાગભારા નામની સ્ફટીક જેવી નિર્મળ આકાશી પૃથ્વી તે સિદ્ધ શિલાને વિષે ઉપરના એક યોજનની ઉપરના છેલ્લા એક ગાઉના પણ $\frac{1}{૬}$ ભાગમાં એટલે ૩૩૩ $\frac{1}{૩}$ ધનુષ્ય પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં પોતાના પૂર્વના

ઉત્કૃષ્ટથી ૫૦૦ ધનુષ્યની શરીરની $\frac{૨}{૩}$ ભાગની ૩૩૩ $\frac{1}{૩}$ ધનુષ્યની અવગહનાએ પરંતુ ઉપરથી સપાટ સ્વરૂપે અલોકને અડીને પોતપોતાની અવગાહનાએ સર્વે સિદ્ધો રહેલા છે એમ જાણવું કેમકે અલોકને વિષે ધર્મસ્તિકાય દ્રવ્ય ન હોવાથી તેઓ અલોકમાં જઈ શકતા નથી. આથી તેઓ લોકને અંતે અલોકને અડીને સિદ્ધશીલામાં સ્થિર ભાવે રહેલા છે. એ રીતે તેમનું સ્થિર ભાવે ધ્યાન કરવું. જેથી પોતાનો અનંત જ્ઞાન સ્વરૂપી અમૂર્ત આત્મભાવ અમૂર્ત પરમાત્મ ભાવમાં લીન થઈ પરમાત્મા બની શકે. અન્યથા કેવળ અનેકવિધ-કાલ્પનિક (ભ્રાંતિસ્વરૂપ) સવિકલ્પકતામાં પરમાત્વ સ્વરૂપનું ધ્યાન સંભવી શકતું નથી, કેમકે નિજ શુદ્ધ (જ્ઞાનાદિ) ધ્રુવ પરિણામ ભાવની સાથે પરમાત્મ ભાવની અભેદતાએ, પરમાત્મ ભાવની સાધના શક્ય બને છે, આ સંબંધે કહ્યું છે કે 'ભૃંગી ઇન્દ્રીકાને ચટકાવે-તે-ભૃંગીજગ જોવે રે.' અન્યથા મિથ્યા સવિકલ્પ ભ્રમ જાળમાં તો શુદ્ધ સાધના જ હોઈ શકે નહિ.

પ્રત્યેક આત્માઓ પોતપોતાના અસંખ્યાત પ્રદેશી અખંડ આત્મ-તત્ત્વ સ્વરૂપે પ્રતિ-પ્રદેશે સ્વ-સ્વ જ્ઞાનાદિ અનેક ગુણોમાં, ગુણુ-પ્રદેશ-વિભાગથી, નિરંતર ભિન્નાભિન્ન ભાવે પરિણામી હોવા છતાં, પ્રત્યેક આત્માઓ તો ભિન્ન ભિન્ન આત્માઓ છે. તેમ છતાં ચૈતન્ય ગુણુની સમાનતાએ સર્વે આત્માઓને એક જાતિ સ્વરૂપ છે એમ પણ કહી શકાય. પરંતુ તત્ત્વતઃ તો પ્રત્યેક આત્માનું પોતપોતાની સ્વગુણુ સત્તામાં ભિન્ન ભિન્ન પરિણુમન છે. જે પ્રત્યેક આત્માને આત્મપ્રત્યક્ષ ભાવે અર્થાત્ અનુભવથી અવિરૂદ્ધ છે. આમ છતાં તત્ત્વમૂઢ આત્માઓ પોતાના આત્મતત્ત્વનો સ્વતંત્ર દ્રવ્યત્વ સ્વરૂપે સ્વીકાર કરી શકતા નથી અને તેથી કેવળ એક-કલ્પીત-પરમાત્માની પ્રાર્થના અને અન્યની ભક્તિમાં અટવાયા કરે છે. જેથી તેઓ આત્મશુદ્ધિથી વંચિત રહે છે, તે માટે આત્માથી આત્માએ પોતાના આત્મ તત્ત્વની ષડ્સ્થાન સ્વરૂપી-સ્વરૂપમાં સૌ પ્રથમ શ્રદ્ધાન કરવું જરૂરી છે.

આત્મતત્વના પડ્સ્થાનનું સ્વરૂપ જૈન ધર્મ અને સ્વાહવાદની પુસ્તિકામાંથી જોવું જરૂરી છે.

पूर्व प्रयोगादसंगत्वाद् बन्धच्छेदात् तथागति परिणामाच्च
तद्गतिः ॥ ६ ॥

પૂર્વ પ્રયોગ તે કર્મના બંધનથી અળગ થવાની આત્માની પ્રક્રિયા અને અસંગ-પણાથી એટલે તે અયોગી કેવળી પરમાત્માઓને દ્રવ્યથી કે ભાવથી કોઈનો પણ સંગ ન હોવાથી અને અન્ધ વિચ્છેદાત્ એટલે આયુષ્યના છેલ્લા સમયની પૂર્વેના સમયે જેમણે બાકી રહેલા સર્વ કર્મોને સ્તિબુક સંક્રમથી છેલ્લા સમયની સ્થિતિમાં નાંખેલા છે તે સર્વ કર્મોના બંધનને છેલ્લા સમયે ભોગવી સર્વ કર્મના બંધનો છેડી નાંખેલા છે. તેથી તેમજ આત્મદ્રવ્ય (તત્વ) ની સ્વભાવથી ઉર્ધ્વ જવાની પરિણતી હોવાથી તેઓ અસ્પૃશ્યગતિએ એટલે કે એક જ સમય માત્રમાં પૂર્વે જણાવેલ (સિદ્ધિલા ઉપર) ત્રિદ્વગતિએ ત્રિદ્વમાં જાય છે. ત્યાં પણ તેઓ સિદ્ધશીલાને સ્પર્શીને રહેલા નથી. કેમકે સ્વસ્વરૂપે તેો સિદ્ધ આત્મા અમૂર્ત છે અને અગુરુલ્લુ પરિણામવાળો હોવાથી જ્યાં એક સિદ્ધ પરમાત્માના પ્રદેશો છે ત્યાં જ (તે આકોશ પ્રદેશમાં) અનંતા સિદ્ધ પરમાત્માના પ્રદેશો પણ રહેલા છે. તેમ છતાં પ્રત્યેક સિદ્ધ પરમાત્માઓ પોતપોતાની સ્વશુભ સત્તાએ ભિન્ન-ભિન્ન પરિણામી હોય છે, કેમકે પ્રત્યેક આત્મા સ્વતંત્ર ભાવે એકાકી ભિન્ન દ્રવ્ય છે.

સર્વે ત્રિદ્વ પરમાત્માઓ પૂર્વે પોતાના આઠ કર્મોના બંધનો દૂર કરેલા હોવાથી તેઓ પોતાના સહજ શુદ્ધ આઠ આત્મિક શુભ ધર્મોમાં નિરંતર (સમયે-સમયે) અગુરુ લ્લુ ભાવે પરિણામ પામતાં થકાં તે અનંત જ્ઞાનાદિ પરિણામ સ્વરૂપી અનંત સુખના ભે ક્રતા પણ છે. તેઓ (૧) કેવલજ્ઞાન (૨) કેવળ દર્શન (૩) ક્ષાયક સમ્યક્ત્વ (૪) અક્ષય સ્થિતિ (૫) અરૂપી (૬) અગુરુલ્લુ અને (૭) અનંતવીર્ય શુભમાં (૮) અવ્યાબાધપણે નિરંતર પરિણામ પામ્યા કરે છે. આવી સિદ્ધ દશાને પ્રાપ્ત કરવા માટે શ્રી તીર્થંકર પરમાત્માઓએ ભવ્ય જીવોને ઉપદેશ આપીને મોક્ષપદ પ્રાપ્તિની આરાધના કરવા માટે સંવર-નિર્જરા તત્વના વ્યવહાર યુક્ત શ્રી અતુર્વિંધ સંઘની સ્થાપના કરી છે જેના યોગે પૂર્વે અનંતા આત્મા મોક્ષે ગયા છે. વર્તમાનમાં પણ મોક્ષપદની આરાધના કરી રહ્યા છે અને જેથી ભવિષ્યમાં અવશ્ય મોક્ષપદને પામવાવાળા છે તે શ્રી સંઘને કોટિ કોટિ વંદના.

પૂર્વે જણાવેલ ષટ્-સ્થાન સ્વરૂપી આત્મતત્વમાં જ્ઞાન-શ્રદ્ધાને પ્રાપ્ત કરીને જેમણે શ્રી જીનેશ્વર ભગવંતની આજ્ઞાનુસારીતામાં-અર્થાત્ 'બંધહેત્વાભાવ-નિર્જરામ્યામ્' એ સૂત્ર સિદ્ધાંતમાં પોતાનો અટલ વિશ્વાસ જાહેર કરીને યથાશાક્ર-દેશ વિરતિભાવે યા તેો સર્વ

વિરતિભાવે જીવન જીવી રહ્યા છે. તેવા સાધુ-સાધ્વી-શ્રાવક-શ્રાવિકા રૂપ શ્રી સંઘની યથાશક્તિ સેવા ભક્તિ કરી રહ્યા છે. તેવા સમ્યક્દષ્ટિ જૈનોએ પણ મોક્ષપદની આરાધના કરવા માટે નીચે મુજબ જણાવેલ સ્તવનોથી નિરંતર મોક્ષપદનું ધ્યાન કરવું જરૂરી છે. અત્રે એટલું ખાસ જણાવવું જરૂરી છે કે 'एगो आया' એ આગમ વચન તેમજ 'एकोऽहम् बहुस्याम्' એ વેદ વચનનો સ્વાદ્વાદથી જૂઠ્ઠા અર્થો કરી અનેક પાખંડી કુચુર્યો જગતને પોતાની માયાભળમાં ફસાવતા રહે છે. તેનો ખરો અર્થ એ છે કે અસંખ્યાત પ્રદેશે પ્રત્યેક આત્મતત્વ પ્રતિપ્રદેશી સિદ્ધાત્મના ધ્યાન સંબંધે ભિન્ન ભિન્ના પરિણામી હોય છે.

પરમપૂજ્ય પ્રાતઃ સ્મરણીય, અધ્યાત્મયોગીરાજ શ્રી આનંદધનજી કૃત ચૌવીશી સાર્થ નામની અમોઝે પ્રસિદ્ધ કરેલી પુસ્તિકામાં પા. ૧૪૮ ઉપર શ્રી

મહાવીર સ્વામીનું સ્તવન

ચરમ જીનેશ્વર વિગત સ્વરૂપનું રે, ધ્યાનું કેમ ? સ્વરૂપ
સાકારી વિષ્ણુ ધ્યાન ન સંભવે રે, એ અવિકાર અરૂપ-ચરમ (૧)
આપ સ્વરૂપે આત્મમાં રમે રે, તેહના ધુર જે ભેદ
અસંખ્ય ઉક્તોસે સાકરી પદે રે, નિરાકારી નિર્લેહ-ચરમ (૨)
સુખમ નામ કરમ નિરાકાર જે રે, તેહ ભેદે નહિ અંત
નિરાકાર જે નિર્ગત કર્મથી રે, તેહ અભેદ અનંત-ચરમ (૩)
રૂપ નહિ કહિયે બંધન ઘટયું રે, બંધન મોક્ષ ન કૌય
બંધ મોક્ષ વિષ્ણુ સાહિ અનંતનું રે, ભંગ સંગ કિમ હોય-ચરમ (૪)
દ્રવ્ય વિના તિમ સત્તા નવિ લહે રે, સત્તાવિષ્ણુ રથો રૂપ
રૂપ વિના કિમ સિદ્ધ અનંતના રે, ધ્યાનું અકળ સ્વરૂપ-ચરમ (૫)
આત્મતા પરિણતિ જે પરિણમ્યા રે, તે મુજ લેહાભેદ
તદાકાર વિષ્ણુ મારા રૂપનું રે, ધ્યાનું-વિધ પ્રતિષેધ-ચરમ (૬)
અંતિમ ભવ-અહણે તુંજ ભાવનું રે, ભાવનું શુદ્ધ સ્વરૂપ
તઇએ આનંદ ધન પદ પામશું રે, આત્મ રૂપ અનુપ-ચરમ (૭)

શ્રી સિદ્ધ પરમાત્માઓ પોતાના સહજ કર્તૃત્વ ભાવે, પોતાના અનંત અક્ષય સ્વશુભ સ્વરૂપમાં નિરંતર અવ્યાબાધપણે કેવા સ્વરૂપે પર્યાય પરિણમન પામી રહેલા છે તે કાર્ય-કારણ અને ક્રિયાની ઝાંખી કરાવાતું

પરમપૂજ્ય શ્રી દેવચંદ્રજી કૃત ચૌવીશીનું (૧૧) અગિયારમાં

શ્રી શ્રેયાંસનાથ સ્વામીનું સ્તવન અમોઝે પ્રસિદ્ધ

કરેલી ચૌપડી પાના નં. ૮૨ થી ૮૬

શ્રી શ્રેયાંસ પ્રભુ તણો, અતિ અદ્ભૂત સહજનંદ રે
શુભ-ધિક-વિધ-ત્રિક પરિણયો, એમ શુભ અનંતનો વૃંદ રે
મુનિચંદ જિજ્ઞંદ અમંદ દિષ્ટંદ પરે, નિત્ય દીપતો સુખકંદ રે

-મુનિચંદ (૧)

નિજ જ્ઞાને કરી જ્ઞેયનો, જ્ઞાયક જ્ઞાતાપદ ઇશ રે
દેખે નિજ દર્શને કરી, નિજ દ્રશ્ય સામાન્ય જગીશ રે-મુનિચંદ (૨)
નિજ રમ્યે રમણુ કરી, પ્રભુ ચારિત્રે રમતા રામ રે
લોગ્ય અનંતને લોગવો, લોગે તેણે લોકતા સ્વામ રે-મુનિચંદ (૩)
દેય જ્ઞાન નિત દીજતે, અતિદાતા પ્રભુ સ્વયમેવ રે
પાત્ર તુમે નિજ શક્તિના, આહુક-ચ્યાપકમય દેવ રે-મુનિચંદ (૪)
પરિણામી કારજ તણો, કર્તા શુભ કરણે નાથ રે
અક્રિય-અક્ષય-સ્થિતિમયી, નિઃકલંક અનંતી આય રે-મુનિચંદ (૫)
પરિણામી સત્તાતણો, આવિભાવ-વિલાસ-નિવાસ રે
સહજ અકૃત્રિમ અપરાશ્રયી, નિર્વિકલ્પને નિઃપ્રયાસ રે-મુનિચંદ (૬)
પ્રભુ-પ્રભુતા સંભારતાં, ગાતાં કરતાં શુભ આમ રે
સેવક સાધનતા વરે, નિજ સંવર પરિણુતિ પામ રે-મુનિચંદ (૭)
પ્રગટ તત્વતા ધ્યાવતા, નિજ તત્વનો ધ્યાતા થાય રે
તત્વ રમણુ એકાગ્રતા, પૂરણુ તત્વે એહ સમાય રે-મુનિચંદ (૮)
પ્રભુ દીઠે મુજ સાંભરે, પરમાતમ પૂર્ણાનંદ રે
દેવચંદ્ર જિનરાજના, નિત્ય વંદો પય અરવિંદ રે-મુનિચંદ (૯)

ઉપર મુજબનું શ્રી સિદ્ધ પરમાત્માનું સ્વરૂપ જેમણે શાસ્ત્રાર્થથી અવિરૂદ્ધ જાણ્યું છે, શ્રદ્ધા કરી છે અને તે પ્રતિ રૂચિ જાગ્રત કરી છે તેવા આત્માઓ ક્યારેય પાખંડી-ઓના-પાશમાં પડતા નથી, અન્યથા ધર્મ ઢાંગીઓથી આ જગત સહાય ઉભારાતું રહ્યું છે.

ક્ષેત્રકાલગતિલિજ્જતીર્થચારિત્રપ્રત્યેક બુદ્ધબોધિત જ્ઞાનાડવગાહનાડન્તર

સંખ્યાડલ્પબહુત્વતઃ સાધ્યાઃ ॥ ૭ ॥

વિશેષત : સૂત્ર સિદ્ધાંતાનુસારે શ્રી સિદ્ધ પરમાત્માના સ્વરૂપને નીચે જણાવેલા ૧૨ (બાર) દ્વારોથી યથાર્થ અવિરૂદ્ધ લાવે જાણવું જરૂરી છે.

(૧) ક્ષેત્ર : મુખ્યપણે પંદર કર્મભૂમિમાંથી મનુષ્યો જ મોક્ષગતિમાં જાય છે તેમ છતાં સંહરણાદિની અપેક્ષાએ સમગ્ર મનુષ્ય ક્ષેત્ર (૪૫ લાખ યોજન પ્રમાણ) માંથી પણ મનુષ્યો જ મોક્ષમાં જાય છે.

(૨) કાળ : કોઈ આત્માને સુક્રિત જવાને માટે કોઈ કાળ બાધક નથી. પરંતુ પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ જે આત્માએ યૌદ્ધમે ગુણસ્થાનકે આવી શૈલેષીકરણ કરેલ છે. તે આત્મા આયુષ્ય ક્ષયે એક સમયમાં જ મોક્ષમાં જાય છે ત્યાં તેઓ સાદિ અનંતમે ભાંગે સ્થિર રહે છે. ત્યાં ગયેલ આત્માને કર્મ નહિ હોવાથી ફરીને જન્મ મરણ કરવાના હોતા નથી.

(૩) ગતિ : સંજી-પંચેન્દ્રિય-પર્યાપ્ત અવસ્થાને પામેલ મનુષ્યો જ મોક્ષમાં જઈ શકે છે. તે માટે મનુષ્ય ગતિ તે મોક્ષનું અનંતર કારણ છે. અત્રે એ સમજવું જરૂરી છે કે દેવગતિ તે મોક્ષગતિ નથી, તેમજ દેવો મોક્ષમાં જઈ શકતા નથી.

(૪) લિંગ : સ્ત્રીલિંગ-પુલિંગ યા નપુંસકલિંગ એ ત્રણે લિંગબાળા આત્માઓ મોક્ષમાં જઈ શકે છે. પરંતુ જે આત્માઓએ નવમે ગુણસ્થાનકે વેદનો ક્ષય કરી સર્વથા મોહનીય કર્મનો ક્ષય કરી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ હોય છે. તેઓ જ મોક્ષે જઈ શકે છે.

વળી વિશેષે જણવું કે જે જીવો જૈન સાધુ ધર્મ અંગીકાર કરી કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા છે તેઓને શાસ્ત્રમાં સ્વલિંગે મોક્ષે ગયેલા કહ્યા છે. અને જેઓ જૈન સાધુ ધર્મ સ્વીકાર કર્યા સિવાય કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા છે તેઓને અન્ય લિંગે સિદ્ધ જણાવ્યા છે અને જેઓ જૈન ધર્મના ઉપદેશાનુસારે ગૃહસ્થ ધર્મમાં રહીને કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા છે તેઓને અન્ય ગૃહસ્થલિંગે સિદ્ધ જણાવ્યા છે. શ્રી કેવળી પરમાત્માએ અવશ્ય સિદ્ધિગતિને પામવાવાળા હોવાથી તેઓને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં જ સિદ્ધત્વ જણાવ્યું છે.

(૫) તીર્થ : શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોના આત્માઓ તો અવશ્ય (૧) વ્યવન કલ્યાણક (૨) જન્મ કલ્યાણક (૩) દીક્ષા કલ્યાણક (૪) કેવળજ્ઞાન કલ્યાણક અને (૫) નિર્વાણ કલ્યાણક. એ પાંચે કલ્યાણકો પામીને મોક્ષે જાય છે. જ્યારે તે સિવાય બીજા બધા જીવો કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પછી જ મોક્ષે જાય છે. શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોએ પ્રવર્તાવેલા શ્રી તીર્થને અવલંબીને એટલે કે સાધુ, સાધ્વી યા શ્રાવક અને શ્રાવિકાપણું પ્રાપ્ત કરીને યા તો શ્રી તીર્થનું આલંબન લઈને જે જીવો કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જાય છે તેઓને તીર્થ સિદ્ધ જણાવ્યા. તેમજ વળી જે જીવો તીર્થનું આલંબન લીધા સિવાય પ્રત્યેક ખુદ્ધ-પણું પામી કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે જાય છે તેઓને અતીર્થ (સિદ્ધ) મોક્ષે ગયેલા જણાવ્યા.

(૬) ચારિત્ર : ચારિત્રગુણ એટલે આત્માએ પોતાના સ્વ-સ્વરૂપમાં જ રમણતા કરવી, તે આ ચારિત્ર ગુણને પ્રાપ્ત કરવા માટે એટલે કે મોહનીયાદિ કર્મોનો ક્ષય કરવા માટેનો આત્માને જે ચિત્ર-વિચિત્ર-મોક્ષ પુરૂષાર્થ. તેના પૂર્વે (૧) સામાયિક ચારિત્ર- (૨) છેદોપસ્થાપનીય (૩) પરિહાર વિશુદ્ધિ (૪) સૂક્ષ્મ-સંપરાય (૫) યથાગ્યાત એ પાંચે

લોહોડું સ્વરૂપ દેહા ગુણસ્થાનકમાંથી માંડી છેલ્લા ૧૪ મા ગુણસ્થાનક સુધીનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી જણાવી ગયા છે. તેમાં એટલું ખાસ સમજવું જરૂરી છે કે કોઈપણ જીવ યથાભ્યાસ આરિત્ર એટલે મોહનીયાદિ સર્વ કર્મોનો ક્ષય કર્યા સિવાય મોક્ષે ગયા નથી, જતા નથી અને જશે પણ નહિ.

(૭) પ્રત્યેક-બુદ્ધ-બોધિત : જો કે શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોને કોઈનો પણ ઉપદેશ સાંભળવાનો હોતો નથી, કેમકે તેઓ તો વ્યવન કલ્યાણકથી જ મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન. એ ત્રણે જ્ઞાન સહિત ઉત્તમ સમ્યક્ત્વ ગુણે કરી યુક્ત હોય છે. તેથી તેઓ તો સ્વયંબુદ્ધ હોય છે. પરંતુ જે કોઈ એક આત્માઓ અન્યના ઉપદેશ વિના સંયમી જીવન જીવ્યા સિવાય પોતાની ભવિત્વ્યતાના યોગે કરી કોઈ એક નિમિત્તે વૈરાગ્ય પામી ક્ષપક શ્રેણી માંડી કેવળી થઈ મોક્ષે જાય છે. તેઓને પ્રત્યેક બુદ્ધ-સિદ્ધ-શાસ્ત્રમાં જણાવેલા છે, અને જેઓ અન્યના ઉપદેશાનુસારે સંયમી બની કેવળજ્ઞાન પામી મોક્ષે ગયા છે. તેઓને શાસ્ત્રમાં બુદ્ધ-બોધિત સિદ્ધ કહ્યા છે.

(૮) જ્ઞાન : પ્રત્યેક આત્માનો સર્વ જ્ઞેયને જાણવાનો (કેવળ) જ્ઞાન સ્વભાવ છે. પરંતુ તે કેવળજ્ઞાન ગુણ ચિત્ર-નિચિત્ર સ્વરૂપે પાંચ પ્રકારના કર્મોથી અવરાયેલો હોવા છતાં પ્રત્યેક સંસારી આત્મામાં મતિ-શ્રુતજ્ઞાનની કિંચિત્ નિરાવર્ણતા વડે દરેક સંસારી આત્માને જ્ઞાનગુણનો ક્ષયોપશમ અવશ્ય વર્તતો હોય છે. આ ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનના, જોકે મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન-અવધિજ્ઞાન અને મનઃ પર્યાવજ્ઞાન એ ચાર ભેદો છે. આથી જે જે જીવે જેટલો જેટલો જે જે જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો ક્ષયોપશમ પ્રાપ્ત કરેલો હોય છે. તે જ્ઞાનગુણની દષ્ટિ વડે તે જીવ ઉપયોગાનુસારે તથા સ્વરૂપે જ્ઞેય ભાવને જાણી શકે છે. જ્યારે કેવળજ્ઞાન તો સર્વથા જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરવા થકી જ પ્રાપ્ત થતું હોઈ, કેવળી પરમાત્માઓ તો સહજ ભાવે (ઉપયોગ મૂક્યા વિના) સકળ જ્ઞેય પદાર્થોને (ભાવોને) સર્વથા-નિરંતર જાણતા-દેખતા હોય છે. (આવા કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જગતમાં રહેલા પદાર્થોના શુભાશુભ ભાવો પ્રતિ આત્મ હિતાર્થે તેઓ સંબંધી-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવાદિ સંબંધે હેયોપાદેયતાનો વિવેક કરવો અનિવાર્ય આવશ્યક છે) તે માટે પૂર્વે જણાવેલ મતિ-શ્રુત યા અવધિજ્ઞાન કે મનઃપર્યાવજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ જરૂરી છે. તે માટે ૨-૩-૩-૪ પ્રકારના ક્ષયોપશમિક જ્ઞાનના બળે જીવ પ્રથમ મોહનીય કર્મોનો (૨૮ પ્રકૃતિઓનો) સર્વથા ક્ષય કરી, કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પછી જ સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી મોક્ષે જાય છે.

(૯) અવગાહના : ઉત્કૃષ્ટથી પાંચસો ધનુષ્યની કાયાવાળા આત્મા જ મોક્ષે જઈ શકે છે અને જઘનથી બે થી માંડી સાત હાથ સુધીની કાયાવાળા આત્માઓ પણ મોક્ષે જઈ શકે છે. આથી મોક્ષે જનાર આત્માનું મનુષ્ય ભવનું જેટલું શરીર હોય છે તેની

૨-ભાગની અવગાહનાએ આત્મપ્રદેશોને ઘન અયોગી ગુણસ્થાનકે આવતા પહેલા કરેલ
 ૩-હોવાથી તે અવસ્થાએ જ તે આત્મા (અરૂપી ભાવે) સમશ્રેણીએ સીધો જ એક સમય
 માત્રમાં (અસ્પૃશ્ય ગતિએ) મોક્ષમાં જઈ પૂર્વે જ્યાં અનંતા સિદ્ધ પરમાત્માઓના આત્મ
 પ્રદેશો રહેલા છે. તેમાં (કેઈને પણ અરૂપી-અવ્યાખ્યા ગુણ પરિણમને કરી બાધા પીડા
 ઉપભવ્યા સિવાય) ભળી જાય છે અને ત્યાં પોતાના આત્મપ્રદેશોમાં રહેલા જ્ઞાનાદિ
 અનંતા-અનંત ક્ષાયિક ગુણોમાં અવ્યાખ્યાપણે પરિણમતાં ચકાં સાદી-અનંતોકાળ (જન્મ-
 મરણ રહિત સ્વરૂપે) ત્યાં જ રહે છે. તેમ છતાં જ્ઞાન ગુણની નિર્મળ વિશુદ્ધિએ કરીને
 સર્વ લોકલોકના સમસ્ત ત્રિકાલિક ભાવોને ભણ્ણતા-દેખતા હોય છે. ઉપર જે અગુરુલઘુ
 ગુણધર્મનું પરિણમન જણાવ્યું તે સંખ્યા વિશેષે જણાવવાનું કે વ્યવહાર નય દૃષ્ટિએ-
 ગુરુપદાર્થ નીચે ગતિ કરવાવાળો હોય, લઘુ પદાર્થ ઉદ્ધવગતિ કરવાવાળો ભણ્ણવો અને
 ગુરુ-લઘુ પરિણામ તિર્યંગગતિ કરવાવાળો હોય છે. જ્યારે અગુરુલઘુ પરિણામી દ્રવ્ય ઉપર
 નીચે કે તિર્યંગમે તે ગતિ કરવા શક્તિમાન હોય છે. આ જ રીતે નિશ્ચયનયદૃષ્ટિએ-
 અગુરુ-લઘુ-ભાવમાં પરિણામ પામતાં પાંચે અસ્તિકાય દ્રવ્યો નિરંતર ઉત્પાદ પરિણામ
 અને વ્યય પરિણામ તેમજ ધ્રુવ પરિણામ એ ત્રણે ભાવમાં પરિણામી હોવા છતાં કેવળ
 સ્વ-સ્વગુણ પર્યાય સ્વરૂપમાં જ પરિણામતાં રહે છે. આમ છતાં કેઈ દ્રવ્ય કેઈ અન્ય
 દ્રવ્ય સ્વરૂપે ક્યારેય બની જતું નથી, પરંતુ પ્રત્યેક આત્મ દ્રવ્યો પ્રત્યેક કાળે પોત-
 પોતાના શુદ્ધાશુદ્ધ ગુણ સ્વરૂપમાં જ ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રુવપણે પરિણામ પામતાં હોય છે.
 આથી નિશ્ચય દૃષ્ટિએ સકળ મ્હી સિદ્ધ પરમાત્માઓને પોતપોતાનો શુદ્ધ ગુણ-પરિણમન
 ભાવ એજ તેમની નિશ્ચય અવગાહના ભણ્ણવી. કારણ કે સૂત્રકારે પ્રથમ જણાવેલું છે કે
 ગુણ પર્યાયવત્ દ્રવ્યમ્, અ. પ. સૂ. ૩૭.

(૧૦) અન્તર : કેઈ એક આત્મા મોક્ષે ગયા પછી તુરત જ બીજો જીવ મોક્ષે
 જાય તેને નિરંતર સિદ્ધ કહેવાય આ રીતે નિરંતર સિદ્ધ જવાપણું જઘન્યથી બે સમય
 સુધી ચાલુ રહે છે અને ઉત્કૃષ્ટથી આઠ સમય સુધી નિરંતર સિદ્ધ થાય છે. તેમજ કેઈ
 એક જીવ મોક્ષે ગયા પછી અમુક વખત બાદ જે કેઈ જીવ સિદ્ધમાં જાય છે તેને
 સાતંરસિદ્ધ કહેવાય છે. આ રીતે બંને સિદ્ધ થનાર આત્માની વચ્ચે કાળનું અમુક
 અંતર પડે છે. તે અંતર જઘન્યથી એક સમયનું અને ઉત્કૃષ્ટથી ૬ (છ) માસનું હોય છે.

(૧૧) સંખ્યા : એક સમયમાં જઘન્યથી એક સિદ્ધ થાય છે અને ઉત્કૃષ્ટથી
 એકસોને આઠ થાય છે. (ઉત્કૃષ્ટ ૫૦૦ ધનુષ્યની અવગાહનાવાળા) અત્રે એ જણવું ખાસ
 જરૂરી છે કે હાલમાં આપણી પાસે જે આગમ સૂત્ર પ્રાપ્ત છે અને થઈ રહ્યા છે. તે
 જેમ એક ધૂળની ઢગલી એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ અને બીજી જગ્યાએથી ઉપાડી

ત્રીજી જગ્યાએ એમ અનેક વખત કરતાં અદ્ય-અદ્ય પ્રમાણુ તે ઢગલી થતી જાય છે. તેમ આજે આપણને પ્રાપ્ત આગમ સૂત્રો અતિ અદ્ય-અદ્ય પ્રમાણુમાં ભિન્ન-ભિન્ન સ્વરૂપે પ્રાપ્ત છે. તેથી તેમજ આગમ સૂત્રોનો ગુરૂ-પરંપરાએ અર્થ પ્રાપ્ત કરેલ મહાત્મા મજબા કઠીન હોવાથી તેમજ મોટા ભાગે પુસ્તક પાનાના આધારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાતું હોવાથી યથાર્થ અવિસંવાદી અર્થ પ્રાપ્ત કરવો મુશ્કેલ થઈ ગયો છે. કેમકે આગમ સૂત્રો તો નય-નિક્ષેપ તેમજ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ ભાવાદિ અનેક સ્વરૂપે-સાપેક્ષ ભાવયુક્ત છે. તેથી તેમાંથી અવિસંવાદી અર્થ તારવવો ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. આમ છતાં આપણે પોતે છન્નસ્થ છીએ. આ હકીકતને ધ્યાનમાં રાખી અતીન્દ્રિય-ભાવો સંબંધે કોઈ પણ ભાવમાં એકાંતિક પકડ કરી-દુરાચ્છી બની સૂત્ર સિદ્ધાંતની વિરાધના કરવી નહિ. પરંતુ માધ્યસ્થ ભાવે જે કાંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેને મુખ્યપણે પોતાનું આત્મહિત સાધવા ભણી પ્રવર્તાવવા પ્રયત્ન કરવો. અન્યથા જો નવો મત કે પક્ષ સ્થાપી દુરાચ્છમાં તણાવાનું બનશે. તો આજે પ્રાપ્ત ઉત્તમ ભતિ-કુળ સહિતનો મનુષ્ય જન્મ કેવળ-શાસનની વિરાધના કરવામાં જ વેડફાઈ જશે.

(૧૨) અદ્યપબહુત્વ દ્વાર : પૂર્વે જણાવેલ અગિયારે દ્વારોને વિશેષથી અદ્ય-બહુત્વ દ્વારથી જણાવે છે.

(૧) ક્ષેત્ર અદ્યપબહુત્વ : કર્મભૂમિમાંથી કે અકર્મ ભૂમિમાંથી સંહરણ પામીને મોક્ષે ગયેલા જીવો સર્વથી થોડા છે. જ્યારે તેનાથી અસંખ્યાત ગુણા અધિક જીવો જન્મથી કર્મભૂમિમાંથી મોક્ષે ગયેલા છે એમ જણવું. બીજી રીતે અધોલોક-માંથી એટલે મનુષ્ય ક્ષેત્ર ઉર્ધ્વ અધો ૧૮૦૦ યોજન છે. તેના મધ્ય ભાગને સમ-ભૂતલાથી ઉપર ૬૦૦ યોજનની ઉપરથી પાંડુકવન વિગેરે ક્ષેત્રોમાંથી મોક્ષે ગયેલા જીવો સૌથી થોડા જણવા. તેમજ સમભૂતલા પૃથ્વી (મેરુની તલેટીમાં આવેલ મધ્ય ચાર રચક પ્રદેશ) થી ૧૦૦૦ યોજન નીચે મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં કુબડી-વિજયાદિ ક્ષેત્રો આવેલા છે. તેમાંથી એટલે અધોલોકમાંથી સિદ્ધ થયેલા ઉર્ધ્વ લોકમાંથી ગયેલા કરતાં સંખ્યાતગુણા અધિક જણવા અને તિયંગ્ લોકમાંથી તો અધોલોકથી પણ અધિક સંખ્યાતગુણા જીવો સિદ્ધ થયેલા જણવા. વળી પણ જણવું કે સમુદ્રમાંથી સર્વથી થોડા સિદ્ધ થયેલા હોય છે. તેનાથી સંખ્યાતગુણા અધિક દ્વીપો (ક્ષેત્રો) માંથી સિદ્ધ થયેલા જણવા. તેમાં વળી વિશેષે જણવું કે લવણ સમુદ્રમાંથી સર્વથી થોડા સિદ્ધ થયેલા છે અને કાલોદધિ સમુદ્ર-માંથી તેથી સંખ્યાતગુણા મોક્ષે ગયેલા જણવા. જ્યારે જંબૂદ્વીપમાંથી તેમજ ઘાતકી ખંડમાંથી તેમજ અર્ધપુષ્કરવર દ્વીપમાંથી અનુક્રમે સંખ્યાત, સંખ્યાતગુણા અધિક જીવો મોક્ષે ગયેલા જણવા,

(૨) કાલ અદ્યપબહુત્વ : યદ્યપિ કોઈપણ કાળે જીવ સિદ્ધમાં જઈ શકે છે. તેમ છતાં ઉપચારથી સમજવાનું કે ઉત્સપિણી કાળમાં સૌથી થોડા જીવો, જ્યારે

અવસર્પિણી કાળમાં તેથી વિશેષાધિક જીવો અને નો-અવસર્પિણી તેમજ નો-ઉત્સર્પિણી એટલે મહાવિદેહાદિ ક્ષેત્રોમાંથી તેથી સંખ્યાતગુણા સિદ્ધ થયેલા જાણવા.

(૩) ગતિ અદ્વૈત્યુત્ત્વ : મુખ્યપણે તે મનુષ્ય ગતિમાંથી મનુષ્યો જ મોક્ષે જાય છે તેથી ગતિ સંબંધી અદ્વૈત્યુત્ત્વ નથી. તેમ છતાં ચરમ મનુષ્ય ભવના પૂર્વભવ સંબંધી ગતિ એ અદ્વૈત્યુત્ત્વ જોતાં સૌથી થોડા તિર્થંચ ગતિમાંથી આવીને મોક્ષે ગયેલા છે. જ્યારે પૂર્વ ભવ પણ મનુષ્યનો હતો. એટલે મનુષ્ય ગતિમાંથી આવીને મનુષ્ય થઈને મોક્ષે ગયેલા તેથી સંખ્યાતગુણા જાણવા. તેમજ મનુષ્યગતિ કરતાં નારક ગતિમાંથી આવેલ મનુષ્ય થઈને મોક્ષે ગયેલા તેથી પણ સંખ્યાત ગુણા જાણવા. તેમજ દેવ ગતિમાંથી આવીને મોક્ષે ગયેલા, તેથી પણ સંખ્યાતગુણા જાણવા.

(૪) લિંગ સંબંધી અદ્વૈત્યુત્ત્વ : સર્વથી થોડા નપુંસક લિંગવાળા મનુષ્યો મોક્ષે ગયેલા છે. તેથી સંખ્યાતગુણા અધિક સ્ત્રી લિંગવાળા મોક્ષે ગયેલા છે. તેથી સંખ્યાતગુણા પુલિંગવાળા (પુરૂષો) મોક્ષે ગયેલા છે.

(૫) તીર્થ અદ્વૈત્યુત્ત્વ : સૌથી થોડા તીર્થંકર પદ પામીને મોક્ષે ગયેલા જાણવા. તેથી સંખ્યાત ગુણા-તીર્થ (શાસન) પામ્યા વગર જીવો મોક્ષે ગયેલા જાણવા. જ્યારે તેથી અધિક શાસન પામીને અનુક્રમે નપુંસકલિંગે, સ્ત્રીલિંગે અને પુરૂષલિંગે સંખ્યાત-સંખ્યાત ગુણા અધિક જીવો મોક્ષે ગયેલા જાણવા.

(૬) ચારિત્ર સંબંધે-અદ્વૈત્યુત્ત્વ : યદ્યપિ સિદ્ધોને ચારિત્ર હોતું નથી. કેમકે તેમને કોઈ આત્મવિશુદ્ધિ સાધવાની નથી. તેમજ તેમને સંપૂર્ણ ભાવે સ્વગુણ પરિચ્છેદન સંબંધે કોઈ કર્મની બાધા હોતી નથી, તેથી તેઓમાં ચારિત્ર સંબંધી અદ્વૈત્યુત્ત્વ નથી. પરંતુ પૂર્વે કયાં કયાં ચારિત્રનું પાલન કરી મોક્ષ મેળવ્યું છે. તે સંબંધે અદ્વૈત્યુત્ત્વ જાણવાય છે. મુખ્યતાએ યથાખ્યાત ચારિત્ર તેમજ દશમ ગુણ ઠાણાનું સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર તે સર્વ સિદ્ધ ભગવંતોને અવશ્ય હોય છે. પરંતુ તે પૂર્વેનું છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર (નિરતિચાર-ચારિત્ર) પાળીને સૌથી અધિક જીવો મોક્ષે ગયેલા જાણવા. જ્યારે સામાયિક છેદોપસ્થાપનીય, સૂક્ષ્મ સંપરાય અને યથાખ્યાત ચારિત્ર લઈને મોક્ષે ગયેલા, પૂર્વે છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રથી મોક્ષે ગયેલાથી સંખ્યાત ગુણા ઓછા મોક્ષે ગયેલા જાણવા. એજ રીતે સામાયિક પરિહાર વિશુદ્ધિ-સૂક્ષ્મ સંપરાય અને યથાખ્યાત એ ચારિત્રથી મોક્ષે ગયેલા પૂર્વે ગયેલાથી સંખ્યાતગુણા ઓછા લેવા. એજ રીતે સામાયિક છેદોપસ્થાપનીય-સૂક્ષ્મ સંપરાય યથાખ્યાત એ ચારિત્રથી પૂર્વથી પણ સંખ્યાતગુણા ઓછા મોક્ષે ગયેલા જાણવા. એજ રીતે વળી છેદોપસ્થાપનીય પરિહાર વિશુદ્ધિ-સૂક્ષ્મ સંપરાય અને યથાખ્યાત ચારિત્રથી મોક્ષે ગયેલા તેથી પણ સંખ્યાત ગુણા ઓછા જાણવા. જ્યારે સૌથી

થોડા સામાયિક, છેદોપસ્થાપનીય-પરિહાર વિશુદ્ધિ સૂક્ષ્મ સંપરાય અને યથાખ્યાત એ પાંચે ચારિત્ર પાળીને મોક્ષે ગયેલા છે એમ જાણવું.

(૭) પ્રત્યેક બુદ્ધ બોધિત ભાવનું અદ્યપબુદ્ધત્વ : સ્વયંબુદ્ધ (તીર્થંકરો) મોક્ષે ગયેલા સૌથી થોડા, તેથી પ્રત્યેક બુદ્ધ સંખ્યાતશુભા અને તેનાથી અનુક્રમે નપુંસક ત્રિંગથી, સ્ત્રી ત્રિંગથી તેમજ પુરૂષ ત્રિંગે મોક્ષે ગયેલા સંખ્યાત શુભા બુદ્ધ-બોધિતપણે મોક્ષે ગયેલા જાણવા.

(૮) જ્ઞાન સંખંધી અદ્યપબુદ્ધત્વ : મુખ્યપણે તો કેવળી ભગવંતો જ મોક્ષે જાય છે. પરંતુ જે જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન અને શ્રદ્ધાજ્ઞાનથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મોક્ષે ગયેલા જીવો સૌથી થોડા જાણવા. તેનાથી મતિ-શ્રુત-અવધિ અને મનઃપર્ચવ જ્ઞાન એ ચાર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષે ગયેલા સંખ્યાત શુભા જાણવા. જ્યારે મતિ-શ્રુત અને અવધિ-જ્ઞાન એ ત્રણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને મોક્ષે ગયેલા પૂર્વે જણાવેલાથી પણ સંખ્યાત શુભા જાણવા.

(૯) અવગાહનાનું અદ્યપબુદ્ધત્વ : જઘન્ય અવગાહનાએ સિદ્ધ થયેલા સર્વથી થોડા જાણવા, તેનાથી ઉચ્ચ અવગાહનાએ સિદ્ધ થયેલા અસંખ્યાત શુભા જાણવા, તેનાથી યવ-મધ્યમ અવગાહનાએ સિદ્ધ થયેલા સંખ્યાત શુભા જાણવા, તેનાથી યવ-મધ્યમની ઉપરની અવગાહનાએ સિદ્ધ થયેલા અસંખ્યાત શુભા જાણવા, તેનાથી યવ-મધ્યમની નીચેની અવગાહનાએ તેથી વિશેષાધિક સિદ્ધ થયેલા છે એમ જાણવું. અત્રે મધ્યમ અવગાહનાના ત્રણ ભેદો પાડેલા છે.

(૧૦) અંતર સંખંધે અદ્યપબુદ્ધત્વ : આઠ સમય સુધી નિરંતર સિદ્ધ થયેલા જીવો સૌથી થોડા જાણવા, સાત સમય સુધી નિરંતર સિદ્ધ થયેલા જીવો તેનાથી સંખ્યાત શુભા જાણવા, તેમજ છ સમય સુધી નિરંતર સિદ્ધ થયેલા જીવો તેનાથી સંખ્યાત શુભા જાણવા, તેમજ અનુક્રમે પાંચ સમય સુધી, ચાર સમય સુધી, ત્રણ સમય સુધી અને જે સમય સુધી નિરંતર સિદ્ધ થયેલા જીવો અનુક્રમે સંખ્યાત-સંખ્યાત શુભા અધિક જાણવા.

(૧૧) સંખ્યા સંખંધે અદ્યપબુદ્ધત્વ : એકી સાથે એકસોને આઠ મોક્ષે ગયેલા સૌથી થોડા જીવો જાણવા જ્યારે ૧૦૭ થી ૫૦ સુધી અનુક્રમે એકએક એાછી સંખ્યાએ એક-એકથી અનંત શુભા મોક્ષે ગયા છે એમ જાણવું. વળી ૪૯ થી ૨૫ સુધી અનુક્રમે એક-એકથી એાછી સંખ્યાએ એકએકથી અસંખ્ય શુભા મોક્ષે ગયેલા જાણવા. તેમજ ૨૪ થી ૧ સુધીના અંકે અનુક્રમે એક-એક સંખ્યાત શુભા મોક્ષે ગયેલા છે એમ જાણવું. અત્રે એ જણાવવું ખાસ જરૂરી છે કે આ બધી હકીકતો હાલમાં પ્રાપ્ત શાસ્ત્રતત્ત્વના આધારે જણાવવામાં આવી છે. વિશેષ (અપેક્ષા વિશેષે પણ) ગીતાર્થ શુદ્ધગમથી મેળવી લેવું.

સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી શ્રી કેવળી ભાષિત જગત સ્વરૂપને યથાર્થ અવિરૂદ્ધ જાણવા-
શ્રદ્ધા કરવા માટે સૌ પ્રથમ કેવળી ભગવંતોના કેવળજ્ઞાનને ગુરૂગમથી યથાર્થ અવિરૂદ્ધ
સમજવું જરૂરી છે. અન્યથા દૃષ્ટદૃષ્ટ અનંત પદાર્થોના અનંત ત્રિકાલિક, અનંતા અનંત
ભાવોમાં શ્રદ્ધા થવી મુશ્કેલ છે. કારણ કે સિદ્ધ ભગવંતોની સંખ્યાના સંબંધમાં શાસ્ત્રમાં
જણાવેલ નીચેની ગાથાના અર્થમાં શ્રદ્ધા કરવી અનિવાર્ય આવશ્યક છે.

‘જહ્યાઈ હોઈ પૂછ્છા જિણાણં મગ્ગમિ ઉત્તરં તહ્યા ।

इकस्स निगोयस्स अणंत भागो सिद्धि गओ ॥’

અર્થ : “જ્યારે પણ શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતના માર્ગમાં પ્રવ્રન થાય કે હાલમાં
કેટલા જીવો સિદ્ધમાં ગયેલા છે. ત્યારે એક જ જવાબ હોય છે કે એક નિગોદનો
અનંતમો ભાગ મોક્ષે ગયેલો છે.”

નિગોદ : સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિકાયના જીવોનું શરીર અંશુલના અસંખ્યાતમા
ભાગનું હોય છે તેમજ તેઓને અંતર્મુહૂર્તના આયુષ્યવાળા જાણવા. આ જીવો ચૌદ
રાજલોકમાં વ્યાપીને રહેલા છે. આ જીવોને કોઈ મારતું નથી અને તેઓ પણ કોઈ
જીવને મારતા નથી. એટલે કે તેઓ કોઈના ખાજ્યા બળતા નથી અને તેઓ પણ કોઈને
ખાળતા નથી. આ સૂક્ષ્મ સાધારણ વનસ્પતિકાયના નિગોદીયા જીવના એક શરીરમાં
સિદ્ધના જીવો કરતાં અનંતગુણા જીવો હોય છે. આવા અસંખ્ય શરીરોનો એક ગોળો
(કલ્પનાથી સમજવો) થાય છે. આવા અસંખ્ય ગોળા ચૌદ રાજલોકમાં જાણવા.

અનંતા નિગોદીયા જીવોને એક જ શરીર હોવાથી તેમજ એક જ આહાર હોવાથી અને
એક જ શ્વાસોસ્જ્વાસ હોવાથી તેમજ તે (એક શરીરમાં રહેલો) સૌનું પણ એક સરખુંજ
આયુષ્ય હોવાથી તેઓને સાધારણ વનસ્પતિ કાયના જીવો જાણવાના છે. તેઓનું
મરણ એકી સાથે થાય છે. પરંતુ નવિન ભવની ઉત્પતિ ભિન્ન-ભિન્ન સ્થળે ભિન્ન આયુષ્ય
પ્રમાણે થાય છે

શ્રી જ્ઞેન દર્શનમાં સંખ્યાતાના સંખ્યાતા ભેદો જણાવેલ છે, તેમજ અસંખ્યાતાના
પણ અસંખ્યાતા ભેદો થાય છે અને અનંતાના પણ અનંતા ભેદો છે. તેમ છતાં સ્થૂલ
સ્વરૂપે અસંખ્યાતના નવ ભેદો તેમજ અનંતાના પણ નવ ભેદો ગીતાર્થ ગુરૂભગવંત
પાસેથી જાણી લેવા. છેવટે જણાવવાનું કે શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે કે—

‘परसंगेण बंधी-मोक्षतो परभावचायणे होइ ।

सव्वदोषाण मूलं, परभावानुभवपरिणामो ॥’

અર્થ : જ્યાં સુધી જીવને પર દ્રવ્યનો સંગ (શરીરનો સંબંધ) છે ત્યાં સુધી

ખંધન છે. જ્યારે સર્વ પ્રકારના પરભાવ પરિણમનથી મુક્ત થાય છે ત્યારે તે આત્મા મોક્ષે જાય છે.

આ સંખંધે સંસારી જીવને પ્રાપ્ત સર્વ દોષો (સંસારમાં અનિચ્છાએ પ્રાપ્ત થતાં જન્મ-મરણ તેમજ આધિ-વ્યાધિ અને ઉપાધિનું જે દુઃખ છે) તેનું મૂળ કારણ સંસારી જીવનો પર-પુદ્ગલ દ્રવ્યના વર્ણાદિ શુભાશુભ ભાવો પ્રતિ સુખ દુઃખાત્મક અનુભવ વડે ઉત્પન્ન થયેલ રતિ-અરતિ ભાવ થકી વિશેષે પ્રવર્તતા રાગ-દ્વેષનો પરિણામ છે એમ જાણવું જરૂરી છે. વળી પણ આ સંખંધે કહ્યું છે કે—

દુક્ષ્વં વજ્જઈ અપ્પા અપ્પા ણાણ ભાવણં દુક્ષ્વં ।

ભાવિય ય સહાવ પુરિસે, વિસાણસુ વિરચ્ચઈ દુક્ષ્વં ॥

અર્થ : સૌ પ્રથમ તો શ્રી કેવળી ભગવંતે જણાવ્યા મુજબ સંસારી આત્માને માટે પ્રથમ તો પોતાના પરસ્થાનનીય સ્વરૂપનું જ્ઞાન-શ્રદ્ધાન પ્રાપ્ત થવું દુષ્કર છે. અને આત્માને ઝોળખ્યા પછી પણ આત્માના શ્રેયનો (મોક્ષ પ્રાપ્તિનો) સંકલ્પ કરવો દુષ્કર છે, મોક્ષ મેળવવાના સંકલ્પ સાથે વ્યવહાર જીવન જીવનાર ઉત્તમ આત્માને માટે પણ પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયોથી વિરામ પામવું કોઈકે વખત દુષ્કર બને છે. આ માટે શ્રી સીમંધર પરમાત્માએ શ્રી યક્ષા સાધ્વીજી મારફતે મોકલેલ (ચુલ્લિકારૂપ નીચેની) ગાથાના અર્થનું નિરંતર ચિંતન કરવું જરૂરી છે.

અપ્પા સ્વલુ સયયં રક્ષિઅવ્વો, સર્વિવદિણ્દિં સુસમાઈણ્દિં ।

અરક્ષિઓ જાઈપહં ઉવેઈ, સુરક્ષિઓ સવ્વદુહાણ મુચ્ચઈ ॥

સંસારમાં અનિચ્છાએ પ્રાપ્ત થતાં અનેક દુઃખોની પરંપરામાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાવાળા આત્માઓએ નિરંતર પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. તે માટે સર્વ ઇન્દ્રિયો એટલે કે પાંચે ઇન્દ્રિયો અને છટ્ટું મન તેને સમગ્ર વિષયોથી નિવર્તાવીને આત્માના સ્વરૂપમાં સમાધિ ભાવમાં (સમભાવમાં) રહેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ રીતે (જે આત્મા પોતેપોતાનું ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્વય-વ્યતિરેક બંને ભાવોથી રક્ષણ નથી કરતો તે આત્મા સંસારમાં જન્મ-મરણ કરતો થકો ભટક્યા કરે છે. પરંતુ જે આત્મા સારી રીતે ઉપર જણાવ્યા મુજબ પોતે પોતાના આત્માનું રક્ષણ કરે છે. તે સર્વ દુઃખોથી મુક્ત (મોક્ષપદને પામે છે) થાય છે

ત્રિકાલ ત્રિલોક ત્રિશલિ ત્રિસંધ્ય, ત્રિવર્ગ ત્રિદેવ ત્રિરત્નાદિ ભાવૈઃ ।

યદુક્તા ત્રિપદ્યેવ વિશ્વાનિ વત્રે, સ એકઃ પરાત્માગતિર્મે જિનેંદ્રઃ ॥

યદાજ્ઞા ત્રિપદ્યેવ માન્યા તતોડસૌ, તદસ્યેય નો વસ્તુ યન્નાધિતસ્થૌ ।

અતો બ્રુમહે વસ્તુ યત્તદ્યદીયં, સ એકઃ પરાત્માગતિર્મે જિનેંદ્રઃ ॥

ભાવાર્થ : શુદ્ધ નિશ્ચય નયની દૃષ્ટિએ અનાદિ (અનુત્પન્ન) અનંત (અવિનાશી) એવા છએ દ્રવ્યો શાશ્વત ભાવે પોતપોતાના શુભ પર્યાયમાં નિરંતર ઉત્પાદ્-વ્યય-ધ્રુવપણે પરિણામ પામતાં જ રહે છે. આમ છતાં વ્યવહારનય દૃષ્ટિએ માત્ર બે જ દ્રવ્યો તે ભવ દ્રવ્યો અને અભવ પુદ્ગલ દ્રવ્યોને પરસ્પર સંયોગ સંબંધે પર પરિણામીપણું જગતમાં પ્રત્યક્ષ છે. આ માટે આત્માર્થી આત્માઓએ આત્માર્થે ભવદ્રવ્યના શુદ્ધ-અશુદ્ધ તેમજ શુદ્ધાશુદ્ધ ત્રિલંગાત્મક સ્વરૂપને યથાર્થ અવિરૂદ્ધપણે જાણવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

સકળ ભવ દ્રવ્યોમાં સૌ પ્રથમ શુદ્ધ ભાવે પરિણામી (રૂપી તેમજ અરૂપી) પરમાત્માઓનું સ્વરૂપ જાણવું જરૂરી છે. તે સાથે અશુદ્ધ પરિણામી બહિરાત્માઓ (પર ભોગાર્કાક્ષીઓ) નું સ્વરૂપ જાણીને વળી શુદ્ધાશુદ્ધ પરિણામી અંતર આત્માઓ (આત્માર્થ સાધક આત્માઓ) નું સ્વરૂપ શ્રી જીનશાસનને વિષે પ્રગટ સ્વરૂપ જણાવેલ ૪ થી ૧૪ શુભસ્થાનકના સ્વરૂપમાં સમ્યક્ જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રરૂપ ત્રિલંગાત્મક ભાવે યથાર્થ જાણવું જરૂરી છે. આ તત્ત્વાર્થ સૂત્રમાં પણ સૂત્રકારે મુખ્યપણે સાત તત્ત્વોથી ઉપરની હકીકત જ જણાવી છે. સૌ પ્રથમ આત્મતત્ત્વને બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એ ત્રણે ભાવોથી તેના હેતુઓ સહિત યથાર્થ-અવિરૂદ્ધપણે જાણવાથી સમસ્ત જગતના-સમસ્ત દ્રવ્યોના-સમસ્ત શુભપર્યાય પરિણમનના- સમસ્ત પરિણામોનો ઉત્પાદ્-વ્યય-ધ્રુવત્વરૂપી ત્રિલંગાત્મક સ્વરૂપી યથાર્થ-અવિરૂદ્ધ બોધ આપોઆપ જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ રીતના સંપૂર્ણ સમ્યક્ બોધ થકી આત્માનું-આત્મભાવમાં સહજ ભાવે પરિણમન થાય છે એમ જાણવું.

આલોચના તથા ઉપસંહાર

પૂર્વે પ્રથમ જણાવ્યા મુજબ નિસર્ગથી અગર અધિગમથી ઉત્પન્ન થયેલ તત્ત્વો અર્થ શ્રદ્ધાન રૂપ, શંકા-કાંક્ષાદિ અતિચાર રહિત, સમ-સંવેગ-નિર્વેદ-અનુકંપા અને આસ્તિક્યાદિ ગુણોના પ્રગટ થવારૂપ વિશુદ્ધ એવું સમ્યક્-દર્શન પામીને, વિશુદ્ધ જ્ઞાન મેળવીને, નય-નિક્ષેપ-પ્રમાણ-સાપેક્ષ નિર્દેશ-સ્વામિત્વાદિ દ્વારે યુક્ત, જીવાદિ તત્ત્વોના, ઔપચમિક-ક્ષાયિક, ક્ષાયોપચમિક, ઔદયિક તેમજ પારિજ્ઞામિક, એ પાંચે ભાવોની ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ અને લય (નાશ) ના ભાવોને જાણનાર ઉત્તમ આત્મા મોક્ષ પ્રાપ્તિના પ્રવર્તન (સંવર-નિર્જરા) વડે, શ્રદ્ધા-સંવેગના અનુભવ યુક્ત દ્રાઢશ ભાવનાઓ વડે, ભાવિત (અનુપ્રેક્ષાકારી) આત્મા, આત્મ ભાવમાં સ્થિર થઈને ઉત્તરોત્તર સંયમ-સ્થાનકોને પ્રાપ્ત કરવા વડે અનેક ઋદ્ધિઓને પણ પ્રાપ્ત કરવાવાળો થાય છે. આમ છતાં શુકલ ધ્યાન ધ્યાવતો થકે સમાધિભાવમાં સ્થિર થઈને, મોહનીય કર્મનો સર્વથા નાશ કરીને તુરત જ એકા સાથે જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ અને અંતરાય કર્મનો પણ સર્વથા ક્ષય કરીને, સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શીતા પ્રાપ્ત કરીને, આયુષ્યકાળ પર્યંત ચાર અઘાતિ કર્મોને, ભોગવીને ક્ષય કરી, આયુષ્ય પૂર્ણ થયે, એકાંતિક તેમજ આત્યાંતિક, સહજ-અક્ષય-અવ્યાખાધ સ્વરૂપી મોક્ષ-સુખને પ્રાપ્ત કરે છે.

एवं तत्त्व परिज्ञाना—द्विरतस्यायात्मनो भृशम्

निरास्रवत्वाच्छिन्नायां, नवायां कर्मसन्ततौ ॥ १ ॥

એ પ્રમાણે તત્ત્વને સારી પેઠે જાણનારો-વૈરાગી આત્મા આશ્રવ રહિત થઈને પ્રથમ તો નવા કર્મનો બંધ કરતો નથી, તેથી

पूर्वाजितं क्षपयतो, यथोक्तैः क्षयहेतुभिः

संसार बीजं कात्स्येन मोहनीयं प्रहीयते ॥ २ ॥

પૂર્વે બાંધેલા કર્મોની (નિર્જરા તત્ત્વનો આશ્રવ કરીને) ક્ષય કરવાવાળો થાય છે. તેમાં સૌ પ્રથમ સંસારના બીજરૂપ મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય કરે છે, તે પછી તુરતજ

ततोऽन्तरायज्ञानघ्न—दर्शनघनान्यनन्तरम्

प्रहीयन्तेऽस्य युगपत्, त्रीणि कर्माण्यशेषतः ॥ ३ ॥

બારમે ગુણસ્થાનકે આવેલો તે આત્મા, એકી સાથે જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીય અને અનંતરાય કર્મ એ ત્રણે આત્મ ગુણઘાતી કર્મોનો સર્વથા કરીને, તેરમે ગુણ સ્થાનકે સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી હોય છે.

શેષકર્મફલાષેક્ષઃ શુદ્ધો-બુદ્ધો-નિરામયઃ ।

સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી ચ, જિનો ભવતિ કેવલી ॥

પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ સૌ પ્રથમ મોહનીય કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરીને (દશમે શુષ્ક સ્થાનકે) સીધેા બારમે શુષ્ક સ્થાનકે આવેલો આત્મા ત્યાં જ્ઞાનવરણીય-દર્શનાવરણીય અને અંતરાય કર્મ એ ત્રણે આત્મ શુષ્કઘાતી કર્મોને એકી સાથે સર્વથા ક્ષય કરી, શુદ્ધ-બુદ્ધ-નિરામય સ્વરૂપે જન-કેવળી થઈ તેરમે શુષ્ક સ્થાનકે આવી. બાકી રહેલા ચાર અઘાતી કર્મોનો (વેદનીય, નામ, ગોત્ર, આયુષ્ય) યથાતથ્ય સ્વરૂપે સર્વથા ક્ષય કરી નિર્વાણ (મોક્ષ) પદને પ્રાપ્ત કરે છે.

દગ્ધે બીજે યથાડત્યન્તં, પ્રાદુર્ભવતિ નાઙ્કુરઃ ।

કર્મબીજે તથા દગ્ધે, નારોહતિ ભવાઙ્કુરઃ ॥

જેમ બીજ બળી ગયા પછી તેમાંથી અંકુરો કુટતા નથી, તેમજ સંસારના બીજરૂપ કર્મોનો નાશ કર્યા પછી તે આત્માને જન્મ-જરા-મરણરૂપ સંસાર પ્રાપ્ત કરવો પડતો નથી.

તદનન્તરમેવોર્ધ્વ-માલોકાન્તાત્ સ ગચ્છતિ ।

પૂર્વપ્રયોગાસઙ્ગત્ત્વબન્ધચ્છેદોર્ધ્વગૌરવૈઃ ॥

ચૌદમા શુષ્ક સ્થાનકને અંતે આઠે કર્મનો ક્ષય કરી, તેજ સમયે તે પરમ-પરમાત્મા સ્વરૂપી શુદ્ધાત્મા, લોકના અંતે ઉર્ધ્વગતિએ ઉંચો (સિદ્ધશિલામાં) બચ છે. તેમાં કર્મના બંધનથી સર્વથા છૂટવાપણું મુખ્ય હેતુ છે.

અતસ્તુ ગતિ વૈકૃત્ય-મેષાં યદુપલભ્યતે ।

કર્મણઃ પ્રતિઘાતાન્ન, પ્રયોગાન્ન તદિષ્યતે ॥

જીવ તત્વની સ્વાભાવિક ઉર્ધ્વગતિ અને અજીવ પુદ્ગલ દ્રવ્યોની સ્વાભાવિક અધો-ગતિ હોવા છતાં આ સંસારમાં જે જે-જે જુદી-જુદી વિચિત્ર ગતિઓ જણાય છે, તેમાં કર્મ-પ્રતિઘાત તેમજ પ્રયોગ વિગેરે કારણોથી તે થાય છે તેમ બહુવું.

ઉત્પત્તિશ્ચ વિનાશશ્ચ, પ્રકાશ તમસોરિહ ।

યુગપદ્મવતો યદ્વત્, તથા નિર્વાણકર્મણો ॥

જેમ પ્રકાશની ઉત્પત્તિ અને અંધકારનો નાશ એકી સાથે થાય છે, તેમ કર્મોનો ક્ષય અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ જીવને એકી સાથે થાય છે.

તન્વી મનોજ્ઞા સુરભિઃ પુપ્પયા પરમ ભાસ્વરાઃ ।

પ્રાગ્ભારાનામ વસુધા-લોકમૂર્દિન વ્યવસ્થિતાઃ ॥

સમસ્ત ચૌદ રાજલોકના અંતે ઉપર પ્રવેત છત્ર તુલ્ય ડપ લાખ યોજન લાંબી-પહોળી, શુભ, સૂક્ષ્મ, મનોહર સુગંધીયુક્ત-પવિત્ર પરમ પ્રકાશમય ઇશદ્ પ્રાગ્સારા નામની પૃથ્વી (સિદ્ધશીલા) તે વિષે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી-સિદ્ધ થયેલા સર્વે કેવલી પરમાત્માઓ સાદી-અનંતોકાળ ત્યાં સ્થિરપણે રહે છે.

સંસારવિષયાતીતં, મુક્તાનામવ્યયં સુખમ્ ।

અવ્યાવાધમિતિ પ્રોક્તં, પરમં પરમર્ષિભિઃ ॥

પર-પુદ્ગલ દ્રવ્યના સંયોગ સંબંધે ઇન્દ્રિયોના વિષયભૂત ક્ષણિક સુખથી ભિન્ન સ્વરૂપી આત્માના સહજ ગુણોના અવ્યાબાધ પરિણામવાળું સિદ્ધ પરમાત્માઓને જે શાશ્વત સુખ હોય છે, તેનું વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. તેમજ તેનું અનુપમ સુખ અન્યત્ર કોઈ આત્માને હોતું નથી.

પ્રત્યક્ષં તદ્ભગવતા-મર્હતાં તૈશ્વ ભાષિતમ્ ।

ગૃહ્યતેઽસ્તીત્યતઃ પ્રાજ્ઞૈર્ન ચ્છદ્મસ્થ-પરીક્ષયા ॥

સિદ્ધ પરમાત્માના પરમ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષથી (આત્મ પ્રત્યક્ષથી) જોનાર અને જાણનાર શ્રી કેવળી ભગવંતોએ જણાવ્યા મુજબ ઉત્તમ આત્માઓ તેને જ્ઞાન-શ્રદ્ધાનથી જાણીને, તે સુખને પ્રાપ્ત કરવા માટે મોક્ષ-પુરૂષાર્થે કરી આત્મ સાધના કરતા હોય છે. પરંતુ તેનું સાચું સ્વરૂપ કોઈપણ છદ્મસ્થને ગમ્ય (પ્રત્યક્ષ) હોતું નથી.

॥ પ્રથસ્તિઃ ॥

ઈદમુચ્ચૈર્નાગરવાચકેન, સત્ત્વાનુકમ્પયાદ્વન્ધમ્ ।

તત્ત્વાર્થાધિગમાખ્યં, સ્પષ્ટમુમાસ્વાતિના શાસ્ત્રમ્ ॥

યસ્તત્ત્વાધિગમાખ્યં, જ્ઞાસ્યતિ કરિવ્યતે ચ તત્રોક્તમ્ ।

સોઽવ્યાવાધસુખાખ્યં, પ્રાપ્યસ્યત્યચિરેણ પરમાર્થમ્ ॥

ભાવિના ભવ્ય જીવો ઉપરની અનુકંપા વડે કરીને, ઉચ્ચ નાગર શાખાના વાચક ઉમાસ્વાતિજીએ આ તત્ત્વાર્થોધિગમ નામનું શાસ્ત્ર (સૂત્ર) સ્પષ્ટ ભાવે રચ્યું છે. આથી જે કોઈ આત્મા આ તત્ત્વાર્થોધિગમ સૂત્રને જાણીને (જાણીને) તેમાં કહેલા અર્થ મુજબ વર્તશે. તે આત્મા થોડા વખતમાં અવ્યાબાધ (મોક્ષ) સુખને પ્રાપ્ત કરવાવાળા થશે.

જોકે આ તત્ત્વાર્થ સૂત્રના રચયિતા સંબંધે આજે ઉપલબ્ધ ગ્રંથોમાં અનેક ભિન્ન-ભિન્ન તેમજ પરસ્પર અસંબંધક હકીકતો જોવામાં આવે છે. તેમ છતાં એક વાત એકી મતે સ્પષ્ટ છે કે આ તત્ત્વાર્થ સૂત્રને સમસ્ત જૈન આલમ્ને આત્માર્થે-પ્રમાણ માન્યું છે.

લી. સિ. પા. પં. થાં. કે.

આને જ્યારે ચરમ તીર્થપતિ શ્રી મહાવીર સ્વામીજીને નિર્વાણ પામ્યાને માત્ર ૨૫૧૪ વર્ષ થયા છે, તેમ છતાં પાંચમા આરાના કાળના પ્રભાવ-વિશેષથી શ્રી જીન ભાષિત શ્રુત (વાણી) સંબંધે અનેક ભ્રાંતિઓ સર્જવા પામી છે તે આત્માર્થી-આત્માઓ માટે ખરેખર ઘણા જ ખેદનો વિષય છે, તેમ છતાં જે કાંઈ બચેલ છે અને મેળવી શકાય છે. તે થકી પણ શ્રી જીનવાણીનો તાગ મેળવી શકાય છે. તે કાંઈ ઓછા હર્ષની વાત નથી.

આ માટે જણાવવાનું કે સર્વ શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોને અવશ્ય પાંચ કલ્યાણકો હોય છે, તેમાં તેઓ સ્વયંબુદ્ધ-બુદ્ધ હોવાથી જ્યારે દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે, તે વખતે મોક્ષ-પુરૂષાર્થ પ્રતિ અન્ય આત્માઓને પ્રેરણારૂપ શ્રી કરેમિ ભંતે સૂત્રનો સ્વમુખે ઉચ્ચાર (પ્રતિજ્ઞા) કરે છે. આ કરેમિ ભંતે સૂત્ર પાઠ તો મોક્ષાભિલાષી આત્માઓ આને પણ દીક્ષાગ્રહણ સમયે-પ્રતિજ્ઞાર્થે પચ્ચક્રપાણ્ય કરવા પૂર્વક શ્રી સંઘ સમક્ષ નીચે મુજબ ઉચ્ચાર કરી પોતાના આત્માને મોક્ષ-પુરૂષાર્થ પ્રતિ ઉદ્યમવંત રાખવા પ્રયત્ન કરતા હોય છે.

‘કરેમિ ભંતે ! સામાઈયં, સ્વવં સાવજ્જં જ્ઞેગં પચ્ચખામિ, જાવજ્જવાએ, તિવિહં તિવિહેણ્, મણ્ણેણ્, વાયાએ, કાએણ્, ન કરેમિ, ન કારવેમિ, કરંતં પિ અન્નં ન સમણ્ણામિ, તસ્સ ભંતે ! પડિક્કમામિ, નિંદામિ, ગરિહામિ, અપ્પાણ્ણં વેસિરામિ.

આ સાથે પાંચે મહાવ્રતોનો પણ નીચે મુજબ મોક્ષાર્થ-સાધવા પ્રતિ સ્વીકાર (પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક) કરતા હોય છે. (૧) સ્વવં પાણ્ણાઈવાયાઓ વેરમણ્ણં (૨) સ્વવં મુષાવાયાઓ વેરમણ્ણં (૩) સ્વવં અઢિનાઢાણ્ણાઓ વેરમણ્ણં (૪) સ્વવં મેહુણ્ણાઓ વેરમણ્ણં (૫) સ્વવાઓ પરિગ્ગહાઓ વેરમણ્ણં.

આ પાંચે મહાવ્રતોના પાલન સંબંધે વિશેષથી ૪૫ ભાંગાઓનું સ્વરૂપ આ સાથે જણાવેલ છે. જે મોક્ષાર્થી આત્માને જરૂરથી સહાયક થશે એમ અમારું માનવું છે. વળી સાથે શ્રી બૃહત-કલ્પ સૂત્રાનુસારે પરમપૂજ્ય શ્રી દેવચંદ્રજી મહારાજે રચેલી પાંચે મહાવ્રતોના પાલન સંબંધેની પાંચ પાંચ ભાવનાના સ્વરૂપને જણાવનારી સજ્જાઓ પણ આ સાથે જણાવેલ છે. આથી પણ આરાધક આત્માને જરૂરથી આરાધના સંબંધે નિશંકબોધ પ્રાપ્ત કરવામાં જરૂરથી મુગમતા પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે એમ અમારું માનવું છે.

એજ સુસેષુ કિં બહુના વી. સિદ્ધાંત પાક્ષિક પંડિત શાંતિલાલ કેશવલાલની વંદના સ્વીકારશે.

તા. ૩, : સાધકે આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે સાધ્ય ભાવમાં (નિશ્ચયથી) સામાયિકમાં રહેવાનું છે, જ્યારે સાધનામાં (વ્યવહારથી) સાવધયોગ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવાનો છે.

(૬) કાયાથી જૂઠું બોલાવડાવવું નહિ : અદ્યમની પ્રવૃત્તિઓને સંયમ ધનની પ્રવૃત્તિઓ કહેવડાવી નહિ.

(૭) મનથી જૂઠું અનુમોદવું નહિ : વીતરાગની આજ્ઞા વિરૂદ્ધની પ્રવૃત્તિઓને મનથી પણ સારી (હિતકારી) બાણવી નહિ

(૮) વચનથી જૂઠું અનુમોદવું નહિ : વીતરાગની આજ્ઞા વિરૂદ્ધ કરતાં પ્રવચનોના વખાણ કરવા નહિ

(૯) કાયાથી જૂઠું અનુમોદવું નહિ : વીતરાગની આજ્ઞા વિરૂદ્ધની પ્રવૃત્તિઓ તેમજ પ્રવચનો પ્રતિ ઉત્સાહિત થવું નહિ. વીતરાગની આજ્ઞા વિરૂદ્ધની સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ આત્માર્થભંગક બાણવી.

‘સર્વ-સાવજ્જં જોગં-પચ્ચક્ખામિ’ નો સામાન્ય અર્થ સર્વ પ્રકારના પાપ વ્યાપારનો અર્થાત્ અઠારે પાપસ્થાનકની કરણીનો ત્યાગ છે. આ સંબંધે અત્રે અદ્વતાદાન વિરમણ્ય વ્રત અને મૈથુન વિરમણ્ય વ્રતનો નવ ભાંગાએ વિચાર કરેલ છે.

(૨)

(૧) મનથી ચોરી કરવી નહિ : જ્ઞાનાજ્ઞા વિરૂદ્ધ પર દ્રવ્યને અહણ્ય કરવાનો વિચાર કરવો નહિ ધર્મ શ્રદ્ધાજીઓને ઠગવાના વિચારો કરવા નહિ.

(૨) વચનથી ચોરી કરવી નહિ : સૂત્ર-સિદ્ધાંત વિરૂદ્ધ બોલી (લોકલાગણીને આકર્ષવી નહિ) ધર્મી પુરૂષોને ઠગવા નહિ)

(૩) કાયાથી ચોરી કરવી નહિ : અકલ્પનીય પર દ્રવ્યને અહણ્ય કરવું નહિ.

(૪) મનથી ચોરી કરાવવી નહિ : શરીરાદિની સુશ્રુષાર્થે પરદ્રવ્ય અહણ્ય કરવા માટે લોકોને ઉત્સાહિત કરવાનો વિચાર કરવો નહિ. તેમજ ધર્મી પુરૂષોને લોભી બનાવવાનો વિચાર કરવો નહિ.

(૫) વચનથી ચોરી કરાવવી નહિ : લોકોને પર પૌદ્ગલિક સુખ ભોગમાં આસક્તિ ઉપજે તેવો ઉપદેશ આપવો નહિ.

(૬) કાયાથી ચોરી કરાવવી નહિ : પર વસ્તુનું અહણ્ય કરવા સંબંધી સંકેતો કરવા નહિ.

(૭) મનથી ચોરીની અનુમોદના કરવી નહિ : આલોક-પરલોકના સુખ માટે કરતાં પુણ્યબંધના કાર્યોને સારા બાણવા નહિ.

(૮) વચનથી ચોરીની અનુમોદના કરવી નહિ : જગતમાં મમત્વસાવે પ્રવર્તતા કપા-દાનાદિના વ્યવહારને પ્રશંસવો નહિ.

(૯) કાયાથી ચોરીની અનુમોદના કરવી નહિ : ધર્મ વિરૂદ્ધ (જિનાજ્ઞા વિરૂદ્ધ)

ધર્મકરણી કરતા લોકોમાં ઉત્સાહ વધે તેવું વર્તન કરવું નહિ. (તેઓને ઘેર પગલાં કરવાં વિગેરે-તેઓથી પોતાની પૂજા કરાવવી વિગેરે)

મૈથુન વિરમણુ વ્રતના નવ ભાંગા

(૧) મનથી મૈથુન (અપ્રહ્મ) સેવવું નહિ : પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષય લોગની આકાંક્ષા કરવી નહિ.

(૨) વચનથી મૈથુન સેવવું નહિ : પાંચે ઇન્દ્રિયોના ઇચ્છિત વિષય લોગની પ્રાપ્તિ થાય તેવું બોલવું નહિ.

(૩) કાયાથી મૈથુન સેવવું નહિ : વિષય સંયોગોમાં તેના લોગી બનવું નહિ અર્થાત્ વિકારી બનવું નહિ.

(૪) મનથી મૈથુન સેવરાવવું નહિ : લોકો ઇન્દ્રિયાર્થક સુખ-લોગ પ્રતિ આકર્ષાય તેવું ઇચ્છવું નહિ. નાચ-ગાનના-જલસાઓ યોજવા નહિ.

(૩)

(૫) વચનથી મૈથુન સેવરાવવું નહિ : લોકોમાં પ્રવર્તતી વિષય લોગની પ્રવૃત્તિને પ્રોત્સાહન મળે તેવું બોલવું નહિ.

(૬) કાયાથી મૈથુન સેવરાવવું નહિ : લોકોને વિષય લોગ પ્રતિ આકર્ષણ થાય તેવી ચેષ્ટાઓ કરાવવી નહિ. (ખાન-પાન-રંગ-રાગની ચેષ્ટાઓ કરાવવી નહિ)

(૭) મનથી મૈથુનની અનુમોહના કરવી નહિ : પુણ્યવાન લોકોના પર-પૌદ્ગલિક લોગવિલાસને સારો જાણવો નહિ.

(૮) વચનથી મૈથુનની અનુમોહના કરવી નહિ : પર-પૌદ્ગલિક લોગ વિલાસમાં આસક્ત લોકોના કાર્યોની પ્રશંસા કરવી નહિ.

(૯) કાયાથી મૈથુનની અનુમોહના કરવી નહિ : પર પૌદ્ગલિક લોગોમાં સુખ-બુદ્ધિ ધારણ કરવી નહિ

પરિશ્રહ વિરમણુ વ્રતના નવ ભાંગા

(૧) મનથી પરિશ્રહ રાખવો નહિ : કર્મોદ્દયે પ્રાપ્ત શરીરાદિ તેમજ કષાય નોકષાયોદિ ભાવોમાં મૂર્છા રાખવી નહિ. અર્થાત્ મમત્વ ભાવ ધારણ કરવો નહિ.

(૨) વચનથી પરિશ્રહ રાખવો નહિ : બાહ્ય અભ્યંતર પર સંયોગી વિભાવ સ્વરૂપને આ-મહિતાર્થે જરૂરી છે એમ બોલવું નહિ

(૩) કાયાથી પરિશ્રહ રાખવો નહિ : શરીરાદિની શોભા-વિભુષા કરવી નહિ

(૪) મનથી પરિશ્રહ રખાવવો નહિ : અન્યત્ર પરિશ્રહ સંબંધે ઇશ્તવ ધારણ કરવું નહિ. અર્થાત્ જાહેર સંસ્થાઓમાં દુવ્યાદિની વૃદ્ધિના કાર્યો કરાવવાની વિચારણાઓ કરવી નહિ.

(૨) વચનથી પરિચ્છેદ રખાવવો નહિ : કોઈને પણ પોતા માટે કોઈપણ વસ્તુ રાખી મૂકવાની સૂચનાઓ આપવી નહિ.

(૩) કાયાથી પરિચ્છેદ રખાવવો નહિ : શરીરાદિની (સુશ્રુષા અર્થે) અનુકૂળતા અર્થે પ્રથમથી આયોજનો કરાવવા નહિ.

(૧) મનથી પરિચ્છેદની અનુમોહના કરવી નહિ : પુણ્યબંધમાં રાચવું નહિ.

(૨) વચનથી પરિચ્છેદની અનુમોહના કરવી નહિ : ઇલેલોક-પરલોકના સુખના સાધનોની પ્રાપ્તિની પ્રશંસા કરવી-કરાવવી નહીં.

(૩) કાયાથી પરિચ્છેદની અનુમોહના કરવી નહિ : પર-પૌદ્ગલિક ઇષ્ટર્થ દ્રવ્યોની પ્રાપ્તિમાં હર્ષિત થવું નહિ

આ સાથે સાધક-સાધન દાવની શુદ્ધિ અર્થે નીચે જણાવ્યા મુજબ નિશ્ચય-વ્યવહારની ચોભંગીઓને યથાર્થ-અવિરૂદ્ધ ભાવે જાણવાનો ખપ કરવો જરૂરી છે.

નિશ્ચય વ્યવહાર-સ્વરૂપમાં સાધકે બાધકે ભાવની ચોભંગીઓ

(૧) વ્યવહારનો બાધક વ્યવહાર :

હિંસા જૂઠ-ચોરી-મૈથુન અને પરિચ્છેદાદિક લોકવિરૂદ્ધ વ્યવહારને-વ્યવહારનો બાધક વ્યવહાર જાણવો.

(૨) વ્યવહારનો સાધક વ્યવહાર :

શુદ્ધ પંચાચારનો વ્યવહારને-પર આવશ્યકની કરણીના વ્યવહારનો જાણવો. સાધક તેમજ પર આવશ્યકની કરણીનો વ્યવહાર તે પણ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાદિના વ્યવહારનો સાધક છે એ જાણવું.

(૩) નિશ્ચયનો સાધક વ્યવહાર :

સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન ચારિત્રનો વ્યવહાર (શુભસ્થાનક કમારોહણે) પરમપદનો સાધક છે એમ જાણવું.

(૪) નિશ્ચયનો બાધક વ્યવહાર :

અજ્ઞાની તેમજ ભવાભિનંદી જીવોનો સમસ્ત ધર્મ-ક્રિયારૂપ વ્યવહાર નિશ્ચયને શુદ્ધ બાધક છે એમ જાણવું.

નિશ્ચય સ્વરૂપની ચોભંગી

(૧) નિશ્ચયનો બાધક નિશ્ચય :

મિથ્યાત્વી આત્માને પ્રાપ્ત રિદ્ધિસિદ્ધિનું અભિમાન નિશ્ચય શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં બાધક છે.

(૨) નિશ્ચયનો સાધક નિશ્ચય :

ક્ષયોપશમિક સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર રૂપ નિશ્ચય શુદ્ધિ, શુદ્ધ ક્ષાયક ભાવની શુદ્ધિનો સાધક છે. (અન્યથા શુદ્ધ ક્ષાયક ભાવની પ્રાપ્તિ થાય જ નહિ)

(૩) વ્યવહારનો આધક નિશ્ચય :

શુભાશુભ લેશ્યાના વ્યવહારને શુદ્ધ ક્ષયોપશમિક શુદ્ધિ જાણવી તે તેમજ શુદ્ધ ક્ષયોપશમિક ભાવને ક્ષાયક ભાવની શુદ્ધિ સમજવી તે વ્યવહારનો આધક નિશ્ચય જાણવો.

(૪) વ્યવહારનો સાધક નિશ્ચય :

શ્રી તીર્થંકર ભગવંતોનો સમસ્ત પ્રશસ્ત વ્યવહારને શુદ્ધ વ્યવહારનો સાધક જાણવો. લી. સિદ્ધાંત પાક્ષિક પંડિત શાંતિલાલ કેશવલાલને સિદ્ધાંતિક ભૂલ જણાવવા કૃપા કરશો.

શ્રીમાન્ દેવચંદ્રજી મહારાજ કૃત

પાંચ ભાવનાની ઢાળો ઢાળ ૧ થી ૬

સ્વસ્તિ શ્રી મંદિર પરમ, ધર્મ ધામ સુખકામ, સ્વાદ્રાદ પરિણુ મ ધર, પ્રણુમું ચેતનરામ.	૧
મહાવીર જિનવર નમું. ભદ્રબાહુ સૂરિય, વંદી શ્રી જિનભદ્ર ગણિ, શ્રી ક્ષેમેંદ્ર મુનીશ.	૨
સદ્ગુરૂ શાસનદેવ નમી, બૃહદ કદપ અનુસાર, શુદ્ધ ભાવના સાધુની, ભાવીશ પંચ પ્રકાર.	૩
ઇંદ્રિય યોગ કષાય ને, જીપે મુનિ નિઃશંક, ઇંજી જીતે કુદ્યન જ્ય, જાચે ચિત્ત તરંગ.	૪
પ્રથમ ભાવના શ્રુત તણી, બીજી તપ તીય સત્ત્વ, ૧ ૨ ૩	
તુરીય એકત્વ ભાવના, પંચમ ભાવ સુતત્ત્વ. ૪ ૫	૫
શ્રુત ભાવના મન સ્થિર કરે, ટાળે ભવનો ખેદ, તપ ભાવના કાયા દમ્ભે, વમે વેદ ઉમેદ (દ્વેગ)	૬
એકત્વ ભાવ નિર્ભય દશો, નિજ લઘુતા એક ભાવ, સત્ત્વ ભાવના આત્મ ગુણ, સિદ્ધિ સાધન દાવ.	૭

ઢાળ ૧ લી શ્રુતભાવના

સૂત્ર અભ્યાસ કરો મુનિવર સદા રે, અતિચાર સહુ ટાળ,
હીજી અધિક અક્ષર મત ઉચ્ચરો રે, શબ્દ અર્થ સંભાળ...સૂત્ર...૧
સૂક્ષ્મ અર્થ અગોચર દૃષ્ટિથી રે, રૂપી રૂપ વિહીન,
જેહ અતીત અનાગત વર્તના રે, જાણે જ્ઞાની લીન...સૂત્ર...૨
નિઃશ અનિત્ય એક અનેકતા રે, સદસદ ભાવ સ્વરૂપ,
છએ ભાવ એક દ્રવ્યે પરિણુમ્યા રે, એક સમયમાં અનુપ...સૂત્ર...૩

ઉત્સર્ગ અપવાદ પદે કરી રે, જાણે સહુ શ્રુત ચાલ,
 વચન-વિરોધ નિવારે યુક્તિથી રે, સ્થાપે દૂષણ-ટાળ...સૂત્ર...૪
 દ્રવ્યાર્થિક પર્યાયાર્થિક ધરે રે, નય ગમ ભંગ અનેક,
 નય સામાન્ય વિશેષે તે ગ્રહે રે, લોકલોક-વિવેક...સૂત્ર...૫
 નંદીસૂત્રે ઉપકારી કહ્યો રે, વળી અસુર્યા કામ,
 દ્રવ્ય શ્રતને વાંધો ગણધરે રે, ભગવર્ધ અંગે નામ...સૂત્ર...૬
 શ્રુત અભ્યાસે જિનપદ પામિયે રે, છૂટકે અંગે સાખ,
 શ્રનનાણી કેવલનાણી સમો રે, પન્નવણી જે ભાખ...સૂત્ર...૭
 સૂત્રધારી આરાધક સર્વનો રે, જાણે અર્થ સ્વભાવ,
 નિજ આતમ પરમાતમ સમ ગણે રે, ધ્યાવે તેનય દાવ...સૂત્ર...૮
 સંયમ દર્શન તે જ્ઞાને વધે રે, ધ્યાતા તે શિવ-સાધન,
 ભવસ્વરૂપ ચઉગતિનો તે લખે રે, તેણે સંસાર તજનંત...સૂત્ર...૯
 ઈન્દ્રિય સુખ ચંચળ જાણી તજે રે, નવ નવ અર્થ તરંગ,
 જિમ જિમ પામે તિમ મન ઉદ્દસે રે, વસે ન ચિત્ત અનંગ...સૂત્ર...૧૦
 કાળ અક્ષંખાતાના તે ભવ લખે રે, ઉપદેશક પણ તેહ,
 પરભવ સાથી અવલંબન ખરો રે, ચરણ વિના શિવગેહ...સૂત્ર...૧૧
 પંચમ કાળે શ્રુત ખળ પણ ઘટયો રે, તો પણ એહ આધાર,
 દેવચંદ્ર જિનમતનું તત્ત્વ એ રે, શ્રુતશું ધરજો પ્યાર...સૂત્ર...૧૨

ઢાળા રે જી તપ ભાવના

રચણાવલી કતકાવલી, મુક્તાવલી ગુણરચણ,
 વજ્રમધ્ય ને જ્યમધ્ય એ, તપ કરીને હો જીતો રિપુ મયણ...૧
 ભવિયણ ! તપગુણ આદરો, તપ તેજે રે છીજે સહુ કર્મ,
 વિષય વિકાર દૂરે ટળે, મન ગંજે હો ભંજે ભવ ભર્મ...ભ. ૨
 જોગ જય ઈન્દ્રિય જય તહો, તપ જાગે હો કર્મસૂડણ સાર,
 ઉવહણ જોગ દુહા કરી. શિવ સાધે રે સુધા અણગાર...ભ. ૩
 જિમ જિમ પ્રતિજ્ઞા દઢ થકો, વૈરાગી તપસી મુનિરાય,
 તિમ તિમ અશુભ દલ છીજે, રવિ તેજે રે જેમ શીત વિલાય...ભ. ૪
 જે લિહુ પડિમા આદરે, આસન અકંપ સુધીર,
 અતિ લીન સમતા ભાવમાં, તૃણની પરે હો જાણત શરીર...ભ. ૫
 જિણ સાધુ તપ તરવારથી, સૂંઠ્યો મોહ ગયંઠ,
 તિણ સાધુનો હું દાસ છું, નિત્ય વંદુ હો તસ પય અરવિંઠ...ભ. ૬

આચાર સુયગડાંગમાં, તિમ કહ્યો ભગવઈ અંગ,
 ઉત્તરઝયણે ઓગુણ તીશમેં, તપ સંગે હો સહુ કર્મનો ભંગ....૭
 જે હાવધ દુઝર તપ તપે, ભવ પાસ આશ વિરત્ત,
 ધન્ય સાધુ મુનિ ઠંઠણુ સમા, ઋષિ ખંદક હો તિસગ કુરૂદત્ત...૮
 નિજ આતમ કંચન ભણી, તપ અગ્નિ કરી શોધંત,
 નવ નવ લખિધ બળ છતે, ઉપસર્ગ હો તે સહંત મહંત...૯
 ધન્ય! તેહ જે ધન ગૃહ તણ, તન નેહનો કરી છેહ,
 નિરસંગ વનવાસે રમે વસે, તપધારી હો જે અભિગ્રહ મેહ...૧૦
 ધન્ય તેહ ગરછ ગુફા તણ, જિનકલ્પી ભાવ અફંહ,
 પરિહાર વિશુદ્ધિ તપ તપે, તે વંદે હો દેવચંદ્ર મુણીંદ...૧૧

ઢાળ ૩ સર્વ ભાવના

રે જીવ! સહસ આદરો, મત થાઓ દીન,
 સુખ દુઃખ સંપદ આપદા, પૂર્વ કર્મ આધીન રે જીવ...૧
 કોધાદિક વશે રણુ સમે, સદ્યા દુઃખ અનેક,
 તે જે સમતામાં સહે, તો તુજ ખરો વિવેક રે જીવ...૨
 સર્વ અનિત્ય અશાશ્વતો, જેહ દીસે ઓહ,
 તન ધન સયણુ સગા સહુ, તિણુ શું શ્યો નેહ? રે જીવ...૩
 જિમ બાળક વેળુતણા, ઘર કરીય રમંત,
 તેહ છતે અથવા ઢહે, નિજ નિજ ઘર જંત રે જીવ...૪
 પંથી જિમ સરાહમેં, નંદી નાવની રીત,
 તિમ એ પરિજન તો મિલ્યો, તિણુથી શી પ્રીત? રે જીવ...૫
 જ્યાં સ્વાર્થ તિહાં સહુ સગા, વિણુ સ્વાસ્થ સૌ ફર,
 પારકા જે પાપે લણે, તું કિમ હોવે શૂર? રે જીવ...૬
 તજ બાહિર મેલાવડો, જે મિલિયો બહુ વાર,
 પૂવે જે મલિયો નહિ, તિણુશું ઘર પ્યાર રે જીવ...૭
 ચક્રી હરિખલ પ્રતિહરિ, તસ વૈભવ અમાન.
 તે પણુ કાળે સંહયાં, તુજ ધન શ્યે માન? રે જીવ...૮
 હા હા! હું કરતો તું શીરે, પર પરિણુતિ ચિંત? રે જીવ...૯
 નરકે પડયાં કહે તાહરી, કોણુ કરશે ચિંત રે જીવ...૯
 રોગાદિક દુઃખ ઉપને, મન અરતિ મ ધરેવ, (હ)
 પૂર્વ નિજ કૃત કર્મનો, એ અનુભવ હેવ (ભેહ) રે જીવ...૧૦

એહ શરીર અશાશ્વતું, ક્ષણ મેં છીજતું,
 પ્રીતિ કીશી તસ ઉપરે, જેહ સ્વાસ્થવંત રે ભવ....૧૧
 જ્યાં લગે તુજ ઈણુ દેહથી, છે પૂરવ સંગ,
 ત્યાં લગે કોડી ઉપાયથી, નવિ થાયે ભંગ રે ભવ....૧૨
 આગળ પાછળ ચિહ્નું દિને, જે વિષ્ણુશી ભય,
 રોગાદિકથી નવિ રહે, કીધે કોડી ઉપાય રે ભવ...૧૩
 અંતે પણ એવને તજ્યાં, થાયે શિવ સુખ,
 તે જે છૂટે આપથી, તેા તુજ શ્યો દુઃખ ? રે ભવ...૧૪
 રે તન વિષ્ણુશે તાહરે, નવિ કાંઈ હાણુ,
 જે જ્ઞાનાદિક ગુણુતણો, તુજ આવે ઝાણુ રે ભવ...૧૫
 તું અજરામર આતમા, અવિચલ ગુણુ ખાણુ,
 ક્ષણુ ભંગુર આ દેહથી, તુજ કિહાં પિછાણુ ? રે ભવ...૧૬
 છેદન ભેદન તાડના, વધ બંધન દાહ,
 પુદ્ગલને પુદ્ગલ કહે, તું તેા અમર અગ્રાહ્ય રે ભવ...૧૭
 પૂર્વ કર્મ ઉદયે સહી, જે વેદના થાય,
 ધ્યાવે આતમ તણુ સમે, તે ધ્યાની રાય રે ભવ...૧૮
 જ્ઞાન ધ્યાનની વાતડી, કરવી આસાન,
 અંત સમે આપહ પડયાં, વીરલા ધરે ધ્યાન રે ભવ...૧૯
 અરતિ કરી દુઃખ ભોગવે, પરવશ જિમ કીર,
 તેા તુજ ભણુપણુતણો, ગુણુ કીશે ધીર રે ભવ ...૨૦
 શુદ્ધ નિરંજન નિર્મલો, નિજ આતમ ભાવ,
 તે વિષ્ણુશે કહે દુઃખ કીશું, જે મલિયો આવ રે ભવ....૨૧
 દેહ ગેહ ભાડાતણો, એ આપણો નાંહિ,
 તુજ ગૃહ આતમ જ્ઞાન એ, તિણુમાંહિ સમાહિ રે ભવ...૨૨
 મેતારજ સુકોશલો, વળી ગજસુકુમાલ,
 સનકુમાર ચક્રી પરે, તન મમતા ટાળ રે ભવ....૨૩
 કષ્ટ પડયાં સમતા રમે, નિજ આતમ ધ્યાય,
 દેવઅંદ્ર તિણુ મુનિતણુ, નિત્ય વંદુ પાય રે ભવ...૨૪

ઢાળા ઝ એકત્વ લાવના

જ્ઞાન ધ્યાન ચારિત્રને રે, જો દઢ કરવા ચાહ્ય,
 તેા એકાકી વિહરતો રે જિન કલ્પાકિ સ્થાય રે
 પ્રાણી! એકલ લાવના લાવ, શિવ મારગ સાધન દાવ રે...પ્રાણી. ૧
 સાધુ ભણી ગૃહવાસની રે, છૂટી મમતા જેહ,
 તેા પશુ ગચ્છવાસીપણે રે, ગણુ ગુરૂ પર છે નેહ રે...પ્રાણી. ૨
 વન મૃગની પરે તેહથી રે. છોડી સકલ પ્રતિબંધ,
 તું એકાકી અનાદિનો રે, કિલ્લથી તુજ સંબંધ રે...પ્રાણી ૩
 શત્રુ મિત્રતા સર્વથી રે, પામી વાર અનંત,
 કોણુ સજ્જન દુશ્મન કિશ્યો રે, કાળે સહુનો અંત રે...પ્રાણી. ૪
 બાંધે કર્મ જીવ એકલો રે, લોગવે પશુ તે એક,
 કિલ્લ ઉપર કિલ્લ વાતની રે, રાગ-રૂષની ટેક રે...પ્રાણી. ૫
 જો નિજ એકપણું અહે રે, છોડી સકલ પરલાવ,
 શુદ્ધાતમ જ્ઞાનાદિશું રે, એક સ્વરૂપે લાવ રે...પ્રાણી. ૬
 આત્મા છે તું એકલો રે, જઈશ પશુ તું એક,
 તેા એ સચલ કુટુંબથી રે, પ્રીતિ કીરી અવિવેક રે...પ્રાણી ૭
 વનમાં ગજ સિંહાદિથી રે, વિહરતાં ન ટળે જેહ,
 જિણુ આસને રવિ આથમે રે, તિણુ આસન નિશિ છેહ રે...પ્રાણી. ૮
 તપ પારણે આહાર અહે રે, કરમાં લેપ વિહીન,
 એક વાર પાણી પીવને રે, વનચારી ચિત્ત અદીન રે...પ્રાણી. ૯
 એહ દોષ પર અહણથી રે, પરસંગે ગુણહાણુ,
 પરધનઆહી ચોર તે રે, એકપણું સુખ ઠાણુ રે...પ્રાણી. ૧૦
 પર સંયોગથી બંધ છે રે, પર ત્રિયોગથી મોક્ષ,
 તેણે તજ પર મેળાવડો રે, એકપણું નિજ યોખ રે...પ્રાણી. ૧૧
 જન્મ ન પાર્યો સાથ કો રે, સાથ ન મરશે કોય,
 દુઃખ બેંચાઉ કોઈ નહિ રે, ક્ષણુ ભંજુર સહુ લોચ રે...પ્રાણી ૧૨
 પરિજન મરતો દેખીને રે, શોચ કરે જન મૂઢ,
 અવસરે વારો આપણો રે, સહુ જનની એ રૂઢ રે...પ્રાણી ૧૩
 સુરપતિ ચક્રી હરિ હલી રે, એકલા પરભવ ભય,
 તાન ધન પરિજન સહુ મિલી રે, કોઈ સખાઈ ન થાય રે...પ્રાણી. ૧૪

એક આતમા માહરો રે, જ્ઞાન દર્શન ગુણવંત,
 બાહ્ય યોગ સહુ અવર છે રે, પામ્યો વાર અનંત રે...પ્રાણી. ૧૫
 કરકંડુ નમિ નગ્ગઈ રે, હુમુહ પ્રમુખ ઋષિરાય,
 મૃગાપુત્ર હરિકેરીના રે, હું વંદું નિત્ય પાય રે...પ્રાણી. ૧૬
 સાધુ ચિલાતીસુત ભલો રે, વળી અનાથી તેમ,
 એમ મુનિગુણ અનુભોહતા રે, દેવચંદ્ર સુખ જેમ રે...પ્રાણી. ૧૭

ઢાળ પ મી તત્ત્વ ભાવના

ચેતન એ તન કારમો, તમે ધ્યાવો રે, શુદ્ધ નિરંજન દેવ,
 ભવિક તુમે ધ્યાવો રે, શુદ્ધ સ્વરૂપ અનુપ, ભવિક તમે ધ્યાવો રે...૧
 નરભવ શ્રાવક કુળ લલ્હો, તમે, લીધો સમકિત સાર. ભવિક...
 જ્ઞાન આગમ રૂચિશું સુણો, તમે, આલસ નિંદા નિવાર. ભવિક...૨
 તિન લોક તિહું કાળની, તમે, પરિણતિ તીન પ્રકાર. ભવિક.
 એક સમયે જાણે તિણે, તમે, નાણ અનંત અપાર. ભવિક...૩
 સમયાંતર સહ ભાવનો, તમે, દર્શન જાસ અનંત. ભવિક.
 આતમ ભાવે સ્થિર સદા, તમે, અક્ષય ચરણ અનંત. ભવિક...૪
 સકલ ઢોષ હર શાશ્વતો, તમે, વીરજ પરમ અદ્વીન. ભવિક.
 સૂક્ષ્મ તનુખંધન વિના, તમે, અવગાહના સ્વાધીન. ભવિક...૫
 પુદ્ગલ સકલ વિવેકથી, તમે, શુદ્ધ અમૂર્તિ રૂપ ભવિક.
 ઈન્દ્રિય સુખ નિઃસ્પૃહ થયા, તમે, અકથ્ય અખાહ (ધ્ય) સ્વરૂપ. ભવિક...૬
 દ્રવ્ય તણા પરિણામથી, તમે, અશુદ્ધધૃત્વ અનિત્ય. ભવિક.
 સત્ય સ્વભાવમયી સદા, તમે, છોડી ભાવ અસત્ય. ભવિક...૭
 નિજ ગુણ રમતો રામ એ, તમે, સકલ અકળ ગુણખાણુ ભવિક.
 પરમાતમ પરમભયોતિ એ, તમે, અલખ અલેપ વખાણુ. ભવિક...૮
 પંચ પૂજ્યમાં પૂજ્ય એ, તમે, સર્વ ધ્યેયથી ધ્યેય. ભવિક.
 ક્ષમાતા ધ્યાન અરૂધ્યેય એ, તમે, નિશ્ચય એક અલેય. ભવિક...૯
 અનુભવ કરતાં એહનો, તમે, થાય પરમ પ્રમોહ. ભવિક.
 એક સ્વરૂપ અભયાસશું, તમે, શિવસુખ છે તસ ગોહ ભવિક...૧૦
 ખંધ અખંધ એ આતમા, તમે, કર્તા અકર્તા એહ. ભવિક.
 એહ લોકતા અલોકતા, તમે, સ્વાદ્દાહ ગુણ ગેહ. ભવિક...૧૧

એક અનેક સ્વરૂપ એ, તમે, નિત્ય અનિત્ય અનાદિ. ભવિક.
 સદસદ્ ભાવે પરિણમ્યા, તમે, મુક્ત સકલ ઉન્માદ...૧૨
 તપ જપ કિરિયા ખપથકી, તમે, અષ્ટ કર્મ ન વિલાય. ભવિક.
 તે સહુ આતમ ધ્યાનથી, તમે, ક્ષણમાં ખેડ થાય. ભવિક...૧૩
 શુદ્ધાતમ અનુભવ વિના, તમે, ખંધ હેતુ શુભ ચાલ. ભવિક.
 આતમ પરિણામે રમ્યા, તમે, એહ જ આશ્રવ પાળ. ભવિક...૧૪
 એમ જાણી નિજ આતમા, તમે, વરજી સકલ ઉપાધ. ભવિક.
 ઉપાદેય અવલંબને, તમે, પરમ મહોદય સાધ. ભવિક...૧૫
 ભરત એલાસુત તેતલી, તમે, ઇત્યાદિક મુનિવૃંદ. ભવિક.
 આતમ ધ્યાનથી એ તર્યા, તમે, પ્રણમે તે દેવચંદ્ર. ભવિક...૧૬

ઢાળ ૬

ભાવના મુક્તિ નિશાણી જાણી, ભાવો આસત્તિ આણીજી;
 યોગ કષાય કપટની હાણી, થાયે નિર્મલ જાણીજી...ભાવના. ૧
 પંચ ભાવના એ મુનિ મનને, સંવર ખાણી વખાણીજી;
 બૃહત્કલ્પસૂત્રની વાણી, દીઠી તેમ કહાણીજી....ભાવના. ૨
 કર્મ કતરણી શિવ નીસરણી, ગુણ ઠાણ અનુસરણીજી;
 ચેતન રામતણી એ ધરણી, ભવસમુદ્ર દુઃખ હરણીજી...ભાવના. ૩
 જયવંતા પાઠક ગુણધારી, રાજસાગર સુવિચારીજી;
 નિર્મલ જ્ઞાન ધર્મ સંભાળી, પાઠક સહુ હિતકારીજી...ભાવના. ૪
 રાજહંસ સહ સુગુરૂ પસાયે, દેવચંદ્ર ગુણ ગાવેજી;
 ભવિક જીવ જે ભાવના ભાવે, તે અમિત સુખ પાવેજી...ભાવના. ૫
 જેસલમેરે શાહ સુ ત્યાગી, વર્દમાન વડભાગીજી;
 પુત્ર કલત્ર સકલ સોભાગી, સાધુ ગુણના રાગીજી...ભાવના. ૬
 તસ આશ્રહથી ભાવના ભાવી; ઢાળ ખંધમાં માતાજી;
 ભણથે ગણથે જે એ જ્ઞાતા, લહેથે તે સુખ સાતાજી...ભાવના. ૭
 મન શુદ્ધે પંચ ભાવના ભાવો, પાવન જિન ગુણ ગાવેજી;
 મન મુનિવર ગુણ સંગ વસાવો, સુખ સંપત્તિ ગૃહ થાવેજી...ભાવના. ૮

આજના શ્રી જિન શાસનને વિષે અનેકવિધ મતભેદોના પ્રવર્તને અજ્ઞાની અને અહંકારી જીવોમાં અનેક પ્રકારે કલહ કંકાસનું સર્જન કરેલું છે. જેથી શ્રી સંઘમાં જરૂરી સભાનતા-એકતા અને સમાનતામાં અનેક વિક્ષેપો સર્જાયા છે. જે આત્માથી

આત્માઓ માટે દુઃખદ હકીકત છે, તેમ છતાં શ્રી જિનાજ્ઞા પ્રતિ સર્વે જીવો આદર-પ્રીતિવાળા હોવાથી અત્રે શ્રી પાંચમા અંગ સૂત્ર તે શ્રી ભગવતી સૂત્રમાં જણાવ્યા અનુસારે પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર (પ્રમાણુભૂત) ના લેદોનું કિંચિંત સ્વરૂપ પ. પૂ. શ્રી જ્ઞાનવિભગસૂરિજીની સજ્જાય સહ જણાવીએ છીએ.

આ સજ્જાયમાં પૂજ્યશ્રીએ આત્માર્થે-જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર તેમજ તપધર્મની આરાધના-આત્માનુભવ સહ કરવાની શીખ આપી છે. આ સાથે તે ચારે પ્રકારનો આત્મ-ધર્મ-પરસ્પર સહચારી ભાવે ઉપકારી થાય છે એમ સ્પષ્ટ જણાવેલું છે આથી સમજવાનું કે એકાંતે એક પક્ષીય કોઈપણ ધર્મ-આત્માર્થ સાધી શકતો નથી હવે તે ચારે પ્રકારના ધર્મના વ્યવહારમાં (આચાર પાલનમાં) શાસ્ત્રોમાં જે પાંચ પ્રકારના પ્રમાણુ વ્યવહારો જણાવેલ છે તેને શાસ્ત્રાર્થથી અનુક્રમે અવિરૂદ્ધ ભાવે અત્રે જણાવેલ છે.

(૧) પ્રથમ આગમ વ્યવહાર : એટલે કે કેવળજ્ઞાની તેમજ મનઃપર્યાવજ્ઞાની તેમજ સમ્યક્-અવધિજ્ઞાની, તેમજ ચૌદપૂર્વી અને દશ પૂર્વધર એ વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓનો જે વ્યવહાર તેમજ તેમના વચનાનુસારે જે વ્યવહાર કરાય તેને આગમ વ્યવહાર જાણવો.

(૨) બીજો શ્રુત વ્યવહાર : તે વર્તમાન અંગ-ઉપાંગ સૂત્રના જાણુ તેમજ આચાર પ્રકટપક આદિ છેદ સૂત્રોના જાણુ ગીતાર્થનો વ્યવહાર તેને શ્રુત વ્યવહાર જાણવો.

(૩) ત્રીજો આજ્ઞા વ્યવહાર : તે ગીતાર્થ ગુરૂ ભગવંતની આજ્ઞાએ કરી જે વ્યવહારે પ્રવર્તે તેને આજ્ઞા વ્યવહાર જાણવો.

(૪) ચોથો ધારણા વ્યવહાર : તે ગીતાર્થ ગુરૂ ભગવંતોએ જે વ્યવહાર પ્રવર્તાવેલો હોય તેને (પરંપરાને) અનુસરીને જે વ્યવહાર કરાય તેને ધારણા વ્યવહાર જાણવો.

(૫) પાંચમો જીત વ્યવહાર : તે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની સાપેક્ષતાએ (પ્રધાનતાએ) તેમજ આગમ-શ્રુત પ્રમાણુથી અવિરૂદ્ધ ભાવે (ઉત્સર્ગ અપવાદે) તેમજ અવિધિ-આશા-તનાદિ દોષો ટાળીને સુખ્યાર્થે તો તે જે પ્રકારે પોતાનો આત્મા રાગ-દ્રેષાદિ દોષોને જીતે (ટાળે) તેને જીત વ્યવહાર જાણવો. આ જીત વ્યવહારી તે પૂર્વેના ચારે પ્રકારના આચારને બાધા ઉપજાવનારો ન હોય. કેમકે પાંચે આચારો પરસ્પર સાપેક્ષ ભાવે પ્રમાણુરૂપ છે. આ સંબંધે આ જાણુવું જરૂરી છે કે દરેક દરેક આત્માને પોત-પોતાને જગતમાં સર્વકાળે-સર્વક્ષેત્રે જેવા જેવા સુગુરૂ યા કુગુરૂનો યોગ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને જ પ્રાપ્ત કરીને તે તે જીવો અનુસરતા હોય છે. એટલે કે તે તે ગુરૂએ બતાવેલા દેવ-ધર્મ પ્રતિ આદર-પ્રીતિવાળા બનતા હોય છે. તો આ સંબંધે પ. પૂ. શ્રી યશોવિજયજીએ રચેલા (૩૫૦) ગાથાના સ્તવનની સાતમી ઢાળમાં અગીયાર (૧૧) મી ગાથામાં સુગુરૂ-કુગુરૂના સ્વરૂપ સંબંધે ૨૬-૨૬ ભાંગાનું સ્વરૂપ જણાવેલ છે. તો, તે ત્યાંથી અવશ્ય જોઈ જાણી

લેવું. આજે પણ જેઓ સુશુરની આજ્ઞાએ પાંચ પ્રકારના વ્યવહારની સાપેક્ષતાએ જે જે ભાવે ધર્મોપાધન કરતા રહી આત્મ કલ્યાણ સાધે છે, તેઓને અવશ્ય ચાર પ્રકારના સામાયિક ભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જાણવું. કેમકે શાસ્ત્રમાં સર્વત્ર 'બાણાણે ધર્મૌ' એમ સ્પષ્ટ જણાવાયેલ છે. આ સંબંધે આત્માર્થ સાધક વ્યવહારથી તેમજ નિશ્ચયથી, પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ ધર્મની ચૌભંગીને આત્માર્થી આત્માઓએ યથાર્થ અવિરૂદ્ધ અવધારવી.

(૧) વ્યવહારથી પ્રવૃત્તિ ધર્મ : પોતાના આત્માને પંચાચારમાં જોડવો તે.

(૨) વ્યવહારથી નિવૃત્તિ ધર્મ : હિંસા-જૂઠ-ચોરી-મૈથુન અને પરિગ્રહાદિના પાપ વ્યાપારથી અળગો રાખવો તે.

(૩) નિશ્ચયથી પ્રવૃત્તિ ધર્મ : પોતાના આત્માને સમ્યક્ત્વ સામાયિક, શ્રુત સામાયિક, દેશ વિરતિ સામાયિક તેમજ સર્વ સામાયિક ભાવમાં જોડવો તે.

(૪) નિશ્ચયથી નિવૃત્તિ ધર્મ : પોતાના આત્માને ક્રોધ-માન-માયા અને લોભાદિ કષાય ભાવથી અળગો રાખવો તે.

ઉપર જણાવેલ પ્રવૃત્તિ ધર્મ તેમજ નિવૃત્તિ ધર્મ તેમજ વ્યવહાર ધર્મ તેમજ નિશ્ચય ધર્મ પરસ્પર સાપેક્ષ ભાવે ઉપકારી (આત્માર્થ સાધક) છે. અન્યથા એકાંતપક્ષે બાધક છે. આ સંબંધે શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવેલ છે કે—

જહ જિણમયં પવજ્જય, તા મા-વ્યવહાર-ણિચ્છણ મુયહ્ ।

इक्केण विणा तित्थं. छिज्जह् अन्नेण उ तच्चं ॥

હે આત્માર્થી આત્મા જો તું શ્રી જીનેશ્વર ભગવંતની આજ્ઞાનું પાલન કરવા ઇચ્છતો હોય તો વ્યવહાર સ્વરૂપ કે નિશ્ચય સ્વરૂપ બંનેમાંથી કોઈને પણ અપલાપ (તિરસ્કાર) કરીશ નહિ. કેમકે વ્યવહારનો અપલાપ કરવાથી તીર્થ (શાસન) નો ઉત્કેષક થઈશ અને નિશ્ચયનો અપલાપ કરવાથી આત્મતત્ત્વના શ્રેયથી ભ્રષ્ટ થઈશ...

ઉપર જણાવેલ પાંચ પ્રકારના વ્યવહારને શાસ્ત્રાર્થનું સમર્થન આપનારી

શ્રી જ્ઞાનવિમળસૂરિકૃત પાંચ વ્યવહારની ઢાળ

શ્રી જિનવર દેવે ભવિ-ભાવ હેતે, મુગતિ તણો પંથ ઢાખ્થો;

જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર તપ ચઉવિધ, એથી શિવસુખ ચાખો રે;

આતમ ! અનુભવ ચિત્તમાં ધારો, જેમ ભવભ્રમણ નિવારો રે...આ. ૧

જ્ઞાન થકી સવિ ભાવ જણાયે, દર્શને તાસ પ્રતીત;

ચારિત્ર આવતાં આશ્રવ રૂઠે, પૂર્વ શોષે તપ નિત રે...આ. ૨

જ્ઞાન દર્શન બેહુ સહચારી, ચારિત્ર તસ ફળ કહિયે;

નિરાસંશ તપ કર્મ બપાવે, તો આતમ ગુણ લહીયે રે...આ. ૩

તે ચારિત્ર નિશ્ચયથી નિજ ગુણ, સમિતિ ગુપ્તિ વ્યવહાર;
 જ્ઞાનક્રિયા સમ્મત કૃણ કહિયે, ચારિત્રનો નિરધાર રે...આ. ૪
 તે વ્યવહાર કહ્યો પણ ભેદે, પંચમ અંગ મોઝાર;
 પ્રથમ આગમ શ્રુતને આણા, ધારણા જીત વિચાર રે....આ. ૫
 કેવલી મણુપન્નવ ને ઝોહી, ચઉદ્ધ પૂર્વ દશ પૂર્વ;
 નવ પૂર્વ જાગે ખટૂ વિધ આગમ-વ્યવહારી હોય સર્વ રે...આ. ૬
 શેષ પૂર્વ આચાર પ્રકલ્પહ (૩), છેદાદિક સવિ જાણ;
 શ્રુત વ્યવહાર કહીને બીજો, અતિશય વિષ્ણુ જે નાણુ રે....આ. ૭
 દેશાંતર સ્થિત બેહુ ગીતારથ, જ્ઞાન ચરણુ ગુણુ વલગા;
 કેાઇ કારણથી મિલન ન હોવે, તિણુ હેતે કરી અલગા રે...આ. ૮
 પ્રશ્ન સકળ પૂછેવા કાજે, ગુણી મુનિ પાસે મૂકે;
 તેહ (થી) ઝહીને ઉત્તર લાખે, પણ આશય નવિ ચૂકે રે...આ. ૯
 તેની આણુ તહત્ત કરીને, જે નિઃશંક પ્રમાણુ;
 જેમ તૃષિત સર નદી ન પામે, પણ તસ જળે તૃષાહાણુ રે....આ. ૧૦
 તે આણુ વ્યવહાર કહીને, એ ત્રીજો પણ બેહુ સરિખો;
 ગૂઢ આલોચના પદ જે ભાખ્યા, તે પ્રાયાશ્રિતે પરખો રે...આ. ૧૧
 જીત વ્યવહાર સુણો હવે પંચમ, દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવ;
 પુરૂષ સાહસ ને પાંડસેવા, ગાઢ અગાઢ હેતુ દાવ રે...આ. ૧૨
 ઇત્યાદિક ખહુ જાણુ ગીતારથ, તેણુ જે શુભ આચરિયો;
 આગમમાં પણ જે ન નિષેધ્યું, અવિધિ અશુદ્ધ નવિ ધરિયો રે...આ. ૧૩
 પૂરવ ચાર વ્યવહાર ન બાધે, સાધે ચારિત્ર યોગ;
 પાપભીરૂ પંચાંગી સમ્મત, સંપ્રદાયી ગુરૂલોગ રે....આ. ૧૪
 ગચ્છગત અનુયોગી ગુરૂસેવી, અનિયતવાસી આઈત્ત;
 એ પણુ ગુણુ સંચમનો ધારી, તેહ જ જીત પવિત્ત રે...આ. ૧૫
 પાસથો ઉસનો કુશીલો, સંસતો અહાછંદો;
 એ પંચ દોષને દૂર ન કરે, અને મુનિપણુ લાખે મંદો રે...આ. ૧૬
 ગુણ હીણો ને ગુણાધિક સરિખો, થાયે જે અન્નણી;
 દર્શન અસાર તો ચરણુ કિહાંથી, એ ધર્મદાસગણિ વાણી રે...આ. ૧૭
 ગુણ-પક્ષી ને ગુણનો રાગી, શક્તિ વિધિ ઉજમાળ;
 શ્રદ્ધા જ્ઞાન કથે ને કરણી, તે મુનિ વંદું ત્રિકાળ રે....આ. ૧૮

વિષમ કાળમાંહે પશુ એ ગુણુ, પરખી જે મુનિ વંદે;
 પ્રવચનને અનુસારિણી કિરિયા, કરતો ભવ-ભય છેદે રે...આ. ૧૬
 એહ સુત વ્યવહાર તણે ખળ, શાસન જિનનું દીપે;
 સંપ્રતિ દુષ્પસહ સૂરિ ભગે એ, કુમતિ કહાગ્રહને જીપે રે...આ. ૨૦
 ઈણુ વ્યવહારે જે વ્યવહારશે, સંયમનો ખપ કરશે;
 જ્ઞાન વિમળ ગુરૂને અનુસરશે, તે ભવસિંધુને તરશે રે....આ. ૨૧

એવઠે આ ઢાળમાં જણાવ્યું છે કે જે આત્મા-પોતાથી અધિક ગુણીનો-અવિનય કરે છે. અર્થાત્ પોતાના સમાનગણી તેને વંદન-વ્યવહાર નથી કરતો તે આત્મા નિષ્ચેથી અન્નાણી છે. વિશેષ એ સમજવું જરૂરી છે કે જે આત્મા દર્શનગુણથી અસાર છે. એટલે કે સમ્યક્ત્વના (૬૭) બોલ સ્વરૂપથી અળગો છે, તે આત્મામાં ચારિત્રની સંભાવના કરવી તે અયુક્ત છે. વળી જે આત્મા આત્માના ગુણોનો પક્ષપાતી બની ગુણુ પ્રાપ્ત કરવા ગુણીજનોનું ભક્તિ-બહુમાન કરે છે. તે આત્મા અવશ્ય ગુણુ પ્રાપ્ત કરવાવાળો થાય છે. વળી જે આત્મા પોતે જે પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરે છે. તેમાં પોતાની શ્રદ્ધા પ્રગટપણે પ્રકાશે છે. એટલે કે તે પ્રમાણે આચાર શુદ્ધિનો ખપ કરે છે. તેવા મુનિ ભગવંતો અવશ્ય આત્માથી-આત્માને શરણભૂત થાય છે. આ રીતે શ્રી મહાવીર પરમાત્માનું શાસન પાંચમાં આરાના છેડા સુધી ભવ્ય આત્માને ઉપકાર કરતું રહેવાનું છે એમ નિષ્ચેથી જાણવું.

એજ લી સિદ્ધાંત પાક્ષિક
 પંડિત શાંતિલાલ કેશવલાલના જય જીનેન્દ્ર

‘श्री तत्त्वार्थाधिगम सूत्रम्’

अध्याय १ लो

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥ १ ॥ तत्तार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्
॥ २ ॥ तन्निसर्गादधिगमाद् वा ॥ ३ ॥ जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जराभोक्षास्त-
त्त्वम् ॥ ४ ॥ नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः ॥ ५ ॥ प्रमाणनयैरधिगमः
॥ ६ ॥ निदेशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥ ७ ॥ सत्सङ्ख्याक्षेत्र-
स्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥ ८ ॥ मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानम्
॥ ९ ॥ तत् प्रमाणे ॥ १० ॥ आद्ये परोक्षम् ॥ ११ ॥ प्रत्यक्षमन्यत् ॥ १२ ॥
मतिः स्मृतिः सञ्ज्ञाचिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥ १३ ॥ तदिन्द्रियानिन्द्रि-
यनिमित्तम् ॥ १४ ॥ अवग्रहेहापायधारणाः ॥ १५ ॥ बहु-बहुविध-क्षिप्राऽनिश्रिता-
ऽसन्दिग्ध (तानुक्त)-ध्रुवाणां सेतराणाम् ॥ १६ ॥ अर्थस्य ॥ १७ ॥ व्यञ्जन-
स्यावग्रहः ॥ १८ ॥ न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम् ॥ १९ ॥ श्रुतं मतिपूर्वं द्वयनेकद्वा-
दशभेदम् ॥ २० ॥ द्विविधोऽवधिः ॥ २१ ॥ भवप्रत्ययो नारकदेवानाम् ॥ २२ ॥
यथोक्तनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥ २३ ॥ ऋजुविपुलमती मनःपर्यायः ॥ २४ ॥
विशुद्धचप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥ २५ ॥ विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधि-मन-
पर्याययोः ॥ २६ ॥ मतिश्रुतयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ २७ ॥ रूपिष्व-
वधेः ॥ २८ ॥ तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य ॥ २९ ॥ सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य
॥ ३० ॥ एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः ॥ ३१ ॥ मतिश्रुतावधयो
विपर्ययश्च ॥ ३२ ॥ सदसतोरविशेषाद् यदृच्छोऽपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥ ३३ ॥ नैगम-
सङ्ग्रहव्यवहारजुसूत्रशब्दा नयाः ॥ ३४ ॥ आद्य-शब्दौ द्वि-त्रिभेदौ ॥ ३५ ॥ इति
प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अध्याय २ जो

॥ २ ॥ औपशमिक-क्षायिकौ भावौ मिश्रश्च जीवस्य स्वतन्त्रमौदयिक-पारिणा-
मिकौ च ॥ १ ॥ द्वि-नवा-ऽष्टादशै-कविंशति-त्रिभेदा यथाक्रमम् ॥ २ ॥ सम्य-
क्त्वचारित्रे ॥ ३ ॥ ज्ञानदर्शनदानलाभभोगोपभोगवीर्याणि च ॥ ४ ॥ ज्ञानाज्ञान-
दर्शन-दानदिलब्धयश्चतुस्त्रिपञ्चभेदाः (यथाक्रमं) सम्यक्त्वचारित्रसंयमासंयमश्च

॥ ५ ॥ गति-कषाय-लिङ्ग-मिथ्यादर्शना-ऽज्ञाना-ऽसंयता-ऽसिद्धत्व-लेइया-श्रुत-
 श्रुत-स्त्र्ये-कै-कै-कै क-षड्भेदाः ॥ ६ ॥ जीवभव्याभव्यत्वादीनि च ॥ ७ ॥
 उपयोगो लक्षणम् ॥ ८ ॥ स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः ॥ ९ ॥ संसारिणो मुक्ताश्च
 ॥ १० ॥ समनस्कामनस्काः ॥ ११ ॥ संसारिणस्त्वसस्थावराः ॥ १२ ॥ पृथि
 व्यम्बुवनस्पतयः स्थावराः ॥ १३ ॥ तेजोवायू द्वीन्द्रियादयश्च त्रसाः ॥ १४ ॥
 पञ्चेन्द्रियाणि ॥ १५ ॥ द्विविधानि ॥ १६ ॥ निर्वृत्त्युपकरणे द्रव्येन्द्रियम् ॥ १७ ॥
 लब्ध्युपयोगौ भावेन्द्रियम् ॥ १८ ॥ उपयोगः स्पर्शादिषु ॥ १९ ॥ स्पर्शनरसन-
 घ्राणचक्षुश्श्रोत्राणि ॥ २० ॥ स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दास्तेषामर्थाः ॥ २१ ॥ श्रुतमनि-
 न्द्रियस्य ॥ २२ ॥ वाय्वन्तानामेकम् ॥ २३ ॥ कृमिपिपीलिकाभ्रमरमनुष्यादीना-
 मेकैकवृद्धानि ॥ २४ ॥ सञ्ज्ञिनः समनस्काः ॥ २५ ॥ विग्रहगतौ कर्मयोगः
 ॥ २६ ॥ अनुश्रेणि गतिः ॥ २७ ॥ अबिग्रहा जीवस्य ॥ २८ ॥ विग्रहवती च
 संसारिणः प्राक् चतुर्भ्यः ॥ २९ ॥ एकसमयोऽविग्रहः ॥ ३० ॥ एक द्वौ वाऽना-
 हारकः ॥ ३१ ॥ सम्मूर्च्छनगर्भोपपाता जन्म ॥ ३२ ॥ सचित्तशीतसंवृताः सेतरा
 मिश्राश्चैकशस्तद्योनयः ॥ ३३ ॥ जराय्वण्डपोतजानां गर्भः ॥ ३४ ॥ नारकदेवाना-
 मुपपातः ॥ ३५ ॥ शेषाणां सम्मूर्च्छनम् ॥ ३६ ॥ औदारिकवैक्रियाहारकतैजसका-
 र्मणानि शरीराणि ॥ ३७ ॥ (तेषां) परं परं सूक्ष्मम् ॥ ३८ ॥ प्रदेशतोऽसङ्ख्ये-
 यगुणं प्राक् तैजसात् ॥ ३९ ॥ अनन्तगुणे परे ॥ ४० ॥ अप्रतिघाते ॥ ४१ ॥
 अनादिसम्बन्धे च ॥ ४२ ॥ सर्वस्य ॥ ४३ ॥ तदादीनि भाज्यानि युगपदेकस्या-
 चतुर्भ्यः ॥ ४४ ॥ निरुपभोगमन्त्यम् ॥ ४५ ॥ गर्भसम्मूर्च्छनजमाद्यम् ॥ ४६ ॥
 वैक्रियमौपपातिकम् ॥ ४७ ॥ लब्धिप्रत्ययं च ॥ ४८ ॥ शुभं विशुद्धमव्याघाति
 चाहारकं चतुर्दशपूर्वधरस्यैव ॥ ४९ ॥ नारकसम्मूर्च्छिनो नपुंसकानि ॥ ५० ॥ ऋ
 देवाः ॥ ५१ ॥ औषपातिकचरमदेहोत्तमपुरुषासङ्ख्येयवर्षायुषोऽनपवर्त्यायुषः ॥ ५२ ॥
 इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अध्याय ३ जो

॥ ३ ॥ रत्नशर्करावालुकापङ्कधूमतमोमहातमः प्रभाभूमयो घनाम्बुवाताकाश-
 प्रतिष्ठाः सप्ताधोऽधः पृथुतराः ॥ १ ॥ तासु नरकाः ॥ २ ॥ नित्याशुभतरलेइया-
 परिणामदेहवेदनाविक्रियाः ॥ ३ ॥ परस्परोदीरितदुःखाः (श्च प्राक् चतुर्थ्याः) ॥ ४ ॥
 सङ्कलिष्टसुरोदीरितदुःखाश्च प्राक् चतुर्थ्याः ॥ ५ ॥ तेष्वेक-त्रि-सप्त-दश-सप्तदश-

द्वाविंशति-त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमाः सत्त्वानां परा स्थितिः ॥ ६ ॥ जम्बूद्वीपलवणादयः शुभनामानो द्वीपसमुद्राः ॥ ७ ॥ द्विर्द्विर्विष्कम्भाः पूर्वपूर्वपरिक्षेपिणो बलयाकृतयः ॥ ८ ॥ तन्मध्ये मेरुनाभिवृत्तो योजनशतसहस्रविष्कम्भो जम्बूद्वीपः ॥ ९ ॥ तत्र भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतवर्षाः क्षेत्राणि ॥ १० ॥ तद्विभाजिनः पूर्वा-परायता हिमवन्महाहिमवन्निषधनीलरुक्मिशिखरिणो वर्षधरपर्वताः ॥ ११ ॥ द्विर्धा-तकीखण्डे ॥ १२ ॥ पुष्करार्धे च ॥ १२ ॥ प्राङ्मानुषोत्तरान्मनुष्याः ॥ १४ ॥ आर्या म्लिश्च ॥ १५ ॥ भरतैरावत-विदेहाः कर्मभूमयोऽन्यत्र देवकुरूत्तरकुरभ्यः ॥ १६ ॥ नृस्थिती परापरे त्रिपल्योपममान्तमुहूर्ते ॥ १७ ॥ तिर्यग्येानीनां च ॥ १८ ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अध्याय ४ थो

॥ ४ ॥ देवाश्चतुर्निकायाः ॥ १ ॥ तृतीय पीतलेइयः ॥ २ ॥ दशाष्टपञ्च-द्वादशविकल्पाः कल्पोपपन्नपर्यन्ताः ॥ ३ ॥ इन्द्रसामानिकत्रायस्त्रिंशपारिपद्यात्मरक्ष-लोकपालानीकप्रकीर्णकाभियोग्यकिल्बिषिकाश्चैकशः ॥ ४ ॥ त्रायस्त्रिंशलोकपालवर्जा व्यन्तरज्योतिष्काः ॥ ५ ॥ पूर्वयोर्द्वीन्द्रांः ॥ ६ ॥ षीतान्तलेइयाः ॥ ७ ॥ कायप्र-वीचारा आ ऐशानात् ॥ ८ ॥ शेषाः स्पर्शरूपशब्दमनः प्रवीचारा द्वयोर्द्वयोः ॥ ९ ॥ परेऽप्रवीचाराः ॥ १० ॥ भवनवासिनोऽसुरनागविद्युत् सुपर्णाश्रिवातस्तनितोदधिद्वीप-दिक्कुमाराः ॥ ११ ॥ व्यन्तराः किन्नरकिम्पुरुषमहोरगगान्धर्वयक्षराक्षसभूतपिशाचाः ॥ १२ ॥ ज्योतिष्काः सूर्याश्चन्द्रमसो ग्रहनक्षत्रप्रकीर्णतारकाश्च ॥ १३ ॥ मेरुप्रदक्षिणा नित्यगतयो नृलोके ॥ १४ ॥ तत्कृत-कालविभागः ॥ १५ ॥ बहिरवस्थिताः ॥ १६ ॥ वैमानिकाः ॥ १७ ॥ कल्पोपपन्नाः कल्पातीताश्च ॥ १८ ॥ उपर्युपरि ॥ १९ ॥ सौ-धमैशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मलोकलान्तकमहाशुकसहस्रारेष्वानतप्राणतयोरारणाच्युत-योर्नवसु ग्रैवेयकेषु विजयवैजयन्तजयन्तापराजितेषु सर्वार्थसिद्धे च ॥ २० ॥ स्थिति-प्रभावमुख्युतिलेइयविशुद्धीन्द्रियावधिविषयतोऽधिकाः ॥ २१ ॥ गतिशरीरपरिग्रहा-भिमानतो हीनाः ॥ २२ ॥ पीत-पद्म-शुक्ललेइया द्वी-त्रि-शेषेषु ॥ २३ ॥ प्रागू ग्रैवेयकेभ्यः कल्पाः ॥ २४ ॥ ब्रह्मलोकालया लोकान्तिकाः ॥ २५ ॥ सारस्वतादि-त्यवहृन्न्यरुणगर्दतोयतुषिताव्यावाधमरुतोऽरिष्ठाश्च ॥ २६ ॥ विजयादिषु द्विचरमाः ॥ २७ ॥ औपपातिकमनुष्येभ्यः शेषास्तिर्यग्येानयः ॥ २८ ॥ स्थितिः ॥ २९ ॥

भवनेषु दक्षिणार्धाधिपतीनां पल्योपममध्यर्धम् ॥ ३० ॥ शेषाणां पादोने ॥ ३१ ॥ असुरेन्द्रयोः सागरोपममधिकं च ॥ ३२ ॥ सौधर्मादिषु यथाक्रमम् ॥ ३३ ॥ सागरोपमे ॥ ३४ ॥ अधिके च ॥ ३५ ॥ सप्त सानत्कुमारे ॥ ३६ ॥ विशेष-त्रिसप्तदशैकादशत्रयोदशपञ्चदशभिरधिकानि च ॥ ३७ ॥ आरणाच्युतादूर्ध्वमेकैकेन नवसु ग्रैवेयकेषु विजयादिषु सर्वार्थसिद्धे च ॥ ३८ ॥ अपरा पल्योपममधिकं च ॥ ३९ ॥ सागरोपमे ॥ ४० ॥ अधिके च ॥ ४१ ॥ परतः परतः पूर्वा पूर्वाऽ-नन्तरा ॥ ४२ ॥ नारकाणां च द्वितीयादिषु ॥ ४३ ॥ दश वर्षसहस्राणि प्रथमा-याम् ॥ ४४ ॥ भवनेषु च ॥ ४५ ॥ व्यन्तराणां च ॥ ४६ ॥ परा पल्योपमम् ॥ ४७ ॥ ज्योतिष्काणामधिकम् ॥ ४८ ॥ ग्रहाणामेकम् ॥ ४९ ॥ नक्षत्राणामर्धम् ॥ ५० ॥ तारकाणां चतुर्भागः ॥ ५१ ॥ जघन्या त्वष्टभागः ॥ ५२ ॥ चतुर्भागः शेषाणाम् ॥ ५३ ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अध्याय ५ मो

॥ ५ ॥ अजीवकाया धर्माधर्माकाशपुद्गलाः ॥ १ ॥ द्रव्याणि जीवाश्च ॥ २ ॥ नित्यावस्थितान्यरूपीणि ॥ ३ ॥ रूपिणः पुद्गलाः ॥ ४ ॥ आऽऽकाशादेकद्रव्याणि ॥ ५ ॥ निष्क्रियाणि च ॥ ६ ॥ असङ्ख्येयाः प्रदेशा धर्माधर्मयोः ॥ ७ ॥ जीवस्य च ॥ ८ ॥ आकाशस्यानन्ताः ॥ ९ ॥ सङ्ख्येयासङ्ख्येयाश्च पुद्गलानाम् ॥ १० ॥ नाणोः ॥ ११ ॥ लोकाकाशेऽवगाहः ॥ १२ ॥ धर्माधर्मयोः कृत्स्ने ॥ १३ ॥ एकप्रदेशादिषु भाज्यः पुद्गलानाम् ॥ १४ ॥ असङ्ख्येयभागादिषु जीवानाम् ॥ १५ ॥ प्रदेशसंहारविसर्गाभ्यां प्रदीपवत् ॥ १६ ॥ गतिस्थित्युपग्रहो धर्माधर्मयोरुपकारः ॥ १७ ॥ आकाशस्यावगाहः ॥ १८ ॥ शरीरवाङ्मनः प्राणा-पानाः पुद्गलानाम् ॥ १९ ॥ सुखदुःखजीवितमरणोपग्रहाश्च ॥ २० ॥ वर्तना परि-णामक्रिया परत्वापरत्वे च कालस्य ॥ २१ ॥ स्पर्शरसगन्धवर्णवन्तः पुद्गलाः ॥ २२ ॥ शब्दबन्धसौक्ष्म्यस्थौल्यसंस्थानभेदतमश्छायाऽऽतपोद्घोतवन्तश्च ॥ २३ ॥ अणवः स्कन्धाश्च ॥ २४ ॥ सङ्घातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते ॥ २५ ॥ भेदादणुः ॥ २६ ॥ भेदसङ्घाताभ्यां चाक्षुषाः ॥ २७ ॥ उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत् ॥ २८ ॥ तद्भावा-व्ययं नित्यम् ॥ २९ ॥ अर्पितानर्पितसिद्धेः ॥ ३० ॥ स्निग्धरूक्षत्वाद् बन्धः ॥ ३१ ॥ न जघन्यगुणानाम् ॥ ३२ ॥ गुणसाम्ये सदृशानाम् ॥ ३३ ॥ द्वय-धिकादिगुणानां तु ॥ ३४ ॥ बन्धे समाधिकौ पारिणामिकौ ॥ ३५ ॥

गुणपर्यायवद् द्रव्यम् ॥ ३७ ॥ कालश्चेत्येके ॥ ३८ ॥ सोऽनन्तसमयः ॥ ३९ ॥
द्रव्याश्रया निर्गुणा गुणाः ॥ ४० ॥ तद्भावः परिणामः ॥ ४१ ॥ अनादिरादि-
दिमांश्च ॥ ४२ ॥ रूपिष्वादिमान् ॥ ४३ ॥ योगोपयोगौ जीवेषु ॥ ४४ ॥ इति
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अध्याय ६ ठो

॥ ६ ॥ कायवाङ्मनःकर्म योगः ॥ १ ॥ स आश्रवः ॥ २ ॥ शुभः
पुण्यस्य ॥ ३ ॥ अशुभः पापस्य ॥ ४ ॥ सकपायाकषाययोः साम्परायिकेर्याप-
थयोः ॥ ५ ॥ अत्रत-कषाये-न्द्रिय-क्रियाः पञ्चचतुः-पञ्च-पञ्चविंशतिसङ्ख्याः
पूर्वस्य भेदाः ॥ ६ ॥ तीव्रमन्दज्ञाताज्ञातभाववीर्याधिकरणविशेषेभ्यस्तद्विशेषः ॥ ७ ॥
अधिकरणं जीवाजीवाः ॥ ८ ॥ आद्यं संरम्भसमारम्भारम्भयोगकृतकारितानुमतक-
षायविशेषैस्त्रिस्त्रिश्चतुश्चैकशः ॥ ९ ॥ निर्वर्तनानिक्षेपसंयोगनिसर्गा द्विचतुर्द्वित्रिभेदाः
परम् ॥ १० ॥ तत्प्रदोपनिह्वयमात्सर्यान्तरायासादनोपघाता ज्ञानदर्शनावरणयोः
॥ ११ ॥ दुःखशोकतापाक्रन्दनवधपरिदेवनान्यात्मपरोभयस्थान्यसद्वेद्यस्य ॥ १२ ॥
भूतव्रत्यनुकम्पा दानं सरागसंयमादियोगः क्षान्तिः शौचमिति सद्वेद्यस्य ॥ १३ ॥
केवलि श्रुतसङ्घर्षधर्मदेवावर्णवादो दर्शनमोहस्य ॥ १४ ॥ कषायेदयात् तीव्रात्मपरिणाम-
श्चारि त्रमोहस्य ॥ १५ ॥ बह्वारम्भपरिग्रहत्वं च नारकस्यायुषः ॥ १६ ॥ माया
तैर्यग्येनस्य ॥ १७ ॥ अल्पारम्भपरिग्रहत्वं स्वभावमार्दवार्जवं च मानुषस्य ॥ १८ ॥
निःशीलव्रतत्वं च सर्वेषाम् ॥ १९ ॥ सरागसंयमसंयमासंयमाकामनिर्जराबालतपांसि
देवस्य ॥ २० ॥ योगवक्रता विसंवादनं चाशुभस्य नाम्नः ॥ २१ ॥ विपरीतं
शुभस्य ॥ २२ ॥ दर्शनविशुद्धिर्विनयसम्पन्नता शीलव्रतेष्वनतिचारोऽभीक्षणं ज्ञानोप-
योगसंवेगौ शक्तितस्त्यागतपसी सङ्घसाधुसमाधिवैयावृत्त्यकरणमर्हदाचार्यबहुश्रुतप्रवचन-
भक्तिरावश्य-कापरिहाणिर्मागप्रभावना प्रवचनवत्सलत्वमिति तीर्थकृत्वस्य ॥ २३ ॥
परात्मनिन्दाप्रशंसे सदसद्गुणाच्छादनाद्भावने च नीचैर्गोत्रस्य ॥ २४ ॥ तद्विपर्ययो
नीचैर्वृत्त्यनुत्सेकौ चोत्तरस्य ॥ २५ ॥ विघ्नकरणमन्तरायस्य ॥ २६ ॥ इति षष्ठो-
ऽध्यायः ॥ ६ ॥

अध्याय ७ मो

॥ ७ ॥ हिंसाऽनृतस्तेयान्ब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम् ॥ १ ॥ देशसर्वतोऽणु-
महती ॥ २ ॥ तत्स्थैर्यार्थं भावनाः पञ्च पञ्च ॥ ३ ॥ हिंसादिष्विहामुत्र चापा-

यावद्यदर्शनम् ॥ ४ ॥ दुःखमेव वा ॥ ५ ॥ मैत्री-प्रमोद-कारुण्य-माध्यस्थ्यानि
सत्त्व-गुणाधिक-क्लिश्यमाना-ऽविनेयेषु ॥ ६ ॥ जगत्कायस्वभावौ च संवेगवैराग्या-
र्थम् ॥ ७ ॥ प्रमत्तयोगात् प्राणव्यषरोपणं हिंसा ॥ ८ ॥ असदभिधानमनृतम् ॥ ९ ॥
अदत्तादानं स्तेयम् ॥ १० ॥ मैथुनमब्रह्म ॥ ११ ॥ मूर्च्छा परिग्रहः ॥ १२ ॥
निःशल्यो व्रती ॥ १३ ॥ अगार्यनगारश्च ॥ १४ ॥ अणुव्रतोऽगारी ॥ १५ ॥ दिग्दे-
शानर्थदण्डविरतिसामायिकपौषधोपवासोपभोगपरिभोगातिथिसंविभागव्रतसम्पन्नश्च ॥
॥ १६ ॥ मारणान्तिकीं संलेखनां जोषिता ॥ १७ ॥ शङ्काऽऽकाङ्क्षाविचिकित्साऽ-
न्यदृष्टिप्रशंसासंस्तवाः सम्यग्दृष्टेरतिचाराः ॥ १८ ॥ व्रतशीलेषु पञ्च पञ्च यथाक्र-
मम् ॥ १९ ॥ बन्धवधच्छविच्छेदातिभारारोपणान्नपाननिरोधाः ॥ २० ॥ मिथ्या-
पदेशरहस्याभाख्यानकूटलेखक्रियान्यासापहारसाकारमन्त्रभेदाः ॥ २१ ॥ स्तेनप्रयोग-
तदाहतादानविरुद्धराज्यातिक्रमहीनाधिकमानेन्मानप्रतिरूपकव्यवहाराः ॥ २२ ॥ पर-
वित्राहकरणेत्वरपरिगृहीताऽपरिगृहीतागमनाऽनङ्गक्रीडातीव्रकामाभिनिवेशाः ॥ २३ ॥
क्षेत्रवास्तुहिरण्यसुवर्णधनधान्यदासीदासकुप्यप्रमाणातिक्रमाः ॥ २४ ॥ ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्
व्यतिक्रमक्षेत्रवृद्धिस्मृत्यन्तर्धानानि ॥ २५ ॥ आनयनप्रेष्यप्रयोगशब्दरूपानुपातपुद्गल-
क्षेपाः ॥ २६ ॥ कन्दर्पकौत्कुच्यमौखर्यासमीक्ष्याधिकरणोपभोगाधिकत्वानि ॥ २७ ॥
योगदुष्प्रणिधानाऽनादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ॥ २८ ॥ अप्रत्यवेक्षिताप्रमार्जितोत्तमर्गा-
दाननिक्षेपसंस्तारोपक्रमणानादरस्मृत्यनुपस्थापनानि ॥ २९ ॥ सचित्तसम्बद्धसंमिश्रा-
भिषवदुष्पक्काहाराः ॥ ३० ॥ सचित्तनिक्षेपपिधानपरव्यपदेशमात्सर्यकालातिक्रमाः
॥ ३१ ॥ जीवितरमणांशंसामित्रानुरागसुखानुबन्धनिदानकरणानि ॥ ३२ ॥ अनुग्र-
हार्थं स्वस्यातिसर्गो दानम् ॥ ३३ ॥ विधिद्रव्यदातृपात्रविशेषात् तद्विशेषः ॥ ३४ ॥
इति सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अध्याय ८ मौ

॥ ८ ॥ मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्धहेतवः ॥ १ ॥ सकषायत्वा-
ज्जीवः कर्मणो योग्यान् पुद्गलानादत्ते ॥ २ ॥ स बन्धः ॥ ३ ॥ प्रकृतिस्थित्यनुभा-
वप्रदेशास्तद्विधयः ॥ ४ ॥ आद्योज्ञानदर्शनावरणवेदनीयमोहनीयायुष्कनामभोगान्तरायाः
॥ ५ ॥ पञ्चनवद्वयष्टाविंशतिचतुर्द्विचत्वारिंशद्द्विपञ्चभेदा यथाक्रमम् ॥ ६ ॥ मत्यादी-
नाम् ॥ ७ ॥ चक्षुरचक्षुरविधिकेवलानां निद्रानिद्रानिद्राप्रचलाप्रचलाप्रचलास्त्यानगृद्धि-
वेदनीयानि च ॥ ८ ॥ सदसद्वेद्ये ॥ ९ ॥ दर्शनचारित्रमोहनीयकषायनोकषायवेदनीया-

ख्यास्त्रिद्विषोडशनवभेदाः सम्यक्त्वमिथ्यात्वतदुभयानि कषायनोकषायावनन्तानुबन्ध्य-
प्रत्याख्यानप्रत्याख्यानावरणसञ्ज्वलनविकल्पाश्चैकशः क्रोधमानमायालोभहास्यरत्यरति-
शोकभयजुगुप्सास्त्रीपुंनपुंसकवेदाः ॥ १० ॥ नारकतैर्यग्येनमानुषदैवानि ॥ ११ ॥
गतिजातिशरीराङ्गोपाङ्गनिर्माणबन्धनमङ्घ्रातसंस्थानसंहननस्पर्शरसगन्धवर्णानुपूव्यगुरुलघू-
पघातपराघातातपोद्घोतेच्छ्वासविहायोगतयः प्रत्येकशरीरत्रसुभगसुस्वरशुभसूक्ष्मपर्या-
प्तस्थिरादेययशांसि सेतराणि तीर्थकृत्त्वं च ॥ १२ ॥ उच्चैर्नीचैश्च ॥ १३ ॥ दाना-
दीनाम् ॥ १४ ॥ आदितस्तिमृणामन्तरायस्य च त्रिंशत्सागरोपमकोटाकोट्यः परा
स्थितिः ॥ १५ ॥ सप्ततिमोहनीयस्य ॥ १६ ॥ नामगोत्रयोर्विंशतिः ॥ १७ ॥ त्रय-
स्त्रिंशत् सागरोपमाण्यायुष्कस्य ॥ १८ ॥ अपरा द्वादशमुहूर्ता वेदनीयस्य ॥ १९ ॥
नामगोत्रयोरष्टौ ॥ २० ॥ शेषाणामन्तर्मुहूर्तम् ॥ २१ ॥ विषाकोऽनुभावः ॥ २२ ॥ स
यथानाम (यथोक्तानाम्) ॥ २३ ॥ ततश्च निर्जरा ॥ २४ ॥ नामप्रत्ययाः सर्वतो योग-
विशेषात्सूक्ष्मैकक्षेत्रावगाढस्थिताः सर्वात्मप्रदेशेष्वनन्तानन्तप्रदेशाः ॥ २५ ॥ सद्देहसम्य-
क्त्वहास्यरतिपुरुषवेदशुभायुर्नामगोत्राणि पुण्यम् ॥ २६ ॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अध्याय ९ मो

॥ ९ ॥ आस्रवनिरोधः संवरः ॥ १ ॥ स गुप्तमभितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजय-
चारित्रैः ॥ २ ॥ तपसा निर्जरा च ॥ ३ ॥ सम्यग्योगनिग्रहो गुप्तिः ॥ ४ ॥
ईर्याभाषैषणाऽऽदाननिक्षेपोत्सर्गाः समितयः ॥ ५ ॥ उत्तमः क्षमामार्दवार्जवशौचस-
त्यसंयमतपस्त्यागाकिञ्चन्यब्रह्मचर्याणि धर्मः ॥ ६ ॥ अनित्याशरणसंसारैकत्वान्यत्वा-
शुचित्वास्रवसंवरनिर्जरालोकबोधिदुर्लभधर्मस्वाख्याततत्त्वानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः ॥ ७ ॥
मार्गाच्यवननिर्जरार्थं परिषोढव्याः परीषहाः ॥ ८ ॥ क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकना-
ग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिषद्याशय्याऽऽक्रोशवधयाचनालाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्र-
ज्ञाऽज्ञानादर्शनानि ॥ ९ ॥ सूक्ष्मसम्परायच्छन्नस्थवीतरागयोश्चतुर्दश ॥ १० ॥ एका-
दश जिने ॥ ११ ॥ बादरसम्पराये सर्वे ॥ १२ ॥ ज्ञानावरणे प्रज्ञाऽज्ञाने ॥ १३ ॥
दर्शनमोहान्तराययोरदर्शनालाभौ ॥ १४ ॥ चारित्रमेहेनाग्न्यारतिस्त्रीनिषद्याऽऽक्रो-
शयाचनासत्कारपुरस्काराः ॥ १५ ॥ वेदनीये शेषाः ॥ १६ ॥ एकादयो भाज्या
युगपदेकानविंशतेः ॥ १७ ॥ सामायिकच्छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिसूक्ष्मसम्पराय-
यथाख्यातानि चारित्रम् ॥ १८ ॥ अनशनावमौर्दर्यवृत्तिपरिसङ्ख्यानरसपरित्यागविवि-
क्तशय्यासनकायकलशा बाह्यं तपः ॥ १९ ॥ प्रायश्चित्तविनयवैयावृत्त्यस्वाध्यायव्युत्स-

र्गध्यानान्युत्तरम् ॥ २० ॥ नवचतुर्दशपञ्चद्विभेदं यथाक्रमं प्राग् ध्यानात् ॥ २१ ॥
 आलोचनप्रतिक्रमणतदुभयविवेकव्युत्सर्गतपञ्छेदपरिहारोपस्थापनानि ॥ २२ ॥ ज्ञान-
 दर्शनचारित्रोपचाराः ॥ २३ ॥ आचार्योपाध्यायतपस्विशैक्षकग्लानगणकुलसङ्घसाधुस-
 मनोज्ञानाम् ॥ २४ ॥ वाचनापृच्छनाऽनुप्रेक्षाऽऽम्नायधर्मोपदेशाः ॥ २५ ॥ बाह्या-
 ऽभ्यन्तरोपधयोः ॥ २६ ॥ उत्तमसंहननस्यै काग्रचिन्तानिरोधो ध्यानम् ॥ २७ ॥
 आ मुहूर्तात् ॥ २८ ॥ आर्तरौद्रधर्मशुक्लानि ॥ २९ ॥ परे मोक्षहेतू ॥ ३० ॥
 आर्तममनोज्ञानां सम्प्रयोगे तद्विप्रयोगाय स्मृतिसमन्वाहारः ॥ ३१ ॥ वेदनायाश्च
 ॥ ३२ ॥ विपरीतं मनोज्ञानाम् ॥ ३३ ॥ निदानं च ॥ ३४ ॥ तदविरतदेशविरत-
 प्रमत्तसंयतानाम् ॥ ३५ ॥ हिंसाऽनृतस्तेयविषयसंरक्षणोभ्यो रौद्रमविरत-देशविरतयोः
 ॥ ३६ ॥ आज्ञाऽपायविपाकसंस्थानविचयाय धर्म(र्म्य)मप्रमत्तसंयतस्य ॥ ३७ ॥ उप-
 शान्तक्षीणकषाययोश्च ॥ ३८ ॥ शुक्ले चाद्ये (पूर्वविदः) ॥ ३९ ॥ परे केवलिनः
 ॥ ४० ॥ पृथक्त्वैकत्ववितर्कसूक्ष्मक्रियाऽप्रतिपातिव्युपरतक्रियाऽनिवृत्तीनि ॥ ४१ ॥
 तत् त्र्येककाययोगायोगानाम् ॥ ४२ ॥ एकाश्रये सवितर्के पूर्वे ॥ ४३ ॥ अविचारं
 द्वितीयम् ॥ ४४ ॥ वितर्कः श्रुतम् ॥ ४५ ॥ विचारोऽर्थव्यञ्जनयोगसङ्क्रान्तिः
 ॥ ४६ ॥ सम्यग्दृष्टिश्रावकविरतानन्तवियोजकदर्शनमोहक्षपकोपशमकोपशान्तमोहक्षप-
 कक्षीणमोहजिनाः क्रमशोऽसंख्येयगुणनिर्जराः ॥ ४७ ॥ पुलाकलकुशकुशीलनिर्ग्रन्थस्ना-
 तका निर्ग्रन्थाः ॥ ४८ ॥ संयमश्रुतप्रतिसेवनातीर्थलिङ्गलेश्योपपातस्थानविकल्पतः
 साध्याः ॥ ४९ ॥ इति नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अध्याय १० मो

॥ १० ॥ मोहक्षयाद् ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलम् ॥ १ ॥ बन्धहेत्व-
 भावनिर्जराभ्याम् ॥ २ ॥ कृत्स्नकर्मक्षयो मोक्षः ॥ ३ ॥ औपशमिकादिभ्यव्यत्वाभा-
 वाच्चान्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः ॥ ४ ॥ तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालो-
 कान्तात् ॥ ५ ॥ पूर्वप्रयोगादसङ्गत्वाद् बन्धच्छेदात् तथागतिपरिणामाच्च तद्वतिः
 ॥ ६ ॥ क्षेत्रकालगतिलिङ्गतीर्थचारित्रप्रत्येकबुद्धबोधितज्ञानावगाहनान्तरसंख्याऽल्पबहु-
 त्वतः साध्याः ॥ ७ ॥ इति दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

परमपूज्य प्रातःस्मरणीय अध्यात्म योगीराज

श्री आनंदधनं कृत-पद

निशानी कडा अतावुं रे, तेरो अगम अगोचर इप...निशानी
इपी कडुं तो कछुं नडि रे, अंधे कैसे अइप,
इपा इपी जे कडुं प्यारे, जैसे न सिद्ध अनुप...निशानी
शुद्ध स्वइपी जे कडुं रे, अंधन मोक्ष विचार,
न घटे संसारी दशा प्यारे, पु-य-पाप अवतार...निशानी
सिद्ध सनातन जे कडुं रे, उपजे विष्णुसे गौन,
उपजे विससे जे कडुं प्यारे, नित्य अप्रापित गौण...निशानी
सर्वांगी सभ नय धनी रे, माने सभ परमान,
नय वादी पदलो अडी प्यारे, करे लडाछ ठाम...निशानी
अनुभव-गोचर वस्तु छे रे, ज्ञानयो अेडी रे धरान,
कडन सुनन का कछु नडि प्यारे, आनंदधन भडाराज...निशानी

पद २ छुं

अवधु नट नागर छे आछ, ज्ञाने न प्राहाणु काछ...अवधु
स्थिरता अेक समय मे ठावे, उपजे विष्णुसे तभडी,
उलट-पुलट-ध्रुव अत्ताराणे, या ह्रम सुनीन कभडी...अवधु
अेक-अनेक अनेक-अेक कुनी, कुंडल-कनक सुहावे,
जल तरंग घट भाटी दीवाकर, अगणित ताडी सुहावे...अवधु
है नाडि है वचन अगोचर, नय-प्रभाण-सप्तमंगी,
निरपक्ष डोय विरला कोछ पावे, कथा हेजे मत जंगी...अवधु
सर्वभयी सर्वांगी माने, न्यारी सत्ता भावे,
आनंदधन प्रभु वचन सुधारस, परमार्थ सो पावे...अवधु

प. पू. अध्यात्म योगीराज श्री सिद्धानंदं छुनुं

पद

निरपक्ष विरला कोछ अवधु, निरपक्ष विरला कोछ...निर
हेअ्या जग सहु जेछ, अवधु निरपक्ष विरला कोछ,
समरस-भाव ललायित जके, थाप-उथाप न डोछ,
अविनाशी के धरकी आतां, जनेंगे नर सोछ...अवधु-निर
राव-रंक मे लेह न जाने, कनक उपल सभ देजे,
नारी-नाजिणीको नडि परिचय, सो शिव मंदिर हेजे...अवधु-निर
निंदा-रतुति श्रवण सुणीने, उर्ध-शोक नवि आणे,
ते जगमे जेगीश्वर पूरा, नित्य अठते शुष ठाणे...अवधु-निर
अंद्र समान सौम्यता जकी, साधर लम गंलीरा,
अप्रमत्त बारंड परे नित्या, सूरगिरि सभ सुखीधीरा...अवधु-निर
पंकज नाम धराय पंकशुं, रडत कभण लम न्यारा,
सिद्धानंद धरानजन उत्तम, सो साडेअडुं प्यारा...अवधि-निर

શુદ્ધિ-પત્રક

પાનું	લીટી	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ	પાનું	લીટી	અશુદ્ધિ	શુદ્ધિ
૫	૩	જવે	જવ	૬૩	૨૮	(૧) વર્ણ (૨)	(૧) વર્ણ (૧)
૬	૧	તો	તે			ગંધ (૩) રસ	ગંધ (૧) રસ
૭	૨	કેમકે	જો			(૪) સ્પર્શ	(૨) સ્પર્શ
૧૦		છેલ્લે વધારવું-એવંભૂત	નયદષ્ટિએ	૬૪	૨૬	અનંત	અસંખ્યાત
		આત્માને પરદ્રવ્ય સાથેનો સંબંધ		૧૦૮	૭	ભવ્ય	ભાવ
		(યોગ) તે બંધતત્ત્વ છે		૧૧૩	૧૬	દ્રવ્ય	દ્રવ્ય
૧૧	૬	અશક્તિ	આશક્તિ	૧૧૬	૮	અશુભનામ	શુભનામ
૨૩	૩	જ	જો	૧૨૧	૩	ચાર્પેષુ	ચાર્થેષુ
૨૪	૮	પર્યા જ્ઞાન	પર્યાયજ્ઞાન	૧૨૧	૪	एत	एते
૨૪	૧૦	મિથ્યાદષ્ટિ	મિથ્યાદષ્ટિ	૧૨૮	૧૩	નથી	નહિ
૨૫	૨૫	આવશ્યક	આવારક	૧૩૩	૬	દરિદ્ર છું	દરિદ્રપણું
૩૦	૪	કથંચિત્	એકવાર	૧૩૪	૧૭	ત્રિરતિભાવ	વિરતિભાવ
		એકત્વતા	વાંચવું	૧૩૬	૬	વિપર્યાસ	વિપર્યાસ
૩૦	૮	(૩૪)	પહેલીવારના	૧૩૬	૩૦	મૂળ	મળ (આડો)
			(૩૪) ભૂલથી	૧૪૦	૨૩	વિપરીત	વિપરીત ક્ષણ
૩૧	૬	શ્રુતજ્ઞાન	શ્રુતજ્ઞાન	૧૪૧	૧૪	એ-મે	એકમેક
૩૧	૨૩	મેક્ષમાં	મેક્ષમાં	૧૪૨	૬	પ્રથમ	પ્રથમ
૩૫	૩૦	શિરોભાવે	તિરોભાવે	૧૪૨	૧૬	નમીને	વમીને
૩૬	૧૫	દષ્ટિનો	દષ્ટિતો	૧૪૪	૮	વિભાગ	વિભાવ
૪૨	૧૩	કર્તૃત્વ	કર્તૃત્વ-	૧૪૫	૧૨	તેવાજ	તેવાજ
			ભોગતૃત્વ	૧૪૬	૮	ક્ષાપક	ક્ષાયિક
૪૬	૮	શુક		૧૫૨	૧૧	એટલે	પોતાને
૪૭	૪	કર્માનુસારે	કર્મના ક્ષયોપ-	૧૬૨	૧	વાઙ્મા	વાઙ્મા
			શમાનુસારે	૧૬૨	૨૩	કષાયને	કષાયનો
૫૧	૧૪	પોતેજ	પોતાજ	૧૭૨	૨૪	આધા	આધાર
૫૮	૧૭	આહરુ ચક્ર	૮ (આઠ)	૧૮૩	૨૦	આરંભી	આરંભ
			રૂચક	૧૯૦	૧૮	તરસ	તેરસ
૬૨	૧૦	આઠ સમુદ્ર	આઠ રૂચક	૧૯૩	૩	રાદ્રધ્યાન	રૌદ્રધ્યાન
૮૧	૩	૭ ભવે	૭ ભવે	૨૦૮	૧૪	આકોશ	આકાશ
૮૭	૬	(૧૨ અર્ધ	તેની બાબુમાં	૨૨૭	૧૭/૧૮	સાધક	વ્યવહારનો
		પદ્ધતિપમ)	લખવાનું અર્ધ				સાધક
			પુષ્કરાવર	૨૨૭	૨૭/૨૮	નિશ્ચયને	શુદ્ધ
			દ્વીપમાં			શુદ્ધ	નિશ્ચયને
				૨૩૦	૧૩	સહસ	સાહસ

ઉત્તમા આત્મ ચિંતા ચ, મોહ ચિંતા ચ મધ્યમા ।
અધમા કામ ચિંતા ચ, પર ચિંતા ચધમાધમા ॥

નિરંતર આત્મ શુદ્ધિની વિચારણા કરનારા આત્માઓને ઉત્તમ આત્માઓ જાણવા જરૂરી છે. શરીર તથા કુટુંબ-કળીલાની ચિંતા (વિચારણા) કરનારા મધ્યમ મનુષ્યો જાણવા. જ્યારે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષય લોભોની ચિંતા (વિચારણા) કરનારને અધમ મનુષ્યો જાણવા. તેમજ જે મનુષ્યો અન્ય આત્માઓના દુઃખમાં 'પોતાનું' સુખ જોતા હોય છે. તેમજ અન્ય આત્માઓને સુખી જોઈને દુઃખી થતા હોય છે. તેઓને અધમા-અધમ મનુષ્યો જાણવાના છે.

આ સંબંધે નીચેના ત્રણ શ્લોકો (ત્રિપદી) ના અર્થમાં પોતાના આત્માને જોડનાર આત્માના સર્વ પ્રકારના આધિ-વ્યાધિ અને ઉપાધિઓના દુઃખો દૂર થઈ જાય છે.

एगोहं नत्थि मे कोइ, नाहमन्नस्स कस्सइ ।
एवम्-अदिण मणसा, अप्पाणं अणु सासइ ॥ १ ॥

एगो मे सासओ अप्पा, नाणदंसण संज्जुओ ।
सेसामे बहिरा भावा, सव्वे संजोग लक्खणा ॥ २ ॥

संजोग मूला जीवेण, पत्ता दुःख परंपरा ।
तम्हा संजोग संबंधं, सव्वं तिविहेण वोसिरियं ॥ ३ ॥

उपसर्गाः क्षयं यान्ति, छिद्यन्ते विघ्नवत्तलयः ।
मनः प्रसन्नतामेति, पूज्यमाने जिनेश्वरे ॥

सर्वं मंगल मांगलयं-सर्वं कल्याणकारणं ।
प्रधानं सर्वं धर्माणाम्, जैनं जयति शासनम् ॥